МУСТӘГИЛЛИЛИН

БИЗ ҺАРА КЕДИРИК?

ŞIRMƏMMƏD HÜSEYNOV

MÜSTƏQİLLİYİN ÇƏTİN YOLU...

BİZ HARA QEDİRİK?

Азербайджанская Республиканская БИБЛИОТЕКА им М. Ф. Ахундова

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRİYYATI
BAKI — 1996

ББК 016 : 0
Һ 96

Редактору *Мәммәдјарова Елмира*
Рәссамы *Абдуллајев Мәммәдтағы*

Мүәллиф китабын нәшринә јардым көстәрмиш Шәки «Аграр Сәнаје фирмасы»нын рәһбәри Мүбариз Пашајевә вә Шәки зијалыларынын кичик групуна өз тәшәккүрүнү билдирир.

Һүсејнов Ш.

Һ 96 Мүстәгиллијин чәтин јолу... Биз һара кедирик? Б.: Азәрнәшр, 1996, 326 сәһ.

Китаба мүәллифин 1988—1993-чү илләрдә јазылмыш вә республика мәтбуатында дәрч олунмуш јазыларынын бир гисми дахил едилмишдир. Сон илләрә гәдәр гадаған едилмиш вә ачыгланмамыш тарихи сәнәдләрә, көркәмли ичтимаи-сијаси вә мәдәнијјәт хадимләринин, журналист вә публисистләрин әсрин әввәлләриндә мәтбуат сәһифәләриндә дәрч олунмуш әсәрләринә истинадән мүасир һәјатымыз вә һадисәләрлә сәсләнән, онларын тарихи әлагәси вә көкләрини анламаға јардым едән бу јазыларын кениш охучу күтләси үчүн фајдалы олачағы шүбһәсиздир.

Китабда кечдијимиз мәшәггәтли илләрин бир сыра мүһүм һадисәләринә сијаси шәрһчи мүнасибәти дә мараг доғурмаја билмәз.

Һ $\frac{4603010000—50}{M(651)07—96}$ 7—94

ББК 016 :

№ 5—552—1430—8

© Азәрнәшр, 199

ӨЗ КӨЗҮ ИЛӘ КӨРҮБ ӨЗ АҒЛЫ ИЛӘ ДҮШҮНМӘК

Журналистләримизин ағсаггалы Ширмәммәд Һүсејнов Азәрбајчанда совет режими гурулана гәдәрки дөврү мәтбуаты бөјүк сәбр вә һәссаслыгла изләмиш, ијнә илә кор газа-газа М. Ә. Рәсулзадә, Әһмәд бәј Ағајев, Әли бәј Һүсејнзадә, Өмәр Фаиг Не'манзадә, Үзејир бәј Һачыбәјли вә б. бу кими бөјүк гәләм саһибләринин бу күн бизим үчүн лазым олан фикир вә мүлаһизәләрини үзә чыхармыш, бу китабы илә охучуја тәгдим етмишдир.

Китабда топланан јазылар ичәрисиндә еләләри вар ки, бунлар бүкүнкү охучулар вә тәдгигатчылар үчүн тамамилә јенидир. Мәсәлән, «Азәрбајчан» гәзетинин 1918-чи ил 3 октјабр тарихли Бакыда чыхан илк бешинчи нөмрәси, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин фәалијјәтинә даир бир сыра сәнәдләр, «Шәки ингилабдан әввәлки мәтбуат сәһифәләриндә» башлығы алтында верилмиш јазылар вә с. Бу јазыларын һамысы онлары үзә чыхарыб охучулара тәгдим едән мүәллифин тохунулан мәсәләләр барәдә үмумиләшдиричи мәгаләләри илә мүшајиәт олунур.

Биз бу јазылары охудугча тарихин нечә дә тәкрар олундуғуну вә ән мүһүмү дә башымыза кәтирилән мүсибәтләрин бу гајнагдан тушландығының шаһиди олуруг.

О заман «Ничат» чәмијјәтинин сәдри олан Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин «Төрәгги» гәзетиндә (26 нојабр, 1908) нәшр етдирдији «Фитнә вә провакасија» мәгаләсиндә Гафгаз гарталы Шејх Шамилин милли азадлыг һәрәкатындан бәһс едән «Гәзават» пјесинин тамашасынын кизли бир әл тәрәфиндән јасаг едилмәсиндән сөһбәт ачылыр. Бу кизли әл о заман Бакыда јашајан Дағыстан әһлини гызышдырыбмыш ки, куја Азәрбајчан түркләри «Гәзават» пјесини ојнамагла Шејх Шамили вә онун милләтини лаға гојмуш, төһгир етмишләр. Буну ешидән «Ничат» чәмијјәтинин үзвләри Дағыстан нүмајәндәләрини тамашанын мәшгинә бахмаға дә'вәт етмиш, онлар кәлмиш, тамашадан разы галдыгларыны билдирмиш вә үзр истәмишләр. Буна бахмајараг, јенә дә тамашанын көстәрилмәси гадаған едилмишдир. Мәгаләсиндә бу әһвалаты тәфсилаты илә нәгл едән М. Ә. Рәсулзадә јазыр: «Көрүнүр, онлар фүрсәт ахтарырмышлар ки, ләзки гардашларла Бакы чамааты арасында ихтишаш салсынлар». Јериндә дејилмиш бу фикир нечә дә бу күнлә сәсләшир. Ссенари бир, мәгсад бир, провакасија үсуллары исә башга... Бу мәгаләнин бу күн тәкрар чап олунмасы һәм бизим үчүн, һәм дә республикамызда јашајан гејри-милләтләр үчүн чох вачибдир.

Тәәссүф олсун ки, әсримизин әввәлләриндә бизим бөјүк гәләм саһибләринин көрүб јаздыгларындан биз әсрин сонунда нәтичә чыхара билмәмиш, ејни тора јенидән дүшмүшүк. Чүнки бөјүкләримизин вахтилә јазыб мирас гојдугларыны бизә вахтында чатдырмамыш, тарихи јалдашымызы унутдурмушлар. Бу мә'нада бир даһа бу јазыларын бу күн китаб һалында чап олунмасы биздән даһа чох кәләчәк нәсилләр

үчүн вачибдир. Биз һеч... Гој балаларымыз, нәвә-нәтичәләримиз аталарымызын бизә вердији дәрсдән нәтичә чыхартсынлар.

Рус империјасынын јардымы илә ермәни милләтчиләринин Азәрбајчанда төрәтдији мүсибәтләри көстәрән бу јазылар елә бил бу күн бизим гаршымызда ајна тутур. Ермәниләрин бүкүнкү иддиаларынын әсас мәгсәдини ачыгламаг үчүн һаглы олараг мүәллиф тарихә үз тутур: «Әкинчи», «Иршад», «Ачыг сөз», «Һүммәт», «Тәрәгги» кими гәзетләрдә чап олунан јазыларла бизи ермәни фитнәсинин тарихи көкләрини анламаға вә бунлары тәһлилдән кечирмәјә чағырыр. Мүәллиф демәк истәјир ки, бүтүн бунлар әсасы чох гәдимдән гурулмуш «Бөјүк Ермәнистан» хүлјасынын ардычыл давамыдыр вә бурада о, Өмәр Фаиг Не'манзадәнин үрәк јанғысы илә јаздығы «Нә етмәлијик?» мәгаләсини бизә төгдим едир вә јазыр: «5 әсрдән чохдур ки, 25 јашына чатмыш һәр бир ермәни һәр ил «милләт верҝиси» вермәјә мәчбур едилир. Там бир әсрдир ки, ермәни милләтчиләринин Дашнаксутјун партијасы дүнја ермәниләрини «Бөјүк Ермәнистан» уғрунда сәлиб јүрүшүнә сәсләјир».

Китабда мүхтәлиф гәзет мүхбирләринин Ш. Һүсејновла мүсаһибәләри дә верилмишдир. Бу мүсаһибәләр, күнүмүзүн мүһүм һадисәләринин әсл сијаси ичмалчы кими доғру вә дүзкүн тәһлилидир. Бу тәһлилләрин бир чоху сон дәрәчәдә бәдии вә образлыдыр. Мәни бир шаир кими дә овсунлајан мүәллифин бә'зән ичтиман һадисәләри тәбиәт һадисәләри илә гијасландыра билмәсидир. Мәсәлән, мүәллиф белә һесаб едир ки, Јер үзүндәки бүтүн тәбии фыртыналар (вулкан пүскүрмәси, зәлзәлә вә с.) күнәш енержисинин гејри-бәрабәр бөлүнмәси нәтичәсиндә баш вердији кими, ичтимаи бөһранлар да мадди не'мәтләрин гејри-бәрабәр бөлүнмәси, милли әдаләтсизлик зәмининдә медана кәлир. Демәк һәм тәбиәт вә һәм дә чәмијјәтдәки фыртыналарын әсас сәбәби әдаләтсизликмиш. Бу, сон дәрәчә орижинал вә мараглы бир бахышдыр. Милләт үчүн сијаси мәдәнијјәтин вачиблијини сүбут етмәјә чалышан мүәллиф дүнјамызын бүкүнкү мәнзәрәсиндән чох мараглы бир мүгајисә кәтирир: «Нә үчүн Шәрги Авропанын сосиалист өлкәләриндә авторитар режимдән демократик гурулуша кечид чох сүр'әтлә, әсасән ағрысыз вә тәлафатсыз кечир, кечмиш Совет иттифагы исә һәлә дә чалхаланыр? Она көрә ки, Русијада вә сонралар Совет Иттифагында сијаси мәдәнијјәт ашағы сәвијјәдә олуб».

Бу, һадисәләрә сон дәрәчәдә дүзкүн вә ибрәтамиз мүнасибәтдир. Чүнки там сијаси азадлығы әлдә етмәк үчүн сијаси мәдәнијјәтин вачиб шәрт олдуғуну бирдәфәлик дәрк етмәлијик.

Китабда кедән мәгаләләрин бир гисми дин вә милләт мәсәләләринә һәср олунмушдур. Бу мәгаләләрдә М. Ә. Рәсулзадә дини мәнсубијјәтлә милли мәнсубијјәт мәсәләсини бир-бириндән ајырыр вә ислам дининин милли мәнсубијјәти инкар етмәдијини ирәли сүрүр.

Бу чәһәтдән «Ачыг сөз»дә дәрч олунмуш «Ислам дини вә ана дили» мәгаләси бу мәсәләләрә елми јанашманын ән көзәл нүмунәсидир. Мәгаләдә көстәрилир ки, милли мәнсубијјәтин әсас амили о милләтин доғма дилидир вә ислам дининә мәнсуб олан бүтүн милләтләрин ана дили горунуб сахланмалыдыр. Әкс тәгдирдә о милләт мәһв ола биләр. Бу мәсәләдә о, даһа ирәли кедәрәк көстәрир ки, «Диләкләри өз дилиндә диләмәк, истәдикләрини өз дилиндә истәмәк... ағзындан чыхан сөзләрин нә мә'нада сөзләр олдуғунун өзүнү дә билмәк бизчә даһа мә'гул көрүнүјор».

«Ачыг сөз» «Ислама мәнсуб олан һәр милләт бә'зи дуаларыны өз ана дилиндә десә бу, дини бирлијимизә зијан кәтирә биләр» — дејәнләрә чаваб олараг јазыр ки, «Дуаларын мә'наларыны анламагла халгда исламын руһуну, фикрини анламаг даһа да ирәлиләр... Бу күн ислам аләминдә олан заһири бирлик о заман руһи вә мә'нәви бирлијә мүбәдәл олар».

Көрүндүјү кими бөјүк устад тохундуғу һәр мәсәләнин маһијјәтинә енир, онун бәзәјини дејил, өзәјини көрүр вә проблемләрә мүасирлик бахымындан јанашыр. Јалныз бу мәгалә онун јаратдығы бајрағын үч рәнкли олмасынын маһијјәтини ачыр: исламлашмаг (диниимиз) түркләшмәк (милләтимиз) вә мүасирләшмәк. Бу исә милләтин кәләчәјинә, талејинә мүтәфәккиранә јанашмағын нәтичәси иди. Буна көрә дә онун һәлә 1917-чи илдә ирәли сүрдүју бу узагкөрәнлик бу күн үчүн дә, сабаһ үчүн дә мәгбулдур.

Мән бу китабда топланан мәгаләләрин бөјүк әксәријјәтини вахтилә мүхтәлиф гәзет сәһифәләриндә охумушам. Инди топлу һалда охујанда тохунулан мәсәләләрлә вә бу мәсәләләрә мүәллиф мүнасибәти илә таныш олдугча бүтүн бу јазыларын ичиндән кечән ваһид бир хәтт көрүрәм. Бу хәтт бунлары јазан мүәллифин ваһид принсипи, фикри вә әгидәсидир. Бу принсип, бу бахыш вә бу әгидә мәгаләдән мәгаләјә дәринләшир вә 50 илә јахын бир müддәтдә таныдығым әгидә гардашым Ширмәммәд Һүсејновун вәтәндаш образыны тамамлајыр. Ширмәммәди јахындан таныјанлар чох јахшы билир ки, ону өмрү боју тутдуғу јолдан вә таныдығы әгидәдән гопармаг, һеч олмаса бир балача лахлатмаг белә мүмкүн дејил. О, инандығына инаныр, нифрәт етдијинә сона гәдәр нифрәт едир, севдијини исә төрәддүдсүз севир. Бир сөзлә, гәләминдән чыхан бүтүн јазыларының архасындан онун сынмаз, дөнмәз, әјилмәз шәхсијјәти бојланыр. Бу исә гәләм әһли үчүн чох вачиб шәртдир. О, әтрафымызда чәрәјан едән ирили-хырдалы бүтүн һадисәләрә јалныз өз көзләри илә бахыр, өз ағлы илә дә гијмәтләндирир. Онун өз јахынларына, гоһум-гардашына, достларына вә һәтта өвладларына олан мүнасибәти дә ејни күзәштсиз принсип вә ејни бахыш әсасында гурулмушдур.

Өмрү боју вәтәнинә, милләтинә, доғма ана дилинә сәдә гылан, онларын талејини өз шәхси талеји биләи вә бу әгидәси јолунда гәләми илә чарпышан әсл вәтәндаш журналистин, тарих алиминин гәләминдән чыхан бу китабын һәр бир азәрбајчанлынын масаүстү китабы олачағына инанырам.

Бәхтијар Ваһабзадә

АЗӘРБАЈЧАН МӘТБУАТЫНДА НОВРУЗ

Милли бајрамлар тарихи һәгигәт, тарихи јаддашла бағлыдыр. Әсл бајрам јалныз ади севинч, өтәри тәнтәнә дејил. Онун көкләри чох дәриндәдир. Халг о һадисәни, о күнү һафизәсиндә сахлајыр, нәсилдән-нәслә верир ки, онун варлығы, талеји, чәсарәт вә рәшадәти, гејрәти вә намусу, бирлији вә хејирхаһлығы, бир сөзлә, кәләчәји һәмин һадисә вә күнлә бағлы олсун. Хош күнләр халга өз гара күнләринин дә сәбәбләрини вә маһијјәтини анламасына көмәк едир, нәинки өз гүввәләрини там долғунлуғу илә дәрк етмәсинә, һәм дә ирәлиләјишинә мане олан чәһәтләрин тарихи көкләрини көрмәсинә јардым көстәрир. Милли бајрамы, демәли тарих јаддашы олмајан халга — бәсит халг дејирләр.

Башга дејимлә ингилабдан әввәлки гәзетләрдән биринин јаздығы кими «бајрамыны сахлаја билән милләти дүнјада јашамаға һазырланмыш бир милләт сајырлар». Бунлары фикирләшдикчә Новруз бајрамынын бөјүклүјү, әзәмәти, ону мин илләр боју (ичазә версәләр дә, вермәсәләр дә) һәр чүр шәраитдә гејд етмиш вә инди дә гејд едән халгымызын јаддаш гејрәтинә әһсән демәмәк олмур.

Новруз рәсмијјәтдән зијадә сәмими вә мә'нәви сималы, бүтүн хүсусијјәтләри илә милли руһлу, үмумхалг характерли дүнјәви бајрамдыр. Нә јахшы ки, Новруз бајрамы вар!— дејирәм. Амма Новруз бизә јох, көрүн нә гәдәр биз бу әзиз күнә, бу бајрама борчлујуг. Онун әмәлә кәлмә тарихи, мә'насы, ичтимаи-сосиал, фәлсәфи, әхлаги чәһәтләри, мәдәнијјәт вә мәишәтимизин инкишафы саһәсиндәки ролу нә гәдәр бөјүкдүр. Һансы бир ајрыча санбаллы әсәрин, күтләви китабчанын адыны чәкә биләрик. Үмид едәк ки, јашадығымыз демократија вә ашкарлыг дөврү чох тарихи һәгигәтләр вә һадисәләр кими Новруз мөвзусуну да күндәлијә кәтирәчәкдир. Мән исә бир мәтбуат тарихчиси кими, «Әкинчи» гәзетиндән бу јана ингилабдан әввәлки, бә'зи мәтбуат органларынын бајрам күнләри нөмрәләрини вәрәгләмәјә башламышам. Илк тәәссүратымы охучуларла бөлүшмәк истәјирәм.

Әввәла, дејим ки, *мартын 21—22-си* (көһнә тәгвимлә

мартын 8—9-у) адәтән Азәрбајчанда *да иш күнү олмадығына көрә* милли гәзетләрин нөвбәти нөмрәләри һәмин күнләр бир гајда олараг чыхмајыб. Бајрам хәбәрләри вә онунла әлагәдар јазылар исә әввәл вә јахуд бајрамдан сонракы нөмрәләрдә верилиб. Бу барәдә гәзетләрдә е'ланлар да вар. Мәсәлән, һәфтәлик «Тәкамүл» гәзети 1907-чи ил мартын 12-си нөмрәсиндә «Идарәдән» сәрләвһәли јазысында охучулара мүрачиәтиндә билдирирди ки, «Новруз бајрамы мүнасибәтилә нөмрәмиз тә'хирә дүшмүшдүр». «Ачыг сөз» гәзетинин 1917-чи ил 8 март тарихли нөмрәсиндә охујуруг: «Бу күн мартын 8-индә ил тәһвил олмағы үчүн һәм бајрам, һәм дә бајрам ахшамы, 9-у бајрам, 10-у чүмә күнү. Гәзет 12-дә чыхачаг».

Үмумијјәтлә, Новруз бајрамы күнү әввәлләр Азәрбајчанда милли бајрам күнү кими һеч вахт иш күнү олмајыб. Ингилабын илк илләриндә дә бу ән'әнәјә әмәл едилирди. Лакин сонралар... мә'лумдур. Әсл халг бајрамы олан Новруз үмумхалг ичтимаи-мәдәни сәһнәсиндән сыхышдырылды. Лакин халг ону һеч бир мүстәбид вә бүрократын әли чатмајан, үнү јетмәјән мүгәддәс мә'бәдиндә — гәлбиндә, милли варлығынын илкин өзәјини — аиләсиндә горујуб сахламышдыр. Инди әсас мәсәлә Новрузун илкин тарихи, үмумхалг бајрамы һүгугуну өзүнә гајтармагдан ибарәтдир. Бу, Азәрбајчан халгынын ингилаби јенидәнгурма вә ашкарлыгла ојанмыш милли мәнлик шүурунун, бүкүнә вә кәләчәјә никбин бахышынын, јениләшмә вә мүасирләшмә һиссинин даһа да артмасы вә тәкмилләшмәси бахымындан да фајдалы оларды. Республика рәһбәрлијинин, кениш ичтимаијјәтин јени тәфәккүр тәрзи вә әмәли фәалијјәти әсас верир дејәк вә үмид едәк ки, јени сечиләчәк республика Халг Депутатлары гурултајында халгын үрәјиндән олан бу мәсәлә галдырылачаг вә өз мүсбәт һәллини тапачагдыр.

Икинчи. диггәти чәлб едән чәһәт будур ки, Новруз бајрамыны азәрбајчанлыларла бирликдә бурада јашајан вә ишләјән дикәр милләт вә халгларын нүмајәндәләри дә биркә гејд едирдиләр. Даһа дәгиг десәк, азәрбајчанлылар өз севинчләрини онларла бөлүшүрдүләр. Биркә имәчиликләр кечирилир, тәмизлик ишләри көрүлүр, тамашалар верилирди. «Бир финчан чај» мәрасими хејријјә чәмијјәтләринин фәалијјәтиндә әсас јер тутурду. Бу мәрасимләрдә еһтијачы оланлар үчүн ианә топланырды. Мәсәлән, 1917-чи ил мартын 12-синдә «Исмаилијјә»дә кечирилән белә мәрасимдә 7500 манат пул топланмышды. «Јығылан пулу ингилабда, һүрријјәт јолунда өлән фәдаиләрин аиләләринә вермәк гәт едилмишди». Јери кәлмишкән «Ачыг сөз» гәзетиндә «Исмаи-

лијјә»дә кечирилән «Бакыда мөвчуд милләтләрин нүмајәндәләриндән мүрәккәб» бу јығынчаг-мәрасим һаггында «Новрузу һүрријјәт» сәрләвһәли чох кениш вә мараглы һесабат дәрч олунмушдур. Мә'лум олур ки, шәһәр главасы вә дикәр рәсми шәхсләрин, ичтиман-сијаси даирәләрин, чохмилли хејрijjә чәмијjәтләри нүмајәндәләринин иштирак етдикләри Новруз бајрамы мәчлиси бөјүк тәнтәнә вә достлуг һиссләри илә мүшајиәт олунмушдур. Гејд едилмишдир ки, «Новруз һәр ил адла тазә идисә, бу күн мә'нача да тазәдир, адамлар һүрријјәт вә азадлығын һәгиги бир рәмзи (символу) олан бајар бајрамыны һәгиги сурәтдә сәмими гәлбләричра едирләр...» вә с.

Милләтләрарасы мүнасибәтләрин, һәм дә сәмими инсани мүнасибәтләрин мөһкәмләнмәси бахымындан бу чүр тәдбирләрин хејри, фајдасы мисилсиздир. Бу, нечә дејәрләр, «јухарыдан» дејил, (јухарыларын ингилабдан әввәлки милли сијасәти бизә мә'лумдур) «ашағыдан» тәбии олараг јаранмыш ән'әнә иди. Ону бәрпа вә давам етдирмәјә бу күн дә чох бөјүк еһтијач вар.

Нәһајәт, Новруз бајрамының јаранма тарихинә, бу барәдәки дүшүнчәләрә, фикир вә мүлаһизәләрә һәср едилмиш јазылары гејд етмәк истәјирәм. Мә'лумдур ки, 1917-чи илин февралында Русијада 300 илдән чох һөкм сүрмүш вә «халглар һәбсханасы» јаратмыш Романовлар сүлаләси тахтдан салынмышды, буржуа-демократик ингилабы гәләбә чалмышдыр. Мартын әввәлләриндән бүтүн Русијада олдуғу кими, Азәрбајчанда да бајрам әһвалы варды. Јерли гәзетләрдән биринин јаздығы кими «һәгиги бајрам вә һәгиги шәнлик, шадманлыг күнләри иди». Бу әһвал гәзетләрин Новруз бајрамына һәср едилмиш јазыларында да өз бариз әксини тапырды. Нүмунә үчүн «Ачыг сөз» гәзетинин 1917-чи ил мартын 15-дә «Бајар һүрријјәт» сәрләвһәси илә дәрч етдији баш мәгаләсини олдуғу кими охучулара тәгдим едирәм. Јери кәлмишкән дејим ки, ингилабдан әввәлки мәтбуатда Новруз бајрамына һәср едилмиш аз-чох әһәмијjәтли јазылары јығыб күллијjат шәклиндә бурахмаг да пис олмаз. Онда бу бајрамын маһијjәти, онун һаггындакы әсассыз сөз-сөһбәт дә бирдәфәлик кәсиләрди.

БАҺАРИ-ҺҮРРИЈЈӘТ

Бајарын биринчи ајы олан март Шәрг милләтләринин адәтән бајрам ајыдыр. Бу ајда тәбиәт тәзәләнир. Тәбии һәјата јахын олан Шәрг аләми дә бу тазәликдән бир зөвг

алыр, тәзәләнир. Чөлләр, чәмәнләр чичәкләнир, күл-чичәк ичиндә јашајан инсанлар да тәзәләнир, руһланырлар.

Әски ираниләр март ајында Һүрмүзүн Әһримәнә гәләбә чалдығыны бајрам едирдиләр. Күнәш Һүрмүзүн әламәти иди. Бајар онун сәлтәнәти иди. Гыш Әһримәнин вәтәни, дондурдуғу сојуг онун либасы иди. Ишыглы Һүрмүз дидарыны көстәринчә Новруз олурду. Новруз демәк зирүһ*, зинму** вә зивүчуд*** нә варса һамысынын азадлығы демәк иди.

Арианлыларча бу азадлыг ајы олан март, дастанларда ираниләрин мүгабили кими көрүлән туранлыларча да гуртулуш ајы иди. Тазә кәшф олунмаја башлајан моғул әсатири мә'нидар би әфсанә нәгл едир.

Бу әфсанәјә көрә түркләр бир заман кечилмәз бир дағ архасында «Кәнәгунда» мәһсур олмуш, дүнја үзүнә чыхмаг имканы булмамышларды. Абадлыгдан узаг дүшән бу јолазмышлара бир «алакејик» (кечи) тапылмыш сүд вермишди. Бу үрәк јыхдырычы әсарәтдән илләр, әсрләр кечмиш, түркләр (моғуллар) кениш дүнјаја чыхмаг үчүн јол тапмамышларды. Һалбуки, күндән-күнә үрүјүр, артыр, «һасар»ы јарыб чыхмаг онлардан өтрү бир еһтијач һалыны алырды. Накаһ нараданса көзләринә бир гурд (пүртәчнә) көрүндү. Бу гәрибә һејваны говдулар, ардындан дүшдүләр. Һејван өзүнү дағдакы дәликләрдән бирисинә вуруб о бири тәрәфә кечди. Бу, дәлик һасар ичиндә галмыш түркләри марагландырды. Тәдгигә башладылар. Дағлары јыхмагдан ачиз олдугларыны көрдүләр. Тамам мә'јус олдуглары бир сырада, бир дәмирчи тапылыб дағын гурд кечдији јеринин «филиз» (метал)-дән олдуғуну анлады. Һаман одун вә от-увар јығыб одладылар, дағы әритдиләр. Ачыг дүнјаја кечдиләр. Әсарәтдән гуртулдулар. Бу «гуртулуш» әсатирчә мартын 9-да (јени тәгвимлә мартын 22-дә — *Ш. Һ.*) ваге олмушдур. Шајани-е'тинадыр ки, ничат вә азад олмаг мә'насына кәлән түркчә «гуртулмаг» вә «гуртулуш» сөзләри һаман «гурт» вә «олмаг» сөзләриндән тәркиб едилир. «Гуртулмаг» е'тимал «гурт олмаг» — демәкдир ки, гурт кими јол булуб мүһасирәдән чыхмаға дәлаләт едир.

Шәргин ики бөјүк милләти Новруз илә гуртулушуну март ајында булмушдур.

Јалныз Шәргмидир? Бу күн галиба мартда вә ја апрелдә сахланан христиан ејди-фәсхи (пасхасы) христианлыг-

* Зирүһ — руһу олан чанлы — јә'ни инсан.
** Зинму — биткиләр аләми.
*** Зивүчуд — һејванлар аләми.

дан әввәлки Гәрб аләминә биканә дејилдир. Бahар бу тәрәфләрдә Шәргдән бир аз кеч дүшдүјү үчүн Гәрбин «Новруз»у күнбатанын «гуртулуш»у да билтәби бир аз сонра кәлмишдир. Христианлыг аләми пасха бајрамында һәзрәт Исанын тазәдән дирилдијинә е'тигад едир. Ондан әввәлки бүтпәрәст Авропа исә тәбиәтин дирилдијини бајрам сахлармыш!!!

Инсан мәвчудијјәтини анчаг тәбиәтлә мүбаризәдә һисс едәр вә бу мүбаризәдәки мүвәффәгијјәти нисбәтиндә дә өзүнү бәхтијар әдд едәр*.

Заман кечди, бәшәријјәт тәбиәтлә еләдији мүбаризә нәтичәсиндә һасил еләдикләри кәнимәтләри бөлүшмәк үстүндә бир-бири илә боғушмаға башлады. Јек дикәри илә боғушмагда олан инсанларын мүнасибатыны тәнзим етмәк үчүн һөкумәтләр гурулду. Һөкумәтләр гурулунча инсанлардан ән күввәтлиләри о бириләринә фаиг** кәлмәјә башладылар. Вә тәбиәтдәки күввәтли үнсүрләр кими инсан өвладыны горхуја салыб, өзләринә табе гылдылар. Һөкумәтдә истибдад вүчудә кәлди. Бу истибдад бир нөв «Әһримән», бир нөв «мүһасирә» иди. Бәшәријјәт бир күн кәләчәк бөјүјәчәк, әгли шеј кәсәчәк, бу «Әһримән»и дә басачаг, бу «һасар»дан да гуртулачагдыр. Сијасәтдә дә Новруз олачаг, һөкумәт үсули-идарәләринин дә бahары кәләчәкдир.

Бу «бahар»ы дүнјанын бөјүк мүслүһләри төвсијә етдиләр, шаирләр, әдибләр мәсләһәт көрдүләр, һөкумәт әһримәнләринә јалвардылар. Рәһмәт, шәфгәт вә рәнјәтпәрвәрлик јахшы олдуғуну анламаг истәмәдиләр. Чамаатлар јалвардылар, јахардылар. Фәгәт олмады, јалвар-јахарла мүстәбидләр, ширин кәлам олдуглары игтидары әлләриндән вермәк истәмәдиләр. Милләтләр ағладылар, налә етдиләр, аһ вә фәганә кәлдиләр. Фәгәт онлардан бу әһвалатдан мүтәәссүр олмајыб билаәкс ондан бир нөв зөвг алдылар. Нәһајәт, бәшәријјәт тәнкә кәлди. Дуа илә донузун бағчадан чыхмајачағыны анлады. Бу дәфә мејдана кәлән Франса ингилабы мүтәфәккир вә мүһәррирләри јалвармаг дејил, тәләб етмәјә башладылар. Милләт өз һүгугуну алмалыдыр— дедиләр. Сә'диләрин нәсиһәтини динләмәјән мүстәбидләр Руссоларын үсјанындан мүтәәссир олмаг, Монтескје фәлсәфәсинә гаршы баш әјмәк мәчбуријјәтиндә идиләр.

Франса ингилабы башлады. Дүнјанын ән мүгтәдир мүстәбиди сајылан Лјудовиг тахтдан салынды. Авропа сәнәләрчә гајнады, чалхаланды. Чајлар гана бојанды, дәнизләр хунин олду. Торпаглар вәтәндаш ганы илә суварылды. Нәһајәт, чүмһуријјәт пајдар олду.

Нә тәсадүфдүр ки, Франса чүмһуријјәтинин истиграры да марта тәсадүф еләмиш, сијаси бahар тәбии бahара раст кәлмишдир.

Франса ингилабындан сонра Авропа һөкумәтләриндән әксәриндә ингилаблар чыхмыш, һөкумәтләр гисмән чүмһуријјәтлә әвәз олунуб, гисмән дә мәшрутијјәтли һөкмдара разы олмушларды...

Бу сурә дә мәзкур ингилабларын һанкы ајда баш тутдугларыны арашдырмаг мүмкүн олмаса да ингилаблардан бир нечәсинин һаман март ајында олдуғу хәјала кәлир. Мәсәла, Америка ингилабы вә америкалыларын инкилис сәлтәнәтиндән гуртармасы мартда ваге олмуш, Солтан Һәмид мартын 31-дә һәлһәлә едилмиш, Иран ингилабы мартда зүһур еләмиш, саир бир чох ингилаблар дәхи март вә ја апрелдә, ја'ни бahар ајларында башламыш вә ја гуртармышдыр.

Бу сурә ваге олан Бөјүк Русија ингилабы дәхи бahара тәсадүф еләмиш вә мартын 12-си бүтүн Русијада мүтали сурәтдә бајрам сахланылмышдыр:

Һүрријјәт бајрамы!

Мартын 12-синдәки Бакыдакы о бөјүк мәшһәр инамы, хәлгдәки о тә'риф вә төвсифәкәлмәз руһ кенишлијини, севинч пајандазлығыны, һәр нөв хүсусилијиндән мә'ра олараг сөзүн бүтүн мә'насы илә хәлгин бирәр гардаш вә вәтәндаш кәсилдијини, јүз минләрлә варан издиһамын чәмијјәти-сәрмәсти-дуги һүрријјәт олдугларыны көрүб вә билаихтијар бөјүк Намигин:

Нә әфсункар имишсән, аһ, еј дидары-һүрријјәт,
Әсири ешгин олдуг, кәрчи гуртулдуг әсарәтдән!

Мартын 12-дәки мәзаг Русија халгының газандығы һүрријјәтә нә гәдәр лајиг олдуғуну вә һүрријјәт әсасына биналанмыш үсул идарәнин нә дәрәчәдә мүвафиг бир үсул-идарә олдуғуну көстәрди.

Јүз әлли минә гәдәр мүхтәлиф чинс, дил вә синфә мәнсуб олан халг Биржа мејданына топланмыш вә бу халг бүтүн күнү шәһәр күчәләриндә долашмышдыр. Бу гәдәр издиһам ичиндә сабиг полис идарәси заманында бир театр габағында јығышан чүз'и халг арасында көрүлмәсн тәбии олан говғалар белә јүрүјәрмиш. Орада әли гырманчлы, ағзы сөјүшлү, үзү зәһримарлы низам сахлајанлар олмадығы һалда нүмунеји гөвм мисал бир низам вә гаидә бәрпа олмушду. Бу күн нә «вон отсјуда», нә «иди чорт гложуби», нә «далој вон

---

* Әдд едәр — сајар.
** Фаиг — галиб.

солјонны», нә дә «проваливај вон шалапај» сөзләри ешидилир, нә дә гамчыларла түфәнк дибләри халгын бојну ардында ишләјирди. Бу күн ешидилән сөзләр — вәтәндаш, гардаш, јолдаш сөзләри олуб, һәр кәс өзүнү аға һесаб еләмиш вә саирләри илә бәрабәр олдуғуну дәрк едәрәк гардашча, јолдашча јола кетмиш, одур һеч бир ихтилаф, һеч бир низамсызлыға мәһәл галмамышды. Чүнки һәр кәс әсириешги һүрријјәт олуб, һәр кәс гәлби бир нөгтә үчүн дөјүнмүш, һәр кәс көзү бир һәдәфә бахмышдыр. Башга дөврләрдә олмазды.

Һүрријјәт күнәши доғмуш, азадлыг баһары кәлмиш, һәр кәс мартын саф вә чанбәхш һавасы алтында шоллар сујунун* көјләрә галхан саф вә бәрраг шәлаләси кими чиладар олан һүрријјәт һавасыны тәнәффүз етмиш, һүрријјәтлә јашамыш вә һүрријјәтлә дә бағырмышды ки,

Јашасын баһари-һүрријјәт!

«Ачыг сөз» гәзети, 15 март 1917.

МҮСТӘГИЛ АЗӘРБАЈЧАН ДЕМОКРАТИК РЕСПУБЛИКАСЫ ОЛМАСАЈДЫ...

Азәрбајчан тарихинин лазымынча өјрәнилмәмиш, даһа доғрусу, биртәрәфли вә гәрәзли тәдгиг олунмуш дөврләриндән бири 1918—1920-чи илләрдир. Һалбуки тәхминән 105 ил мүстәгиллик һүгугундан мәһрум едилмиш халгымыз мәһз бу илләрдә истиглалијјәт газанмыш, өз мүстәгил милли дөвләтини — Азәрбајчан Демократик Республикасыны јаратмышды. 1919-чу ил мајын 28-дә Азәрбајчан Демократик Республикасынын биринчи илдөнүмү мүнасибәтилә «Азәрбајчан вәтәндашларына һөкумәтин мүрачиәти»ндә дејилирди. «Бир сәнә бундан әгдәм мәб'усларымызын (вәкилләримизин) рә'ји вә әрзусу мучибинчә, Азәрбајчан халгы мүстәгил јашајыш тә'ригинә гәдәм гојду. 1919-чу сәнәси, мајын 28-и Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин милли бајрамыдыр. Өјлә бир бајрам ки, онун хатири Үмумазәрбајчан вәтәндашлары үчүн даима мөһтәрәм вә мүгәддәс сајылачагдыр. Чүнки өз дөвләтимизин милли бајрағы алтында кечмиш олдуғунуз бир сәнәлик азад вә сәһмәтли һәјатыныз, Азәрбајчанын бөјлә тарихи бир күн олдуғуну сизә сөздән артыг изаһ едир. Сиз чаризмин ән ағыр тарихини кечирмишсиниз. О, сизин ән көзәл һәјатынызы, мәдәнијјәт вә мүгәддәс әмәлләринизи ајаглары алтында тапдамыш вә мәһв етмәк истәмишдир. Биз һәр бир һүгугдан вә мәдәни тәрәггијјатдан вә ән ибтидаи сијасәтдән белә мәһрум олмушдуг. Бизим көзәл арзуларымыз гәти сурәтдә әзилир вә ајаглар алтына атылырды...

Ган дәрјасында гутәвәр олан (јә'ни салынан) Азәрбајчан түрк милләти өз мүгәддәратыны өһдәсинә аларағ өз башына бурахылмышдыр.

О, мәтанәти-гәлб вә әзми-гәт'и илә истигбалы дүшүнәрәк јашајыр. Вә билахирә мүстәгил вә азад јашамаг јолу арајыб она рәван олду. Өјлә бир јол ки, онун үмумчаһанын әзилмиш вә дөјүлмүш милләтләри тутмушдур. Бу јолдан исә һәмә (һеч) вахт кери дөнмәк, гајытмаг јохдур, ола да билмәз. Бу бир сәнә әрз мүддәтиндә биз јорулмадан ишләдик. Вә бу ишләмәјимиз илә дөвләтимизи мөһкәмләндирәрәк чәмаәтимизин ашағы синфинә милли дөвләт тәшкили һиссини дүшүндүрдүк вә көстәрдик ки, чәмаәт вә милләт мәб'усларынын кетдикләри јол доғру вә халгын азад фикир вә мәсләкидир. Бу, аз вахт зәрфиндә Азәрбајчан түркләри өзләринин мүстәгил вә азад јашамаға лајиг олдугларыны көзәл сурәтдә көстәриб вә дөвләт тәшкилинә исте'дад вә габилијјәт јетирдикләринн исбат етдиләр...

Азәрбајчан вәтәндашлары! Тәһлүкә вә тәһдид һәлә рә'ф олмамышдыр. Бизим үзәримизә гара булудлар кәлмәкдәдир. Бизим дахилдәки һәрәкатымыз, низам вә асајышымыз тә'мин едиләрсә, истиглалијјәтимизи тәһдид едән гүввәләрә јол вермәз вә раһәт вә азад јашамаға малик оларыз.

Азәрбајчан вәтәндашлары!

Мајын 28-и бөјүк вә үмуми бир бајрам һесаб едилмәлидир. Бу күн дә билафәрг милләт һәр кәс өзүнү мүсави һүгугла Азәрбајчан вәтәндашы һисс етмәлидир. Бу күн үмумчаһан милләтләринин әдаләт үзрә олан һүгуг вә ихтијаратының тә'мин едилән күнләриндән бир күндүр».

Бир һәгигәтдир ки, мүстәгил Азәрбајчан Демократик Республикасы олмасајды, индики мүстәгил Азәрбајчан да јаранмазды. Биз бу тарихи һәгигәтә әсасланмагла тарихимизин 1918—1920-чи илләр кими чох мүрәккәб, зиддијјәтли вә мөһтәшәм дөврүнү елми чәһәтдән тәдгиг етмәли, мүасир вә кәләчәк нәслә чатдырмалыјыг. Бунун үчүн исә вачиб шәртләрдән бири бу дөврдә тәкчә ингилаб бешији Бакыда дејил, дикәр шәһәр вә гәзаларда чәрәјан едән һадисәләри дә диггәтлә өјрәнмәк вачибдир. Һәмин илләрин дөврү мәтбуатында бу һагда чох гијмәтли материаллар мөвчуддур. Мәсәлән, онлардан бирини — Шәки илә бағлы олан бир јазыны Азәрбајчан ипәкчиләринин трибунасы олан «Ипәкчи»

* Шоллар сују Бакыја 1917-чи илин илк ајларында кәлмиш вә бу мүнасибәтлә февралын сону вә мартын әввәлләриндә Бакыда чох бөјүк шәнликләр дүзәлдилмишди. — *Ш. Һ.*

гәзетинин охучуларына тәгдим етмәк истәjирәм. «Шәкидән» адлы бу јазы Үзејир вә Чејһун Һачыбәјов гардашларынын редакторлуғу илә чыхан «Азәрбајчан» гәзетинин 1919-чу ил мајын 30-у тарихли 191-чи нөмрәсиндә дәрч олунмушдур.

ШӘКИДӘН

Март ајынын 24-дә Азаг Әфәнди Мустафазадә Шәки бәләдијjә идарәсинин рәислијини гәбул едәрәк ишләри тәһвил алды. Азаг Әфәнди чәнабларынын милләтинә едән хидмәтини, әләлхүсус кечән ил анархија заманы көстәрдији фәалијjәти сөjләмәjи өһдәмә алмырам. Чүнки бу һагда бөjүк мәгаләләр илә гәзетләр сүтуну долдурмаг лазым кәләчәjинә әминәм.

Фәгәт буну әрз етмәк истәjирәм ки, чәнаб Азаг Әфәнди бәләдијjә идарәсинин ишләрини өз әлинә топлајандан сонра шәһәримиздә һәр бир хүсусда бөjүк тәбәддүлат көрүнмәкдәдир. Чәнаб Азаг Әфәнди кечмишдән фүгәралар дәрдинә галмагда, онларын ағыр һалларыны дүшүнмәкдә шәһәримиздә бәлли олдуғундан, инди дә иш башына кечәрәк онларын кечирдији бу ағыр күзараныны јахшылашдырмаг төшәббүсүндәдир. Ишләрә шүуру едәркән ән әввәл фүгәраларын билафәрг милләт һесабыны чәмләшдирмишдир. Инди ешитдијимизә көрә шәһәри үч һиссә едәрәк үч јердә тәндирханәләр ачыбдыр. Һәр бириндә күндәлик 40 пуд әкмәк (чөрәк) һазырланыб адамбашына бир кирвәнкә оларағ базар гијмәтиндән 60 гәпик фәргли бурахылачагдыр. Шәһәримизин наинсаф мөһтәкирләри гидадаты кәтирән кәндчиләрдән алыб истәдији гијмәтә сатырдылар. Азаг Әфәнди мөһтәрәм гәза начальники Әјjүббәј Рәфибәјов чәнабларынын мәмавинәти илә мөһтәкирләри дустаг етдириб вә кәндчиләрдән сатылмаг үчүн алмағы гадаған етдирди. Бунлара бинаән бу күн буғда шәһәримиздә 120 манатдан 80 маната вә 70 маната гәдәр дүшүб вә јенә дүшәчәjинә үмид вардыр.

Фүгәра чәмаәтин аптек әчзаларыны фөвгәл'адә баһалыгдан ала билмәjиб нә гәдри әбәс јерә мәһв олдуғу ашкардыр. Наинсаф аптек саһибләри әчзаларын гијмәтләрини күн-күндән артырмагда давам етмәкдәдирләр. Шәһәримизин бу анә гәдәр әчзәханәси олмамағындан долаjыдыр ки, бунларын габағыны алмаг мүмкүн дејилдир. Инди бәләдијjә рәиси буну нәзәрә аларағ јавуг бир заманда шәһәр әчзәханәси ачмаг истәjир. Шәһәримизи көрәнләр күчәләрин нә гәдәр дар вә натәмиз олдуғуну билирләр. Бу күн бу натәмизлик габағыны алмаг үчүн Азаг Әфәнди ики тачка кираjә еломиш вә јавуг бир заманда шәһәрә мәхсус бир нечә араба алмаг фикриндәдир.

Азаг Әфәндинин көрдүjү ишләрә зиjадә төшәккүрләр едәриз вә белә шәхсләрин хидмәтини милләт jаддан чыхартмаз зәндиндәjиз.

Шәки әһалиси Азаг Әфәндинин бөjүк бир фәалијjәтини Қиш чајы габағына чәкиләчәк бәнддә көзләjир. Һөкүмәтимиз бу бәндин чырпы илә дашдан јапылмасы үчүн 211 мин манат пул бурахмышдыр. Белә бәнд чар Һөкүмәти заманында нечә дәфәләр гајрылмыш, һәтта һүрријәтдән бир нечә ај мүгәддәм чәмаатымыздан Азаг Әфәндинин төшәббүсү илә бир гәдәр пул топланыб семент алынмыш ки, һәмишәлик бир һасар гајрылсын вә әһали рahат јашасын. Гарышығлыг заманы семент аз олмаг мүнасибәтилә ишләнмәjиб галмышды. Инди Азаг Әфәнди мөвчуд олан семент илә бәнди гајрытмаг фикриндәдир. Буна көрә Һөкүмәтдән пәк зиjадә истәһам (хаһиш) едәриз ки, лазым олан мүавинәти бу барәдә Азаг Әфәндијә версин. Таин ки, шәһәримизин көзәл биналарының, ипәк заводларының, бағларының, базарының бөjүк һиссәсини вә чәмаәтин вардатыны, Қиш чајының бәласындан хилас етмәк мүмкүн олсун. Азаг Әфәндинин белә бир ағыр заманда өһдәсинә көтүрдүjү мәс'улиjjәтли вәзифәни асанлыгла ифа едәчәjинә әминиз.

Е. И. Султанзадә.

НҮМУНЕЈИ-ИМТИСАЛ БИР КҮН

Халғын мә'нәви гүввәт вә гүдрәти, јашамаг вә јаратмаг әзми, бирлик вә вәһдәти, чәсарәт вә инамы биринчи нөвбәдә бәркдә, имтаһан күнләриндә, өлүм вә ја олум меjданларында ашкара чыхыр. Тәк-тәк инсанлар кими, бә'зән халглар да имтаһан вермәли олурлар, тарих гаршысында, әчдадларын руһу, гојуб кетдикләри торпаг вә кәләчәк нәсил гаршысында. Ән бөjүк гәһрәманлыг тарихи имтаһандан, Вәтән уғрунда вурушлардан мүзәффәр чыхмагдыр. Бу да бир һәгигәтдир ки, Вәтән уғрунда вурушлар шәһидсиз, күнаһсыз гурбанлар сыз баша кәлмир. Јахшы дејибләр ки, мәһв олмаға һазыр олмајан бир халг азад ола билмәз. Дикәр тәрәфдән, өз шәһидләрини, күнаһсыз гурбанларыны анмајан, онларын руһу, әмәлләри вә мәзарлары гаршысында баш әjмәjән, диз чөкмәjән халгы да халг дејил, әһали адландырырлар. Азәрбајчан халгы XX әсрин 90 илиндә дәфәләрлә өз варлығыны, әразисини бүтөвлүjүнү горумаг үчүн вурушмалы олмушдур. Шәһидләримиз вә күнаһсыз гурбанларымыз һәддиндән артыг чохдур. Тәәссүф ки, биз онларын руһу гаршысында чох борчлуjуг.

«Азәрбајчан» гәзетинин 1919-чу ил апрелин 2-си нөмрәсиндә, бунунла әлагәдар, «Нүмунеји-имтисал бир күн» сәрләвһәли мәгалә дәрч олунмушдур. Мәнчә, бу јазы илә танышлыг марагсыз олмаз. Һәмин јазыны охучулара тәгдим едирәм.

* *
*

...Мүсәлман әмәлә конфрансы «Он минләрлә шәһид дүшән **бикүнаһ март гурбанларыны хатырламаг үчүн мартын 31-ини вәтәни бир матәм олмаг** үзрә е'лан вә о күн үмуми тә'тил илә кечирмәjә гәрар вермишдир.

Мүсәлман әмәләсинин бу гәрарына Бакынын бүтүн мәһәлләләри кәза табе олуб, матәми-тә'тил комитәси чәнбиндә, мәһлә мәсчидләриндән ибарәт бир шәһәр шө'бәси тәшкил етдиләр.

Бу күнә мәхсус гәзетләр нәшр олунду. Азәрбајчан гәзетләри илә мүсават васитеји-нәшри-әфкарлары олан гәзетләр матәм нөмрәләри чыхардылар.

Матәм сәһәр саат 8-дән ахшам саат 6-ја гәдәр тә'jин

олунмушду. Түрк демократијасы бу күн бүтүн һәјаты дурдурачаг хатири сајылан бир күввәт олдуғуну, өзүнүн нә кими күввә олдуғуну билдирмәклә бәрабәр мартда төкүлән нанаг вә мә'сум ганларын «әһәмијјәтсиз» бир шеј олмадығыны бүтүн чаһана гаршы е'лан едәчәкдир...

Матәм күнү кәлди. Сәһәр саат 6-дан бүтүн әмәлә рајонлары «хәбәрдар» борусуну чалараг мә'дәнләр дајанды. Шәһәрдә бир дәнә олса да ачыг дүкан јох, фајтон, араба тапылмазды, кәмиләр матәм әламәти олараг бајрагларыны јарыја ендирмиш, шәһәрдә вә мә'дәнләрдә бөјүк бир сүкут...

Мәчлисләрдә пәс мәзар мәчлисләри. Саат 2-и радәләриндә Тәзәпир мәсчидинин һәјәти чәми ғәфир илә долмуш, јасин, фатиһә, нитгләр, матәм тә'тил комитәсинин бә'јанитәзијәти!.. Хәшијјәтавәр бир һал!.. Билафәрг милләт вә мәзһәб шәһәрлә мә'дәнләрин бүтүн сакинәси матәм һалында...

Тә'тил тарихи илә ашна оланлар сөјләјирләр ки, Бакы бу вахта гәдәр белә бир тә'тил көрмәмиш!..

Ашура күнү белә бу дәрәчәдә кечмәмишдир. Һәр тә'тилдә аз олсун, чох олсун ишә шәтил гатанлар данма көрүлмүшдүр.

Фәгәт бу дәфә билаихтилаф һәр кәс ваге олан дә'вәтәлләббејк демиш ишиндән әл чәкмишдир...

Ашура јалныз мүсәлманлара мәхсус икән бу күн Азәрбајчанын вәтәни бир матәми олдуғундан бүтүн азәрбајчанлылар матәм сахламышларды.

Бу күнә мән матәм күнү дејил, бирлик күнү дејәчәјәм.

Түрк демократијасы бу күн кәнди идарәсинин нә дәрәчәдә нафиз вә кәнди тәшкилатынын нә гәдәр мүәссәр олдуғуну тәчрүбә едирди. Тәчрүбә әлијјүлә'ла дәрәчәдә мүвәффәгијјәтли чыхды. Рус фәһләләриндән бир чоху рајонларында даһа ики күн әввәл мүсәлман јолдашларына кәләрәк онларла бәрабәр тә'тил едәчәкләрини билдирмишләрди.

Тә'тил јалныз әзәмәти, истисналығы илә дејил, интизамлы асајышпәрвәрлији илә дә тәмајиз едирди.

Тә'тил техникасыны биланлар белә бир тә'тил кечирмәк надирәтән мүмкүн олур дејирләрди.

Бүтүн күн кимсәјә тәәррүз едилмәмиш, чүз'идә олса бир һадисә чыхмамышдыр!..

Тә'тил идеал бир шәкилдә ичра едилмишдир. Тә'тилин идрак вә интизам үзәринә ичра едилдији... парлаг вагиәләрлә исбат едилмишдир.

Бүкүнкү тә'тил түрк демократијасынын, мүсәлман чәмаәтинин нә дәрәчә тәшкилат вә интизам габилијјәтинә малик олдуғуну ашкар етмишдир. Бу габилијјәти тәрбијә едән, ону доғру вә салим бир јола салан һәгиги милләт мәнфәәти

илә чалышан сијаси фиргәләримиз фәалијјәт вә тәшәббүсләрини артырар вә һәрәкәтләриндә чидди олурларса о заман Азәрбајчан паитахтында, фәгири-касибә наминә ишләјибдә һәрәкәтләриндә Азәрбајчан руһ вә мәгсәди илә ујуша билмәјин тәшкилат әһәмијјәт вә мә'насыны гајиб едәр.

1919 сәнәси март матәминдә хәлгимиздә көрүлән тәшкилат исте'дадыны һүсн истифадә етмәк, һеч шүбһәсиз ки, 1918 **сәнәси март шүһәдасынын руһи-мәзлумини разы саласчаг** ән бөјүк мүкафат, ән **көзәл ећсандыр**. Гој 1919-чу ил мартын 31-и бизә бирлик вә иттиһад үзүн, бир нүмунеји тимсал тәшкил еләсин.

«Азәрбајчан» гәзети, 2 апрел 1919, № 148.

МҮСӘЛМАН ҺӘЈАТЫ

Нуха
(мүхбиримиздән)

Һачы Мәммәдсадыг Әлијевин вәфаты

Сон заманлар тарихимизин бу вахтадәк өјрәнилмәмиш сәһифәләри јаваш-јаваш ачылыр, унудулмуш шәхсијјәтләримиз үзә чыхарылыр, јада салыныр. Бу, вачиб вә фајдалы ишдир. Биз, әлбәттә, јалныз ичтимаи-сијаси вә әдәби-бәдии фәалијјәтлә мәшғул олан шәхсләри өјрәнмәклә кифајәтләнә билмәрик. Исте'дадлы, бачарыглы, ишкүзар адамларымызы да, онларын тәчрүбәсини дә өјрәнмәлијик. Мәсәлән, Азәрбајчан торпағынын јетишдирдији мәшһур ишкүзар Һачы Зејналабдин Тағыјевин һәјат јолу, фәалијјәти, игтисадијјаты тәшкил вә идарә етмәк бачарығы мәктәб дејилми? Белә адамларымыз тәкчә Бакыда дејил, Азәрбајчанын дикәр шәһәрләриндә дә олмушдур. Көстәрәк ки, онларын да бир чоху Тағыјевин јолу илә кедәрәк, халгын маарифләнмәси, ишкүзарлыг сәнәтинә јиҹәләнмәси саһәсинә хејли әмәк сәрф етмиш, вәсаит хәрчләмишләр. Бунлардан бири дә шәкилли иш адамы мәшһур тачир Һачы Мәммәдсадыг Әлијев олмушдур. 1917-чи ил августун 12-дә Бакыда рус дилиндә нәшр олунан «Каспи» гәзетиндә онун вәфаты илә әлагәдар бир мәгалә-некролог дәрч едилмишдир. Ону охучулара тәгдим едирәм. Үмид етмәк олар ки, бу кичик јазы Һачы Мәммәдсадыг Әлијевин вә Әлијевләр аиләсинин ишкүзарлыг, хејрииҹәчилик фәалијјәтини дәрин вә һәртәрәфли өјрәнмәк үчүн бир башланғыч олачагдыр.

Азербайджанская Республиканская БИБЛИОТЕКА им. М. Ф. Ахундова

* *
*

Әлијев гардашлары тичарәтханасынын башчысы Һачы Мәммәдсадыг Әлијев узун сүрән ағыр хәстәликдән сонра августун 6-да Нуха шәһәриндә вәфат етмишдир.

Мәрһум 18 јашында икән атасыны итирмиш, азјашлы гардашлары илә һимајәсиз галмыш, чох кечмәдән надир исте'дады сајәсиндә чүзи вәсаитлә јалныз вәтәниндә дејил, һәм дә онун һүдудларындан узагларда өн чәркәләрә чыхмаға башламышдыр.

Өз ишләрини бачарыгла вә әсаслы гурмагла бәрабәр, Москва вә Нижни Новгород шәһәрләринин ири фабрикчиләри вә тачирләри арасында чох бөјүк е'тимад газанмышды. Алыш-вериш тәзә башлајан һәр һансы кәнч тачирә кениш јардым вә е'тимад көстәрилмәси үчүн онун бирчә кәлмәси кифајәт иди.

Онларча, бәлкә дә јүзләрчә тачир өз фираванлығына көрә она борчлудур.

Чох-чохларындан фәргли олараг мәрһум биздә надирдән дә надир тәсадүф едилән америкалы тәбиәтинә малик иди. Бу чәсарәтли вә үрәкли адам мәгсәдә чатмаг јолунда һеч бир манеәдән чәкинмирди.

Русијанын ири мәркәзләриндә, еләчә дә Јунаныстанда вә Түркијәдә голлу-будаглы шө'бәләр шәбәкәси јаратмасы, һабелә он милјонларла дөвриҗәси олан ән мүхтәлиф тичарәт мүәссисәләри ачмасы она ири мигјаслы тачир шөһрәти газандырмышды.

Ишин мүрәккәблијинә вә она шәхсән өзүнүн рәһбәрлик етмәсинә бахмајараг мәрһум вахт тапыб хејриҗҗәчиликлә дә мәшғул олурду.

Мәрһум, тәбиәтән һәссас вә хејирхаһ бир адам кими, мүсәлманларын маарифләндирилмәсинин ән гызғын тәрәфдарларындан бири иди. Рус-татар мәктәбләринин, һабелә онча ај әввәл 100.000 манат хәрч чәкиб тәнтәнәли шәраитдә өзүлүнү гојдурдуғу киши кимназијасынын ачылышына көрә доғма шәһәри она борчлудур, һајанлыг едиб нечә-нечә гоһум-әграбасыны вә һәмјерлисини әрсәјә чатдырмасыны һәлә демирик.

Шәһәримиз Һачы Мәммәдсадығын шәхсиндә бөјүк бир тачири вә хејриҗҗәчини итирмишдир, буна көрә дә кәлин мәрһуму сојуг гәбрә гојаркән диләјәк ки, мәзары нур илә долсун.

«Каспи», № 180, 12 август 1917-чи ил.

Русчадан тәрчүмә
Ч. Хәлиловундур

МҮСТӘГИЛЛИЈИН ЈОЛУ...

— Ширмәммәд мүәллим, 10 ил әввәл аудиторијада гулағымыза аз гала пычылдадыгларынызы инди һамы ачыг данышыр. Бә'зи ифадәләриниз һәлә дә јадымдадыр: «Бајраг әскидир, амма һәр әски бајраг дејил». «Бүронун гәрары илә халгы күчәјә чыхарыб ојнатмаг олар, халгын ағзы нәдир ки, ојнамасын». Бу сөзләри о вахт дејирдиниз ки, јалан ајаг тутмушду, нечә дејәрләр, башымызы памбыгла кәсирдиләр. Амма сиз чох јахшы билирдиниз ки, бу сөзләри дәмәклә һәјатынызы тәһлүкәјә гојурсунуз, чүнки аудиторијада дејилән сөзләр тәкчә аудиторијада гала билмәзди.

— Һәјатын һәр үзүнү көрмүшәм. Дағдан одун да кәтириб сатмышам, 10 километрләрлә мәсафә гәт едиб тахыл зәмиләриндән сүнбүл дә јығмышам. Илк дәфә тәзә ајаггабыны исә 25 јашымда кејмишәм. 30-чу ил Шәки үсјанынын шаһидијәм. Онда ушаг идим. Лакин евимизин габағындакы дағда адамларын нечә күлләләнмәсини көзләримлә көрмүшәм. Дикәр тәрәфдән, мән вәзифәлиләрин вә онларын ушагларынын фираван һәјатыны узун илләр мүшаһидә етмишәм. Әдаләт һисси, һәгигәт һисси инсанын ганына ичтимаи әдаләтсизликләрлә дахил олур. Ким ичтимаи әдаләт уғрунда мүбаризә апармырса, демәли, јел дәјирманлары илә мүбаризә апарыр.

Јер үзүндәки бүтүн тәбии фыртыналар күнәш енержисинин гејри-бәрабәр бөлүнмәси нәтичәсиндә баш верир. Планетимиздә ичтимаи бөһранлар, мадди не'мәтләрин гејри-бәрабәр, инсафсызчасына бөлүнмәси, ичтимаи-сијаси, милли әдаләтсизлик зәмининдә мејдана кәлир вә бурадан да ичтимаи ингилаблар, сарсынтылар, бөһранлар јаранып. Бу һәгигәти дәрк етмәк лазымдыр.

Аиләдә, орта мәктәбдә, али мәктәбдә адамын тәрбијәчисинин шәхсијјәти әсасдыр, бундан чох шеј асылыдыр. Мәсәлән, мән нәфсимә һаким олмағы анамдан өјрәнмишәм, дүзлүјү, һәгигәти, севмәји, јалан данышмамағы, вәтәнә вә елә мәһәббәти ингилабдан әввәл тәһсил алмыш мүәллимзијалыларымыздан әхз еләмишәм. Али мәктәбдә дә бу саһәдә бәхтим кәтириб. Мәммәд Ариф, Абдулла Гарајев, Мәммәдһүсејн Тәһмасиб, Мәммәд Чәфәр, Зүмрүд Ахундова мүәллимләрим олуб. Бүтөвлүкдә мән бу фикирдәјәм ки, бөјүк вәтәнпәрвәр, алим вә мүәллим Фирудин бәј Көчәрли вахтилә јахшы демишдир ки, бир милләти мәһв етмәк үчүн икичә шәрт кифајәтдир: белә ки, әкәр мүәллими савадсыз олса, ону руһән мәһв едәр, һәкими кәмсавад олса, чисмән.

— Азәрбајчан зијалыларынын сијаси мәдәнијјәтинин индики сәвијјәси Сизи разы салырмы?

— Әввәла, зијалыны халгын дүшүнән бејни адландырырлар. Инди, елми-техники тәрәгги дөврүндә «електрон бејинләр» — компүтерләр дөврүндә бу даһа бөјүк мә'на кәсб едир. Биз адәтән, мәдәнијјәт дедикдә, әдәбијјат вә инчәсәнәт, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәти вә с. нәзәрдә тутуруг. Узун илләр белә олуб. Бу, тәбиидир. Чүнки әсрләр боју өз мүстәгил милли дөвләти, өз милли дәст-хәтти олмајан, мүтләгијјәт вә авторитар режимләрин ишчи гүввәсинә чевриләп бир халгын сијаси тәфәккүрү, сијаси мәдәнијјәти нечә јарана биләрди? Ахы, Русијада сијаси чәмијјәтләр, сијаси партијалар јалныз кечән әсрин сону, бизим әсрин әввәлләриндә кизли шәкилдә мејдана кәлиб. Нә үчүн Шәрги Авропанын сосиалист өлкәләриндә авторитар режимдән демократик гурулуша кечид чох сүр'әтли, әсасән ағрысыз вә тәләфатсыз кечир. Совет Иттифагы исә һәлә дә чалхаланыр, буланыр! Она көрә ки, Русијада вә сонралар Совет Иттифагында сијаси мәдәнијјәт ашағы сәвијјәдә олуб. Һалбуки сијаси азадлыг сијаси мәдәнијјәтин ән јүксәк зирвәсидир. Сијаси мәдәнијјәт олан өлкәдә шәхсијјәт өн планда, авторитар режим олан өлкәдә исә дөвләт вә партија өн плана кечир. Гәрбин тәхминән 200—250 илдә кечдији демократија мәктәбини биз гыса бир мүддәтә кечмәк истәјирик. Вахтилә биз фәхр едирдик ки, феодализмдән сосиализмә кечмишик. Һәтта Орта Асијанын феодал-патриархал системиндән сосиализмә кечдијини шүар еләмишдик. Формасијалары атланмаг сијаси авантүрадыр. Тәбии вә нормал инкишафы һеч бир шеј әвәз едә билмәз. Үмумијјәтлә, зоракылыг инсанын көрмәдији, нәзәрә алмадығы фәлакәтләрә сәбәб олур. Тәбиәт вә чәмијјәт зоракылығы һеч кәсә бағышламыр. Халг јахшы дејиб: «Зүлм илә абад оланын ахыры бәрбад олар». Биз бунларын шаһидләријик. Елә баша чатмагда олан әсрин сијаси хәритәсинә бахмаг кифајәтдир. Әввәлләр дүнјаја мејдан охујан империјалар дағылды, инди инзибати-амирлик системләри артыг дағылмаг үзрәдир. Әкәр әсрин әввәлләриндә дүнјада јалныз 30 мүстәгил вә јарыммүстәгил дөвләт вардыса, инди тәкчә БМТ-нин 159 үзвү вардыр. Сијаси мәдәнијјәт XX әсрин ән бөјүк наилијјәтидир.

Һазырда бүтүн өлкә кими, республикамыз да гајнајыр. Халг өз јолуну, өз кәләчәк талејини мүәјјән етмәјә чалышыр. Бу, заманын һөкмүдүр, дөврүн тәләбидир. Биз өз јолумузу мүәјјәнләшдирмәк үчүн һарадан кәлдијимизи вә һарада олдуғумузу мүәјјәнләшдирмәлијик. Тарихә мараг да бурадан доғур. Бурада јахшы мејллә јанашы, нараһатлыг доғуран ики чәһәт дә вар. Биринчиси, кечмиши идеаллашдырмаг, гејд-шәксиз һәр шеји гәбул етмәк вә бу күнлә әлагәләндирмәјә чалышмаг. Милли тәкәббүр, милли ловғалыг кими милләтә зијан вуран икинчи бир амил јохдур. Тәвазөкарлыг, садәлик, тәмкинлилик һәр бир шәхс кими милләтә дә хас олмалыдыр. Икинчиси, бүтөвлүкдә тарихдән ја үз дөндәрмәк, ја ону чансыз фактлар јығынына чевирмәкдир. Нәсилләр арасында идеја, сијаси, мә'нәви, мәдәни бағлары нәинки танымаг, мүәјјәнләшдирмәк, һәр чәһд илә мөһкәмләтмәк лазымдыр. Фактла, сәнәдлә, һәгигәтлә, елм вә мәнтиглә. Бу саһәдә биз чох бөјүк вә гијмәтли хәзинә саһибијик. Елә «Әкинчи»дән башламыш 20-чи илләрә кими нәшр олунмуш анадилли мәтбуатымызы — халгымызын бу коллектив јаддашыны јенидән чап едиб охучуларымыза, хүсусилә кәнчләрә вермәк, билирсинизми нә гәдәр газанмыш оларыг? Шаһидлик едә биләрәм ки, индики проблемләрин чох бөјүк бир гисми тарихи характер дашыјыр. Мәтбуат сәһифәләри фикир хәзинәсидир, дүшүнчә хәзинәсидир, әмәли тәклифләр, планлар, халгымызын бәдхаһларына, дүшмәнләринә гаршы мүбаризә мејданыдыр. Истәјирәм ки, Сә'динин мәшһур бир кәламыны хатырлајам: «Мүбаһисәсиз елм, базарсыз тичарәт, сијасәтсиз дөвләт мүмкүн дејил». Әкәр биз мүстәгил тәфәккүрә наил олмаг истәјириксә, республикамызда елми-сијаси дискуссијалара кениш мејдан ачылмалыдыр. Сијаси мәдәнијјәтин формалашмасына вә сијаси хадимләрин јетишмәсинә дискуссијалар әмәли көмәк едә биләр.

Митинг мәдәнијјәти илә сијаси мәдәнијјәти гарышдырмаг олмаз. Митингләр сијаси мәдәнијјәтин формалашмасы үчүн шәртләрдән јалныз биридир. Митингләрдә дискуссијалар олмур. Митингләр, адәтән, ән чох авторитаризми севир. Әсл сијаси мәдәнијјәт бәшәријјәтин ән бөјүк башларынын ишләјиб һазырладығы демократија јолу, кизли мүстәгим сечки јолудур. Буна әсл халг демократијасы јолу дејирләр. Мән истәрдим ки, бизим зијалылар јүз илләрин сынағындан чыхмыш, өзүнү доғрултмуш, халглара јүксәк һәјат шәраити, әмин-аманлыг, јашамаг перспективи вермиш демократија јолуну сечсинләр. Ахы, чәми 23 ај јашамыш Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дә бу зәминдә, бу принсипләр үзәриндә гурулмушду.

Ону да дејим ки, инди өјрәнилән, тәблиғ едилән шејләр чохдур. Суверенлик вә мүстәгиллик јолу дашлы-кәсәкли јолдур. Сијаси мәдәнијјәтин јүксәлдилмәси үчүн үмумреспублика мигјасында дүшүнүб-дашыныб әмәли үсуллар арамалыјыг. Мөвчуд сијаси дәрсләр информасија саатлары,

тәблиғат вә тәшвиғат мәнтәгәләри, сијаси маариф кабинәләри ећкамчылыг, формализм, бүрократизм хәстәлији илә ифлиҹ олуб. Бу мүәссисәләрин ады вә мааш алан ишчиләри галыб. Халгын митингләрә чан атмасынын сәбәбләриндән бири елә будур, һагг сөз ешитмәк, јени сөз ешитмәк, һадисәләрә, фактлара јени мүнасибәт, јә'ни көһнә стереотипләрдән чыхмаға мејл артыр. Узун илләр тәблиғ етдијимиз идејалар да гијмәтдән дүшүб. Һаглы дејирләр ки, биз инфљасија хәстәлијинә тутулмушуг. Һакимијјәт органларына, идејаја инамсызлыг һөкм сүрүр. Инамсызлыг исә чох дәһшәтли хәстәликдир. Инкилисләр дејиб: «Инамы итирмәк, һәр шеји итирмәкдир». Јахшы һалдыр ки, һаким идејаја инамы итирсәк дә торпаға, вәтәнә инамымыз артыб. Бу инамдан игтисадијјатымызын, елмимизин, мәдәнијјәтимизин, һәјатымызын бүтүн саһәләринин сүр'әтлә инкишафы наминә максимум истифадә етмәк кәрәкдир. XXI әсрә индики сәвијјә илә дахил олмаг мәһв олмаг кими бир шејдир. Буну баша дүшмәк лазымдыр. Дүнјада өлкәләр вә халглар арасында јарыш кедир. Дејирләр ки, тарих бә'зән халгын үзүнә чевриліб дик бахыр, онун гаршысына талеји илә өлагәдар проблемләр гојур, имтаһана чәкир, сонра мүстәгил бир халг кими јашајыб-јашамамасы барәдә һөкм чыхарыр. Имтаһандан чыхмајан халглыг кејфијјәтини итириб әһалиҹә чеврилир, јә'ни башгалары үчүн ишчи гүввәси олур. Бах, бизи белә «перспектив» да көзләјир.

— Республикамызда зијалы чәмијјәтләри јаратмаг тәшәббүсләри вар. Буна Сизин мүнасибәтиниз?

— Сон вахтлар чәмијјәтләр јаратмаг дәб олуб. Сон мә'луматлара көрә, һазырда өлкәмиздә тәхминән 60 минә јахын мүхтәлиф чәмијјәтләр, груплар, партијалар ассосиасијалар јараныб. Әлбәттә, бу, узун илләрин гадағаларынын, ачлығынын нәтичәсидир. Онларын һамысы узун мүддәт јашаја билмәјәчәк. Елә бизим республикада да чәмијјәтләрин сајы 30-дан артыгдыр. Русија, Украјна бөјүкдүр. Әлбәттә, бурада групларын, чәмијјәтләрин сајынын чохлуғу да тәбиидир. Амма биздә әсас диггәти халгын талеји илә бағлы проблемләрин һәллинә вермәлијик. Бу проблемләрин һәллинә көмәк едәчәк һәр бир тәшәббүсү алгышламаг лазымдыр. Өлкәмиздә тә'рифә вә тәнгид планы артыгламасы илә долуб, иш планы галыр. Һәрчәнд ки, башымыза бәла ачан елә «план»дыр. Инди һәр саһәдә ишин сәвијјәси адамларын һазырлыг сәвијјәси илә өлчүлүр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә мәглуб олмуш јапонлар, алманлар јени игтисади, елми-техники сычрајышлары үчүн аддымы ибтидаи вә орта мәктәбләрдән башладылар. Нечә дејәрләр, мајаны

илк нөвбәдә халг тәһсилинә гојдулар. Нәтичәси көз гаршысындадыр. «Чај кәлмәмиш чырманмаг, јај кәлмәмиш гызынмаг» хәстәлијиндән гуртармаг лазымдыр. Дүнјанын инкишаф етмиш өлкәләринин сәвијјәсинә чыхмаг јолу халг маарифиндән, ишыгсызлыгдан, сијаси мәдәнијјәтдән кечир. Амма биздә нечәдир? Зијалыларымызын бөјүк гисмини тәшкил едән мүәллимләр ағыр вәзијјәтдә јашајыр, мәктәбләр елми-техники дөврүн тәләбләринә гәтијјән чаваб вермир. Ахы, кәләчәк зијалылар мәктәбләрдә јеткиниләширләр. Инди дүнја базарында ән гијмәтли мәһсул елми-техники кәшфләрдир. Белә мәһсулун алычылары да чохдур. Мән буну она көрә дејирәм ки, мүстәгиллиқдән сөһбәт кедән кими, һамы тәбии сәрвәтләрдән данышыр. Һалбуки тәбии сәрвәтләр түкәнмәк үзрәдир вә әввәл-ахыр да түкәнәчәк. Лакин түкәнмәјән бир шеј варса, о да инсан бејнидир. Елми ахтарышлар, елми кәшфләр инсан камалынын интәһасызлығыдыр. Алимләр белә һесаб едирләр ки, дahи адамлар белә өз бејин имканларынын зүр-тут 5—6 фаизиндән истифадә едирләр. Бах, еһтијат мәнбәји дә бурададыр. Күнәш енержиси вә инсан бејни өзләриҹјәтин кәләчәк талеҹини һәлл едәчәк. Бу күнләрдә Бирләшмиш Әрәб Әмирликләриндән верилән бир хәбәр диггәтими чәлб етди. Нефт илә зәнкин олан, бу саһәдә 100—150 иллик еһтијата малик олан (100 милјард барел) бу өлкәнин рәһбәрлији зијалыларын тәвсиҹәси илә пәр ил милли кәлирдән кәләчәк нәсилләр үчүн мүәјјән пај ајырмаг барәдә гәрар гәбул етмишдир. Јалныз милли шүуру, узагкөрәнлији, милли мәс'улиҹјәт вә гајғысы, гејрәт вә намусу олан зијалылар бу гәдәр кениш вә әһатәли дүшүнә биләр. Ибрәт вә гибтә едилмәли һадисәдир.

— Ширмәммәд мүәллим, Прибалтика зијалыларынын өз халглары үчүн көрдүкләри иши тәәссүф ки, бизим зијалыларымыз ејни сәмәрә илә халгымыз үчүн көрә билмирләр. Буну сон ики илин һадисәләри дә бир даһа сүбут етди.

— Дүнја көр-көтүр дүнјасыдыр. Өјрәнмәк һәмишә лазымдыр, өзү дә һәр саһәдә, һәр ихтисас үзрә. Сијаси мәдәнијјәти, сијаси мүбаризә васитәләрини бура дахил етмәк лазымдыр. Мүгајисә һәмишә шәртидир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Прибалтика Авропададыр, биз Асијада. Онлар 22 ил мүстәгил олуб, 50 ил бундан әввәл мүстәгиллијини итириблөр. Биз исә 23 ај мүстәгил олуб, 70 ил бундан әввәл мүстәгиллијимизи итирмишик. Дүздүр, формал олараг мүттәфиг республика олмушуг. Мән «формал» сөзүнү нahаг јерә дырнаға алмырам. Бу јахынларда партија архивиндә

Сталинин 1920-чи ил нојабрын 8-дә Бакыда Аз.К(б)П МК-нын пленумундакы чыхышы илә таныш олдум. Мәни һејрәт көтүрдү. Сталин пленумда нә десә јахшыдыр: «Азәрбајчанын мүстәгиллијини нүмајиш етдирмәк бизим үчүн сәрфәлидир. Лакин коммунистләрин коммунистләрдән асылы олмамасы, һәгиги мүстәгиллији мүмкүн олан шеј дејил». Бах, Горбачов бизә дејәндә ки, биз бир күн дә олсун һәгиги федерасијада јашамамышыг, мәнчә, мәһз буну нәзәрдә тутур. Одур ки, бизим мүстәгиллик јолумуз Прибалтика республикаларына нисбәтән даһа чәтин олачаг. Даһа доғрусу, биздән даһа бөјүк сә'ј, тәмкин, чидди нәзәри вә әмәли ахтарышлар, сијаси бирлик, јекдиллик, јүз дәфә өлчүб-бичмәк тәләб олуначаг. Бизә дөврүмүзүн Рәсулзадәләри лазымдыр. Јә'ни милләтин истиглал кәмисинин капитанлары, сүканчылары лазымдыр. Һәгиги сијаси хадимләр јетишдирмәдән истиглалијјәт газанмаг чәтиндир. Прибалтикада белә сијаси хадимләр вар. Әлбәттә, јалныз халгын бүтүн тәбәгәләриниң бирлији зәмининдә иш көрмәк олар. Бөјүк дөвләт вә сијасәт адамларыны тәкчә вәзифә, стол архасында јох, ачыг сијаси мүбаһисә вә мүзакирә салонларында, парламент мүбаризә мејданларында јетишдирмәк, танымаг олар. Демәк, индики шәраитдә һәгиги суверенлик вә истиглалијјәт јолу јалныз парламент демократијасы јолундан кечир. 1920-чи илин апрелиндә Азәрбајчаны бәшәри инкишафын тәбии мәчрасындан гопарыб ајыранлар ону мә'нәви вә әхлаги зәминдән, сәрбәст дүшүнчә тәрзиндән дә чыхартдылар вә ајырдылар. Еһкамчылыг, әләбахымлыг, итаәткарлыг, нәһајәт, горху әсл зијалылығы мәһв етди. Әтраф мүһит, еколокија нә гәдәр корланмышса, инсанын дахили дүнјасы; мә'нәвијјаты, бир аз кобуд десәм, харабазарлыға чевриlмишдир. Бизим милли варлығымыз үчүн ән бөјүк тәһлүкә дә будур. Сон һадисәләр, халгын ојанмасы, јахынлашан фәлакәти дәрк етмәси. Бу јолда ән чәтин фәдакарлыға белә синә көрмәк гәтијјәти, мәнчә, бу тәбии һәјәчан тәбилинин чағырышы илә бағлыдыр. Бу тәбили чаланлар зөвг-сәфадан мәст олмуш јухарылар дејил, халгын, милләтин јашамаг вә вар олмаг инстинктини, милли психолокијасының дашыјычылары — ашағылардыр. Тәбиәтдә сел јухарыдан ашағыја ахырса, чәмијјәтдә әксинәдир. Ашағыдан ел күчү, сел күчү олур; инкишафын габағыны кәсмиш јухарыларын үфунәтини силиб-сүпүрүб апарыр. Јухарыдан ингилаб һеч вахт тәрәгги вә инкишафын јолуну кениш ачмағы гаршысына мәгсәд гојмамыш вә гоја билмәз. О өзүнүн јаратдығы ичтимаи хәстәликләри өзү сағалда билмәз. Бурада халг тәбабәти, халгын кәсәрли мүаличә үсулу лазымдыр.

— Инди биздә јенидәнгурма вә ашкарлыгла јанашы, чәмијјәтин сағламлашдырылмасындан да сөһбәт кедир. Бу саһәдә зијалыларын ролу?

— Халгын мә'нәви сағламлығы, мадди рифаһы, һәр шеј дән әввәл зијалылардан асылыдыр. Мә'нәви сағламлығын дәрманы вә тә'минатчысы исә һәгигәтдир, сосиал әдаләтдир, даими тәрәггијә, үмумбәшәри гајәјә әсасланан мәгсәддир вә идеалдыр. Һәгигәт вә әдаләтин бәргәрар олмасы ичтимаи вә сијаси системин характери илә мүәјјәнләшир. Јалана, зора вә горхуја, инамсызлыг вә имансызлыға, әлчатмаз хәјала әсасланан режими мүдафиә едәнләрә, она һагг газандыранлара нечә зијалы демәк олар? Ахы, зијалылығын әсас ме'јары савад вә дипломдан артыг ичдандыр, ичтимаи ичдан, милли ичдандыр. Аға гара, гараја ағ демәклә зијалылыг бир јерә сығышан дејил. Халгын, кениш күтләнин зијалылардан күлејинин, наразылығынын көкү дә, мәнчә, бундадыр. Бизим һәр биримиз буну дәрк етмәли, бу хәстәлик вә бәладан мүмкүн гәдәр тез јахамызы гуртармаға чалышмалыјыг. Өзү дә индики дөврдә — јенидәнгурманын өзүнүн јаратдығы јени дурғунлуг дөврүндә, башга сөзлә десәк, јағышдан чыхыб јағмура дүшдүјүмүз дөврдә...

ДӘРД ҺӘМИН ДӘРДДИР...

(Һәјасыз бөһтанлар вә тарихи һәгигәт)

Тарихи әдәбиччатда, бир сыра әдәби-бәдии әсәрләрдә мәтбуатда XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә, хүсусилә биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә түрклөрин ермәниләрә гаршы кеносид сијасәтиндән ағыз долусу данышылыр. Сон вахтлар ермәни милләтчиләри, онларла вәһид чәбһәдә бирләшән һәр чүр гаракүруһчулар бу барәдә даһа мүтәшәккил шәкилдә, даһа кениш мигјаслы кампанија апарырлар. Биз азәрбајчанлылары да бу «ишә» гатмаг, үмумијјәтлә, түрк халгларының тарихини, давраныш вә мә'нәвијјатыны, бүтөвлүкдә кечмиш вә кәләчәјини ләкәләмәк үчүн һәр чүр васитәләрдән истифадә олунур. Һәтта бу ишә бир сыра харичи дөвләтләрин рәсми даирәләри дә чәлб едилиб.

Мәсәлән, 1989-чу илин ијул вә нојабр ајларында АБШ сенатынын харичи ишләр үзрә комиссијасы Дағлыг Гарабағ проблеми дејилән үјдурма мәсәләјә даир гәтнамәләр гәбул етмишдир. Азәрбајчан ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әти-

нин 1989-чу илин ијулунда вә ССРИ Харичи Ишләр Назирлијинин 1989-чу ил нојабрын 19-да АБШ һөкумәтинә бунунла әлагәдар вердикләри чаваб вә бәјанатлар охучуларымызын хатириндәдир. ССРИ Али Советинин бејнәлхалг ишләр үзрә комитәси 1989-чу ил нојабрын 20-дә кечирилән ичласында гејд етмишдир ки, «бу гәтнамә Совет Иттифагынын дахили ишләринә «сојуг мүһарибә» руһунда јолверилмәз мүдахилә демәкдир».

Гејд едәк ки, һәр ики гәтнамәнин мүәллифләри «завал-лы» ермәниләрин «мүсибәтләри» һаггында дашнак екстремист милләтчиләринин үјдурмаларына истинад едәрәк куја инди «бүтөвлүкдә ермәниләрлә Азәрбајчан Совет Республикасы арасында» мүнагишәдән дәм вурур вә мәсәләни ССРИ Али Советинин бејнәлхалг ишләр үзрә комитәсинин ады чәкилән бәјанатында дејилдији кими, «бејнәлмиләлләшдирмәјә» чәһд едирләр.

Биз бу иртичачы, шовинист вә милләтчи тәблиғата лагејд баха билмәрик вә бахмамалыјыг. Тарихи сәнәдләр вә фактлар исә көстәрир ки, бу ишин әсас тәшкилатчысы олан ермәни милләтчиләринин, «Дашнаксүтјун»ун вә она һавадарлыг едәнләрин Загафгазијада вә Кичик Асијада һәгиги мәгсәдләри лап әввәлдән тамамилә башга олмуш вә башгадыр. Бу ријакар мәгсәдләри, планлары вахтилә Азәрбајчанын узагкөрән сијаси хадимләри әввәлчәдән көрмүш, хәбәрдарлыг етмиш, бу барәдә өз кәсәрли сөзләрини демишләр.

Мәсәлән, «Әкинчи» гәзетинә нәзәр салаг. 1876—1877-чи илләрдә Балканларда рус-түрк мүһарибәсиндән өз мәгсәдләри үчүн истифадә етмәјә чалышан, чаризмә вә Гәрбин мүстәмләкәчи дөвләтләринә «хидмәт» көстәрән ермәни тачир вә задәканлары, онлара һавадарлыг едәнләр «Шәрг мәсәләси» дејилән мәсәләјә бир «ермәни мәсәләси» дә чаламаға чалышырдылар. Әввәлләр түрк султанларына чанбашла гуллуг едән вә «милләти садиг» ләгәбини дашыјан ермәниләр, бу мүһарибәдән сонра нәинки османлы империјасына, һәтта бүтөвлүкдә түрк-мүсәлман халгларына гаршы гаты дүшмәнчилик һисси тәблиғ етмәјә башладылар.

«Әкинчи» гәзети бу мејли ифша едәрәк јазырды: «Тифлис шәһәриндә мүсәлманлара ермәниләрдән варид олан әзијјәтләри мүлаһизә елә, фикрин бу олсун гардашлар арасында сүлһ верәсән, нәинки бу гисм мәтләби гәрәз илә гәзетә јазасан ки, гардашлар арасына әдавәт дүшсүн» (№ 22, 1876).

«Верин бизә бизим јерләри» — дејиб һарај салан милләтчи «Мышак» гәзетинин редакторуна мүрачиәтлә «Әкинчи» јазырды: «Еј чәнаб Арсруни... нечә јүз илдир ки, биз ермәниләр илә гоншулуг едирик, инди чәнабыныза ејиб дејилми ки, бизим арамызда әдавәт салырсыныз... Һәр һалда әгрәбин санчмасы гисасдан өтрү дејил». (№ 4, 1877).

1890-чы илдә «Дашнаксүтјун» («Иттифаг») партијасы јарадылды. Бу гаты милләтчи партија ики халг арасындакы мүнасибәти даһа да кәскинләшдирмәјә, әдавәти күчләндирмәјә башлады. Әввәлчә Түркијә ичәрисиндә бөјүк бир Ермәнистан јаратмаг програмыны гаршысына гојан бу партија 1904-чү илдә Гафгаз Ермәнистаныны да програмына дахил етди. Түркијәдән истәдији вилајәтләр бунлар иди: Карс, Ван, Әрзурум, Һарпут, Дијарбәкир, Битлис, Савиш, Адана вә Килкија.

Ермәни «Һнчаг» партијасы да ејни хәјалларла јашајырды. 1896-чы илдә Анадолу бөлкәсиндә силаһлы чыхышлар етдиләр. Султан Әбдүлһәмидин гошунлары ермәниләрин үзәринә һүчума кечди. Ермәниләрин хејли һиссәси гачараг Гафгаза сығынды. О дөврдә Гафгаздакы әјаләтләрин анчаг 5-дә ермәниләр чохлуг тәшкил едирдиләр. Јереванда чохлуғу азәрбајчанлылар тәшкил едирди.

1905-чи илдә ермәниләр Јереван, Нахчыван, Ордубад, Гарабағ, Шуша, Кәнчә, Бакы вә Ширванда силаһсыз азәрбајчанлылара һүчум етдиләр. Мәгсәдләри азәрбајчанлылары физики чәһәтдән мәһв едәрәк бу јерләрдә чохлуг тәшкил етмәкдән ибарәт иди.

Күрчү сосиалистләриндән Гариби бу барәдә «Гызыл китаб» әсәриндә белә јазыб: «Ермәни истилачыларынын, билахассә «Дашнаксүтјун» фиргәсинин доғушуна гәдәр Гафгаз адлы өлкәдә сүлһ вә достлуг һөкм сүрүрдү. Бу өлкәдә, сонрадан түрклә ермәниләр арасында баш верән ганлы гырғынларын көлкәсини белә хатырлајан јохду. Ермәниләр, түрклә вә күрчүләр јүз илләрчә бир арада јашадылар вә бу мүддәт ичәрисиндә ганлы бир олај шәклиндә миллијјәт әдавәти көрүлмәмишдир... Дашнаклар кәлдиләр вә мүстәгил Ермәнистан үчүн сырф ермәниләрлә мәскун бир әразі јаратмаг истәдиләр. Пәдәршаһи Гафгаз кәндләринә милли әдавәт вә нифрәт һиссләри долду. Ермәниләрин силаһ ојнатмаларына түрклә дә ејни сүрәтлә гаршылыг вердиләр». (Гариби, Краснаја книга, сәһ. 49, Тифлис, 1921).

Бир аз да ирәли кедәк.

Биринчи рус ингилабы дөврүндә — 1906-чы илдә азәрбајчанлылары дашнак бандаларынын һүчум вә басгынындан горумаг үчүн тәшкил олунмуш «Дифаи» («Дәф етмәк») групунун «Вар олма вә ја өлмама» сәрләвһәсилә дәрч ет-

дији вәрәгәдә охујуруг: «Мүтәшәккил әскәри бир гүввәјә малик, ејни заманда јени силаһларла, һәтта топларла мүчаһиз «Дашнак» фиргәси бир тәрәфдән силаһ күчү илә бүтүн ермәниләри, дикәр тәрәфдән дә Гафгаз һөкумәтини өзүнә табе едиб ән үмдә мәгсәди тә'гиб едир, о да Гафгаз дахилиндә булунан бүтүн мүсәлманлары гырыб битирдикдән сонра онларын јерини ишгал етмәкдир. Ермәниләрин бу мәгсәдләринә наил олдугдан сонра фикирләри Гафгазда ермәни халгы үчүн милли мүстәгил бир идарә јаратмагдыр. Фиргәмизин башлыча мәгсәди: ајры-ајры Гафгаз халглары арасында сәмими гардашлыг вә бирлик јаратмагдыр. Һәркаһ «Дашнак» фиргәси намус вә сәмимијјәтлә өз һәрәкәт вә фәалијјәтләринин һәгиги програмыны ашкар сөјләрсә вә әкәр оу програм ајры-ајры Гафгаз милләтләринин һүрријјәт вә истиглаларына тәчавүз едәчәкләри маддәләри нави едәрсә, о заман биз өз бирлик әлимизи һәмишә она узатмаға һазырыг. Билахәс, о габагда олдуғу кими, мүсәлманларын үстүнә хајин вә гәддарчасына һүчумларда давам едәрсә, биздән лајигли чавабыны алар вә Гафгаз битмәз-түкәнмәз ганлы бир сәһнә һалына дүшәр.

«Дашнак» фиргәси әмин олсун ки, һеч бир вахт биз өз милләтимизин харабазарлығы вә күлү үзәриндә ермәни милләтинин сәадәт вә хошкүзаранлыг гурмасына јол вермәрик».

Мә'лумдур ки, 1914—1917-чи илләрдә Русија гошунлары Сарыгамыш, Әрзурум вә Трабзон чәбһәләриндә Түркијә сәрһәддини кечмиш вә хејли әразн тутмушдулар. Рус гошунлары илә јанашы, дашнакларын тәшкил етдикләри һәрби дәстәләр дә бу әмәлијјатларда иштирак едирдиләр. Лакин онларын мәгсәди тамам бамбашга иди. Дашнак һәрби һиссәләри чар гошунлары илә бирликдә Гафгаз чәбһәсиндә тәкчә түрк ордусу илә вурушмурдулар. Дашнаклар биринчи нөвбәдә динч әһалијә диван тутурдулар. Минләрлә күнаһсыз түрк — гоча, гадын, ушаг һәрби әсирләрә гатылараг әсир-өлүм дүшәркәләринә кәтирилирди.

Бәлкә бир аз да ирәли кедәк?..

1918-чи ил мартын 30—31-и вә апрелин 1-дә кечәли-күндүзлү гырғында 10.000-дән артыг азәрбајчанлы өлдүрүлдү. Азәрбајчанлылара мәхсус олан дүканлар, мағазалар гарәт едилди, евләрә атәш ачылды. Түрк гадынлары сачсача бағланараг, чылпаг кәздирилдикдән сонра чанијана шәкилдә тәчавүзләр, өлдүрүлмәләр вә даһа башга чинајәтләрә... мә'руз галдылар.

Тәчавүзләр бунунла да битмәди. Ермәни вә ағгвардијачы бирликләри вә көнүллүләр бирләшәрәк Шамахы, Салјан, Күрдәмир, Губа вә Ләнкәрана ејни шәкилдә һүчум етдиләр.

Азәрбајчан халгынын бөјүк оғлу Пишәвәри бу барәдә белә јазмышдыр:

«Мән 1918-чи илин март ајында дашнакларын вәһшиликләрини, сајсыз күнаһсыз адамларын, хүсусилә битәрәф пранлыларын өлдүрүлүб карвансараларда мејитләринин јандырылмасыны өз көзүмлә көрмүшәм. Бу чох фачиәли вә нифрәтләндиричи бир һәрәкәт олмушдур». (Мир Чәфәр Пишәвәри, Сечилмиш әсәрләри, 1965, с. 398).

Бир гәдәр јухарыда әсир-өлүм дүшәркәләри барәдә данышдыг. Белә өлүм дүшәркәләриндән бири дә Наркин адасында иди. Тарихимиз һаггында китабларда бу барәдә демәк олар ки, индијәдәк һеч нә дејилмәјиб. Һалбуки түрклә-рә гаршы ермәни — чар кеносидини ифша етмәк үчүн бољшевик «Һүммәт» гәзетинин 1917—1918-чи ил нөмрәләриндә хејли материал вардыр.

Бу мәгаләләрин, фикирләрин һеч бири өз актуаллығыны, дәјәрини бизим күнләрдә дә итирмәмишдир. Дәрд һәмин дәрддир...

Мәһз буна көрә дә онларын бир гисмини көркәмли симамызын јубилеји күнләриндә «Азәрбајчан кәнчләри»нин охучуларына тәгдим етмәји өзүмә борч билдим.

КӨЗ ЈАШЫ ТӨКДҮРӘН ЧӘЗИРӘ

Каш мән бу чәзирәјә кетмәјәјдим. Каш бир дәфи, бир сүмүк бәдәнләри, сифәтсиз көзләри, аһ-зар едән инсанлары көрмәјәјдим. Каш «әфәндим су!..», «әфәндим јемәк!», «әфәндим палтар!», сөзләрини ешитмәјәјдим. Каш чылпаг, додаглары сојугдан титрәјән, үзләри бозармыш атасыз-анасыз балача балаларла сөјләшмәјәјдим. Каш хәстәханада башлары көрпүч үстә чан верән икидләрә раст кәлмәјәјдим!

Мин ики јүз инсан баласы һазыр өлүм нөвбәсиндә дурубдур. Алты мин дә бу нөвбәјә һазырлашыр. Тифми, вәбамы вә ја бир гејри-сирајәтедичи мәрәзми бунлары чәзирәјә гурбан едәчәкдир?

Јох, јох!

Ачлыг! Сусузлуг вә сојуг!

Мүсәлманлар: әфәндим су!.. — дејиб көзләриниз бахдыгда куја демәк истәјирләр: Сиз инсанмысыныз? Инсанијҝ

jәtә даир ганунларыныз вармы? Сиз милләт баласысыныз-мы? Заваллы милләт балаларына чавабыныз нәдир?

Сизә бахан, сизи мүһакимәjә чағыран бу көзләрдә сиз бу сөзләри охуjурсунуз? Охуjуб да үрәjиниз сыхылыр, көз-ләриниз ихтиjарсыз jашарыр.

Мән ағладым... мән... күндә мәрәзләр арасында күн кечирән, күндә дүрлү-дүрлү хәстәләрин аһ-наләсини ешидән, онларын ахыр дәгигәләринә өjрәнмиш, таб кәтирә билмәjиб ихтиjарсыз ағладым...

Ағламамаг мүмкүндүрмү? Вахтында ата-ананын көз ишығы вә сонра ушаглар пәрәстдары вә даһа сонра вәтән гәһрәманы бир инсан инди илаһлар мәскәни олан сусуз бир чәзирәдә чан вериркән, гуру, партламыш дилини чыхарыб дејир: «әфәндим, су!», «әфәндим, jемәк!». Инди мән дә гу-лаглары ешидәнләрә, вичданлары ојанмышлара үзүмү ту-туб да о заваллы чәзирә әсирләринин сөзләрини тәкрар еди-рәм: «Әфәндим, су!», «әфәндим, jемәк!», «палтар!». Бу көз jашы төкдүрән чәзирә сизи көзләjир, сизә үмид бағлаjыр. Әмин олунуз сиз дә мән көрдүjүмү көрсә идиниз вә бир шеj әлиниздән кәлмәмәjини дүшүнсәjдиниз, сиз дә мәним кими дејәрдиниз: каш бу чәзирәjә кетмәjәjдим!

Н. Нәриманов.

«Һүммәт» гәзети, № 21, 28 нојабр 1917-чи ил.

НАРКИН ЧӘЗИРӘСИ

Jолдашымыз доктор Нәриманов әсирләр ишләринә даир тәшкил олунмуш комитәдә әсирләрин һалларына даир мү-кәммәл мә'лумат вериб өз тәәссүратыны сөjләди. Комисси-ja үзвләри бүтүн тәклифләри гәбул едиб Тифлисә телеграм көндәрдиләр.

Jолдашымыз Н. Нәримановун тәсвиринчә:

1. Бу чәзирәjә даһа әсир көндәрмәмәк кәрәкдир;

2. Гочалары вә мүһарибәдә иштирак етмәjән әһалини вә ушаглары вәтәнләринә көндәрмәк вә jаинки ушаглары чәмиjjәти хejриjjәjә вермәк;

3. Тезликлә хәстәләри чәзирәдән шәһәрә көчүрмәк;

4. Jемәк-ичмәкләрини артырыб алт вә үст палтарлар фикриндә олмаг.

Бу тәклифләрдән бир нечәсинә әмәл олунмагдадыр:

Үч jүзә кими нахош әсирләр һазыр шәһәрдә 16-чы лаза-

ретдә jатырлар. Чәзирәдә галан әсирләрин һаллары әввәл-кинә нисбәтән инди jахшыдыр.

«Һүммәт» гәзети, № 22, 5 декабр 1917-чи ил.

БИР АЗ ДА УТАНМАГ ЛАЗЫМ

Бир нечә jаланчы пәһләванлар инди араjа дүшүб чүрбә-чүр сөзләр данышмаға көрә биз өзүмүзә борч билиб буну jазырыз: әсирләрин һалы һәм чәмиjjәти-хejриjjә, һәм гejри-мүсәлман тәшкилатларына вә һәм дә Тифлисдә отуран мү-сәлман вәкилләринә чохдан мә'лум иди. Фәгәт бу вахтадәк бир иш дә көрә билмәмишләр вә jа көрмәк истәмәмишләр. Инди бу ишләри ачан вә бу jолда горхмаjыб ачыг-ачығына әсирләрин һалларыны чамаата билдирән ким олду?

Һансы фиргә олду?

Анчаг болшевикләр вә анчаг бунлар һәм ичра комите-тиндә вә һәм Думада бу мәсәләни ачыб сөзләринин үстә давам етдиләр вә едирләр.

«Һүммәт» гәзети, № 22, 5 декабр 1917-чи ил

НАРКИН ЧӘЗИРӘСИ БАРӘСИНДӘ JОЛДАШЫМЫЗ Н. НӘРИМАНОВУН ДУМАДА ДЕДИJИ СӨЗЛӘР:

«Чәзирәнин һалы һәр тәрәфдән фәнадыр. Бурадакы ев-ләр адамлар үчүн тикилмәjибдир. Бу евләр гаранлыг, үфу-нәтли, сојуг дахмалардан ибарәтдир. Бунларын сојуглуғуна сәбәб нәинки jандырылмамагдыр. Хejр! Бурада һеч вахт печ jандырмазлар. Чүнки одун jохдур, бу дахмаларын сојуглу-ғуна сәбәб тахталарын араларында олан дешикләр вә дам-ларын үстәки шишәсиз пәнчәрәләридир...».

«Мән сағламлар үчүн бишән шорбаны көрдүм: итини севән киши буну итинә вермәз... Су да бурада чох вахт та-пылмыр... Бурада инсанлар сусузлугдан чан верирләр...

Бу заваллы әсирләрин һалларыны даһа ашкар нәзәрә кәтирмәк үчүн бурада бир нечә сифралар сөjләмәк истәр-дим:

Һазыр һәр күн 40—45 адам өлмәкдәдир.

Нә исә бу чәзирә бир мәзардыр. Бу мәзарын кәнарында

Аjлар	адамдан	адам өлүбдүр
кечән маjда	660	1
иjунда	400	18
иjулда	1700	20
августда	1000	39
сентjабрда	1000	64
Октjабрда	2700	267
нояbрда	2300	617

Һазыр мин адам нөвбәдә дурубдур вә 7 мин сағлам адам да бу нөвбәjә һазырлашыр. Кәрәкдир даш үрәкли оласан да бу вичдансызлыға давам едәсән: Ачыглы, һирсли һалында инсан инсан барәсиндә бу дәрәчә вичдансызлыға меjдан версә бәлкә дә тәбии ола. Фәгәт мүрүр илә һәр саат, һәр күн, һәфтәләр, аjлар, илләрлә бу һәрәкәтдә булунмаг инсанлыг һәрәкәти деjилдир. Инсан баласы илә бу төвр рәфтар нәинки азад Русиjада кәрәкдир көрүнмәсин, һәтта вәһшиләр арасында көрүнмәjибдир...».

«Һүммәт» гәзети, № 23, 11 декабр 1917-чи ил.

ДӘРД ҺӘМИН ДӘРДДИР

Охучуларымыз бу сәрләвһәjә гәзетимизин сәһифәләриндә бир нечә күн әввәл раст кәлмишдиләр. Бакы Дөвләт Университетинин профессору Ширмәммәд Һүсеjнов халгымызын көркәмли оғлу Нәриман Нәримановун гиjмәтли ирсиндән нүмунәләри мәһз «Дәрд һәмин дәрддир...» сәрләвһәли кириш мәгаләси илә тәгдим етмишди.

Алдығымыз рә'jләр, телефон зәнкләри сүбут едир ки, башланмыш хеjирхаһ иши давам етдирмәк лазымдыр. Чүнки, jенидәнгурма вә ашкарлыг тарих елмини сиjасәтбазлыг, ehкамчылыг аләтинә чевирмәк, сиjасәт гурбаны етмәк кими узун сүрән ағыр хәстәликдән гуртармаг үчүн кениш меjдан ачмышдыр. Бу, Азәрбаjчан тарихинә, хүсусилә дә онун ән мүрәккәб вә зиддиjәтли 1918—1920-чи илләр дөврүнә аиддир. Көстәрәк ки, бу илләр тарихимизин ән аз өjрәнилмиш вә ән чох тәһриф едилмиш дөврүдүр. Бурада објектив вә субjектив чәһәтләр, сәбәбләр чохдур. Бунлардан оири дә бизчә тәдгигатларда һәмиш илләрә аид ана д[illegible] сөнәд вә материаллардан, мәтбуатдан лазымынча истифадә едилмәмәсидир. Тәкчә белә бир факты көстәрәк ки, «Азәрбаjчанда

сосиалист ингилабынын гәләбәси уғрунда болшевикләрин мүбаризәси» адлы 1918—1920-чи илләрә даир сәнәдләр вә материаллар мәчмуәсинә рус дилиндә чыхан гәзетләрдән 283, ана дилиндәки гәзетләрдән исә чәми 69 jазы дахил едилмишдир. Бунлар да чох вахт ала-jарымчыг, ихтисар вә тәһриф олунмуш шәкилдә. Һалбуки һадисәләрә вә фактлара верилән гиjмәт, објективлик, халгын һәjаты вә милли мәнафеjинин көзләнилмәси вә горунмасы бахымындан онлар даһа гиjмәтли вә ибрәтамиздир.

Буну нәзәрә алараг әсримизин илк ики ониллиjиндә, хүсусилә 1918—1920-чи илләрдә чыхмыш мәтбуат органларындан көркәмли гәләм саһибләринин бу вахтадәк Азәрбаjчан охучусунун чох бөjүк әксәриjjәтинә мә'лум олмаjан, амма бу күн дә jени дүшүнчә вә тәфәккүр тәрзинин формалашмасына көмәк едә биләчәк jазыларыны мүнтәзәм олараг «Азәрбаjчан кәнчләри»нин охучуларына тәгдим етмәjи гәрара алдыг. Беләликлә «Дәрд һәмин дәрддир»... сәрләвһәдән рубрикаjа чеврилди.

НӘ БӨJҮК БАJРАМ!

Азәрбаjчан түркләри бу күн илк дәфә олараг бөjүк бир баjрам сахлаjырлар:

Истиглал баjрамы!

Бундан бир сәнә әввәл Загафгазиjанын мүгәддәратыны һәлл үчүн Тифлисә топланмыш олан мүсәлман вәкилләри тарихин ојлә бир анына тәсадүф еләмишләрди ки, jүз сәнәликдир әсарәтә jалныз jүксәк бир амал нәтичәси деjил, ejни заманда зәрури бир ehтиjач кими хатирә вермәк мәчбуриjjәтиндә галмышларды.

Әвәт, Загафгазиjа милләтләри билмәчбуриjjә е'ланистиглал етмишләрди.

Билмәчбуриjjә е'лани-истиглал!

Истиглалымыза дүшмән оланлар бу ики «мәчбуриjjәт» вә «истиглал» сөзләринин бир араjа топланмасыны «ичтиман зиддин» гәбилиндән әдд етмәклә, Загафгазиjа чүмһуриjjәтләринин гejри-тәбии олдугларыны исбат етмәк истәтәрләр.

Фәгәт, бу мүлаһизә заһирдә доғру көрүнсә дә батиндә ојлә деjилдир.

Бир нөвзадын мәсәммеjи-мадәрдән хилас олуб да, дүнjаjа кәлмәси hеч шүбһәсиз, бир вагиеjи-истиглалдыр. Гадынын вәз'и-һәмлинә дикәр тә'бирлә бизdә «азад олмаг» де-

јирләр. Һалбуки, бу «азадлыг» ејни заманда бир зәрурәти— тәбиијјә, бир мәчбуријјәтдир.

Ојлә бир мәчбуријјәт ки, һәјати-елм она бағлыдыр!

Загафгазија «сејми»нин е'лан истиглалә мәхсус олан күнүндә «кадет» фиргәси нүмајәндәси «сејм» өвзаларының о күн вәзифәләринин ағырлығындан дујдуглары һиссијјата тәрчүман олараг, һәр кәси өзү кими тәсәввүр едәрәк: «Бахыныз санки «сејм» бир мөһтәризин башы үстүндә дурмушдур» — дедијинә мүгабилатән мән: «Әф едәрсиниз, бу изтираб вә әндишә бир мөһтәризин дејил, бир ләһвисәнин (ојунчағын — *Ш. Һ.*) башы үстүндә көрүлән изтирабдыр».

Загафгазија ләһвисәсинин «азад»лығы чох мүшкүлатла олмушду. Чүнки бирдән үч нөвзад (өвлад — *Ш. Һ.*) доғмушду:

Күрчүстан, Азәрбајчан вә Ермәнистан!

Һәр нөвзад кими истиглал дәхи чан кими севилдији һалда чанан кими чәфакардыр. Бир нөвзад пајдар олуб кәнди (өз — *Ш. Һ.*) башына доланар бир адам олунчаја гәдәр ата вә анасына нә әндишәләр, нә гәмләр, нә гүссәләр вермәз!

Иштә, ејни изтираблары, ејни гүссә вә дәрдләри фәгәт бунунла товәм олан севинч вә е'тиналары биз кечән сәнә истиглалында кечирмәдикми?

Март һадисаты илмәсинин бир нәтичәси олараг давам едән Бакы әсарәти, Шамахынын бу дәфә јер алтындакы мәвади — јеркәнијјәдән дејил, инсанларын фитрәтиндәки шәрарәтдән мүтәәлзил олуб да, хак илә јексан олмасы; Османлы түрк гардашларымызын сон үмидсизлик дәминдә јетишиб дә бизи дүшмәнләрдән хиласи; Бакынын истирдади, сонра инкилисләрлә бәрабәр Бичерахов вә саирләринин көлиши илә һасил олан изтираб вә әндишә, парламанын мүтәнтән (тәнтәнәли — *Ш. Һ.*) сүрәтдә ачылмасы, Азәрбајчан ордусунун вүрүды, Гарабағ, Нахчыван, Ләнкәран мәсәләләри, Дағыстан фачиәси, нәһајәт, букүнкү шәнликләр — иштә бир сәнәлик һәјати-истиглалын хөф илә үмид арасындакы изтираб вә етминан дәгигәләри!

Һәр насылса нөвзадымыз бир јашына чатды! Бу бир илин әрзиндә азәрбајчанлыларын маддәтән вердикләри гурбанлара мүгабил газандыглары јалныз харичин бизи мүстәгил бир милләт кими танымаға доғру вә көстәрдији бә'зи тәмаилат дејил, ән бөјүк шеји фикри-һүрријјәт вә истиглалын артыг милли бир фикир олдуғу кејфијјәтдир.

Бундан ики сәнә әввәл биз түркчүләр Азәрбајчан шүарыны бөјүк күлдәстәнин зәнкин бир күлү кими тәсәввүр етдикдә, јалныз рус кадетләри илә сосиалистләриндән дејил өз кадетләримизлә сосиалистләримиздән дәхи мүгабилә көрүрдүләр.

Бир сәнә сонра бүтүн фиргәләр буну бир зәрурәт кими гәбул едәрәк Азәрбајчан истиглалынын е'ланында иштирак етдиләр. Бу күн исә һәр кәс ону бир Муһибә кими гаршылајыб бир амал вә бир идеал кими алгышлајыр!

Бу алгышлар јалныз сијаси фиргәләрин нүмајәндәләриндән дејил, ағач түфәнкләри илә «иләри, иләри!» — дејә согаглары долашан кәнчләрлә «Азәрбајчан әскәрләрини» јашар көзләри вә «аллаһ бәдәзәрдән сахласын» дуасы илә өтүрән чәмаәтдән нәше'ји-истиглалы дәрк етмиш халгдан кәлир.

Бундан алты ај әввәл Азәрбајчан мәчлиси-мәб'усанын ачылдығы күн: «Бир кәрә јүксәлән бајраг бир даһа енмәз!» — демишдим.

О заман ичиндә булундуғумуз заман о гәдәр мүшкүл вә о гәдәр пәрхөф иди ки, јүксәлтдијимиз бајрағы пәк дә јүксәклијә галдырмајыр, ону јалныз парламан бинасына мүнһәсир етдирибдә «Мүдара» (көзәл рәфтар етмә — *Ш. Һ.*) көстәрмәк мәчбуријјәтиндә галырдыг.

Бу мәчбуријјәтдән мүнтәсир олан бә'зи бәдбинләр «Һаныја бир кәрә јүксәлән бајраг, бир даһа ендирилмәз!» — дејирсиниз? — дејирдиләр!

Иштә гој букүнкү күн, милли бајраглара бојанмыш Азәрбајчан пајтахты, о кими бәдбинләрин гәлбини тәсфијә етсин!

Бир сәнәлик һәјат һәгигәтән дә көстәрди ки, бир кәрә ачылмыш Ләваи-һүрријјәт бир даһа бүкүлмәз!

Доғрудур ки, бу күн јүксәлтдијимиз истиглал бајрағыны ендирмәјә, ачдығымыз Ләваи-һүрријјәти бүкмәјә чалышан дүшмәнләр вар. Бу дүшмәнләр бу күн һәр тәрәфдән бизә пусгурмагда, бизи тәһдид етмәкдәдирләр.

Фәгәт, бир тәрәфдән милләтимизин күндән-күнә артан әзми-миллијјәсинә, истиглал вә һүрријјәти јолунда сабит галачағына, дикәр тәрәфдән дә, нә десәләр, десинләр, дүнја үзәриндә тә'сирсиз галмајачаг, миллијјәт фикр мүәззәминин билахирә е'лани-зәфәр едәчәјинә инанмагла, бу тарихи-Миллијјәмиздә мисли намә'лум бөјүк бајрамла јекдикәримизи тәбрик едәлим дә, инаналым ки, бир јашында нөвзад истиглал тәһлүкәли гранларыны кечир.

Бир кәрә јүксәлән Ләваи-истиглал, бир даһа енмәз!

М. Ә. Рәсулзадә

«Азәрбајчан» гәзети, № 190, 28 мај 1919-чу ил.

ИСТИГЛАЛ БҮТҮН ХАЛГЫН ӘСӘРИДИР!

XX әсрдә Азәрбајчан халгынын јарадычы тәфәккүр вә дүшүнчә тәрзинин ән бөјүк наилијјәти, М. Ә. Рәсулзадәнин дә гејд етдији кими, «фикри-һүрријјәт вә истиглалын артыг бир фикир олдуғу кејфијјәтдир». Башга чүр десәк, өз мүстәгил милли дөвләтини бәрпа етмәк фикри вә ону әмәли сурәтдә һәјата кечирмәк әзми вә гәтијјәтидир. Бу бахымдан чәми 23 ај өмүр сүрмүш Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти тарихинин һәр бир аны, бу тарихи јараданларын фикир, дүшүнчә вә хатирәләри, тарихи сәнәд вә фактлар һеч бир гијмәт вахиди илә өлчүлә билмәјәчәк хәзинәдир. Мә'лум сәбәбләр үзүндән өлкәмиздә једди килид архасында, хүсуси сејфләрдә сахланылан, харичдән исә кәтирилмәси, өјрәнилмәси чох мүшкүл вә хәталы олан бу хәзинәдән узун заман мәһрум олмушдуг. Инди бу вәзијјәтдән хилас олмаг үчүн азчох имкан вә шәраит јаранмышдыр. Әлбәттә, бүтүн бу тарихи әдәбијјата вә сәнәдләрә елми-тарихилик бахымдан һәгигәт ме'јары илә јанашмағы да унутмаг олмаз.

Бу күн вәтәниндән узаг дүшмүш, лакин варлығында, руһунда, ганында ону јашатмыш вәтәнпәрвәр һүгугшүнасалим кәнчәли Һүсејн Бајкаранын «Азәрбајчан истиглал мүчадиләси тарихи» китабындан «Азәрбајчан истиглалынын е'ланы» фәсли (сәһ. 256—261) илә охучулары таныш етмәк истәјирәм (бә'зи ифадә вә чүмләләри ихтисар етмәклә). 1975-чи илдә Истанбулда «Кәнчлик басым еви»ндә («Кәнчлик» мәтбәәсиндә) чап едилмиш 331 сәһифәлик бу монографик тәдгигат әсәринә мүәллиф белә бир һәсрәтмә јазмышдыр: «Бу әсәрими адлары билинән вә билинмәјән, бир гисми аркадашларым олан Азәрбајчан истиглал мүчадиләсинин әзиз шәһидләринә бағышлајырам...!».

Мән исә өз тәрәфимдән вә ичазә версәниз, Сизин адыныздан дејәрәм: «Вәтәндән узагларда вәтән һәсрәти илә јашајан вә дүнјадан көчән гејрәтли елоғлу, бизә истиглал мүчадиләси тарихинә данр көзәл әсәр гојуб кедән Һүсејн Бајкара, сәнин дә руһун шад олсун, аллаһ сәнә дә мин рәһмәт етсин, гәбрин нур илә долсун!

АЗӘРБАЈЧАН ИСТИГЛАЛЫНЫН Е'ЛАНЫ

30, 31 март вә 1 апрел тарихиндә (сөһбәт 1918-чи илдән кедир — *Ш. Һ.*) Бакыда азәри түрклөринә гаршы... башлајан гырғын, 10.000-дән артыг мүсәлман вә түрк халгынын фачиәли шәкилдә өлдүрүлмәси илә нәтичәләнмиш вә гырғын бунунла да галмајыб. Шамахы, Күрдәмир, Салјан, Губа, Ләнкәран шәһәр вә әтрафларына гәдәр јајылмышды. Артыг силаһлы гулдурларын һәдәфи Кәнчә иди. Онлар бу дәфә Гарабағ ермәниләри илә сөвдәләшәрәк күввәтләрини бирләшдирәчәк вә Кәнчәјә һүчум едәчәкдиләр. Кәнчә Азәрбајчанын икинчи пајтахтыдыр. Бу шәһәрин алынмасы, Азәрбајчан истиглалы давасынын өлмәси демәк олачаг иди. Азәрбајчанлылар јенидән әсарәт алтына дүшәчәкдиләр. Тифлисдә гурулан Загафгазија Сејм мәчлисинин үзвләринин үчдә бири ермәниләрин әлиндә олдуғундан, Сејм мәчлиси бу тәчавүзүн гаршысыны ала билмәди. Сонра Сејмин әлиндә мүнтәзәм бир әскәри күввә јох иди. Азәрбајчанлылар үчүн тәк чыхыш јолу Османлы ордусундан јардым истәмәк иди. Она көрә дә белә бир аддым атмалы олдулар.

Бу вәсилә илә «Мүсават» партијасынын лидерләриндән Нәсиб бәј Јусифбәјли Азәрбајчан Милли Шурасына (парламентә) охудуғу бир рапортда белә дејирди: «Јалныз Азәрбајчаны дејил, бүтүн Загафгазијаны истила едән бөјүк дәһшәтли анархијаны биз өз күввәмизлә сакитләшдирә билмәрик. Шәрг тәрәфдән... бизим әсрлик дүшмәнимизлә бирләшәрәк һүчум етмәси вәзијјәти даһа да ағырлашдырараг түрк милләтинә чох бөјүк мүсибәт вә фәлакәт кәтирир. Вәзијјәт белә икән, бизә харичи бир күввәтин мүдахиләсини истәмәкдән башга чарә галмајыр. Истиглалымызын гызғын тәрәфдары олмагла бәрабәр мән, бу мәсәлә һаггында биринчи олараг мәсләһәтләшмәк мәчбуријјәтиндәјәм. Фәлакәтин үзүнә чәсарәтлә бахараг биз севинмәлијик ки, хош бир тале әсәри олараг мүдахилә едәчәк харичи күввә, бизимлә дост вә гардаш олан Түркијәдир. Бәлкә бу бизим гоншуларымызын чох хошуна кәлмәјәчәкдир. Лакин башга чарәмиз дә јохдур.

Мүдһиш анархија гаршысында, онлар да бизим кими күчсүздүрләр... Кимин хатиринә исә хәстә јатағында јата билмәрик. Бизим һеј'этин Батума кедәрәк, Шәрги Загафгазија түркләри адындан Османлы дөвләтиндән јардым истәнилмәсинин заманы кәлмишдир.

...Бунунла бирликдә Азәрбајчанын истиглал үсули-идарәсини дә һеч бир вахт унутмамалыјыг...» (Мирзә Бала, Азәрбајчан Милли Һәрәкаты. Сәһ. 132—133).

Азәрбајчанын фачиәли вәзијјәтинин хәбәри Түркијәјә дә кәлиб чатмыш вә јајылмышды. Түркијәнин Батум конфрансында сүлһ һеј'әти рәиси Хәлил бәј 1918-чи ил мајын 26-да Загафгазија Сүлһ Һеј'әти рәисинә көндәрдији бир

меморандумда дејирди ки, «... Зати алиләринә мә'лум олдуғу үзрә Гафгазын вәзијјәти чох критик вә гарышыгдыр вә чөзүмләнмәјә мөһтачдыр. Бакы вә әтрафында јүз минләрчә түрк вә мүсәлманлар өзләринә ингилабчы дејән вичдансыз һајдукларын ганлы пәнчәсиндә инләјир. Бу заваллыларын төһдид едән дүзәлмәси имкансыз фәлакәт күндән-күнә артмагдадыр. Сајсыз мүтәшәккил гулдур дәстәләринин тәчавүзүнә мә'руз галан Гафгазын башга бөлкәләриндәки түрк вә мүсәлман халгын вәзијјәти һеч чүр үмидверичи дејилдир.

Рәис һәзрәтләри, гәбул едәрсиниз ки, бу ады дашымаға лајиг олан һеч бир һөкумәт, гоншу олдуғу бир әразидә белә чинајәтләрин чөзасыз олараг галмасына дөзә билмәз вә јенә гәбул едәрсиниз ки, Гафгазы мәһв едән бу анархија мүнасибәтилә Дөвләти-Алијеји-Османијјәнин вәзијјәти чох назикдир. Чүнки бу анархија Дөвләти-Алијеји-Османијјәнин әһалиси илә ејни ирг вә динә мәнсуб бир әһалинин асајишинә дәхи әлагәси вардыр. Дикәр тәрәфдән үмуми һәрбин кәрәји олараг Дөвләти-Алијә өз ордусуну дикәр чәбһәләрә Гафгаз јолу илә көндәрмәк мәчбуријјәти гаршысындадыр. Бу да, индики мүәјјән олмајан вәзијјәтә кечикмәдән сон гојмағы тәләб едир».

Бу меморандум мајын 11-дә верилмишди. Чаваб алынмајан тәклифләрә дә 3 күн ичәрисиндә чаваб верилмәсини тәләб едирди. Бу меморандум верилдији күн Загафгазија Сејми бурахылдығыны е'лан етмишди.

Бунунла бирликдә јухарыда ады чәкилән «Мүсават» партијасы лидерләриндән Нәсиб бәј Јусифбәјлинин нитги вә Хәлил бәјин меморандуму чох мүһүм тарихи бир сәнәд кими гијмәтини сахламагдадыр.

Азәрбајчан Милли Шурасында ашағыдакы партијалар варды: Чохлуғу тәшкил едән «Мүсават» партијасы, Тәрәфсиз Демократ групу, «Әһрар» («Азадлыг тәрәфдарлары» — *Ш. Һ.*), «Иттиһад» («Бирлик» — *Ш. Һ.*), есер вә сосиал-демократ партијалары. Бу партијалардан есерләр вә сосиал-демократлар әввәлләр — Азәрбајчан Русијасыз јашаја билмәз сијасәтини күдүрдүләрсә, тарихи һадисәләр онларын һаглы олмадыгларыны үзә чыхармышды. «Әһрар» вә «Иттиһад» — исламчылар һәр заман Азәрбајчанын Түркијәјә илһаг сијасәтини күдмүшдүләр. Тарих бунлара да һагг верәчәк истигамәтдә һәрәкәт етмәмишдир. «Мүсават» партијасы илә Тәрәфсиз Демократ груп, әввәлчә «Милли әразн вә мәдәни мухтариjjәт» тәрәфдары олмушларса да, рус ингилабынын кедиши вә јухарыда гысача изаһ едилән Гафгаз һадисәләри, онлары өзләринин әввәлчәдән «узаг мәгсәд»

олараг планлашдырдыглары Азәрбајчан истиглалы јолуна тезликлә сүрүкләмишдир. Азәрбајчан истиглал мүчадиләси тарихиндә «Азәрбајчан истиглалы» нә бир тәсадүф вә нә дә реал мөвчуд олан сијаси һадисә олмушдур. Азәрбајчан халгынын руһундан доған бу истиглал һадисәси, тарихин ахышы ичиндә мәнтиги сејрини булмуш вә Азәрбајчан сијаси тарихинин гәдәрини әлләриндә тутанлар, там заманында, чох күдрәтли бир сыра дөвләт адамларынын олдуғуну көстәрәрәк, истиглал һәрәкатынын јериндә вә заманында гијмәтләндирилмәсини билмишдиләр.

Истиглал е'ланында јухарыда адлары чәкилән бүтүн партијалар бирләшмишдиләр. Сосиалист Әкбәраға Шејхүлисламзадә јазырды: «Биз Азәрбајчанын мүстәгиллији әлејһиндә идик...». Гоншуларымыз күрчү вә ермәниләр истиглал е'лан единчә «Сосиалистләр Азәрбајчан истиглалы, әлејһдарлыгыны бурахыб, биринчи планда истиглалијјәтчи олдулар...» («Мүчаһид», апрел — мај 1962).

Бир мүшаһидәчи вә Азәрбајчан Милли Ширасы (парламент) үзвү Азәрбајчан истиглалынын е'лан едилмәси мәрасимини белә хатырлајыр: «Ахшам, әскидән рус императору вәкили олараг Гафгазы идарә едән чанишинин сарајында Сејмин мүсәлман групуна ајрылан мави салонда Азәрбајчан Милли Шурасы үзвләри д-р Һәсәнбәј Аға оғлунун сәдрлијиндә топландыг. Һәсәнбәј мәчлиси ачды вә сөзә башлајараг деди ки, инди анлашма бүтүн үзвләр арасында тамамдыр. Рә'ј вермәк һәр үзвүн вәзифәсидир. Битәрәф галмаг истәјәнләр лүтфән мәчлиси тәрк етсинләр. Һеч ким јериндән галхмады. Һәсәнбәј Азәрбајчанын азад вә мүстәгил бир дөвләт олмасыны сәсә гојур. Катиб Мустафа Маһмуди адлары охујур, һәр үзв «разыјам» чавабыны верир. Һәр кәсин үзү севинчли вә нәш'әли көрүнүрдү.

Рәис Һәсән бәј галхараг бүтүн үзвләрә хитабән: «Бу саата — јә'ни 8-и 10 дәгигә кечәндә, Азәрбајчан истиглалијјәти Милли Азәрбајчан Шурасы тәрәфиндән гәбул едилмишдир. Јени һөкумәтимизи тәбрик едирәм» — деди. Үзвләр чохунун көзләри јашлы олараг бир-биринин әлләрини сыхырдылар. Чар чанишини сарајынын өнүндә јығышыб көзләјән азәрбајчанлылар, ермәни вә күрчүләр «Јашасын мүстәгил Азәрбајчан» — дејә бағырараг сарајдан чыхан Азәрбајчан вәкилләрини алгышлајырдылар.

Һәмин мүшаһидәчи көстәрир ки, бу гәрара кәлмәк үчүн Азәрбајчан милләт вәкилләри ики күн арамсыз, чох узун чәкән топлантылар, мүзакирә вә мүнагишәләр етмәли олдулар.

Азәрбајчан Милли Шурасы тәрәфиндән 1918-чи ил ма-

јын 28-дә Тифлисдә бүтүн дүнјаја е'лан едилән Азәрбајҹан истиглалы һаггындакы «Милли акт» беләдир:

«Үмуми сечки илә интихаб олунан Азәрбајҹан Милли Шурасы бүтүн инсанлара е'лан едир ки

I — Бу күндән е'тибарән Азәрбајҹан халгы һакимијјәт һаггына малик олдуғу кими чәнуб-шәрги Загафгазијадан ибарәт Азәрбајҹан дәхи бүтүн һүгуга малик мүстәгил бир дөвләтдир.

II — Мүстәгил Азәрбајҹан дөвләтинин идарә шәкли Халг Чүмһуријјәти олараг гәрара алынмышдыр.

III — Азәрбајҹан Халг Чүмһуријјәти бүтүн милләтләрлә вә хүсусилә гоншу олдуғу милләт вә дөвләтләрлә јахшы мүнасибәтләр гурмаға әзмлидир.

IV — Азәрбајҹан Халг Чүмһуријјәти милләт, мәзһәб, синиф вә чинс ајрылығы көзләмәдән өз торпағында јашајан бүтүн адамларын Вәтәни вә сијаси вәтәндашлыг һаггыны таныјыр.

V — Азәрбајҹан Халг Чүмһуријјәти өз әразиси дахилиндә јашајан бүтүн милләтләрә сәрбәстчә инкишаф етмәк үчүн кениш мејдан верир.

VI — Гуручу мәчлис топланана гәдәр, Азәрбајҹан идарәсинин башында үмуми сечки илә гурулан Милли Шура вә Милли Шура гаршысында мәс'ул мүвәггәти һөкумәт дурур».

Бу мәрасимдән сонра илк Азәрбајҹан һөкумәти гурулмушдур.

Фәтәли хан Хојлунун гурдуғу илк Азәрбајҹан Милли Мүстәгил һөкумәти бир коалисија кабинәсиндән ибарәт олмушдур. Бу кабинәдәки 8 назирдән 6-сы «Мүсават»а вә Тәрәфсиз Демократ група, бири «Һүммәт»ә вә бири дә «Блок»а мәнсуб олмушдур. Демәк, Азәрбајҹан истиглалы е'лан едилдикдән сонра гурулан илк коалисија кабинәсиндә 4 партија иштирак етмишдир. Бунлар: «Мүсават», Тәрәфсиз Демократ групу, «Блок» — ја'ни сосиалистләр вә һәм дә «Һүммәт» Коммунист Партијасы.

Азәрбајҹан истиглалынын е'ланында вә тәшкил едилән илк һөкумәт кабинәсиндә «Һүммәт» партијасынын («Коммунист Партијасынын) иштиракы гејмәтли вә тарихи бир һадисәдир. «Блок» групу да сосиалист иди. Сосиалист Әкбәраға Шејхүлисламзадәнин дедијинә көрә истиглал е'ланындан ики күн әввәл тәшкил олунмуш мүшавирә вә мүзакиряләрин истиглал е'ланы мәсәләсиндә там бир анлашма илә нәтичәләнмәси Азәрбајҹанын сијаси нөгтеји-нәзәриндән чох, олдугча чох мә'на дашыјыр. Бу о демәкдир ки, Азәрбајҹан истиглалынын е'лан едилмәси үзәриндә ән сағ үчда

булунан «Әһрар» вә «Иттиһад» партијасындан, ән сол үчда булунан Коммунист Партијасы арасында там бир анлашма олмушдур. Јә'ни Азәрбајҹан Коммунист Партијасы да Азәрбајҹанын рус шовинист насионал коммунистләринә мүстәмләкә олмағыны дејил, дөвләтләр арасында мүстәгил бир дөвләт олмасыны истәмишдир. Сонрадан Сталинин Азәрбајҹан Коммунист Партијасынын илк гуручуларынын сонунчусуна гәдәр милләтчи, «мүсаватчы» кими иттиһам едәрәк күлләләтдирмәсинин мә'насы ајдындыр. Бу коммунистләр рус Гызыл Ордусу Азәрбајҹаны ишғал едәркән дә Азәрбајҹанын азад вә мүстәгил бир дөвләт олачағыны санмышдылар. Чүнки Ленинин е'лан едилиб јајылан бүтүн бәјанатларында һәр милләтә «азад вә мүстәгил» бир истиглал, јурд вә'д едилирди. Ленин дејирди ки, әкәр истәјирсиниз, Русијадан ајрылын!

«Мүсават» партијасынын Азәрбајҹан истиглалынын е'ланындакы ролуна кәлинчә, бу партијанын бу јолда көстәрдији хидмәтләр инкар едилә билмәз. Анчаг бу партија лидерләри вә мәнсубларынын Азәрбајҹан истиглалынын е'лан едилмәсиндә көстәрилән бүтүн сә'ј вә зәһмәтләрин өзләринә аид олдуғуну иддиаја галхышмалары, демәк олар ки, бүтүн Азәрбајҹан зијалыларыны инчитмиш вә һәтта дидәркин етмишдир. Бу мәсәлә үзәриндә чох дурмағымыз мөвзумузу елмиликдән чыхара биләр. Онун үчүн бу мәсәләдән кечирик... Гаршыда истиглал е'ланы мәсәләсинин кимдән көлдији үзәриндә дајаначағыг. «Истиглал» бүтүн Азәрбајҹан халгынын әсәри олмушдур.

Азәрбајҹанын истиглал е'лан етмәси һадисәсини Азәрбајҹан Назирләр мәчлиси рәиси (баш вәкил) Фәтәли хан Хојлу Парис, Рома, Берлин, Вјана, Вашингтон, Бухарест, Мадрид, Һаага, Стокһолм, Афина, Кијев, Копенһакен, Тећран вә Истанбул һөкумәтләринә бир меморандумла билдирмишди. Меморандум гысача беләдир:

«Бу ајын 28-дә топланан Азәрбајҹан Милли Шурасы Загафгазијанын чәнуби-шәргиндә јерләшән Азәрбајҹанын истиглалыны е'лан вә Азәрбајҹан Чүмһуријјәтини тәшкил етмишдир. Вәзијјәтдән рәсми һөкумәтинизин хәбәрдар олмасыны хүсуси олараг рича едирәм вә үстүн һөрмәтләрини сунмагла, кәсби-шәрәф ејләрәм. Һөкумәтин индилик «мүвәггәти мәркәзи» Кәнчәдир.

30 мај 1918.

Азәрбајҹан Чүмһуријјәти
Назирләр Мәчлиси Рәиси:
Фәтәли хан Хојлу».

ХАЛГЫН РУҺУНДАН ДОҒАН ҺАДИСӘ

Азәрбајҹан Демократик Республикасынын е'лан едилмәсинин 72 или тамам олур. Азәрбајҹан КП МК бүросунун бу күнләрдә гәбул етдији гәрарда да дејилдији кими, бу республика «Азәрбајҹан халгынын тарихинин ајрылмаз һиссәсини тәшкил едир».

Азәрбајҹанын истиглалы вә дөвләт мүстәгиллијинин бәрпасы фикри бу республиканын јарадылмасы ишинә башчылыг едәнләрин өзләринин дә е'тираф етдикләри кими, «тарихин ахышы ичиндә Азәрбајҹан халгынын өз руһундан доған бир үмуммилли һәрәкат, һадисә иди... «Истиглал» бүтүн Азәрбајҹан халгынын әсәри олмушдур» (Һүсејн Бајкара, «Азәрбајҹан истиглал мүҹадиләси тарихи», Истанбул, 1975). «Истиглал бир гач хәјалпәрәстин фантазијасы дејил, милләтин руһунда ән дәрин кушәләриндән тәзаһүр едән еһтијачдыр» (һ. Бајкара).

Мә'лумдур ки, узун мүддәт Азәрбајҹанын милли дөвләт гурулушунун дирчәлдилмәси уғрунда мүбаризә апаранлары, чох чәтин, зиддијјәтли вә мүрәккәб шәраитдә бу мүгәддәс арзу вә истәји әмәли олараг һәјата кечирәнләри «милләт ханинләри», бу барәдә дүшүнәнләри вә ја дүшүнмәк тәшәббүсүндә олмајанлары исә «милләтчи» ләгәби илә дамғаламыш, тә'гиб вә мәһкум етмишләр. Лакин улуларымыз јахшы дејибләр ки, сән сајдығыны сај, көр фәләк нә сајыр. Анкаранын әсри гәбиристанлыгда Азәрбајҹан истиглал мүҹадиләсинин бајрагдары М. Ә. Рәсулзадәнин мәзарынын синә дашы үзәриндә ири һәрфләрлә јазылмыш бу сөзләри охумушам: «Бир кәрә јүксәлән бајраг бир даһа енмәз».

1919-чу ил мајын 28-дә Азәрбајҹан истиглал бајрамынын биринчи илдөнүмү мүнасибәтилә «Азәрбајҹан» гәзетиндә дәрч олунмуш «Нә бөјүк бајрам!» сәрлөвһәли мәгаләсини М. Ә. Рәсулзадә мәһз бу сөзләрлә битирмишди.

Чох бөјүк мараг доғуран мәсәләләрдән бири Азәрбајҹан истиглалы һаггындакы бәјанатдакы «мүстәгил Азәрбајҹан дөвләтинин шәкли идарәси Халг Чүмһуријјәти олараг тәгрир едилир» маддәсидир. Јә'ни парламентли, чохпартијалы республика дөвләт формасынын сечилмәсидир. Ахы, нәиники Русијада, о заман бүтүн Шәргдә белә бир һакимијјәт формасы јох иди. Мүтләгијјәт, авторитар режимләрин әһатәсиндә јашајан, сијаси мәдәнијјәт мејданында илк аддымлар атан, узун әсрләр боју өз дөвләт мүстәгиллијини итирмиш бир халгын һәтта Гәрбдә белә бармагла сајыла биләчәк парламентли республика дөвләт формасыны сечмәсини нә илә изаһ етмәк олар? Ајдынлашдырылмасы вә тәдгиги вачиб олан проблемдир.

һ. Бајкара бунунла әлагәдар јазыр: «Азәрбајҹан сијаси тарихинин гәдәрини-талејини әлләриндә тутанлар там заманында чох һазырлыглы дөвләт хадимләри олдугларыны көстәрәрәк, истиглал һәрәкатынын јериндә вә заманында гијмәтләндирилмәсини билмишдиләр».

1917—1920-чи илләрин мүрәккәб, фәлакәтли, ганлы-гадалы, өлүм-дирим вурушмаларында халга башчылыг едиб ону нәинки физики чәһәтдән мәһв едилмәк тәһлүкәсиндән гуртармаға наил олмуш, һәмчинин Азәрбајҹан милли дөвләт гурулушунун дирчәлдилмәсинә наил олмуш шәхсләрин, башга дејимлә, бу тарихи мә'чүзәни јараданларын һәр бирини халга, индики вә кәләчәк нәсилләрә танытмаг вачибдир. Бу бизим вәтәндашлыг борчумуздур.

Һәмин хадимләр сырасында М. Ә. Рәсулзадәнин хүсуси јери вардыр. Көркәмли сијасәт вә дөвләт хадиминин, публисист вә журналистин кешмәкешли, мүрәккәб вә бә'зән зиддијјәтли һәјат јолу чох кениш вә дәриндән өјрәнилмәјә лајигдир. Мә'лумдур ки, онун дүнјакөрүшү XX әср азадлыг һәрәкаты тарихиндә әламәтдар олан биринчи рус ингилабы дөврүндә вә сонракы илләрдә Гәрбин вә Шәргин мүтәрәгги идејалары зәмининдә формалашмаға башламышды.

М. Ә. Рәсулзадәнин Халг Чүмһуријјәти јаратмаг идејасы вә фикринә һәлә 1917-чи ил феврал буржуа-демократик ингилабынын гәләбәсиндән, ја'ни мүтләгијјәт режиминин сүгутундан сонракы илк һәфтәләрдә кәлдијини сөјләмәк олар. Буну онун чох бөјүк елми-нәзәри вә сијаси јеткинликлә јазылмыш вә редактору олдуғу «Ачыг сөз» гәзетиндә дәрч едилән мәгаләләри ајдын көстәрир. Һәмин мәгаләләрдән ајры-ајры парчалары охучулара тәгдим едирәм. Үмид едирәм ки, 1918-чи илин сентјабрында Азәрбајҹан Демократик Республикасынын пајтахты Бакынын азад едилмәси вә бунунла әлагәдар олан һадисәләр барәдә 1918-чи илин ијунундан Кәнчәдә Азәрбајҹан вә рус дилләриндә нәшрә башлајан «Азәрбајҹан» гәзетиндән көтүрдүјүмүз јазылар да охучулар үчүн мараглы олачагдыр.

* * *

Бүтүн Русија милләтләри гәлбләринин ән дәрин кушәсиндә бәсләдикләри арзуларына, арузеји-үмумиләринә чатдылар. Јалныз өз мәмләкәтиндә дејил, дүнјанын һәр тәрәфиндә һүрријјәт вә сәлтәнәти-миллијјәнин дүшмәни-биимаңы олан Русија һејкәли-истибдады — бу ганлы «жандарм» јыхылды!

«Ачыг сөз», 7 март 1917-чи

* * *

Мүвәффәгијјәт үчүн бир шеј лазымдыр. О да сүкунәт, мәманиәт, һиссијјат вә тәсадүфата табе олмајыб әгл вә тәдбирлә һәрәкәт етмәкдир.

«Ачыг сөз», 1 март 1917-чи ил.

* * *

Бирләшмәк, үзвијјәт пејда етмәк, бир-биримизлә анлашмаг, тәшкилат вүчудә кәтирмәк лазымдыр. Артыг топлашмаг, данышмаг, бирләшмәк имканы вар. Бу хүсусда һүрријјәт е'лан олунмушдур. Јетишәр ки, биздә дә тәәссүб, фәдакарлыг олсун. Бунун үчүн һәр шејдән әввәл үрәфамыз араларында аз-чох ашналыг вә һәммәсләклик һисс олунан hej'әтләримиз бирләшмәли, узаг програмлардакы ихтилафдан сәрф-нәзәр еләјиб вә һәр тәрәфдә милли мәчлисләр вүчудә кәтирмәлидирләр.

«Ачыг сөз», 16 март 1917-чи ил.

* * *

Демократија нөгтеји-нәзәриндән Русијада јашајан вә чаризмин тәчавүзкар сијасәтинә мә'руз галан синиф, силк вә милләтләр үчүн ЧҮМһУРИЈЈӘТДӘН daha мүнасиб бир үсули-идарә тәсәввүр олунмаз. Фәгәт чүмһуријјәтдән чүмһуријјәтә дә фәрг вар. Чүмһуријјәт елә әсаслар үзәринә гурула биләр ки, јенә чүмһуријјәти-әнамын мәһкум милләтләрин һүгугуну тамамилә тә'мин етмәјиб хәлгин мүмтаз гисми мәнафејинә үјдурулсун... ола да биләр ки, үмуми, мүсави, кизли вә доғру сүрәтдә ичра олунан сечкиләрин игтиза едилдији һүрријјәтләрә бина олунуб үмумеји-хәлгин мәнафејини көзләсин, ганун нәзәриндә хас әвам көрмәјиб, халг чүмһуријјәти шөклини алсын.

Мәһкум синиф вә милләт көзү илә бахдыгда ишыглы истибдад гарасындан, мәшрутијјәт ишыглы истибдаддан, чүмһуријјәт мәшрутијјәтдән чүмһуријјәти-әнамда, чүмһуријјәти хас daha фајдалы вә daha мүвафиг мәрамдыр.

Вар олсун Халг Чүмһуријјәти!

«Ачыг сөз», 17 март 1917-чи ил.

* * *

Чәмаәт истиглала, о гәдәр мунис олмуш, һүрријјәт вә истиглал фикри о гәдәр хәлгин ганына синмиш, руһуна ишләмишдир ки, инди артыг истиглал фикри бир фиргәнин, бир күтләнин арзусу дејил, бүтүн чәмаәт Вәтәни истиглалсыз

вә дөвләти һүрријјәтсиз тәсәввүр едәмәјир. Бинаән-әлејh демократија билтәбии гапысында шүбһәли адамлар дурмасына hеч вәчһлә разы оламаз вә биртән baһид кими һүрријјәт вә истиглалынын мүдафиәсинә hазырдыр.

М. Ә. Рәсулзадә

«Азәрбајчан» гәзети, 28 мај 1919-чу ил

Иш чох — чалышан јох. Јүк ағыр — јүк дашыјан јох. Вәзифә мүһүм вә мәс'улијјәтли — вәзифәсини билмәк истәјән аз!

Русија һүрријјәт алмышдыр. Бәли, бу јахынларда алмышдыр. Амма бу һүрријјәт он илләрдән бәри күнчләрдә, бучагларда, гаранлыг јуваларда, һәбсханәләр күнчүндә, зинданлар зүлмәти ичиндә, бузлу Сибирија тундраларында гаранлыг казармаларда, вәһши тајгаларда чалышан аличәнаб хадимләрин мин дүрлү зәһмәт вә мәшәггәти, һәр нөв һөмијјәт вә гејрәти сајәсиндә алынмышдыр!

Инди бунча әзаб вә зәһмәтләрин ағачы мејвә кәтирмишдир:

Һүрријјәт мејвәси!

Хәлил Ибраһим

«Ачыг сөз», 22 март 1917-чи ил.

Бизи вәһши биләнләр вә биздән јалныз ган ичичилик көзләјәнләр илә вә бизим вүчудумузу аләми-мәдәнијјәт үчүн тәһлүкәли әдд едәнләр илә бир балача тәмас лазым имиш ки, бу фикрин вә бу нәзәрин сырф јалан вә јанлыш олдуғу мејдана чыхсын. Инкилислер бизим ичимизә кириркән өзләрини вәһши hејван гаршысына чыхмыш бир овчу вәзијјәтиндә сахламаг ehтијатына hеч бир лүзум олмадығыны бир-ики күндән сонра камали-тәәччүблә анладылар вә һәггимиздә бәсләмәкдә олдуглары нәзәр вә тәсәввүратын — билмәмәзлик вә ја дүшмәнләр тәблиғи нәтичәси олараг хәта вә јанлыш олдуғуну да дәрк етдиләр. Әминәм ки, буну да дәрк етдиләр ки, истибдад алтында тәрәгги вә тәалидән чәбра мәһрум вә чаһаләтә мәһкум едилмиш олан бу милләт азад олдугдан сонра чох чәкмәз ки, аләми-мәдәнијјәт базарларында өз миллијјәтләри тәгазасы илә әмәлә кәлмиш мәдәни мәта'ларыны низари-бәшәријјәтә тәгдим илә мәдәнијјәти гоча олан милләтләри дә hејран гојарлар...

Адамлар вар ки, бизим истиглалымызы истәмирдиләр, hалбуки бизә дүшмән дејил идиләр вә бу истәмәмәкликләри дә дүшмәнчилик үзүндән дејил иди. Фәгәт онлар горхурдулар, горхурдулар ки, биз һөкумәт етмәјә, мәмләкәт долан-

дырмаға, дөвләт сахламаға габил олмајыб да мүхтәлиф милләтли тәбәәмизин чан вә малыны мүһафизә едә билмәјән мәмләкәтдә асајиш бәрпа едә билмәјәк, низам вә гаидә гоја билмәјәк, сијасәтдә бачарыгсызлыг көстәриб халгын истираһәтини позаг...

«Азәрбајчан» гәзети, 28 мај 1919-чу ил.

Үзејир Һаҹыбәјов

МИЛЛИ ЧҮМҺУРИЈЈӘТИМИЗИН ИКИНЧИ ПАЈТАХТЫ

Сентјабрын 15-и XX әср Азәрбајчан тарихинин ән әламәтдар күнләриндән биридир. 1918-чи ил сентјабрын 15-дә чәми 3 ај јарымлыг өмрү олан Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин јеничә тәшкил олунмаға башлајан силаһлы күввәләриниң гардаш түрк силаһлы күввәләри илә биркә әмәлијјаты нәтичәсиндә Бакы дашнак төр-төкүнтүләри вә онларын дахили вә харичи навадарларынын зүлмүндән азад едилмишдир.

Нәинки Гафгазын, һәмчинин Јахын Шәргин күдрәтли сәнаје, ингилаб вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән олан Бакыны Азәрбајчандан ајырмаг үчүн кечән әсрдән башлајараг чох тәшәббүсләр едилмишди. Вахтилә Сталин бәјан етмишди ки, куја Бакы Азәрбајчанын јетирмәси, тәбии мәһсулу дејил, ону јухарыдан көлмәләр, харичиләр «гуруб јаратмышлар». 1918-чи илин јазында Азәрбајчан истиглалынын ән гәддар дүшмәни Шаумјан чох бөјүк тәшвиш вә һәјәчанла Леннә хәбәр верирди ки, «мүсаватчылар Бакыны мүстәгил Азәрбајчанын пајтахты етмәк истәјирләр». Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә Бакы Мүстәгил Азәрбајчанын пајтахты кими танынды, јени милли көркәм алды. Лакин бу сәадәт узун сүрмәди.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти девриләндән сонра, 20—30-чу илләрдә вә һәтта сонралар бејнәлмиләлчилик шүары илә шәһәрин һәгиги саһибләрини онун идарә едилмәси ишиндән узаглашдырмаг, азәрбајчанлылары өз пајтахтларында етник група чевириб абад олмајан әтрафлара сыхышдырмаг мејли вә тәшәббүсләри күчләнди. Шәһәрин милли симасыны тәдричлә мәһв етмәк үчүн нәләрә әл атылмады? Фәгәт М. Ә. Рәсулзадәнин дә јаздығы кими, «Һүрријәт шә'минә ашиг олан пәрванәни һеч бир зүлм вә истибдад шө'ләси вәсли-дидара јетишмәдән сахлајамаз».

Мә'лумдур ки, һәр бир өлкәнин, халгын үмуми тарихи инкишафынын сәвијјәси, кечмиши, бу күнү вә сабаһы һәр шејдән әввәл онун пајтахты илә мүәјјән едилир. 72 илдир ки, Бакы Азәрбајчанын рәсми пајтахтыдыр. Мәнчә, биз һәр ил сентјабрын 15-ни «пајтахт күнү», ону дүшмәнләрдән азад едиб, халгына гајтаран гәһрәманларын хатирәсини јад етмәк күнү, доғма Бакымызы әсримизә лајиг шәһәрә чевирмәк уғрунда әмәли фәалијјәт күнү кими гејд етмәлијик. Инди исә бу мүһүм тарихи һадисә илә әлагәдар нәшри Азәрбајчанын мүвәггәти пајтахты Кәнчәдән јеничә азад едилмиш Бакыја көчүрүлмүш «Азәрбајчан» гәзетинин даими пајтахтда нәшрә башламыш илк нөмрәсиндән бә'зи сәнәд вә јазылары охучулара тәгдим едирәм.

БАКЫ

БАКЫНЫН АЗАД ЕДИЛМӘСИ МҮНАСИБӘТИЛӘ М. Ә. РӘСУЛЗАДӘНИН ИСТАНБУЛДАН КӨНДӘРДИЈИ ТӘБРИК ТЕЛЕГРАМЫ

Бакынын сүгуту мүнасибәтилә Азәрбајчан һөкумәт рәиси Фәтәли хан чәнаблары наминә ашағыдакы телеграм көлмишдир:

Пајтахтымызын истирдадындан (кери гајтарылмасындан — Ш. Һ.) долајы тәһти-идареји алиләриндә булунан һөкумәтимизи сәмими тәбрик илә Бакынын јени түрк елләрини истихлас үчүн сарсылмаз бир галаји-мәтин олмасы үмиди илә бүтүн аркадашларымла өпүшүрсүнүз.

Азәрбајчан һеј'әти мүрәххәсәси наминә
Рәсулзадә Мәһәммәд Әмин

«Азәрбајчан» гәзети, № 5, 3 октјабр 1918.

ГАФГАЗ ИСЛАМ ОРДУСУ КОМАНДАНЫ СӘДАГӘТЛИ НУРУ ПАША ҺӘЗРӘТЛӘРИНӘ

Тәһти командаңызда олан чәсур түрк әскәрләримиз тәрәфиндән Азәрбајчанын пајтахты Бакынын дүшмәндән хилас едилдији мүнасибәтилә милләтин Зати-алиҹи-һәмиҹјәт пәрвәранәләризә вә дүнјанын ән нәчиб әскәри олан түрк оғулларына миннәтдар олдуғумузу әрз етмәклә ифтихар едирәм, Әфәндим!

Һеј'әти вүкәла рә'иси Фәтәли хан

ШӘРГ ОРДУЛАРЫ ГРУПУ КОМАНДАНЫ ХӘЛИЛ ПАША ҺӘЗРӘТЛӘРИНӘ

Бакынын, Азәрбајҹанын истигбалыны, сәадәтини игтисадән вә сијасәтән тә'мин едәҹәк вә түрк аләминин икинҹи бир Истанбулу олмаға лајиг бир мәркәзин түркүн ҹәнкавәр, намуслу өвладларынын гәһрәманана һүҹумлары сајәсиндә дүшмәнләриндән хиласы мүнасибәтилә Зати-алијиһәмиҹҹәт пәрвәранәләрини ән сәмимана бир сурәтдә тәбрик едирәм.

Һеј'әти вүкәла рә'иси Фәтәли хан

ТАРИХИМИЗИН ИФТИХАР СӘҺИФӘЛӘРИ
1884—31 ЈАНВАР — 1991

7 ил бундан әввәл 1984-ҹү ил јанварын 31-дә үч нәфәр Бакынын Новханы кәндинә кетдик. Кәндә битишик гәбиристанлыға јолландыг. Узун ахтарышдан сонра дәмир чәрчивәјә алынмыш бир көһнә мәзарын өнүндә дајандыг. Ахунд Һачы Молла Әләкбәр бурада дәфн олунмушдур. Бизи бураја зијарәтә кәтирән нә иди? Виҹданымыз, вәтәндашлыг вә тарихи јаддаш һиссимиз, вәзифәмиз. Ахы, һәмин күн Әләкбәр кишинин оғлу — әслиндә бүтүн Азәрбајҹанын намуслу вә гејрәтли, мүтәәккир вә чәфакеш баласы, Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин анадан олмасынын 100 иллији тамам олурду. Нечә-нечә јубилеји гејд едән республика бу барәдә сусурду, даһа доғрусу сусдурулмушду. Бунун сәбәбләрини, тарихи көкләрини ајдынлашдырмаг башга мөвзудур...

Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин атасынын вә атамызын мәзары өнүндә баш әјдик. Дуа вердик. Рәһмәт охудуг. Хејли сусдуг. Һәрә өз гәлбиндә — үрәјиндә өзү илә данышды. Сакитчә кери дөндүк. Үстүмүздән бөјүк бир јүк көтүрүлдү. Ахшам бир јердә кичик бир мәрасим дә дүзәлтдик. Јалныз өзүмүз. Арадан 4 ил кечди. Азәрбајҹан вә иттифаг журналистләри групу илә мәнә дә Түркијәјә кетмәк нәсиб олду. Анкараја чатан кими илк арзум биринчи нөвбәдә М. Ә. Рәсулзадәнин мәзарыны зијарәт етмәк иди. Јахшы ки, гәләм вә әгидә достум Һ. Һачыјев дә сән демә бу арзу илә јашајырмыш. Бир нечә саатдан сонра Түркијәдә азәрбајҹанлылары тәмсил едән ағсаггаллар — Әһмәд Гарача вә Мәһәммәд Кәнкәрли илә бирликдә Анкаранын Әсри гәбиристанлығына јолландыг. Бу дәфә 4 нәфәр идик. Гардаш Түркијә торпағында ујујан бу мәзар өнүндә нә һиссләр кечирдијимизи, нәләр дүшүндүјүмүзү бир өзүмүз билирик, бир дә Аллаһ билир. Мәзардан ајрыларкән онун үстүндән бир овуч торпаг көтүрдүм. Әләкбәр кишинин мәзары үзәринә сәпмәк үчүн. Гој, ата вә бала говушсунлар. О торпагдан сахламышам. Аллаһ гисмәт еләсә, лазым олачаг.

М. Ә. Рәсулзадә һаггында сон илләрдә хејли мәгаләләр јазылмышдыр, ајры-ајры әсәрләри чап едилмиш вә едиләчәкдир. Мән онун 1903—1909-чу илләрдә Азәрбајҹан мәтбуатында дәрч олунмуш әсәрләрини чапа һазырлајырам. Белә һесаб едирәм ки, бу онун 1903—1954-чү илләри әһатә едәчәк әсәрләринин тәхминән 15 чилдлијинин илк чилди олачаг. Инди исә «Далға»нын имканларыны нәзәрә аларағ, онун фикир вә дүшүнчәләрини аз-чох ајдынлашдыран нүмунәләри охучулара тәгдим едирәм. Гој, М. Ә. Рәсулзадәнин анадан олдуғу күнү онун өз сөзләри илә гејд едәк!

• • •

Чәмаәт истиглала о гәдәр мунис олмуш, һүрријјәт вә истиглал фикри о гәдәр халгын ганына синмиш, руһуна ишләмишдир ки, инди артыг истиглал фикри бир фиргәнин, бир күтләнин арзусу дејил, бүтүн чәмаәт вәтәни истиглалсыз вә дөвләти һүрријјәтсиз тәсәввүр едәмијор. Она көрә демократија билтәбии гапысында шүбһәли адамлар дурмасына һеч вәчһлә разы оламаз вә биртән ваһид кими һүрријјәт вә истиглалынын мүдафиәсинә һазырдыр.

«Азәрбајҹан», № 191, 1919, 31 мај.

• • •

Рәсулзадәни таныјанлар ону *бөјүк ингилабчы*, Шәргин *мүтәфәккир вә ағыллы, һәтта бәнзәри олмајан* бир шәхсијјәт кими тә'риф едибләр. *Мә'луматы* чох, истидлалда *күдрәтли, һөвсәләли* вә һәр мәсәләдән интигад едәндә инсафлы олуб, демәк олар ки, тамам өмрүндә бир дәфә *дә јалан данышмамышдыр.* Һәмишә *сабитгәдәм* олмуш вә һеч вахт *ачыгланмаз иди,* һеч вахт мүбаліғә етмәз иди. Халг мәфкурәләрини ајдынлашдырмагда, ја'ни рузнамәчилик јаратмагда вә башга хидмәтләри, о чүмләдән мәшрутә ингилабында етдији јардымлары јаддан чыхан бир шеј дејилдир.

Теһран, «Кејһани-һәваји» гәзети, № 883, 13 ијун 1990-чы ил.

• • •

Һәр јана бахырсан ләнклик, һәр тәрәфә дөнүрсән бүтүн дурғунлугдур ки, вар. Үрәклә бағыран, гәлбдән налә едән

аз тапылыр. Затән гәлбән бағыранларын бағыртылары да аздыр, чүнки ишә мәшғул олдугда бағырмаға вахт галмыjор.

«Тәрәгги», № 56, 1908, 19 сентjабр.

* * *

Инсанлар арасында зәһмәт бөлкүсү вә бирликдә зәһмәт чәкмәк нә дәрәчә вүс'әтли исә, о дәрәчәдә тәрәгги вә мәдәниjjәтләри вүс'әтлидир!..

«Тәрәгги», № 58, 1908, 22 сентjабр.

* * *

Мадам ки, Крыловун һекаjәсиндә олдуғу тимсаһ кими һәрәмиз бир jана чәкәчәjик, о һалда дөври-чәрхеjи мәдәниjjәтимиз һаман jериндә галачаг, һәрәкәтә кәлмәjәчәкдир.

«Тәрәгги», № 78, 1908, 17 октjабр.

* * *

Тәбризлиләрә лазымдыр ки, гүввеjи-һәрбиjjеjи-нариjjәjә дара олдуглары кими, бу долма-долашыг сиjасәт вә дипломатиjа мәсәләләринә ашина олуб, онлара е'тилаф верә билән гүввеjи-мәнәвиjjәjә дә дара олсунлар ки, вәтәни ики тәрәфли мүһафизә гылсынлар: һәми дахили дүшмәнләрдән, һәми дә харичи тә'нәләрдән.

«Тәрәгги», № 80, 1908, 20 октjабр.

* * *

Һәр бир ehcаси-гәлбиjjә, әглиjjә вә руһиjjәси jатмыш, қорлашмыш олан чәсәди-ислам дөврүмүзүн гулаг jыртан, үрәк галхызан, көзләр, ачан тәбәддүлати-сиjасиjjә вә ичтимаиjjәсинин курултулу, парылтысы тәһтиндә олараг һәрәкәтә кәлиjор.

Әсәри-һәjат көстәриjор, истиjор ки, бу аләм дә тәәjjүш еләсин, аjыг олсун, jухусундан аjылсын... Артыг көһнә гајда үзрә галмаг чәтиндир...

«Тәрәгги», № 119, 1908, 5 декабр.

* * *

Һәмишә зилләтдә галмагданса бирдәфәлик өлмәк jахшыдыр.

«Тәрәгги», № 124, 1908, 11 декабр.

* * *

Сиjасәтчә истибдада, ибадәтчә истибдада, мәишәтчә истибдада вә jенә дә истибдада гәһр олан бир мәмләкәтдә, һәjати-ичтимаиjjәнин азад вә нәфис бир сурәтдә олдуғуну арзу етмәк гаранлыг бир отагда аjнабәндлик етмәjә бәнзәр.

«Тәрәгги», № 135, 1909, 19 иjун.

* * *

Бакы шәһәр думасы... бизим гласныlар анчаг буну билирләр ки, бачардыгча өз чибләрини долдуран ишләри, лаjиһәләри ичра етдирсинләр вә шәһәр идарәсини өjлә һала гоjсунлар ки, биламүманиәт кеjфләри истәдиjи кими һөкмранлыг еләjиб, өз гөвм вә әгвамларынын кеjф вә сәдагәтләрини тә'мин еләсинләр!..

«Тәрәгги», № 136, 1908, 26 декабр.

* * *

Дин мәсәләси вичдани бир мәсәләдир. Һәр кәс динини сатарса вичданыны сатмыш кимидир...

Бу гәдәр тәмтәраг вә дәстkаһ илә даилик бинасы гуран Авропа мисjонерләри һәрдән бир хәjалланырлар ки, мүсәлманлардан да дөндәрсинләр, амма дишләри батмыjор.

Зира ислам дејә инандыглары әгидәләриндә мүсәлманлар о дәрәчә мөһкәмдирләр ки, бир дәфә инандыгларындан әслән ваз кечмәзләр.

Мүсәлманы дөндәрмәк олмаз!

«Тәрәгги», № 148, 1909, 5 иjул.

* * *

Ингилаб ики бөjүк гүввәтин руһу илә руһланыр. Бири мәмләкәти гануни бир өлкә едиб әсил мәшрутиjjәт jолуна салмаг. Дикәри исә харичин тәһти-нүфузундан чыхыб истиглали-мүлкү-милләти билмәррә тә'мин етмәк.

«Тәрәгги», № 170, 1909, 30 иjул.

* * *

«Шеjтан әли илә jапылан ермәни-мүсәлман мүгатиләси, нечә ки, көзләмәк оларды, бизә бир бөjүк сәфаләт, түкәнмәз фәлакәт, jаддан чыхарылмаjан рәзаләт вә һәлакәт jетирмәкдәдир. Будур, Гарабағ дағылмыш, Зәнкәзур талан олунмуш, jүзләрчә кәндләр jәғмаjа кетмиш... бу мәнзәрә көрүләчәjи шәрһә кәләси, гәләмлә вәсф едиләси иш деjил...

Һөкумәт исә, өз ишинә мәшғул олуб бурасына һеч диггәт белә етмиjор. Нә үчүн дә еләсин?!.

Һәр бир ачлара, јалаваҹлара о көмәк етмәли олса, бәс, бу һәрби мәһкәмәләри, чәза дәстәләрини ким тәртиб етсин? Вә бир дә һөкумәтә «асиләри» сакит етмәк мәсәләси» һәр бир шејдән әввәл, һәр бир шејдән мүгәддәм кәрәкдир. Һөкумәт харичи мәмләкәтләрдән пул борч едиб гарабағлыларамы хәрч еләсин — анламамышды. Бир заманда ки, әсл «мәмләкәт дүшмәнләри» сағ-саламат дура — һөкумәт кәлиб белә чүз'иҹҹата баш гатачагмы??

Будур «шејтан» ишинин нәтичәси! Будур «милләтчиләрин» сәмәрәси, будур мүхтәлиф маскалар алтында кизләнән залиманә гәт'и-рәһманә ишләри!

Еј вәтәндашлар, еј севкили гардашлар, еј вәтән мәһәббәти илә үрәји долу олан гафгазлылар! Бу бәлалар, бу фәлакәтләр јалныз бир мүсәлманларын, јалныз бир ермәниләрин бәдбәхтлиҹи дејил. Бу бәла, бу бәдхаһлыг чүмлә Гафгазын, күлли гафгазлыларын бәдбәхтлиҹидир.

«Тәкамүл», № 1, 1906, 16 декабр.

• • •

Инди гој бизим әризәчиләримиз билсинләр ки, јалвармаг, јахармаг, кағызлары гаралајыб диванханалары кәзмәк илә бизим дәрдимизә чарә олмаз. Бизим дәрдимизә тәнһа бир чарә варса, о да әлеjһидар олмаг, ингилаба тәвәссүл етмәкдәдир.

«Тәкамүл», № 8, 1907, 11 феврал.

• • •

Бизим Русиja һөкүмәти бош вә'дләр вермәjә гочагдыр. Һәгигәтдә исә һаман тас, һаман һамамдыр.

«Тәкамүл», № 8, 1907, 11 феврал.

• • •

Ингилаб сөзүнү бизим синәмиздә сахлајан, ону мүһафизә едән сәмимиjjәтдир ки, она нә күллә, нә хәнчәр, нә топ, нә түфәнк — һеч бир шеj батамаз.

«Тәкамүл», № 9, 1907, 17 феврал.

• • •

Ојләләри кәрәк чәмаәт ишинин башында олсунлар ки, һәгигәтән онлар һаман иши апармаға, лајигинчә jеринә jетирмәjә мүсаид олуб, өз әфкар вә һиссиjjатларыны демәjә,

јолдашларына бә'јан етмәjә мүгтәдир олмагла бәрабәр, чәмаәтин ашағы синфинин тәрәфдары, фүгәраји-чәмаәтин һимајәчиси олсунлар.

«Тәкамүл», № 12, 1909, 12 март.

БИР ҚӘРӘ ЈҮКСӘЛӘН БАЈРАГ...

(Сабаһ М. Ә. Рәсулзадәнин анадан олан күнүдүр)

— Ширмәммәд мүәллим, әсрин әввәлләриндә, Азәрбајчан демократик һәрәкаты вә дөври мәтбуатында сөзүн мүсбәт вә кениш мә'насында бөjүк сәс-күj јаратмыш бир шәхс сонралар нә үчүн унутганлыг мәрәзинә дүчар олду?

Ш. Һүсејнов: — Мән мәсәләни белә көрмүр вә гәнаәтими сөзүн бирбаша мә'насында ифадә етмәк истәjирәм. Мәсәлән, Һәсән бәj Зәрдабини јада салаг. XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан демократик һәрәкаты вә ичтимаи-сијаси фикринин ән бөjүк хадими, М. Ә. Рәсулзадәнин сөзләри илә десәк, Азәрбајчанын «илк мүчаһиди — миллиjjәси» олан Һәсән бәj ана дилиндә илк дөври мәтбуат органы «Әкинчи»ни јаратмаг вә јашатмаг вә беләликлә, зүлмәт сәлтәнәтиндә бир чыраг јандырмаг үчүн нәләрә гәтлашмамышды?! Онун јолу илә кедән Мәһәммәдаға Шаһтахтлы јашынын аһыл чағында Нахчыванда өз ата-баба мүлкүнү сатыб, гәзетсиз, — демәли, ичтимаи сөзсүз вә көзсүз галмыш һәмвәтәнләри үчүн үмид чырағы — әсрин ана дилли илк гәзетини — «Шәрги-рус»у нәшр етмәк үчүн империjанын паjтахты Петербургда вә Тифлисдә нечә-нечә гапыны ачмалы, түрк вә мүсәлман халгларына «гој кедиб сүрүләрини отарсынлар» — дејәнләрлә мүбаризә вә мүбаһисәләрә киришмәли олмушду! Бу вә дикәр гәзетләр вә журналлар олмасајды, биздә ичтимаи-сијаси фикир, милли-сијаси чәрәjанлар, груп вә партиjалар, демәк, сиз дејән шәхсиjjәтләр нечә jарана биләрди? Әлбәттә, бу кеjфиjjәтләр о заманкы охумушларын, иш адамларынын, чиновникләрин, дин нүмајәндәләринин һамысында олмамышдыр. «Милләт нечә тарач олур-олсун, нә ишим вар», «Та мән тох олум, өзкәләр илә нәди карым?!» фәлсәфәси илә јашајанлар аз дејилди. «Әкинчи»нин 1-чи нөмрәсиндә Һәсән бәj онлара мүрачиәтлә хаһиш едирди ки, һеч олмазса, «халга бу гәзе-

ти охумаға мане олмасынлар». М. Шаһтахтлы исә «Шәргирус»ун биринчи нөмрәси чыхан кими ону Бакыдан атәшә тутан өз һәмвәтәнләринә мүрачиәтлә јазырды ки, «Биз гәзет тә'сис етмишик мәддаһлыг үчүн јох, доғру сөз үчүн. Бизә кағыз јазанлардан сорушуруз: иш јаландыр, ја доғрудур? Әкәр доғру исә нә үчүн һәгигәти кизләдәлим?».

— Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә мәдәнијјәтимиз һагда нә дүшүнүрдү, нә јазырды, мәдәнијјәтимизи нечә көрүр вә көрмәк истәјирди?

Ш. Һүсејнов: — Бу суала там чавабы М. Ә. Рәсулзадәнин гәләминдән чыханлары, нитг вә чыхышларыны, бир сөзлә әдәби ирсини там тәдгиг едиб өјрәндикдән сонра вермәк оларды. Мәним тәхмини һесабларыма көрә тәкчә 1903—1920-чи илләрдә Азәрбајчан мәтбуаты сәһифәләриндә М. Ә. Рәсулзадәнин миндән артыг јазысы дәрч олунуб. Тәкчә редактору олдуғу «Тәкамүл» гәзетинин 14 нөмрәсиндә онун мүхтәлиф имзаларла 40-а јахын јазысы дәрч олунмушдур. Бу јазылар дөврүн салнамәсидир — објектив, мили, системли салнамәси! Мә'лумдур ки, М. Ә. Рәсулзадә чаван олмасына бахмајараг узун мүддәт «Ничат» мәдәни-маариф чәмијјәтинин сәдри олмушдур. «Ничат»ын мәгсәди азәрбајчанлылары маарифләндирмәк, еһтијачы олан тәләбәләрә мадди јардым көстәрмәк, Азәрбајчан дили вә әдәбијјатыны, театр сәнәтини инкишафына көмәк етмәк, китабхана-гираәтханалар, мәктәбләр, савадсызлығын ләғви үчүн ахшам курслары ачмаг, ичтимаи-сијаси вә елми мөвзуларда мүһазирә вә мә'рузәләр тәшкил етмәк вә с. ибарәт иди.

М. Ә. Рәсулзадәни бир ичтимаи-сијаси хадим кими дүшүндүрән ән мүһүм мәсәлә халгын сијаси мәдәнијјәтини јүксәлтмәк мәсәләси иди. О, «Чаванларымыза» мүрачиәтиндә јазырды: «милләтимиз бир чәһл ичиндә јашајыб, өмрүнү гәфләт вә хәбәрсизликдә кечирмәкдәдир. Әтрафыны тутан һеч бир һәрәкәтләри сәнәләр илә истибдадын вә һөкумәти-мүтләгијјәнин чәкдији зәнчирләрдән кејимиш бәдәни һисс етмәјиб һавајы-һавајы сөзләр илә, чәфәнкијат вә мөвһумат һекајә вә вә'зләри илә долмуш гулаглары күлл Русијаны чуғлајан һүрријјәт вә ингилаб сәдаларыны ешитмијор. Алимнүма моллаларын көз һејрәтләндирән шәбәдәләри вә сәрмајәдарларын һәр бир шеји әсилдә олмадығы бир рәнкдә көстәрмәләриндән һүрријјәт, инсанијјәт вә һагганијјәт јолунда төкүлән ганлары ону (өзүнү) әһатә едә рәзаләт вә зәлаләти көрмијор. Вә даһа доғрусу әваризи-сијасијјә илә мә'јуб олан көзләри әһвәл адамлар кими һәр шеји башга бир рәнкдә, башга бир әдәддә көрүр».

М. Ә. Рәсулзадә јазырды ки, чар һөкүмәти биләрәкдән халгы Авропа мәдәнијјәтиндән кәнарда сахлајыр. «Өзкәләр чәмаәтин тә'лим вә тәрбијәси үчүн милјонларча хәрч ејләрләр, бунлар исә тә'лим вә тәрбијәјә даир нә ки мүәссисә вә идарәләр вар, гәнаәт едиб, һамысыны бағларлар. Онун әвәзиндә исә шпионлара, жандармлара ики о гәдәр хәрч ејләрләр. Чәмаәти пијан едиб онунла күчүнү, һиссини, инсанијјәтини алдыглары кими, өзүнү әсир вә дәстким етмәк үчүн дә әлиндә олан вар-јохуну аларлар».

Рәсулзадә јазырды ки, «биздә бир һисси ганунијјәт олдуғу һәр вахт нәзәрдә тутулуб, чәмаәтимиз бу јолда тәрбијә олсун кәрәк». Чүнки «јүз ил бундан ирәли бизим атабабаларымыз бу гәдәр чинајәтләрә һеч бир һалда мәшһәр олмамышлар».

Халгын мадди, мә'нәви, мә'дәни варлығы онун ана дили илә бағлыдыр. «Нә үчүн ана дили бу гәдәр бир гејдсизлијә мәшһәр олмушдур?», «нә үчүн нә мааријф идарәси тәрәфиндән бир һимајә, нә мүәллимләр тәрәфиндән бир һәмијјәти-кәмалә, нә чәмаәт тәрәфиндән бир гејдкешлик көрән ана дилинин рәсми варлығы һәгиги јохлуг дәрәчәсинә кәлмишди? Демәк олар ки, һәнуз инди дә бу һалдадыр». М. Ә. Рәсулзадәнин «Јерли мәктәбләр» сәрләвһәли мәгаләсиндә мәсәләнин гојулушу белә иди. Онун тәләби бу иди ки, ана дили дә «мәчбури дәрсләрдән олуб, рус дили дәрәчәсиндә олмалыдыр».

— Халгымыз тарихән бөјүк ичтимаи-сијаси шәхсијјәтләтләр, лидерләр јетириб. Бу инкаредилмәз фактдыр. Бәс һәмин халгын онлары горумаг, гијмәтләндирмәк мәсәләсиндәки мөвгејинә нечә бахырсыныз? Суалым бир гәдәр кејри-чидди сәсләнсә дә, каһиш едирәм дејин: бу тәнасүбдә ким кимә борчлудур: Халг шәхсијјәтә, јохса әксинә?

Ш. Һүсејнов: — Азәрбајчан халгынын даһи шаир вә јазычылары, мәдәнијјәт вә мааријф хадимләри чохдур. Өз мүстәгил милли дөвләти олмајан бир халгын бөјүк милли дөвләт хадимләри јетирмәси исә чәтин мәсәләдир. Лакин дејим ки, түрк халгларынын тарихи кечмишини јашадан вә шөһрәтләндирән көркәмли сәркәрдә вә дөвләт адамлары илә биз дә фәхр едә биләрик вә етмәлијик. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин көркәмли хадимләриндән Нәсиб бәј Јусифбәјли 1918-чи илин октјабрында «Азәрбајчан кәнчләринә» мүрачиәтиндә јазырды ки, «Сиз дә дүнјача мәшһур түркләрин — Томрис вә Атилланын, Чинкиз вә Тејмурун, Султан Сүлејман вә Фатеһин, Јавузларын нәслиндәнсиз. Бүтүн бунлары «бизи түрклүјүмүз вә исламлығымыз үчүн мәһв етмәк фикриндә оланларын көзүнә сохар вә сөјләрәм

ки, дүнјада јашамаг һаггы, истиглалијјәт һаггы биздәдир. Чүнки инсаф биздә, алиҹәнаблыг биздә, мәрһәмәт биздә, чәсарәт биздәдир. Ојлә исә нә үчүн биз мәһв олалым да...», «нә үчүн шансыз, шәрәфсиз, тарихсиз, мазисиз милләтләрин истиглалијјәтә һәгләри олсун да... шанлы, шәрәфли, мазили, истиглаллы түрк милләтинин истиглала һаггы олмасын?!».

Бах, биз бу барәдә, бу чүр тарихи сәпкидә нә данышмышыг, нә дә јазмышыг. Өзүмүзү үмумтүрк тарихиндән тәчрид етмәјә чалышмышыг. Һалбуки милли мүстәгил дөвләтимизин — Азәрбајчан халг чүмһуријјәтинин јарадычылары М. Ә. Рәсулзадә, Ф. Ханхојлу, Ә. Топчубашов, Н. Јусифбәјли вә башгалары бу ән'әнәјә, бу тарихи вәрәсәлик һиссинә садиг олмушлар. Лакин тәәссүф ки, чүмһуријјәт чох јашамады, даһа доғрусу, ону јашамаға гојмадылар. Үмумтүрк тарихи илә Азәрбајчан тарихи да сахталашдырылмаға, көклә бағлы сијаси шәхсијјәтләрин адлары тарихдән силинмәјә башланды. М. Ә. Рәсулзадә демишкән, «һәр бир мүгәддәс вә пак шејләрини гара пула, бир әл веришинә, бир молодесә сатан вүчудлар» пејда олдулар. Онларын бизи һара көтириб чыхардыглары исә көз габағындадыр. О ки галды— кимин кимә борчлулуғу мәсәләсинә, дүнјадан көчәнләрдән һагг төләб етмәк дириләрин әфәллијиндән хәбәр верәр. Дириләр: бүкүнкү нәсил бүтүн әчдадларын рүһу гаршысында чаваб∂еһдирләр, онларын гојуб кетдикләри торпаг вә вәтән гаршысында өз тарихи борчуну јеринә јетирмәк үчүн һөкмлүдүрләр. Бу һәгигәти әкәр һамымыз бүтүн мәс'улијјәтилә дәрк етсәк, милли варлығымызы горујар, өз өвладларымызын вә кәләчәк нәсилләримизин талејинә архајын ола биләрик.

— Нөвбәти суалым сијаси ичмалчы Ширмәммәд Һүсејновун үнванынадыр. Вахтилә (чаризм дөврүндә) халг лексиконунда «ермәни — мүсәлман давасы» кими формалашан милли мүнагишәјә инди (советизм дөврүндә) нә ад вермәк оларды?

Ш. Һүсејнов: — «Ермәни—мүсәлман давасы» тәкчә халг лексиконунда дејил, советләшмәдән әввәлки мәтбуатда ишләдилмишдир. Бу даваны ким башламышса, онун күнаһкары ким олмушса, онун ады әввәлчә чәкилмишдир. «Мүсәлман — ермәни давасы» ифадәси јохдур. Чүнки мүсәлманлар, о чүмләдән азәрбајчанлылар һеч вахт милли мүнагишәнин тәшкилатчылары, башлајанлары олмамышлар. Бу, инди дә белә∂ир.

«Бөјүк Ермәнистан» хүлјасы илә меј∂ана чыхан бир тәһлүкәли чәһәтә диггәтимизи артырмалыјыг: 300 илдир ки, ј∂'ни Гәрбин Османлы империјасынын торпагларыны тутмаг үчүн ислам аләминә гаршы сәлиб јүрүшүнә гошулуб ондан истифадә етмәк истәјән ермәни килсәси дә өз мәгсәд вә хәјалларының һәјата кечирилмәсинә дини дон кејиндирмәјә, она «христиан — мүсәлман давасы» характери вермәјә чалышыр. Бу тәшәббүсләр инди дә едилир. Јанвар фачиәси күнләриндә руслары Бакыны тәрк етмәјә вадар едәнләр дә бу чиркин мәгсәди күдүрдүләр. Бурада һәддиндән артыг ајыг-сајыг олмаг кәрәкдир.

— Јухарыда Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә һаггында узун илләр сусдуғумуздан данышдыг. Бу мәсәләдә сиз өзүнүзү дә күнаһкар һесаб етмирсиз ки? Мән сизин тәләбәләриниздәнәм вә о вахтлар (70-чи илләрдә) дүнјанын һәр јериндән, милли варлыг вә мүбаризәмизин мәтбу тарихиндән гајнар, гејрәтли сөһбәтләр едән Ширмәммәд Һүсејнов да Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә һагда сусурду...

Ш. Һүсејнов: — Сон 70 илдә әсрин илк ики онилли∂индә јетишмиш ичтимаи-сијаси хадимләрин, шәхсијјәтләрин — М. Ә. Рәсулзадә. Ә. Ағајев, Ә. Һүсејнзадә, Ә. Топчубашов, Ф. Х. Хојлу, Н. Јусифбәјов, Ч. Һачыбәјли вә башгаларының Азәрбајчан «тарихи»ндән бу вә ја башга шәкилдә чыхарылмалары үчүн көстәрилән сә'јләр (!) һәгигәти кизләтмәјин бир формасы иди. Мә'лумдур ки, «тарихчиләримизин» бу чәһдләринә, гадағаларына бахмајараг, онларын јазылары дөврүн мәтбуат органлары горујуб сахламышдыр. Мән 30 ил мүддәтиндә бу көркәмли шәхсијјәтләрин мәтбу ирси илә таныш олмаг имканындан истифадә етмишәм. Һәмишә дә бу әгидә вә фикирдә олмушам ки, бу сүн'и вә зоракы сүкут вә сусгулар узун мүддәт сүрә билмәз. Ону дејим ки, тәкчә халгымызын ән бөјүк сијаси хадими М. Ә. Рәсулзадәнин 200-ә јахын мәгаләсини мүхтәлиф мәтбуат органларындан көчүрүб јығмышдым вә инди дә бу иши давам етдирирәм. Охучулар јахын вахтларда онларла таныш олачаглар. Узун мүддәт сусмағымын хәчаләт вә ағрысындан чыхмаг истәјирәм.

— «Бир кәрә јүксәлән бајраг бир даһа енмәз!» фикринә мүнасибәтиниз?..

Ш. Һүсејнов: — Бу шүар Азәрбајчан мүчаһидләринин нечә-нечә нәслинин чанында, ганында, тарихи јаддашында һәкк олунмуш азадлыг, мүстәгиллик, һәгиги суверенлик арзу вә идејаларының рәмзидир. Онун јүксәлдији бајраг вахтилә зорла ендирилмиш халг руһунун, халг варлығының тимсалыдыр. Бу шүар Анкараның Әсри гәбристанлығында ујујан бу фикир вә әмәл баһадырының синә дашының үстүндә дә һәкк олунмушдур. Бу шүарсыз вә үч рәнкли

бајрагсыз М. Ә. Рәсулзадә јохдур. «Чәмаәт истиглала о гәдәр мунис олмуш, һүрријјәт вә истиглал фикри о гәдәр чанына синмиш, руһуна ишләмишдир ки, инди артыг истиглал фикри бир фиргәнин, бир күтләнин арзусу дејил, бүтүн чәмаәт вәтәни истиглалсыз вә дөвләти һүрријјәтсиз тәсәввүр едәмијор». Вәтән истиглалсыз, дөвләт һүрријјәтсиз олмаз. Азәрбајчанын сәһәдләрини һеч кәс кечә билмәз вә анчаг «мејитләримиз үстүндән кечә биләрләр». М. Ә. Рәсулзадәнин халгына вәсијјәти будур. Јери кәлмишкән сабаһ — јанварын 31-и М. Ә. Рәсулзадәнин анадан олдуғу күндүр. 107 ил бундан габаг дүнјаја көз ачан вә сонра халгының көзүнү ачан бу мүтәфәккир, намуслу вә гејрәтли вәтән оғлуна мин рәһмәт дејәк.

ТАРИХИН ИБРӘТ СӘҺИФӘЛӘРИ

Торпаг халгын намусу, гејрәтидир. Ким башгасының торпағына көз дикирсә, мүхтәлиф һијлә вә бәһанәләрлә она саһиб олмаг иштәһасына дүшүрсә чох бөјүк чинајәт вә хәтаја јол верир. Тарихи тәһрүбә бу һәгигәти дәфәләрлә сүбут етсә дә, јенә дә бу тәһлүкәли әмәлдән әл чәкмәјәнләр вар вә јәгин ки, кәләчәкдә дә олачагдыр. Узаға кетмәјәк: нечә әсрләрдир ки, ермәни килсәси әввәл «Ермәнистан», сонра «бөјүк Ермәнистан» јаратмаг ишинә башчылыг едир, бу хүљаны һәјата кечирмәк үчүн мадди вә мә'нәви һазырлыг ишләри көрүр. Беш әсрдән чохдур ки, 25 јашына чатмыш һәр бир ермәни һәр ил «милләт веркиси» вермәјә мәчбур едилир. Там бир әсрдир ки, ермәни милләтчиләринин даш наксутјун партијасы дүнја ермәниләрини «бөјүк Ермәнистан» уғрунда сәлиб јүрүшүнә сәсләјир. XX әср тарихинә бәләд оланлар кечән мүддәт әрзиндә ермәниләрин Гафгаз, Түркијә вә Иран торпагларында нә ојунлардан чыхдыгларыны јәгин ки, хатырлајырлар. Ермәни милләтчиләринин үздән ираг «планларында» Азәрбајчана хүсуси јер ајрылыр. Азәрбајчаны парчаламаг, онун ата-баба торпагларыны тутмаг, әһалисини мәһв етмәк үчүн тәкчә бизим әсримиздә дөрд ири чәһд едилмишдир. Ахырынчысы үч ил бундан габаг Дағлыг Гарабағда вә Ермәнистанда баш вермиш вә давам етмәкдә олан фачиәдир. Суал олуна биләр ки, нә үчүн мәһз Азәрбајчан бу чүр һәдәфә чеврилмишдир? Сорушула биләр ки, бәс, биз бу тәчавүзә сон гојмаг үчүн нә етмәлијик? Кәлин, көрәк әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан торпагларыны тутмаға, әһалисини гырмаға чәһд едән гәддар, һијләкәр, мәкрли, тәчавүзкар ермәни милләтчиләринин һүчумуну дәф етмәк үчүн «нә етмәлијик?» суалына әли гәләм тутан гејрәтли кишиләримиз нечә чаваб вермишләр. Охујун, көрүн, фикирләшин. Бәлкә ајылаг, дүшмәни таныјаг, тәдбир көрәк.

НӘ ЕТМӘЛИЈИК?

Бир хејли замандыр ки, ермәниләрин Нахчыван, Ирәван вә Гарабағ маһалларында гурдуглары дүзәх вә тәләләр, полис вә гошун әлилә көрдүкләри ишләр өјлә билирдик мәһәлли хырда вәг'ләр илә гуртарыб кечәчәкдир. Өјлә күман едијордуг ки, ермәни—мүсәлман тоггушмасы јалныз һөкумәт мүфтинләринин зә онлара алланан авам чәмаәтин чыхартдыглары мүвәггәти бир фачиәдир. Өјлә санырдыг ки, ики гәдим гоншу арасына бурахылан бу дәһшәтли вә ханимансуз од сијаси ингилаба Гафгазда бир сәдд чәкмәк үчүн јалныз һөкумәти-мүстәбидә гуллугчулары тәрәфиндән мејдана чыхарылан кәлиб-кечичи бир мәрәз вә бәладыр. Мәкәр нә гәдәр алданмышыг! Мәкәр нә мәртәбәдә гафил вә бәсирәтсиз олмушуг! Мәкәр нә дәрәчәдә бифәһм вә сафдил олмушуг ки, ермәниләрин Ирәван вә Гарабағ сәмтләриндә һәр чүр һазырлашмагларыны көрә-көрә, һәр чүрә фитнә вә фәсадларыны һисс едә-едә һәр нөв'хаинанә һәрәкәтләрини гана-гана өзүмүзү лазымы јолда мүдафиә етмәји јадымыза белә кәтирмәдик.

Бәли, јадымыза белә кәтирмәдик ки, ермәниләр чох-чох әввәл, кечә-күндүз, киши-арвад һазырладыглары ганлы фачиәләри бизим оғул-ушағымызын башында ојнајачаглар, һазырладыглары һәдсиз-һесабсыз бомбаларын һамысыны бизим башымызда партладачаглар.

Күман етмәздик ки, рус кенераллары — бизим сәдагәт вә итаәтимизин әвәзиндә ермәниләр илә бир олуб бизи бу дәрәчә дәни васитәләр илә гырачаглар.

Бу инанмаглығымыз, бу садәдиллијимиз сәбәбилә иди ки, бөјүкүмүз, кичијимиз, јазычымыз, мүхбиримиз... бир сөзлә чүмләмиз гоншу ермәниләр илә јенә гәдимсајаг үзрә, сүлһанә рәфтар едиб раһат вә арһајын олмағы вә'з вә бә'јан едијордуг. Вә бу сүрәтлә милләтимизин көзүнү гафиланә бағлајыб бөјүк бир тәһлүкә вә учурума сары һазырлајырыг ки, о тәһлүкәнин әввәлинчи зәрбәсини Гарабағ вүгуаты чох ачыг мејдана чыхартды. Инди лазымдыр ки, бунлардан ибрәт алыб кәләчәкдә алданмамаға чалышаг.

Инди лазымдыр ки, ермәниләрин ниҗәт вә тәдбирләрини кәмал илә билиб, она көрә өзүмүзү мүһафизә еләјәк.

Бурасыны һеч вахт јаддан чыхартмајаг ки, ермәнијәр һәр нә чүр олса өзләри үчүн мүтләг бир «Ермәнистан» вүчудә кәтирмәк ниҹҹәт гәбисиндәдирләр. Вә бу ниҹҹәтләрини һүсула кәтирмәк үчүн дә мүтләг бизи Ирәван, Гарабағ вә Карс сәмтләриндән чыхартмаг мәчбуриҹҹәтиндәдирләр. Билмәлијик ки, ермәнијәр бу ниҹҹәтләринә чатмаг үчүн һәр чүр фәдакарлығы көзә алмышлардыр: **Мүсәлманлары һәјәчана кәтириб вә үстләринә һүчум етдирәчәкдирләр, өзләри биләбилә гырылачаглардыр, сонра дуруб Јевропаја өз мәзлумиҹҹәтләрини аглајачаглардыр. Јаваш-јаваш өз гәсдләринә планлар, јоллар һазырлајачаглардыр. Өз күчләри илә бачара билмәдикләрини, бу уғурда чәм етдикләри милјон-милјон пулларын, рүшвәтләрин зору илә рус мә'мурларына көрдүрәчәкләрдир.** Карс, Нахчыван, Ирәван вә Гарабағ сәмтләриндә һәмишә өз ниҹҹәтләринин һүсулуна чалышачаглардыр. Һеч бир ан бизи зәиф вә зәлил етмәкдән кери дурмајачаглардыр. Каһ фүрсәти ғәнимәт билиб бешикдәки ушагларымызы да доғрајачаглардыр, каһ ишләринин мәсләһәти үчүн алчагчасына јалварыб барышачаглардыр. Амма билмәли ки, бу барышыг кәләчәкдә ки, хаинанә рәфтарларына пәрдә чәкмәк үчүн гурулан түлкү дузағыдыр. Индиҹә гәдәр һавахт ки, ермәнијәр мүсәлманлары сүлһә дә'вәтә чан вә дил илә кәлибләр, һәмишә дејирдим ки, бир нечә күн сонра даваја һазыр олмалы вә һәгигәтдә дә сүлһү мүтәагиб һәмишә давајы көзләмишик. Бурасыны јахшы билмәлијик ки, ермәнијәр илә нә чүр һүсн рәфтар вә һәтта гардашлыг белә етсән онлар өз сијаси гәсдләриндән әсла әл чәкмәҹәчәкләрдир. Һәмишә чалышачаглардыр ки, бизи бир фәнд вә һијлә илә јухладыб, инандырыб, алтдан өз ишләрини, тәдарүкләрини көрсүнләр.

Ермәнијәр, Ермәнистан дағларында өзләринә мәхсус әскәри јол гајырмағы чохдан фикр едијордулар. Лакин русларын горхусундан бөјлә бир ишә бир бәһанә вә дәстәвуз тапа билмирдиләр. Амма инди ермәни—мүсәлман давасы вә јолларын кәсилмәси онларын әлләриндә көзәл бәһанә олду. Рус мә'мурларынын әгилләри дә ки, шүкүр Аллаһа бир тојуг гәдәр јох...

Бәли, ермәнијәр инди руслар илә бир олуб бизи Ирәван, Гарабағ сәмтләриндә зәифләтдикдән сонра кәләчәкдәки, фүрсәтә интизар едиб Русијанын ингилаб вә зә'фини көзләјәчәкләр. Вә биринчи фүрсәтдә Русијадан габагча «автономија» истәјиб, јаваш-јаваш өзләринә «Ермәнистан» һазырлајачаглар.

Ермәнијәрин османлыдан чохдан әлләри чыхды. Үмидләри галды Гафгаза вә Ирана. Иран да һәмд олсун тез-

кеч ојаныб вәтәнин намусуну мүһафизә едәчәкдир. Тәк галыр ермәнијәр үчүн Гафгаз. Будур ки, бурада кечә-күндүз мин һијлә вә фәнд илә чалышачаглар ки, мүсәлманлары өз тичари давалары илә, рус түфәнкләри илә зәифләдиб заманын фүрсәтини көзләсинләр.

Ишин һәгигәти ап-ашкар белә дир, ермәнијәр бизимлә мәһз сијаси ниҹҹәтләри үчүн даваја мәчбурдурлар. Јохса бизимлә һәмишәлиҹә һеч вахт дүшмән дејилдирләр. Һакәза мүсәлманлар да ермәнијәр илә һеч вахт дүшмән дејилдирләр ки, бу нечә ганлы давалара ниһајәт верилмәсин. Нәдән өтрү Шәки, Шамахы, Загатала, Батум, Ахалсих... дәки мүсәлман вә ермәнијәр бир-бирләри илә гардашча јола кедиҹорлар? Ондан өтрү ки, срадакы ермәнијәрин сијаси гәсдләри јох, орада мүсәлманлары даваја мәчбур етмиҹорлар.

Һалбуки, Ирәван вә Гарабағда иш белә дејилдир. Бураларда һәмишә дүшмәнчилик, һәмишә гәтл вә гарәт ермәнијәрин ән биринчи планыдыр.

Инди бурасыны гәти сүрәтдә биләндән сонра бизә лазымдыр ки, дүшмәнин габағына дүшмән кими чыхаг. Өз һүгугумузу мүһафизә етмәк үчүн лазымдыр. Бәлкә фәрздир ки, «дашнаксутјун» кими гүввәтли милли бир чәмиҹҹәт тәшкил едиб ханн гоншуларымыза өз һәдәләрини таныдаг. Һәр јердә мүнтәзәм вә көзәтчи чәмиҹҹәтимиз олмалыдыр, Бунун үчүн шәкили, шамахылы, бакылы, гарабағлы, дағыстанлы, билмәм һаралы демәјиб чүмләмиз бир вүчуд кими мүттәһид иш көрмәлијиз.

Еј бу күн бигәм вә биһисс јатан үзвләримиз! Сиз зәнн едирмисиниз ки, ермәнијәр сабаһ гүввәтли бир Ермәнистан тәшкил етдикдән сонра сизләри јериниздә раһат гоҹачаглар. Хәјал едирмисиниз ки, бирәһм бир милләтә фүрсәт вердикдән сонра раһат вә архајын отурачагсыныз! Хејр, хејр, јатачаг заманы дејилдир. Бу күн ермәнијәрин ниҹҹәтләри вә бизим сафдиллијимиз мә'лум олдугдан сонра биличиләримизә, башчыларымыза фәрздир ки, бир саат раһат олмајыб кәләчәк үчүн чалышалар. Бизә бу һалда һәр бир партијадан артыг, гүввәтли бир милли партија лазымдыр. Гој ичимиздә сосиалист дә, федоралист дә, коммунист дә олсун. Амма бу күн һамысындан артыг һүгуги-милләти мүдафиә едән гүввәтли милли бир партија лазымдыр.

Мән елә билирәм ки, сосиал демократлыг мәзлумлуг һаггыны мүһафизәјә чалышмагдыр. Бу һалда ермәнијәрин сијаси ниҹҹәтләринә, мәһз милли истиглалларына гурбан олан бунча мәзлум мүсәлманларын көмәјинә чатмаг, залымларын әлләриндән хилас етмәк ән биринчи инсаниҹҹәтпәрәстликдир, ән көзәл демократлыгдыр. Бу саәтдә бизә

әчәлә лазым олан милли бир чәмиjjәтдир. Дикәр чәмиjjәтләримиз дә әлбәттә өз гаидәләриндә әмәлә кәлиб давам едәр. Гәлби зәифлик, jаланчы инсанлыг, бихәбәранә сосиал демократлыг вахты дejил. Ән әввәл бу күн одлар ичиндә jанан, зәрурәтлә чан верән jахын гардашларымызын аһ вә фәрjадларына чатмалыjыг. Бу күн инсанлыг вә сосиализмин әмр етдиjи вәзифә будур. Jохса jумшаг күрсүләрин үстүндә отуруб, инсанлыгдан дәм вурмаг, jалныз ики шаһы мәнфәәтдән өтрү иттиһад едиб сосиал демократ олмаг, мәнфәәтпәрәстликдән өзкә һеч бир зад дejилдир.

Хүласә, кечмиш вә индики вүгуатдан ибрәт алыб, мәтин гәлбли, дурбин нәзәрли, салим фикирли зилгурба — һамыjа олмалыjыг. Һәр шejдән әввәл өз милли мәнфәәтимизи нәзәрә алыб әчәлә бир чәмиjjәти — иттиһад тәшкил етмәлиjик.

Бир чәван (Өмәр Фаиг Не'мәнзадә).

«Иршад», № 183, 4 август 1906.

ИСЛАМ ДИНИ ВӘ АНА ДИЛИ

Азәрбаjчан халгының онjүз илликдән артыг бир дөвр тарихи Ислам дини, Ислам мәдәниjjәти илә үзви сурәтдә бағлы олмушдур. Лакин сон 70 илдә бизи үмумтүрк тарихи кими, Ислам мәдәниjjәти дәjәрләриндән дә тәчрид етмәjә чалышмышлар. Әвәзиндә «елми атеизм» дejилән гондарма «фәни» тәдрис олунурду. Исламиjjә вә Ислам тарихиндән хәбәрсиз алимнүмалар «jени инсан тәрбиjәси» пәрдәси алтында халгын зәнкин мә'нәви дүнjасыны дағытмаға, инамыны гырмаға, әхлагыны позмаға, вичданыны вә дәjанәтини сарсытмаға «сә'j» көстәриридиләр. Мөвһумат вә хүрафатла, керилик вә чаһаләтлә шәриәти вә Исламы ejниләшдирмәк! чаһдләри, Исламы елм, тәрәгги вә тәкамүлүн дүшмәни кими гәләмә вермәк чаһдләри баш алыб кедирди. Лакин инди заман дәjишир, чох мәсәләләр кими динә вә Ислам дәjәрләринә мүнасибәт дә әсаслы сурәтдә дәjишмәкдәдир. Лакин проблемләрин чоху галыр. Jенә дә әсл елми илаһиjjат әвәзинә jенидән мөвһумат вә хүрафаты чанландырмаг истәjәнләр пejда олмаға башламышлар. Бунун да објектив вә субjектив сәбәбләри вардыр. Ән биринчи исә, сөзүн кениш мә'насында савадлы, һазырлыглы дин хадимләринин азлыгы, чатышмамасыдыр. Jәгин ки, jеничә тәшкил олунмуш Ислам Институту бу еһтиjачы өдәмәкдә мүһүм рол ojнаjачагдыр. Дикәр бир мүһүм мәсәлә дини әдәбиjjатдыр, нәшриjjатдыр. Бурада вачиб олан чаһәт бу әдәбиjjатын ана дилинә тәрчүмәси, үмумиjjәтлә, Ислам дини вә ана дили проблемидир. Чүнки Ислам аләминдә заһири бирлик jох, шүурлу руһи вә мә'нәви бирлик кәрәкдир. Бу проблем әсримизин әввәлләриндә, хүсусилә рус ингилаблары дөврүндә дә өн плана кечмишдир. Бу бахымдан Ислам тарихинин вә Ислами дәjәрләрин көзәл биличиси М. Ә. Рәсулзадәнин редактор олдуғу «Ачыг сөз» гәзетиндә дәрч олунмуш jазылары мараг доғурур. Онлардан бирини «Далға»нын охучуларына тәгдим едирәм.

* * *

Кечәндә Петроград али мәктәбләриндә охуjан шималлы түрк тәләбәләри тәрәфиндән «Шура» мүһәррири-мөһтәрәми Рзаәләддин Фәхрәддин Әфәнди һәзрәтләринә дуаларла намазларын ана дилиндә ифасына ичазә олуб-олмадығы һаггында бир суалнамә көндәрдикләри хәбәр верилмишди. Сон поста илә алынан шималлы аркадашларымызын бу мәктубуну, ejнилә Рзаәләддин Фәхрәддин Әфәнди һәзрәтләринин бу мәктубу һаггындакы мүталиәләрини нәшр еләмишләрдир. Миллиjjәт әсри вә интибаһи-милли дөврү кечирмәкдә олдуғумуз бөjлә бир заманда бөjлә әсас бир мәсәләнин мүталиәсиндәки әһәмиjjәтә нәзәрән мәзкур мәктуб илә Әфәнди муми илеjһин фикри-мәхсусларыны «Ачыг сөз»ә нәгл едиjоруз. Петроградда охуjан тәләбәләрин мәктубу будур:

«Мөһтәрәм мүһәррир Әфәнди! «Шура» сәһифәләриндә ашағыдакы суалларымыза jер вермәнизи рича едиjоруз:

1) Гур'ан илә һәгигәтә көрә вә ислам алимләринин нәзәринчә ибадәт намазлар (күндәлик намазлар, бajрам, чүмә, тәравиһ намазлары вә нафәлә намазлары) мүхтәлиф дуа вә истиғфарлар, бajрам вә никаһ хүтбәләри вә гejриләри мүтләг әрәб дилиндә охунмаг мүвафигми, ajә шәриәт бунларын башга дилләрдә ичрасына гаршы кәлмиjорму, рүхәт вермиjорму? Хүласәси бу ки, ислам рәсми дил олараг әрәбчәними гәбул едиjор, jаинки, ислам нәзәриндә дилләрин һамысы бир дәрәчәдәмидир?

2) Ислам динини гәбул едән милләтләрдә бу вахта гәдәр дин ибадәт дили олмаг үзрә әрәб дилиндән башга бир дилин гәбул едилдиjи вармы?

Бу мәсәләләри дини алимләримизин мүзакирәләринә әрз едиjор вә Рзаәләддин һәзрәтин өзүнүн дә бу хүсусда фикирләрини бәjан етмәсини рича едиjоруз.

Бу мәсәләләрин ачылмасыны биз ашағыдакы нөгтеjинәзәрләрдән әһәмиjjәтли көрүjоруз:

1) Диләкләри өз дилинчә диләмәк; истәдикләрини өз дилинчә истәмәк; гуллуг көстәрилдикдә өз дилинчә данышыб нә сөйләндијини биләрәк гуллуг көстәрмәк, ағзындан чыхан сөзләрин нә мә'нада сөзләр олдуғунун өзүнү дә билмәк бизчә даһа мә'гул көрүнүјор.

2) Әкәр дә дин оларағ милли дили гәбул олунса Гур'ан илә әһадисин вә дүрлү дуаларын мә'наларыны анламагла бәрабәр халгда исламын руһуну, фикрини анламаг даһа да иләриләр вә һәр јердә Гур'ан бир Гур'ан ибадәтдә охунан сурәләр, бир сурәләр, дуа вә хүтбәләрин дә бир дуа вә хүтбә олмасы илә бу күн ислам аләминдә олан сәһири бирлик, о заман руһи вә мә'нәви бир бирлијә мүвәддәл олар.

Индики һалда бүтүн дүнјада миллијјәт вә говмијјәт фикри үстә чыхмышдыр. Бу сурәтлә биз татарларда да миллијјәт һисси, татарлыг вә јаинки түрк—татарлыг дујғусу ојаныб, јол алыб кениш бир мејдан тутараг кедијор. Бу күнкү күндә бүтүн нәсли-чәдид (чаванларымыз) бу фикирлә тәрбијәләниб кедијор.

3) Дилимизә, милләтимизә өкеј нәзәр илә бахмајыб тамам һүгуг версә, о заман исламы милли дин — дејә гәбул едә биләриз. Јохса о милләтин ајры фәрдләринин дини олур вә милли мәсәләләримизи биз ислам илә бағламамаға мәчбур олуруз.

4) Мәктәбләримиздә ана дили харичә говулуб оху охутмаг үчүн рус дили тәхсис олунмуш, судларда, мәһәлли идарәләрдә татар дили тамам һаглы бир дил кими гәбул олунмујор. Милли нөгтеји-нәзәрдән баханда бизим дилимиз үчүн аз олса да Аллаһ илә олан мүнасибәтимизи өз дилимиздә ичра етмәк мүмкүн олмаз вә јаинки, татар дили буна лајиг дејил, — дејиләрсә бу, дилимизлә милләтимизә бир тәһгири-мүтәәммин олујор.

5) Дин вә ибадәт дили оларағ милли дил гәбул олунса ибтидаи мәктәбләримиздә әрәб дили охутмаја еһтијач галмаз иди. Бу онлар үчүн мә'лумдур ки, бөјүк бир јүнкүллүк тәшкил едәрди вә балаларын мадди вә мә'нәви кәләчәкләри үчүн даһа әһәмијјәтли шејләр охутмаға вахт галар иди. (Мә'лум ки, бу сөзләр ибтидаи мәктәбләримиз һаггындадыр. Орта вә јухары дини мәдрәсәләримиздә әрәб дили һаман сабигки гәрар үзрә галмалыдыр).

Бу нөгтәләрдән бахылдыгда әкәр ислам бу мәсәләдә гәти бир мәнаниәтдә булунмазса, бу фикрин ачыг сурәтдә мејдана гојулмасыны мүвафиг көрүјоруз.

Бу мәсәләни индики һалда галдырмамыза башга сәбәбләр дә вар. Һазырда јазычыларымызын әксәриндә вә чаванларда әдәби дилимизә русча сөзләр кирмәсинә гаршы мүбаризә илә бәрабәр әрәб дилиндән дахил олан сөзләри дә чыхармаға, онларын јеринә өз сөзләримизи тапыб дүзәлтмәк вә ја башга түрк дилләриндән лүғәтләр алмаг мејли вар. Имлачыларымызын чохусунда да әрәбчәдән көлмиш һәрфләрдән «за», «та», «зад», «сад» һәрфләрини татар имласындан, татар сөзләриндән говмаја дәхи бир мејл вардыр.

Әкәр ислам әрәб дилини рәсми дин дили етсә, о вахтда әрәб дили башга ислам гәбул едән милләтләрин балалары кими татар балалары үчүн дә өјрәдилмәси лабүданә бир дил олур. Онун тә'сири сөзләри вә башга хүсусијјәтләринин тә'сири илә мүбаризә етмәкдә әмәли нөгтеји-нәзәрдән көрүлдүкдән мәһәлсиз вә гаидәсиз көрүлә биләр.

Һәјатла бағлы олан бу мәсәләләри өзүмүзүн бу күнкү вә кәләчәкдәки ишләримиз үчүн әһәмијјәтли көрдүјүмүздән суалларымыз чавабсыз галмаз — дејә үмид едијоруз.

Алимчан Шәрәф, Кәрим Сәид, Илјас Алкин, Салеһ Рәһмангулов, Һафиз Магсудов, Мәһфуз Магсудова, Мәрјәм Беникијева, Зүлфијјә Умидова, Абдуллаһ Абз.

Рзаәләддин Әфәндинин бу хүсусдакы мүлаһизәсини јарынкы сајымызда дәрч едәчәјиз.

* * *

Дүнкү сајымызда Петроградда охујан али мәктәбләр, тәләбәләринин «Шура» мәчмуәсинә көндәрдикләри мәктубları дәрч олунуб. Бу хүсусда Рзаәләддин Фәхрәддин һәзрәтләринин фикри-мәхсусунун нәғли исә бу күнә бурахылмышды. Рзаәләддин Әфәнди јазыјор ки:

1) Ислам дининдә рәсми дејилән бир дил јохдур. Әрәб дили әрәбләрдән башга мүсәлманлар үчүн рәсми дил дејил, бәлкә ислам дининә мәнсуб олмагла бәрабәр һәр кишинин вә һәр говмин өз ана дили рәсми дил сајылыр. Намаз гылмаг истисна едилмәклә һәр дүрлү әмәл вә ибадәт ана дилиндә јапыла биләр. Һәр кәсин өз ана дили илә кәтирдији иманы мәгбулдур. Һәр кәсин өз ана дили илә гылдығы әгдләри (никаһ, хәл, алыш-вериш кими ишләр) играрлары мө'тәбәрдир. Һәр кәсин өз ана дилиндә етдији төвбәси, истиғфары, аллаһ-тәалаја олан дуа вә мүнаҹаты, тәзәррө' вә илтичалары, андлары мө'тәбәрдир. Бу ишләрин һеч бириниң дә (намаз мүстәсна) әрәб дили илә олмасы һаггында тәклиф јох. Намаздан башга бүтүн ибадәтләри ана дилиндә јапан киши јенә јапсын. Рәсулүллаһ һәзрәтләри дил дәјишмәси һаггында һеч бир дә'вәтдә булунмады. Сәһабәләр дил тәбдилини тәклиф етмәдиләр.

2) Дил иши илә сәваб-күнаһ јазылмасы, јаки шәр'и бир һөкм олмасы үчүн адам өз дилинин нә сөјләдијини билмәси шәртдир. Бу хүсусда һәр бир сөзүн ајры-ајры мә'насыны билмәк лазым дејил. Бәлкә сөјләдији чүмләсинин мәзмунуну, нәјә даир олдуғуну анламаг кафидир. Буна көрә «ла-илаһә-илләллаһ. Мүһәммәдун Рәсулүллаһ»—сөјләјән киши әкәр бу кәламларын иман кәтирән сөзләр олдуғуну билсә, шунунла мүсәлман әдд едилијор. Јохса күнбоју охујуб јүрүсә дә ислам гәбул едичиләрдән сајылмајыр. Никаһ сиғәси нә олдуғуну билдикдән, сон һәр бир сөзүнүн нәдән ибарәт олдуғуну билмәдији һалда бир гадын бир әрә зовчәт «нәфси-мәнин» десә әгд олујор, фәгәт шу сөзү әрәбчә дуа дејә алдадыб сөјләтсәләр әгд олмајыр.

Башга дилләрдәки сөјләмәләр, башга сәһифәләр вә сурәтләрдә дә һөкм будур, бунун үчүн намазда охунан Гур'ан ајәләриндән ән аздан фатиһә сурәсинин вә мә'сур дуаларын ихтисар тә'риги илә дә олса мәзмунларыны билмәк лазымдыр. Фатиһә сурәсини «аллаһ-тәалаја һәмдү сәна», һәм дә аллаһ-тәаланын бөјүк сифәтләрини зикр етмәк ибадәти она хас етмәји играр етмәк, аллаһ-тәаладан һидајәт вә доғру јола кетмәји истәмәкдән ибарәт дејиб билмәјән кишинин намазы намаз олур — дејәмәм. Бу сәбәбә көрә Гур'ани-кәрими, һәдисләри ана дилинә тәрчүмә етмәк дејил, јалныз мүмкүн, бәлкә игтидары олан кишиләрә бу лазым бир вәзифәдир.

3) Гур'ан аллаһ-тәала тәрәфиндән вәһј едилмиш вә Рәсулүллаһ тәрәфиндән үммәтә тәблиғ олунмуш мә'налар вә ләфзләрин икисиндән ибарәт олдуғу үчүн тәрчүмәләри охумаг Гур'ан охумаг олмајыр.

4) Ләфзи вә мә'насы илә мүһафизә едилмиш Гур'ани-кәримдән башга аллаһ-тәала китабы дүнја үзүндә јох, дүнјада олан китаб әһлиләринин һеч бири өз китабларының ләфзләри көјдән кәлдијини вә бу күндә шу ләфзләри саламат (салим) олдугларыны дәва етмијорлар. Бу һал јалныз мүсәлманлара вә Гур'ани-кәримә мәхсусдур. Бунун үчүн мүсәлманлар Гур'ани-кәримин ләфзләрини сахламагла мүкәлләфдирләр. Намазда Гур'ан охунмасынын лазым олдуғунун бир һикмәти — Гур'анын ләфзилә бәрабәр мүһафизә едилмәсинә вәсилә олмаг үчүндүр.

5) Намазда Гур'ан вә мә'сур дуаларын өз ләфзләри илә бәрабәр охунмасы әрәб лисанынын мүсәлманлар үчүн рәсми дил олмасындан дејил, бәлкә Гур'аны вә Рәсулүллаһын өјрәтдији бир рәвиши сахламаг, һәм дә бүтүн јер үзүндә олан мүсәлманлар арасында мүнасибәт пејда етмәк үчүндүр. Ислам дининдә олан дил ибадәти јүз пај олса, намаздакы дил ибадәти буна бахдыгда бир пај да јох. Бунун үчүн буна ағырланмаг вә бу иши ана дилинин зәнкинләшмәсинә мане көрмәк мәһәлсиздир. Намаздан башга олан ибадәтләрин һәпсиндә диләкләри өз дилинлә исә, өз дилинлә гуллуг ет, бу ишләрдә мане олмадығыны јухарыда көстәрдик.

Истәр азан кәлмәләри охундугда өз ана дилләриндә тәрчүмәләрини бағырсалар, игамәт вахтында ибтидаи тәрчүмәси охунуб сонра игамәт етсәләр хүтбәләри бир аз әрәб дилиндә охудугдан сонра өз дилимиздә охусалар шәриәт тәрәфиндән буна мане олмасын көрәкдир. Әввәлки алимләримиз никаһ хүтбәләрини әрәбчә охудугдан сон әввәл «Халиги-лајәзал вә мә'буди-бизәвал» — дејә түркчә хүтбәләр охујурлар.

Ибадәт мәсәләси, дил мәсәләси биздә јүнкүлдүр. Намазда охунмагда олан Фатиһә вә ики-үч сурәји-мә'сур дуаларын өзләрини әзбәрләтмәк вә тәрчүмәләрини насыл бир балаја олурса-олсун башга дәрсләр арасында ики һәфтәдә билдирмәк мүмкүндүр. Дејилән фикирләри мүәллимләрлә мүтәәллимләрдән ешитдијим вар. Бу сөздә бир аз мүбалиғә олсун, намаз гылачаг гәдәр сурәләри вә дуалары тәрчүмәләр илә бәрабәр әзбәрләмәк ики һәфтәдә дејил, бәлкә дөрд һәфтәјә сүрсүн, бүтүн өмрә нисбәтлә бу дөрд һәфтә пәк чох вахт олмасын көрәк. Өзүнүн ничаты вә сәадәтинә сәбәб — дејә е'тигад етдији бир дин јолунда шу гәдәр мин бир мәшәггәти илтизам етмәкдән һеч кимсә кери дурмаса көрәк. Миллијјәт һисси вә түрклүк руһу илә тәрбијәләниб кәлән јашларымыз шу иши өз јолларына вә өз дилләринә тулиһүгуг верилмәсинә мане — дејә танымагдан јухары олсалар көрәк. Аллаһ илә гул арасында мүнасибәт јүрүтмәји арзу едәнләр үчүн бу ишин азачыг карсызлыгы олмамасы јашларымызда, гартларымызда мә'лум олса көрәкдир.

Әдәби дилдән әрәбчә сөзләри чыхармаг истәјәнләр, намаздан, дуа вә игамәтдән башга јерләрдә өз ана дилләриндә сөзләр булсалар, әрәб кәлмәләрини чыхарсынлар. Буна ислам дини гаршы дејилдир. Амма көрәк мүгәддәратында сөз булунмадығы бу күндә ишә јарајан сөзләри сүрүб чыхармаг голачағын гиссәси тәкрарламаг олур. «За», «та», «сад» низаји (мүбаһисә) османлы түркләриндә јетмиш ил давам едиб бир нәтичәсиз галмышдыр. Биздә нә кими нәтичәләр верәчәјини аллаһ-тәала билир.

«Ачыг сөз» гәзети, № 413, 414; 27 вә 28 феврал, 1917.

МҮСТӘГИЛЛИК ЧӘТИН ЈОЛДУР

«Үлфәт» республикамызда һәмкарлар иттифагларының һәләлик јеканә гәзетидир. Мәнчә, ону чох чидди имтаһан, чәтин вә вачиб проблемләр, мүбаһисә вә мүзакиряләр, бир сөзлә, кешмәкешли сынаг күнләри, илләри көзләјир. Өлкәни чох дәрин игтисади-сијаси, ичтимаи-мә'нәви вә милләтләрарасы бөһран бүрүмүшдүр. Бунунла әлагәдар сијаси партијаларын вә ичтимаи тәшкилатларын, мүхтәлиф платформалы формал вә гејри-формал груп вә бирликләрин, о чүмләдән ән күтләви ичтимаи тәшкилат олан һәмкарлар иттифагларының да ролу, мөвгеји, сијаси партијалар, һакимијјәт вә тәсәррүфат органлары илә мүнасибәтләри дә мүәјјәнләшмәлидир.

Гаршыда һәмкарлар иттифагларының бүтүн фәалијјәтини зәһмәткеш күтләнин һәјаты мәнафејини мүдафиә етмәк ишинә јөнәлтмәк, гәјјумчулуг вә јухары бахмагчылыг хәстәлијиндән гуртармаг, дәрин көк салмыш бүрократија вә шүарчылыгдан гәти имтина етмәк, нәһајәт, мүасир бејнәлхалг тәләбләр сәвијјәсинә јүксәлтмәк вәзифәләри дурур. Әлбәттә, бу нәһәнк јеңидәнгурма просесиндә тәглидчилик, башгаларыны, о чүмләдән Гәрби кор-коранә тәглид етмәк дә јарамаз. Чүнки Русијада, о чүмләдән Азәрбајчанда һәмкарлар тәшкилатлары Гәрбдән фәргли олараг .башга бир тарихи зәминдә вә шәраитдә тәшәккүл тапыб формалашмышдыр. Мәсәлән, Гәрби Авропа вә АБШ-да һәмкарлар иттифаглары сијаси партијалардан әввәл јаранмышдыр. Одур ки, сијаси партијалар, о чүмләдән сосиал-демократ вә сосиалист партијалары, һәтта бә'зи буржуа вә хырда буржуа партијалары ән күтләви ичтимаи тәшкилатлар олан һәмкарлар иттифаглары илә әлагә јаратмаға, онлары өз тә'сирләри алтына алмаға сә'ј көстәрмишләр вә көстәрирләр. Русијада бу просес әксинә чәрәјан етмишдир. Әввәлчә сијаси партијалар јаранмыш, сонра онларын ичәрисиндән, онларын билаваситә тә'сири вә рәһбәрлији илә һәмкарлар иттифагы тәшкилатлары јаранмыш вә формалашмышдыр.

Бу тарихи тәчрүбә вә ән'әнә хүсусилә Русија Сосиал-Демократ Фәһлә Партијасына, сонралар Сов.ИКП-јә аид олмушдур. Бизим өлкәмиздә һаким коммунист партијасы вә һәмкарлар иттифаглары арасындакы гаршылыглы мүнасибәтдә бу, нечә дејәрләр, «бөјүк-кичиклик», «ата-оғуллуг» принсипи узун мүддәт көзләнилмиш вә јенә дә мүәјјән тәрздә сахланмагдадыр. Бу тарихи ән'әнәни бирдән-бирә

арадан галдырмаг чәтиндир, һәмкарлар иттифагларының мүстәгиллијини тә'мин етмәк узунмүддәтли вәзифәдир.

Гејд едим ки, Азәрбајчан һәмкарлар иттифаглары да мәһз белә бир вәзијјәтдәдир. Лакин әсрин әввәлләриндә башга дүшүнчә тәрзләри, Авропа типли һәмкарлар тәшкилатлары јаратмаг мејлләри дә күчлү олмушдур. Мәсәлән, М. Ә. Рәсулзадәнин билаваситә иштиракы илә чыхан «Тәкамүл» гәзетинин 1906-чы илин сону вә 1907-чи илин әввәлләриндә нәшр олунан нөмрәләриндә «Һәмкарлар иттифагы барәсиндә» сәрләвһәли серија мәгаләләр (6 мәгаләдир) дәрч олунмушдур. Мәгаләләрин мүәллифи Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин әмиси оғлу Мәһәммәд Әли Рәсулзадәдир. Мараглы вә диггәти чәлб едән чәһәт одур ки, мүәллиф Гәрби Авропада, биринчи нөвбәдә Инкилтәрәдә, һәмчинин АБШ-да, Һәмкарлар Иттифагларының јаранма тарихини, фәалијјәт, тәшкилат принсипләрини кениш шәрһ едир, ону сијаси партија вә чәрәјанлардан ајыран чәһәтләри габарыг шәкилдә көстәрмәјә чалышырды.

Һәмкарлар Иттифагы тәшкилатларының зәһмәткешләрин игтисади вәзијјәтини, сосиал-мәдәни, мәнзил шәраитини јахшылашдырмаг, ән вачиб һүгугларыны мүдафиә етмәкдә кооператив чәмијјәтләринин ролуна даир М. Ә. Рәсулзадәнин 1908-чи илин сентјабр-октјабр ајларының «Тәрәгги» гәзетинин 7 нөмрәсиндә дәрч олунмуш «Кооператив чәмијјәтләри» серија мәгаләләри дә диггәти чәлб едир.

Гејд едим ки, Азәрбајчанда илк рәсми, һәмкарлар иттифагы органы олан «Гудок» гәзетиндә дә бу күтләви фәһлә вә зәһмәткеш күтләләринин ичтимаи тәшкилатларының гурулуш вә фәалијјәт принсипләринә даир мүхтәлиф истигамәтли јазылара раст кәлмәк олур. Апарычы идеја, принсип һәмкарлар иттифагы тәшкилатларының партија илә биркә (әслиндә табечиликдә), онун рәһбәрлији алтында фәалијјәт көстәрмәси мәсәләси иди. «Гудок» биринчи нөмрәсинин баш мәгаләсиндә јазырды: «Һәмкарлар иттифаглары фәһлә партија тәшкилатлары бәтниндән чыхмыш, кениш вүс'әти, мүбаризә енержисини, руһ јүксәклијини онлардан әхз етмишләр». Һәмкарлар иттифагларыны партија тәшкилатларының бир нөв филиалларына чевирмәк тәшәббүсләринә һәлә о вахтларда да мүгавимәт көстәрәнләр, е'тираз едәнләр варды. Тарих инди онларын дүнјакөрүшүнә һагг газандырыр...

ШЕЈХ ШАМИЛӘ ҺӨРМӘТ ВӘ МӘҺӘББӘТ

Дүнјанын кәрдиши, әсрләрин вә нәсилләрин тәчрүбәси өјрәдир ки, тарихин вә талејин һөкмү илә гоншу олан халглар арасында мүнасибәтләри низамда сахламаг, фајдалы әмәкдашлыг мәчрасына јөнәлтмәк, достлуға чевирмәк үчүн чох бөјүк зәһмәт, сә'ј вә сәбр тәләб олунур. Милли мүнасибәтләрин сабитлији кечмишиндә дурмаг, ону һәр чүр позучу мејлләрдән горумаг саһәсиндә кечмишин зәнкин ән'әнәләрини јада салмаг да мүһүм рол ојнаја биләр.

Бу саһәдә халгымызын коллектив јаддашы олан мәтбуат сәһифәләриндә ибрәтамиз јазылар чохдур. Гејд едим ки, әсрин әввәлләриндә, бүтүн Русијаны бүрүмүш азадлыг һәрәкатыны зәифләтмәк үчүн һаким даирәләр вә онларын јерли нөкәрләри милли мүнагишәләр, тоггушма вә гырғынлар төрәдир, әсрләр боју сүлһ вә әмәкдашлыг шәраитиндә јашамыш халглары бир-биринә дүшмән етмәјә чалышырдылар. Чар һакимијјәт органлары вә јерли милләтчиләр, ермәни-мүсәлман гырғыны азмыш кими, дағыстанлыларла да азәрбајчанлыларын арасыны вурмаға чәһд көстәрирдиләр. Азәрбајчанын узагкөрән сијаси хадимләри, журналист вә публисистләри, мәдәнијјәт хадимләри һәмин фитнәләри конкрет фактлар вә дәлилләрлә ифша едирдиләр. Бунунла јанашы, тарихи фактлары, биркә мүбаризә вә һәмрә'јлик дөврүнү јада салыр, достлуг вә гаршылыглы һөрмәт вә мәһәббәтин күчүнү нүмајиш етдирирдиләр.

Бу бахымдан «Фүјузат» журналында Шејх Шамилә һәср едилмиш јазылар диггәти чәлб едир. Журналын 1907-чи илдә чыхан 9-чу нөмрәсиндә Шејх Шамилин ири портрети, кениш тәрчүмеји-һалы, ишғал вә истилаја гаршы узун мүддәтли вурушлары һаггында әтрафлы мә'лумат верилирди. 1908-чи илин нојабрында исә «Тәрәгги» гәзетиндә М. Ә. Рәсулзадәнин «Фитнә вә провокасија» сәрлөвһәли мәгаләси дәрч олунмушдур. Мәнчә, милли һиссләри гызышдыранлары, һәр чүр фитнәләрә әл атанлары ифша етмәк бахымындан бу мәгалә дә ибрәтамиздир.

ФИТНӘ ВӘ ПРОВОКАСИЈА

«Ничат» мааријф чәмијјәтинин драма һеј'әти тәрәфиндән үзүмүзә кәлән чүмә кечәси мәшһур артист Әрәблинскинин шәрәфинә бенефис олараг «Гәзават» драмасының ојнанылмасы е'лан олунду.

«Гәзават» бир нәфәр тәрәггипәрвәр рус актјору тәрәфиндән јазылыб мәшһур драматург Әбдүррәһимбәј Һагвердијев тәрәфиндән түркчәјә тәрчүмә едилмишдир.

Бу әсәр Дағыстанын өз истиглал вә һүрријјәти уғрунда етдији мүчаһидаты, Шејх Шамил әфәнди һәзрәтләринин зәмани-фәдакарисини тәсвир едир!.. Бу пјес дағыстанлыларын шүчаәт вә фәдакарлыгларыны мејдани-әнзарә гојур...

Бурасыны да демәлијик ки, бу әсәрдә Шејх Шамил һәзрәтләринин өзү сәһнәјә гонулмур. Анчаг о зати-али-мигдарын бир тәрзи-әдибанә илә ады чәкилмәјә бәслик олунур.

Белә бир драманы мә'лум ишдир ки, мүсәлман сәһнәси дөрд көзлә көзләр вә дөрд әли илә гучаглар. Бу төвр көзәл бир әсәри мән' етдирмәк (гадаған етдирмәк) үчүн һеч бир мүсәлман гијам едәчәјини, әләлхүсус, лезки гардашларын е'тиразыны кимсә күман етмәз, бил'әкс бунун лезкиләр тәрәфиндән артыг бир һүснү-тәвәччөһ вә гәбула мәзһәр олачағына үмуд едилирди!..

Лакин көрүнүр ки, мүфтинләр белә тәсәввүр етмирләрмиш, көрүнүр ки, онлар фүрсәт ахтарырмышлар ки, лезки гардашларла Бакы чамааты арасына бир ығтышаш салсынлар. Онлар истәјирләрмиш ки, өз шәхси гәрәзләри үчүн «Ничат» ады илә суи-истифадәдә булунсунлар!..

Ики күн ирәли «Ничат» да һәмин бу драманын һазырлығы кедиркән бир дәстә лезки «Ничат»а кәлир. Бунларла бәрабәр лезки гардашларын һөрмәтли вә саһиб-нүфуз шәхсләри дә олурлар. Лезки молласы әфәнди һәзрәтләри дәхи һазырда олурлар...

— Ешитдик ки, «Ничат» Шејх Шамил һәзрәтләринин ојунуну чыхардыр, ону театроја гојур!.. Белә шеј гардашлыгда јахшы дејил, — дејирләр.

— Әфәндиләр, көрүнүр ки, сиз мүштәбеһ олмусунуз!.. Шејх Шамил һәзрәтләри сизә нә дәрәчәдә јахынса, бизә дә о дәрәчәдә јахындыр. Шејх Шамил әфәндинин фәдакарлығы сиздән өтрү нә әндазәдә әзиз вә кирами исә, биздән өтрү дә о дәрәчәдә әзиз вә кирамидир!..

Нәузу-биллаһ, Шејх һәзрәтләрини тәкдир едәчәк (писләјәчәк) шеји кәрәк сиз өзүнүз хәјалыныза белә кәтирмәјәјдиниз ки, «Ничат» театроја гојсун!.. Мадам ки, белә хәбәр бурахмышлар, јахшы олуб ки, өзүнүз кәлмисиниз. Бујрунуз, драма һазырланыр, гулаг асыныз, онда биләрсиниз ки, сизи ығфал етмишләр (алдатмышлар)!..

Лезки гардашларын нүмајәндәләри репетисија отағына дахил олуб, ојуна ахырына кими тамаша етдиләр вә мүтәәссир јерләриндә ағлајыб, бөјүк бир разылыг ибраз етдиләр.

Бир нәфәр ләзки нүмајәндәси ләзки әфәндиси чәнабларындан үч дәфә тәкрарла хәбәр алдығы: «Бурада Шејх Шамил һәзрәтләринә тохунан бир шеј јохдурму?!.» — суалына һәр дәфә гәти вә билатәрәддүд — «јохдур, јохдур!» — чавабыны алдыгда, бир һаләти-мәсруранә илә јериндән дуруб «Ничат»чылара хитабән:

— Гардашлар, инди ки, сиз бизим шүчаәтимизи, фәдакарлығымызы мүһәссәнати-миллијјәмизи үзә чыхарыб, аләмә көстәрмәклә бизә хидмәт едирсиниз, вар олунуз, гардашлар!.. Инди дејиниз биз сизә нә бағышлајаг?!.

Мәзкурун белә садә, садиганә, сәмиманә сөјләдији сөзләр инсанда артыг бир һисси-бәрадәри (гардашлыг һисси) ојадыр. Артыг мәһәббәт артдығы кими, бу гисм садәдилләри, саф үрәкләри өз шәхси мәнфәәтләриндән өтрү әл дәјмәмиш бир зәмин һесаб едән ифвакарлара (јолдан чыхаранлара), мүфтинләрә инсанын гејзи, ачығы тутуб нифрәтини артырырды ки, бу бивичданлар нечә гыјырлар ки, белә бир сәмимијјәт вә садәлијә мәзһәр олан үрәји өз шәхси мәнфәәтләринә јетишмәк үчүн ләкәләјиб, иштибаһа (шүбһәјә) салырлар!..

Хүласә, гара гүввәләрин пәрвәрдә етдикләри фитнә кечмәди!.. Ләзки гардашлар артыг дәрәчәдә разы галыб кетдиләр. Вә'дә вердиләр ки, бүтүн ләзкиләрә хәбәр едәчәкләр ки, чүмә күнү «Гәзават»ын тамашасына кәлсинләр!

Үмид едирик ки, чүмә күнү ләзки гардашлар Тағыјев театросуна кәлиб орадан артыг разы оларлар.

Белә бир провокасијанын һардан кәлдији «Ничат» чәмијјәтини гара-гара фикирләр вә суи-зәнниләрә салырды. «Ким белә шеја мүстә'иддир? Кимдир ки, бу төвр долаблар гурур?» фикри «Ничат»ын бүтүн үзвләрини аларкән чәмијјәт адына чәнаб Мустафа бәј Әлибәјов тәрәфиндән бир кағыз кәлди ки, бу кағыз ишин маһијјәтинә бир дәрәчәјәдәк ишыг салыр вә иши ачмаг үчүн сәркәләфи көстәрир.

Көрүнүр ки, мүвәффәгијјәтсизликлә гуртаран бу фитнәнин һазырландығындан хәбәрдар имиш ки, чәнаб Әлибәјов һәмин тәсвир етдијимиз әһвалат күнү бу ихтарнамәсини јолламышдыр. Русча јазылмыш олан бу кағызын ејнилә тәрчүмәси иштә бу:

«Маариф чәмијјәти «Ничат»а

Мүһүм бир сәбәб вә башга бир чох илләтләрә көрә сизә мәсләһәт көрүрәм ки, «Шамил» ојунуну тә'хир едәсиниз. Нахош олдуғумдан мән өзүм кәлә билмәдим.

Мустафа бәј Әлибәјов».

Биз чәнаб Әлибәјовдан хаһиш вә тәләб едирик ки, ишарә етдији «мүһүм бир сәбәб вә башга бир чох илләтләр» барәсиндә лазимеји-бәјанат вә изаһаты билатә'хир версин ки, фитнәнин һардан кәлдијини биләк, јохса мәчбур олуруг ки, Әлибәјов чәнабларынын өзләринин дәхи бу гаранлыг ишдә шәрик олдуғуну күман едәк!

«Ничат» сәдри
М. Ә. Рәсулзадә.

«Тәрәгги» гәзети, 26 нојабр 1908.

ЈЕТМИШ ҮЧ ИЛ СОНРА

Бәшәријјәт тарихинин һәр дөврүндә јени мүстәгил бир милли дөвләтин әмәлә кәлмәси нәинки о дөвләти јарадан халг үчүн, һәмчинин үмумбәшәри тәрәгги вә тәкамүл бахыхымындан да мүһүм һадисә сајылмыш вә сајылмагдадыр. Бу үмуми ме'јарла јанашылса, баша чатмагда олан икинчи миниллијин сон јүз или хүсусилә әламәтдардыр. Јашадығымыз әсрдә дүнјанын сијаси хәритәсинә 130-дан артыг мүстәгил дөвләтин ады дүшмүшдүр. Фәхрлә сөјләјә биләрик ки, әсрин тарихини јазанлар 1918-чи ил мајын 28-дә е'лан едилмиш мүстәгил Азәрбајчан Демократик Республикасынын варлығы фактыны да јарадылмыш милли дөвләтләрин сијаһысына дахил едирләр.

1918-чи ил мајын 28-дә мүстәгил милли дөвләтимизин бәрпа едилмәси, дирчәлиши, һәм дә ән демократик, үмумбәшәри дәјәрләр вә бејнәлхалг һүгуги нормалар зәмининдә республика дөвләт формасы шәклиндә бәрғәрар олмасы вә фәалијјәт көстәрмәси бу дөвләти јарадан халгын, онун узунәсрлик мүбаризәсинә башчылыг едән ичтимаи-сијаси хадимләрин, узагкөрәнлијини, дөврүн тәләбләри сәвијјәсиндә дуран бөјүк исте'дад саһибләри олдугларыны нүмајиш етдирир. Бу нәслин нүмајәндәләри чисмән арамызда јохдур. Лакин онлар һәгиги суверенлик јолу илә ирәлиләмәк әзминдә олан мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашлары илә бир сырада аддымлајырлар. Сон илләрин абһавасы, халгын ирадәси вә республика Президентинин фәрманы илә мајын 28-нин үмумхалг бајрамы кими дөвләт сәвијјәсиндә гејд едилмәси дедикләримизә сүбутдур.

Азәрбајчан Демократик Республикасынын е'лан олундуғу күн илк дәфә милли бајрам кими 1919-чу ил мајын 28-дә гејд едилмишдир. Икинчи белә шәнлик 73 ил сонраја, бу ил мајын 28-ә тәсадүф едир.

Илк шәнликләр нечә кечирилиб? Мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинә республика дахилиндәки мүхтәлиф сијаси парти-

ja, груп вә чәрәјанларын, тәшкилатларын, милли азлыгларын, гоншу дөвләтләрин мүнасибәти нечә олуб? Бу вә дикәр суаллара о дөврүн рәсми сәнәдләриндә, мәтбуат органларында аз-чох чаваб тапмаг мүмкүндүр. 1918—1920-чи илләрдә Азәрбајчан вә рус дилләриндә нәшр олунан «Азәрбајчан» гәзети бу бахымдан зәнкин мәнбәдир. Гејд едим ки, 1919-чу ил мајын 28-дә һәр ики гәзет 12 сәһифә һәчминдә чыхмышдыр. Бу нөмрәләрдә диггәти чәлб едән «Азәрбајчанын мүстәгиллијинә даир анкет» сәрлөвһәси алтында верилән рә'јләрдир. Һәмин рә'јләри охучулара тәгдим едирик.

АЗӘРБАЈЧАНЫН ИСТИГЛАЛИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА АНКЕТ

Нәсиб бәј Јусифбәјов

(Назирләр Шурасынын сәдри)

— Азәрбајчанын мүстәгиллији баш вермиш бир фактдыр. Мән сүлһ конфрансынын сон сөзүнү там сојугганлылыгла көзләјирәм. Ағлым кәсмир ки, дүнјанын ән мәдәни халгларынын нүмајәндәләри Азәрбајчан түрклөринин арзу вә истәкләринә биканә галсынлар. Әкс тәгдирдә, мәндә бу халгларын мәдәни халглар олмасына шүбһә ојанарды вә Азәрбајчан түркләри кәләчәкдә өз мүгәддәратларыны тә'јин етмәк кими мүгәддәс бир һүгугу һәјата кечирмәјә чалышаркән, бөјүк мәдәни халглары фанатизмә вә дини әдавәтә көрә мәзәммәт етмәкдә һаглы олардылар.

Һәсән бәј Ағајев

(Парламентин сәдри)

— Түрк халгы азадлыгы ганы илә сатын алмышдыр вә ону һеч вахт әлдән вермәјәчәкдир. Азадлыг мејвәсини дадмыш олан халг бир даһа зүлмәтли кечмишә гајытмаз. Азад Азәрбајчан — зијалыдан тутмуш фәһлә вә кәндлијә гәдәр бүтүн түрк халгынын варлыгына һопмуш бир идеалдыр.

Мән Азәрбајчанын кәләчәјини белә тәсәввүр едирәм: Азәрбајчан мөһкәм бирләшмиш Загафгазијанын азад бир һиссәсидир. Загафгазијанын о бири республикалары илә гаршылыглы мүнасибәтләрин формасыны габагчадан мүәјјән етмәдән дејә биләрәм ки, Азәрбајчан о республикаларла там бирлик шәраитиндә ишләјәчәкдир. Биз өзүмүздә фи-

раванлыг јаратмаға чалышаркән баша дүшүрүк ки, бу фираванлыг гоншуларымызын фираванлыгы илә гырылмаз телләрлә бағлыдыр. Биз конфедерасијаны гаршылыглы мүнасибәтләрин ән мәгсәдәујғун формасы һесаб едирик.

Азәрбајчан, бир һалда ки, бу онун өз арзусундан асылыдыр, өзкә гәјјумлуғу олмадан кечинә биләр. Мүстәгил һәјатымызын бир или буну көстәрмишдир вә һәјатымыза бәләд олан һәр көс бизим мүстәгил јашамаг һүгугумузу тәсдиг етмәлидир.

Азәрбајчанын азлыг тәшкил едән милләтләрә мүнасибәтиндән данышмаға еһтијач јохдур. Биз Азәрбајчанын бүтүн вәтәндашларыны азад вә тамһүгуглу вәтәндашлар кими тәсәввүр едирик. Биздә өкеј-доғмалыг јохдур. Јалныз ону истәјирик ки, Азәрбајчанын түрк олмајан вәтәндашлары јабанчы тә'сирләрдән силкиниб чыхсынлар вә бизим мүстәгиллијимизә нәзакәтлә јанашсынлар. Бунлар кәлишикөзәл сөзләр дејилдир. Биз буну азлыг тәшкил едән милләтләр барәсиндә јеритдијимиз сијасәтлә тамамилә сүбута јетирмишик.

Русијаја әввәлки кими јенә дә сәмими достлуг дујғулары бәсләјирик. Рус халгына гаршы һеч бир дүшмәнчилијимиз јохдур. Мән үрәкдән арзулајырам ки, Русија ону боған дәһшәтдән даһа тез хилас олсун. Бу бизә онунла ән мећрибан гаршылыглы мүнасибәтләр јаратмаг имканы верәр.

Ахунд Аға Ағаәлизадә

(Азәрбајчанын шејхүлисламы)

Инсанлар азад јашамаг үчүн хәлг олунублар. Үзәриндә јашадығымыз торпаг фәрг гојулмадан инсанлара вә милләтләрә бәхш едилиб. Онлар азад вә мүстәгил јашамаг имканларына вә бәшәр һүгугларына малик олмалыдырлар.

Чәми пејғәмбәрләрин кәламлары вә өјүдләри беләдир: «Еј инсанлар, јалныз бир олан Аллаһа иман кәтирин вә јалныз она табе олун!». Бу сөзләрдән анлашылыр ки, инсанын ирадәсини вә мүгәддәратыны идарә етмәјә Аллаһдан савајы һеч кимин ихтијары јохдур вә бәшәр һүгуглары бахымындан бүтүн инсанлар бәрабәрдирләр.

Мәдәнијјәтин бүтүн ганунларыны еһтива едән Гур'ани-кәрим, башлыча олараг, бүтүн дүнјанын демократијасына хитаб едир вә өзүнүн бу хитабы илә о, мәһз демократијанын һүгугуну әсасландырыр, принсипиаллыгла горујур вә тә'мин едир. «Гур'ани-шәриф»ин «Ла икрәһә фиддин» (диндә мәчбуријјәт јохдур) дејән мүбарәк ајәси вичдан азад-

лығыны учадан бәјан едиб һамыја чатдырыр вә мүдафиә едир.

Азадлығы јалныз мүстәгил јашамаг јолу илә горумаг вә мүдафиә етмәк олар. Өз әгидәни вә фикрини шөвглә сөјләмәк вә өз бәшәри ирадәни ифадә етмәк јалныз мүстәгил өлкәдә мүмкүндүр. Асылы олмајан тәдрис очагларында — орта вә али мәктәбләрдә — өлкәнин чамаатынын фајдалана биләчәји бүтүн биликләрә јиҹәләнмиш шүурлу адамлар јетишәр. Аллаһ-тәаланын бујругларыны јалныз өлкәнин истиглалијјәти шәрантиндә мүвәффәгијјәтлә интишар етдирмәк олар.

Истиглал һәр бир тајфаја вә һәр бир шәхсијјәтә лазымдыр. Истиглалијјәтин тәрәфдары вә мүдафиәчиси ејни заманда, әдаләтин дә тәрәфдары вә мүдафиәчисидир, әдаләт исә инсанын бүтүн әхлаги кејфијјәтләринин өзүлүдүр. Истиглалијјәтин дүшмәни мүстәбиддир; мүстәбидин кејфијјәтләри вә психолокијасы адамлары әсарәт алтына алмаг вә онлара зүлм етмәкдир. Пејғәмбәр-әлејһиссаламын бир кәламында дејилир: «Әдаләт бу дүнјанын гуручусудур».

Ичтимаи асајиш вә халгын сәадәти мәдәнијјәт вә тәрәгги илә әлдә едилир; мәдәнијјәт вә тәрәгги исә һәр бир халгын азад вә мүстәгил јашамасы демәкдир. Истиглалијјәтин мүдафиәси вә истиглалијјәт уғрунда мүбаризә һәјатын али не'мәтидир, сәадәтин ән јүксәк пилләсидир, чүнки башгаларының хејри вә сәадәти үчүн ишләјән адам һәм дә өзү үчүн ишләмиш олур.

Шәхсијјәтин вә халгын азад јашамасына мане олмаг гушу гәфәсә салыб азадлыгдан мәһрум етмәјә бәрабәрдир; гуш чырпыныр, хилас олмаг истәјир, азадлыға чан атыр. Халг да өз бәшәр һүгугларыны дәрк едәндән сонра о гуш кими арамсыз оларағ даим азадлыг вә истиглалијјәт ахтарыр вә нәтичә е'тибарилә ја бунлара наил олур, ја да өлүб кедир. Буна көрә дә инсаны һәјатын тәбии ахарынын әксинә оларағ әсарәтә мәһкум етмәк чәһдләри һеч бир нәтичә вермир вә габагчадан уғурсузлуға мәһкумдур, белә чәһдләр мүстәбидлијин вә Аллаһ бујругларына мүгавимәтин ән јүксәк дәрәчәсидир.

Истиглалијјәтин не'мәтләриндән бәһрәләнмәјән бир халг һәтта ушагларын да әлиндән гуртула билмәјән ганадсыз гуша тај тутулмалыдыр, ганадларыны итирмиш гуш исә башга гушларын ганадлары илә уча билмәз. Елә буна көрә дә бәшәр һүгуглары олмајан бир халг ганадсыз гушу хатырладачаг, зүлмәтдә долашачаг, башгаларының көмәји илә ничат вә азадлыг јолуну тапа билмәјәчәкдир.

Истиглалијјәт газанмыш Азәрбајчан халгы чәһаләт вә

зүлмдән хилас ола биләр, өз мәдәни вә дини тәләбатыны өдәјә биләр, бунунла да тәбии вә јарадычылыг ганунларына ујғун оларағ, мә'налы һәјата чатар. Белә бир һәјат исә һәгигәтләр силсиләсиндән ибарәт олан Исламын маһијјәтинин дүнја мәдәнијјәт вә сивилизасија мејданында тәзаһүр етмәсинә сәбәб олар. Јухарыда шәрһ едилән тезисләрә вә халгын зүлмдән хилас олмаг истәјинә әсасланараг Азәрбајчан өз истиглалијјәтини е'лан етмишдир; истиглалијјәтин мүдафиәси вә ондан истифадә мүасир руһлу маарифин дөврүн тәләбинә ујғун тәрбијә әсасында мүмкүндүр.

М. Ә. Рәсулзадә

(Мүсават Партијасы

Мәркәзи Комитәсинин сәдри)

— Азәрбајчан мүсәлман аләминдә илк республика вә түрк аләминдә илк дөвләтдир.

Мәним илк бахышда гәрибә көрүнән бәјанатымын икинчи һиссәси, ола билсин, сизи тәәччүбләндирир.

Лакин әслиндә елә дә вар. Түрк мәншәли бүтүн дикәр дөвләтләр башлыча оларағ дини тәмәл үзәриндә гәрар тутдуглары һалда Азәрбајчан Республикасы мүасир милли мәдәни мүстәгиллик тәмәлинә, түрк милли-демократик дөвләт гуруму зәмининә әсасланыр вә бу бахымдан бизим республикамыз илк түрк дөвләтидир.

Мән Азәрбајчанын һәјат габилијјәтинә инанырам. Өз тәбиәтинә вә потенсиал сәрвәтләринә көрә бәнзәрсиз олан бу дијар јерин тәкиндә фәвварәләр вә аловлар сахладығы кими, өз вәтәндашларының гәлбләринин ән дәрин күшәләриндә дә елә бир јарадычылыг руһу јашадыр ки, бу јарадычылыг руһу түрк халгының азад инкишафы шәрантиндә, мәним дәрин әгидәмә көрә, дүнјаја орижинал бир мәдәнијјәт нүмунәси бәхш едәчәкдир.

Бакы нефтинин ән мәдәни өлкәләр үчүн ән јахшы һәрәкәтвериҹи гүввә олачағы фикри јүз ил бундан әввәл чәсарәтли көрүнә билдији кими, мәдәнијјәтимизин кәләчәји һаггында мәним индичә дедијим сөзләр дә гәрибә көрүнә биләр.

Лакин мүстәгил һәјатын бир или әрзиндә түрк халгының милли мәнлик шүурунун хејли јүксәлмәси чидди әсас верир белә һесаб едим ки, күманым мәни алдатмајачагдыр.

Доктор Гара бәј Гарабәјов

(Иттиһад Партијасы
Мәркәзи Комитәсинин сәдри)

Рө'јадырмы бу, јохса керчәк?

Инанмаг чәтин олса да инанмаг истәрдим ки, бүтүн бунлар һәгигәтдир, инанмаг истәјирәм ки, бу күн јалныз Азәрбајчанын истиглалијјәти күнү дејил, һәм дә әсрләр боју халгы әзән дәһшәт вә изтираблардан истисnасыз олараг һамынын хилас едилдији күндүр, бу күн елә бир күндүр ки, биз кәләчәјә инам вә үмидлә баха билирик вә инанырыг ки, кечмишимиз јалныз гарышыг бир јуху имиш вә артыг һеч бир вахт кери гајытмајачагдыр, инди бизим өз һәјатымызы үрәјимизчә гурмаг һаггында фикирләшмәјә һүгугумуз вә имканымыз вардыр. Бу мүстәгиллијин е'лан едилмәсиндән бир ил кечмишдир, лакин бу дөврдә биз мачал тапмышыгмы ки, мүстәгиллијин нә демәк олдуғуну вә ону һәјата кечирмәк үчүн нә етмәк лазым кәлдијини дүшүнүб-дашына биләк?

Һадисәләр биздән күчлү иди, үлви идеаллар уғрунда мүбаризәдә сәриштәси олмајан кәнч халгымызы һадисәләр идарә едирди, чүнки чисмән мөвчуд олмаг мәсәләси һәр шејин үстүнә тутгун бир пәрдә чәкирди. Инди исә дүшүнмәк олар вә дүшүнмәк лазымдыр ки, бу мүстәгиллик бизә чох баһа баша кәлмишдир вә биз ону гәтијјән әлдән вермәмәлијик. Бу сөзләр халгын су јеринә ахан ганы, ағыр күзәраны, арвад-ушагларымызын, ана-бачыларымызын фәрјадлары, мүгәддәс мәчидләримизин, «Исмаилијјә»мизин, шәһәр вә обаларымызын, харабалыглары илә гәлбимизә һәкк едилмишдир! Биз мүстәгиллијимизи артыг әлдән верә билмәрик! Бәс ону ким мүдафиә етмәлидир, бизми — өзүнү халгын чөвһәри санан беш-он адаммы, јохса дөшүнү габаға вериб бу азадлығы мүбаризә илә газанмыш халг күтләси? Әлбәттә, күтлә! Инди ки, белә дир, демәли, биз бу авам күтләјә архамызы јох, үзүмүзү чевирмәлијик, онун гаршысында кениш бир јол — мүстәгиллик вә өзүнүидарә јолу ачмалыјыг, мүгәддәратыны вә өлкәни бүтүнлүклә онун ихтијарына вермәлијик. Чар үсул-идарәси артыг јохдур, һансы чәһәтиләсә ону јада салан һеч бир башга үсул-идарә дә олмамалыдыр. О шеји ки, Вилһелмләрин вә Николајларын бүтүн күдрәтли ордулары горујуб сахлаја билмәдиләр, ону јалныз гејд-шәртсиз һәјата кечирилән халг һакимијјәти горујуб сахлаја биләр, дүнјанын һеч бир фатеһи, еләчә дә

ингилаби фатеһләр горујуб сахлаја билмәзләр, әкәр онлар Шәргин гәфләт јухусундан һәлә там ајылмамыш күтләләрини јенидән әсарәт алтына алмаг истәсәләр, өзләринин мүвәггәти күдрәтини өлүмә мәһкум етмиш оларлар. Өзүнү дәрк етмиш халг сајча нә гәдәр аз олса да, ону һеч ким мәглуб едә билмәз, лакин үч милјон шүурсуз мүсәлманын өмрү көләликдә чүрүјәр, бөјүк рус халгы исә өз сәадәтини инди болшевизмин дағытдығы кими дағыда биләр.

Бу күн биз бу мәсәлә үзәриндә дүшүнүб дашынмалы вә һеч бир тәрәддүд көстәрмәдән дәрһал онун һәллинә кириш мәлијик.

Сосиал-демократлар

Партија Комитәсинин сәдри
ч. Иткин демишдир:

— Биз халгларын өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугуну ингилабын ән мүһүм наилијјәтләриндән бири сајырыг.

Милләтин јалныз јухары тәбәгәләрини төмсил едән Мүсәлман Милли Шурасы тәрәфиндән 1918-чи ил мајын 28-дә билаваситә харичи гүввәнин тәзјиги алтында е'лан олунмуш Истиглалијјәт акты өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк акты һесаб олуна билмәз; буна көрә дә 28 Мај Азәрбајчан халғ күтләләринин бајрамы дејилдир.

Азәрбајчанла Загафгазијанын вә Русијанын дикәр һиссәләри арасында гаршылыглы мүнасибәтләр мәсәләсинин истиглалијјәт мәсәләси кими һәлли јалныз Азәрбајчан әһалисинин фәһлә вә кәндлиләрдән ибарәт әксәријјәтинин өз ирадәсини фәһлә вә кәндли депутатлары гурултајында ифадә етмәси јолу илә мүмкүндүр.

Загафгазијанын ајры-ајры республикалара бөлүнмәси шүбһәсиз, миллијјәтиндән асылы олмајараг Загафгазијанын зәһмәткеш күтләләринин хејринә дејилдир.

Һәгигәтән мүстәгил вә азад јашамаг үчүн зәмини олмајан бүтүн Загафгазија республикалары, о чүмләдән дә Азәрбајчан фе'лән бир даһа Авропа империалистләриндән асылы вәзијјәтә дүшүр.

Биз миллијјәтә фәрг гојмадан Азәрбајчанын бүтүн фәһлә вә кәндлиләринин мәнафеји наминә белә бир мөвгедә дururуг ки, Азәрбајчан дахили өзүнүидарәси олан, лакин Загафгазијанын вә Русијанын дикәр һиссәләри илә федерасија принсипләри әсасында әлагә сахлајан мухтар вилајәт кими мүәјјәнләшмәлидир.

«Һүммәт» партијасынын нөгтеји-нәзәрини онун сәдри, парламентин үзвү ч. Пепинов бу сөзләрлә ифадә етмишдир:

— «Һүммәт» партијасы 28 Мај бајрамында иштирак едәчәкдир, чүнки кечмиш милли шуранын сосиалист фраксијасы Азәрбајчан Республикасынын истиглалијјәтинин е'лан олунмасында иштирак етмишдир.

Һәмин күн «Һүммәт» партијасы да Азәрбајчан демократијасынын истиглалијјәтини һәгигәтән мүдафиә етмәк мөвгејиндә дајанараг бајрамда иштирак едәчәкдир вә партијанын мәс'ул натигләри бизим мөвгејимизи, башга партијалардан фәргли олараг бу истиглалијјәти нечә анладығымызы митинглөрдә вә јығынчагларда изаһ едәчәкләр.

Чаризмин ағыр зүлмүндән гуртулдугдан сонра Азәрбајчан демократијасы һеч бир заман харичи империалистләрин дөзүлмәз бојундуруғу алтына кирмәјәчәкдир. Одур ки, биз бу истиглалијјәти јалныз харичдән көлән әксингилабчы гүввәләрдән дејил, һәм дә Авропа империалистләринин һәмләләриндән горумалыјыг.

Сосиалист ингилабчылар

(Есерләр)

Есерләрин нөгтеји-нәзәрини бизә комитәнин индики сәдри Л. П. Умански шәрһ етмишдир.

— Биз баш вермиш бир факт кими Азәрбајчанын истиглалијјәти илә һесаблашырыг. Халгларын өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси мәсәләсини Русијада илк дәфә бизим партијамыз ирәли сүрмүшдүр. Буна көрә дә ајдындыр ки, партијамыз милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәсини алгышлајыр.

Биз конкрет олараг Загафгазија республикалары барәсиндә белә һесаб едирик ки, халгларын федерасијасы Загафгазијада фәһлә-кәндли һакимијјәти уғрунда мүбаризәни тә'мин етмәјин рәһнидир.

Биз Гафгазы федератив фәһлә-кәндли Русијасы илә азад федератив иттифагда тәсәввүр едирик.

Сол сосиалистләр

Русија Коммунист Партијасы, Иран Коммунист Партијасы «Әдаләт», Азәрбајчан Бејнәлмиләлчиләр Партијасы — һамысы ејни мөвгедә дајаныр.

Биз Азәрбајчанын истиглалијјәтини алгышлајырыг вә вә бурада Азәрбајчан Совет һакимијјәтинин тәнтәнәсинә әминик.

Аслан бәј Сәфикүрдски

(Әмәк вә әдлијјә назири, сосиалист блокунун лидери).

— Бүтүн халглара, о чүмләдән дә јашамаға вә өзүнү идарә етмәјә гадир олан Азәрбајчана истиглалијјәт верилмәлидир. Бу демократик бахышы бөјүк рус ингилабы е'лан етмишдир. Лакин һәр һалда мән бу фикирдәјәм ки, өз истиглалијјәтини е'лан едәндән сонра Азәрбајчан кәләчәкдә јарадылачаг рус һөкүмәти илә јахындан достлуг етмәлидир, чүнки елә инди Азәрбајчаны Русија илә сых игтисади вә мәдәни әлагәләр бирләшдирир. Сијаси әлагәсизлик һәр ики халга зијан вурар. Лакин бурада Гафгаз дөвләтләри арасында достлуғу габагчадан јолуна гојмаг лазымдыр. Күрчүстан, Азәрбајчан вә Ермәнистанын бир-бириндән ајрылыгда мүстәгил јашамасы ағлабатан иш дејилдир. Көмрүкхана сәдләри, ичтимаи әһәмијјәтә малик идарәләр олмамалыдыр, почт, телеграф вә и. а. шәрикли олмалыдыр...

Һәмкарлар иттифаглары шурасы

Иттифаглар шурасы рәјасәт һеј'әтинин нөгтеји-нәзәрини ч. Ребрух бу сөзләрлә ифадә едир:

—Һәмкарлар иттифаглары шурасы милли синфи тәшкилатдыр, һәмкарлар тәшкилатыдыр. Лакин елә мәгамлар олур ки, һәмкарлар органынын сијаси һәјатда иштирак етмәси лазым көлир. Бунлар мүбаризә мәгамларыдыр.

Биз дејирик ки, өз мүгәддәратыны тә'јин етмиш милләт иртичанын һүчумуна мә'руз галдыгда биз онунлајыг — пролетариат өз мүгәддәратыны тә'јинетмә идејасыны буржуазија илә бирликдә мүдафиә едир. Лакин елә ки, тәһлүкә совушду, пролетариат өз синфи мөвгеләринә гајыдыр вә әввәли дүшмәни олан буржуазија илә мүбаризәни давам етдирир.

J. J. Журковски

(Полјак Милли Шурасынын сәдри)

— Полјак Милли Шурасынын сәдри әмәкдашымызла сөһбәтиндә көстәрмишдир ки, полјак халгы бөјүк ингилаби

шүарлар бајрағыны даим уча тутмушдур. Азадлыгсевәр Полшанын бир чох оғуллары чар мүтләгијјәтинә гаршы мүбаризәдә һәлак олмушлар. Бүтүн, дөврләрдә вә зәманәләрдә полјаклар үсјан едән халгларын сыраларына гошулмуш, онларын зүлмкарларынын әлејһинә олмушлар. Милләтләрин азадлығы идејаларынын һуманист принсипләри илә тәрбијәләнмиш бир халг Азәрбајчан демократијасыны онун тәнтәнәли бајрамы — кәнч республиканын истиглалијјәтинин илдөнүмү мүнасибәтилә тәбрик етмәјә билмәз. Бакы полјак милли шурасынын нүмајәндәси ким мән кәнч дөвләтә бөјүк тәрәгги, мәдәни вә игтисади һәјатда инкишаф диләјирәм, еjни заманда арзулајырам ки, Азәрбајчан халгында үлви вәтәндашлыг идејалары күчлү олсун, чүнки вәтәндашларын әгли вә мә'нәви сәвијјәсинин јүксәлдилмәси дөвләтин инкишафы үчүн зәрури шәртдир.

В. Н. Кужим

(Бакы украјналылар чәмијјәтинин сәдри).

Мән Азәрбајчанын истиглалијјәти фактына өз мүнасибәтими бир чүмлә илә ифадә едә биләрәм:

— Мән украјналыјам, jә'ни Азәрбајчан ким азадлыға чан атан бир милләтин нүмајәндәсијәм — бүтүн мәтләб бундадыр.

Азәрбајчан вә Украјна ким кичик дөвләтләр он илләр боју азадлыға чан атмышлар, һәмишә дә өз јоллары үстүндә бејнәлхалг империализмин дүјүнләнмиш амансыз јумруғу илә растлашмышлар.

Халг әриjир, мәдәнијјәти гуруjурду, зүлмкар ағалара да елә бу лазымды. Һәр шеj нечә вардыса, о чүрә дә галырды.

Дејим ки, дүнја мүһарибәси вә онун ардынча кәлән ингилаб дан jери ағармаздан габаг чыхан шимшәк тимсалындајды, бу шимшәкдән сонра күнәш доғмалыjды — кичик халглара һәјат бәхш едән вә онларын азад инкишаф jолуна күр ишыг салан күнәш. Елә бир күнәш ки, империализм гаранлыгларыны jармалы, көзү доjмајан империализми jандырыб jахмалы иди. Зүлмәт һәлә әримәсә дә, империализм өлүм ајағында ола-ола кичик халглары һәлә мәнкәнәдә сыхса да, мән инанырам, үрәкдән инанырам ки, чох кечмәз, вәзијјәт jахшылашар.

Һеч кимдән асылы олмајан мүстәгил Азәрбајчан азәрбајчанлылар үчүн нә гәдәр әзиздирсә, мүстәгил Украјна да мәним үчүн о гәдәр әзиздир, мәкәр мән әсл украјналыны

һеч вахт һеч бир jердә тәрк етмәjән бу идеjадан, бу фикирдән имтина едә биләрәммм?..

Полковник Барберис

(Италија нүмајәндәлијиндән).

Италија нүмајәндәлијини тәмсил едән полковник Барберис әмәкдашымызын: — Италија нүмајәндәлији Азәрбајчанын истиглалијјәти мәсәләсинә нечә бахыр? — суалына белә чаваб вермишдир: — «Италија бу истиглалијјәтә сәми-ми рәғбәт һисси илә јанашыр. Биз индичә гуртардығымыз мүһарибәдә jеканә бир мәгсәдлә — италјанлары Австрија әсарәтиндән хилас етмәк мәгсәди илә чохлу гурбанлар вермишик. Биз мүсәлманлара чох бөјүк рәғбәт бәсләjирик вә нә е'тигадына, нә дә азадлығына гәсд етмәдән бүтүн мүсәлман аләмини Авропа мәдәнијјәтинә говушмуш көрмәк истәрдик. Бизим сиjасәтимиз талеjин растлашдырдығы халглар арасында мәдәни фәалијјәт көстәрмәкдир».

Б. Малаччихан

(Азәрбајчанда Дағлылар Республикасының дипломатик нүмајәндәси вәзифәсини ичра едән)

Дағлылар Республикасынын нүмајәндәси Бәһадур бәj Малаччихан әмәкдашымызла сөһбәтиндә демишдир:

— Күман едирәм ки, халгларын милли өзкүнлүjү вә азад инкишафы үчүн jеканә ничат онларын истиглалијјәтидир. Загафгазија халглары Загафгазија конфрансына топлашараг гаршылыглы мүнасибәтләриндә достчасына һәмрә'jлик jарада биләр, Гафгазын һәjатыны нормал мәчраја салардылар.

Гафгаз вә Загафгазија халглары инди нә ким зәрбәләрә мә'руз галсалар да, дөвләт истиглалијјәти идеjасы jашајачагдыр, бу идеја Дағлылар Республикасында да зәфәр чалачагдыр, чүнки онун бүтүн фәал, габагчыл зиjалы күввәләри дағлыларын бирлиjи идеjалары илә алышыб jанып, өз арзу вә истәкләринин һәjата кечәчәjинә инанырлар...

Азәрбајчанын истиглалијјәтинин илдөнүмүнүн тәнтәнә илә бајрам едилдиjи күн дағлы халглар ган вә дил гардашларына өзләринин дәрин севинч вә мәмнунлуг һиссләрини изһар етмәjә билмәзләр. Дағлы халгларын игтисади вә мәдәни тәрәггиси Азәрбајчан дөвләт гурумунунун бүтүн формаларынын инкишафы илә сых бағлыдыр. Азәрбајчан де-

мократијасынын парлаг бајрам күнү олан 28 Мај күнүндә биз она аловлу тәбрикләримизи вә ән хош арзуларымызы јетиририк.

«Дашнаксутјун» партијасы

Редаксијанын тапшырығы илә биз мүсаһибә үчүн «Дашнаксутјун» партијасы парламент фраксијасынын нүмајәндәсинә дә мүрачиәт етдик. О, тәкликдә өз рә'јини сөјләмәк истәмәјиб мәсәләни фраксијанын пленумунда галдырды. Беләликлә, ашағыда верилән рә'ј тәк бир адамын дејил, бүтүн фраксијанын рә'јидир:

«Загафгазија республикаларынын, о чүмләдән Азәрбајчанын истиглалијјәтинин е'лан едилмәси бир ил әввәл, Русија гүввәләри Загафгазијадан кортәбии шәкилдә чыхыб кетдикдән вә Түркијә гошунлары кәлдикдән сонра јаранмыш сијаси шәраитдә лабүд һадисә иди. Бу кичик республикаларда јашајан халгларын мәнафеләри елә гајнајыб гарышмышдыр ки, һәјат өзү Загафгазија республикаларынын мүгәддәратыны һәлл едәнләрдән гәти шәкилдә тәләб едир: Загафгазија халгларынын јахынлашмасы, әмәкдашлыг етмәси вә гаршылыглы көмәк көстәрмәси, Загафгазија халгларынын азад јашајышына мүхтәлиф әнкәлләр төрәдән һәр чүр сәрһәд манеәләринин мәһв едилмәси үчүн бир-бири илә дил тапсынлар. Мүстәгил Загафгазија республикаларынын дөвләт гурумунун әсасларыны мөһкәмләтмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, азлыг тәшкил едән милләтләрин һәјатына, әмлакына вә там азадлығына кечәк тә'минат верилмәлидир. Биз партијамызын програмынын әсас принсипләрини рәһбәр тутараг, Азәрбајчанын зәһмәткеш халгынын өз мүгәддәратыны тә'јин етмәсини, өз дөвләт гурумунун әсасларыны мөһкәмләтмәјә, динч јарадычылыға вә гоншу халгларла әмәкдашлыға чалышмасыны тәсдигләмәјә вә алгышламаја билмәрик».

Ики тарих

(Күрчүстан дипломатик нүмајәндәси илә сөһбәт).

Биринчиси — 26 мај 1918-чи ил, икинчиси — 28 мај 1918-чи ил.

Ики гоншу халг бирликдә чох бәлалар чәкдикдән сонра арзу вә үмидләри илә бир-биринә јахынлашмышдыр. Бу мә'нәви гардашлыг һәр ики халгын әһәмијјәтли тарихи аддымлар атмасына — дөвләт истиглалијјәти е'лан етмәсинә

ејни дәрәчәдә тәкан вермишдир. Күрчүстанын фәрәһли истиглалијјәт бајрамында үрәк долусу севинчлә иштирак едән Азәрбајчан өзүнүн ејни дәрәчәдә әһәмијјәтли вә парлаг бајрамы — Азәрбајчан түркләринин истиглалијјәтинин илдөнүмү әрәфәсиндәдир. Азәрбајчанын бу тарихи күнүндә ондан чәми ики күн бөјүк олан гоншусу дејир: бу бајрамда мән дә сәнинләјәм.

Кәнч Күрчүстан Республикасынын рәғбәтинин бу ифадәси онун Азәрбајчандакы дипломатик нүмајәндәси Николај Иотамович Картсивадзенин сөзләриндә дә ајдын дујулур. О дејир:

— 28 Мај күнү тәкчә Азәрбајчан түркләри үчүн тәнтәнәли бајрам күнү олараг галмыр. Ону азәрбајчанлыларла бирликдә күрчүләр дә бајрам едәчәкләр, чүнки һәр бир шүурлу күрчү баша дүшүр ки, Азәрбајчанын мүстәгиллији вә сәадәти мүстәгил Күрчүстанын азад јашамасы үчүн зәрури шәртдир. Мајын 28-дә Азәрбајчанын истиглалијјәтинин е'лан едилмәсиндән, ејни заманда мүсәлман аләминдә илк республиканын тәмәлинин гојулмасындан бир ил кечир. Бу тарихи һадисәнин әһәмијјәти Азәрбајчанын һүдудларындан чох-чох кәнара чыхыр. Мүстәгил һәјатынын бир или әрзиндә Азәрбајчанын мүстәгил бир дөвләт кими јашамаг габилијјәтини дә, һүгугуну да сүбута јетирдијини играр етмәк үчүн бу кәнч республиканын досту олмаға еһтијач јохдур, елә-белә гәрәзсиз адам олмаг да кифајәтдир. Азәрбајчан демократијасынын сафлығы вә әмәксевәрлији, зијалыларын вәтән гаршысында өз борчуну дәрк етмәси вә дијарын түкәнмәз тәбии сәрвәтләри кәнч дөвләтин тәрәгги јолунда ити аддымларла ирәлиләјәчәјинә, азад халгларын азад аиләсиндә лајигли јер тутачағына зәманәтдир.

ДӨВЛӘТ ГУРУЛУШУМУЗУН МИЛЛИ ДИРЧӘЛИШ КҮНҮНДӘ ДҮШҮНЧӘЛӘР

— Мүстәгил дөвләт, милли истиглал, һәгиги суверенлик — өзүнү дәрк етмәк сәвијјәсинә јүксәлиш һәр бир халгын милли идеалы олмуш вә олмагдадыр. Бу тәбии вә тарихи просесин, кәрдишин јолу чәтиндир, мәшәггәтлидир, дашлы-кәсәклидир. Лакин, һәм дә шәрәфлидир, фәхарәтлидир. Бу үмуми милли бајрам күнүндә адыны һөрмәтлә чәкдијимиз, милли идеал вә варлыг бајрағымызы учалданлардан биринчиси сајылан М. Ә. Рәсулзадәнин һәлә 1906-чы илдә — 22 јашында јаздыгларыны хатырлајаг: **«Милли истиглалијјәт бир јолдур ки, чәми миләли — Гәрбијјә (Гәрб**

милләтләри) кетмишләр вә јердә галан милләтләр дә кедәчәкләр. Бу бир кечиддир ки, тарих һамысыны бурадан сүрүб кечирәчәкдир. Бу, бир дәһшәтин јолудур ки, хаһи-нә хаһи (истәсән дә истәмәсән дә) һәр кәс бурадан кечмәјә мәчбурдур. Бу, бир кечиддир ки, истибдад дағларындан ахан буланыг зүлм селләриндән тәркиб тапмыш дәһшәтли бир нәһр ичиндә иттифаг дүшмүшдүр».

Бу күн јенидән үч рәнкли истиглал бајрағыны учалданлар, һәгиги суверенлик јолу илә аддымламаг истәјәнләр, һәр шејдән әввәл вә биринчи нөвбәдә адлары билинән вә билинмәјән Азәрбајчан истиглал мүчадиләсинин әзиз шәһидләрини, бајрагдарларыны јад етмәли, онларын әмәлләри, өлмәз руһлары гаршысында баш әјмәлидир.

Азәрбајчан истиглал мүчадиләси тарихини исә XX әсрлә мәһдудлашдыранлар јанылырлар. 1918—1920-чи илләрдә мөвчуд олмуш Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти түрк халглары тарихинә 114-чү мүстәгил дөвләт кими дахил олмушдур. Мә'лумдур ки, түрк халглары гәдим вә јени тарихин һеч бир дөврүндә дүнја мејданында мүстәгил дөвләтсиз олмамышлар. Бу исә дикәр түрк халглары кими Азәрбајчан халгынын да милли мүстәгиллик идеалының јашамасыны шәртләндирән амилләрдән бири олмушдур. Үмуми түрк милли шүурунун, һәмрә'јлик вә бирлик руһунун бәрпа едилмәјә, дирчәлдилмәјә башладығы бир вахтда бу тарихи һәгигәт вә зәруријјәти гејд етмәк вачибдир.

Азәрбајчан милли истиглал идејасы зәнкин Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин варлығында јашамышдыр вә јашајыр. Бу идеал сон заманларда бир сыра надан вә чаһилләрин һүчумларына мә'руз галан А. Бакыхановун, М. Ф. Ахундовун, М. Шәфинин әсәрләриндә, «илк милли»мүчаһидимиз (М. Ә. Рәсулзадә) Һ. Зәрдабинин «Әкинчи»синдә, онлардан сонра кәлән Азәрбајчан зијалыларының бөјүк бир нәслинин јарадычылығында, әмәл вә фәалијјәтиндә күввәтләнмиш, кениш вүс'әт алмыш, халгын мә'нәви варлығының ајрылмаз һиссәсинә чеврилмишдир.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин јарадылдығы күн илк дәфә 1919-чу ил мајын 28-дә милли дөвләт бајрамы кими гејд олунмушдур. 73 илдән сонра — икинчи дәфәдир ки, бу тарихи һадисәни, бу тарихи күнү бајрам едирик. Халг мәсәли вар, дејирләр: нијјәтин һара, мәнзилин ора. Гој, тале бизи бу мәнзилә тез јетирсин!

ШӘКИ ИНГИЛАБДАН ӘВВӘЛКИ МӘТБУАТ СӘһИФӘЛӘРИНДӘ

Сон илләр өз милли дәјәримизә гајытмаг јолунда фајдалы аддымлар атылмаға башланмышдыр. Азәрбајчан Журналистикасы күнүнүн гејд едилмәси дә бу гәбилдәндир. 1875-чи ил ијулун 22-дән башлајан милли журналистика тарихимиз инди јенидән тәдгиг едилиб ишләнмәлидир. Һәм дә бу тарих һамынын таныдығы ајры-ајры мәтбуат органлары вә шәхсијјәтләрлә мәһдудлашмамалыдыр. Журналистикамызын чоғрафијасы чох кениш олуб. Гәзетләрдә дәрч олунмуш охучу мәктублары буну сүбут едир. «Шәрги-рус», «Һәјат», «Иршад», «Тәрәгги» вә дикәр гәзетләрдә мәсәлән, Шәкидән нә гәдәр савадлы, мәзмунлу, үммилли проблемләрә тохунан јазылара раст кәлмәк олур. Онлары топламаг, үмумиләшдирмәк, охучулара чатдырмаг мәнчә фајдалы олар.

Шәкинин тарихини статистик рәгәмләрлә, мә'лум шәхсләр вә һадисәләрлә мәһдудлашдырмаг биртәрәфли оларды. Кениш, чохчәһәтли, долғун игтисади, ичтимаи, сијаси, мәдәни-маариф һәјаты илә јашајан гәдим Шәкинин әсл тарихи өз тәдгигатчысыны көзләјир. Инди исә сона чатмагда олан XX әсрин илк илләриндә ана дилиндә нәшр олунан «Шәрги-рус» гәзетиндә Шәкидән јазылмыш бир мәктубу охучулара тәгдим едирәм. Мәктуб мүәллифи Һачыбала бәј Нағыбәјов (1876—1922) Шәкинин танынмыш зијалыларындан иди. Мәктубдан көрүнүр ки, о, Бакыда нәшр олунан «Каспи» вә Тифлисдә ана дилиндә чыхан «Шәрги-рус» гәзетләрини алыр вә диггәтлә охујурду. Һ. З. Тағыјевин гәзети сајылан «Каспи» илә Мәһәммәд Аға Шахтахтлынын нашири вә редактору олдуғу «Шәрги-рус» арасында илк нөмрәләрдән руһани мәктәбләри барәдә чидди полемика башламышды. Бу мүбаһисә вә тәнгиддә «Каспи»нин апарычы журналисти Әһмәд бәј Ағајев әсас рол ојнајырды. Принсипиал мәсәләдә «Шәрги-рус» дүзкүн мөвге тутурду. Гәзет јазырды: «Биз гәзет тә'сис етмишик мәддаһлыг үчүн јох, доғру сөз үчүн. Бизә кағыз јазанлардан сорушуруг иш јаландыр, ја доғру? Әкәр доғру исә нә үчүн һәгигәти кизләдәлим?».

Белә бир чидди милли характерли мәсәләдә Һ. Нағыбәјовун һәгигәт тәрәфиндә дурмасы, ону ачыг мүдафиәјә галхмасы ибрәтамиз факт, Шәки зијалыларының јеткинлијинин әламәти иди. Ибрәт алмалы, өјрәнмәли һадисәдир.

Шәки (Нуха) шәһәринин дөрд тәрәфи гәбиристандыр. Бунларын ичиндә ики харичиҗҗә гәбиристанлары вар ки, бири ермәни, икинчиси православны милләтләрдир. Бу зикр олунан гәбиристанларда әлли илдән вәфат етмиш өлүнүн гәбрини тапмаг мүмкүндүр. Ондан өтрү ки, әввәла бу харичиҗҗә гәбиристанларынын чар (чаһар) әтрафы җа хәндәк илә, җа бары илә бәркдир. Санијән (икинчи), дәхи мејит саһиби нәкүнә фәгир олса-олсун, гәбирин үстүндә лабүддүр бир нишан кәрәкдир гојула. Амма мүсәлман гәбиристанларына кедилсә бир иллик өлүнүн гәбрини тапмаг мүмкүн олмаз. Сәбәби будур ки, әрз олунур. Әввәла биз мүсәлман гәбиристанларынын чүмләсинин дөрд әтрафы ачыгдыр. Буна көрә һејванлар һаман јерләрдә билманеә кәзмәкдә вә гәбирләри хараб етмәкдәдирләр. Гәбиристанларда һејванларын төрәтдикләри... о гәдәр чохдур ки, мәрһум дәфн едиләндән бир ај сонра көрүрсән ки, гәбир јер илә бәрабәр олубдур. Бәс белә олан сурәтдә мә'лумдур ки, бир иллик өлүнүн гәбрини тапмаг бетәриг (һеч чүр) мүмкүн дејил бизим гәбиристанлыгымызда.

Инди бир азачыг да мүсәлман мәктәбләримиздән сөзләјәлим. Мә'сум сәбиләр мәктәб дејилән бир гаранлыг һүчрәдә отурубдулар. Молланын әлиндә һәмишә үч аршын узунлуғунда бир дәнә чубуг вар. Ондан өтрү ки, һәркаһ чочуглар сәсләрини бир аз алчагдан чыхарсалар вә јахуд бир кәлмәнин үстүндә бир аз тәвәггүф етсәләр (кәкәләсәләр) һаман ағач онларын башына дәјәсидир. Көрүнүр ки, дүнјада биз мүсәлман милләтиндән бәдбәхт милләт һеч јохдур. Бу бизим гәбиристанларымыз вә бу да бизим мәктәбләримиз.

Бунларын бөјлә олмағына сәбәб кимдир? Әлбәттә, чәнаб әфәндиләр, ахундлар вә индики һалда милләтпәрвәр олан дарүлфүнун мәктәбләриндә (университет) охујуб гуртармыш мүсәлманлардыр. Һәркаһ бу чәнаблар хаһиш етсәләр бизим мәктәбләримизи, гәбиристанларымызы бир гәрар үзә гојарлар. Һәр бир милләт мәктәбләрини артырмаға, елмин габаға кетмәјинә, кәлисаларын (килсәләрин) вә гәбиристанларын көзәллијинә вә тәмизлијинә һәср әфкар едијор, амма биз мүсәлманлар адам өлдүрмәјә, бир-биримизин ајағыны басмаға, гејбәт етмәјә вә гејри-гејри јарамајан әмәлләри тутуб өзүмүзү дүнјада рүсвај етмәјә сә'ј едирик. Милләтимизин чәһаләт һалында олмағына «Шәрги-рус» гәзетәсинин бәдхаһларынын һәрәкәтләри көзәл бир дәлилдир. Биз бир фикир едәлим. Бөјлә бөјүк бир рус падышаһлығында 20 милјона гәдәр мүсәлманларын ики дәнә гәзетәси вар. Онлары да милләтпәрвәр олан мүсәлманларымыз бизә чох көрүрләр. Һаман гәзетәләрә көмәк едәчәкләри мәгамда писликдән башга һеч бир шеј етмијорлар. Нечә ки, чәнаб Әһмәд бәј Ағајев әлинә гәләми аланда фикринә «Шәрги-рус»дан башга бир шеј дүшмијор. Чәнаб Әһмәд Аға! Һәркаһ сизин чәнаб Мәһәммәд аға илә хүсуси әдавәтиниз вар исә өзү илә әдавәт едә биләрсиниз, нә инки һәмишә гәзетләрин сүтунларыны «Шәрги-рус»ун барәсиндә јазасыныз. Сиз нечә мүсәлмансыныз? Сизә лазымдыр ки, шад олуб шүкүр едәсиниз ки, бизим дә түрк дилиндә гәзетәмиз вар. Вә бу гәзетә илә нәинки елми олан мүсәлманлар вә дүканчылар, һәтта фәһләләр дә охујуб билирләр ки, дүнјада нә вар, җә'ни бу гәзетләр илә мүсәлманлар чаһл зүлмәтиндән мааријф ишығына чыхарлар. Бундан сонра сиздән өтрү ејб дејил ки, сиз һәмишә «Шәрги-рус»ун бәдхаһы олурсунуз! Хејир! Сиз гәзетәнин бәдхаһы олмијорсунуз, 20 милјон мүсәлманларын бәдхаһы олујорсунуз Әһмәд бәј! Күманымыз будур ки, иншааллаһ бундан сонра сиз биз мүсәлманларын гәлбләрини зәдәләндирмәјиб «Шәрги-рус» нам (адлы) гәзетәмизин бәдхаһы олмајасыныз.

Һачыбала бәј Нағыбәјов

«Шәрги-рус» гәзети, № 41,
6 ијул 1903.

«ГӘЗЕТ КӘРӘК ХАЛГЫН АЈНАСЫ ОЛСУН»

— Азәрбајчан дилиндә илк милли гәзет олан «Әкинчи»нин биринчи нөмрәси 116 ил бундан әввәл, 1875-чи ил ијулун 22-дә Бакыда чапдан чыхмышдыр. Шүбһәсиз ки, бу фактын өзү халгымызын ичтимаи-сијаси вә мә'нәви һәјатында әламәтдар һадисә олмушдур. Ахы милли гәзетин јарадылмасы һәр бир халгын милли варлығынын ән бөјүк көстәричиси, тәрәгги вә тәкамүлүнүн вачиб шәртидир. Һәсән бәј Зәрдабинин хидмәти мәһз бундан ибарәтдир ки, о, чох чәтин олан бу јолда илк әмәли аддым атмышдыр.

Һ. Зәрдаби Азәрбајчан халгынын көркәмли оғулларындан бири, һәгиги вәтәнпәрвәр, дәрин тәһсил көрмүш адам иди, тәкчә Азәрбајчанын дејил, һәм дә харичи өлкәләрин тарихинә вә мәдәнијјәтинә мүкәммәл бәләд иди. Фәал мааријфчилик ишә апаран, милли мә'нәви сәрвәтин зәнкинликләрини, азадлыг вә тәрәгги идеҗаларыны кениш күтлә-

ләрә чатдырмаға чалышан Һ. Зәрдаби дәрк едирди ки, бу мүһүм вәзифәнин өһдәсиндән кәндлинин дә, зиjалынын да башa дүшәчәjи дөври нәшр daha jахшы кәлә биләр. О, мәгаләләриниң бириндә бу барәдә белә jазырды: «Һәр бир вилаjәтин гәзети кәрәк ол вилаjәтин аjнасы олсун... jахшы-jаманлығыны ашкар еләсин», халгын «һәр бир дәрди вә хаһиши ол гәзетдә чап олунсун ки, ол гәзетә бахан халгы аjнада көрән кими көрсүн».

Һәсән бәj Зәрдаби «Әкинчи» гәзетини jарадаркән бу принсипи әсас көтүрмүшдү. Геjд етмәк лазымдыр ки, гәзетин охучуjа догру jолу һеч дә гыса вә асан олмамышдыр. «Әкинчи»нин илк нөмрәсини дөрд ил әрзиндә нечә-нечә гапылары дөjәндән, jени нәшрин әлеjһдарларына гаршы инадла мүбаризә апарандан сонра бурахмаг мүмкүн олмушду. Гәзет ajда ики дәфә чыхыр вә бөjүк рәгбәтлә гаршыланырды. Бәлкә дә чох адам билмир ки, редаксиjанын бүтүн коллективи... чәми бир нәфәрдән — Һәсән бәjин өзүндән ибарәт иди. О, һәм мәгаләләрин әксәриjjәтинин мүәллифи, һәм редактор, һәм корректор, һәм дә мәтбәә фәһләси иди. Үстәлик, гәзетин бүтүн хәрчини өз маашындан өдәjирди. Бу барәдә һеч дүшүнмүсүнүзмү ки, Москва Университетинин мә'зуну, танынмыш бәj аиләсинин өвлады олан 30 jашлы бу чаван оғланы о заман белә бир фәдакарлыға сөвг едән нә иди?

Бу суалын чавабыны Һ. Зәрдабинин өз мәгаләләриндә тапмаг олар. О, үрәк ағрысы илә jазырды: «Һәр кәси чағырырам кәлмир, көстәрирәм көрмүр, дејирәм ганмыр. Ахыр көрдүм ки, онлары һарajлajыб чағырмагдан, онлара демәкдән башга бир гејри әлач jохдур». Һәсән бәj бу әлачы гәзет бурахылмагда көрдү.

Зәрдаби елмин, тәһсилин, елми-техники тәрәггинин Азәрбajчан халгынын мүгәддәраты үчүн әһәмиjjәтини башa дүшәрәк, «Әкинчи»нин сәһифәләриндә бу проблемләрин ишыгландырылмасына хүсуси диггәт jетирирди. О, Азәрбajчан зиjалыларынын кәнч нәслинә мүрачиәт едәрәк jазырды: «Еj елм тәһсил едән чаванларымыз! Доғрудур, бизим вәтән гардашларымыз илә үнс тутмаг чәтиндир...Доғрудур, гejри милләтләр сизин камалынызы көрүб сизә артыг рүтбә верәчәкләр, амма инсаф дејил ки, беш күн өмрүн ләззәтиндән өтрү милләти, гардашларынызы атыб, онлары кор вә сәркәрдан гоjасыныз... Өз гардашларынызы әмәли-хеjрә вадар един, гоj шүәралар сизи һәчв етсин, моллалар лә'нәт охусун... Сиз милләт үчүн зәһмәт чәкирсиниз вә бишәкк кәләчәкдә милләтин көзү ачыланда сизи шаһид һесаб един, сизә рәһмәт охуjачаг».

Һ. Зәрдаби гәзетин мүһүм вәзифәләриндән бирини дә оғлан вә гызлары өз Вәтәнинин һәгиги вәтәндашлары, өз халгыны сәдагәтлә севән аловлу вәтәнпәрвәр кими jетишдирмәкдә көрүрдү. Гәзет кәнч охучулара дәфәләрлә хатырладырды ки, әчдадларымыз сизә көзәл, бәрәкәтли, зәнкин бир дөвләт — Вәтән торпағы гоjуб, «Jер вә көjдә олан шеjләри сизин ихтиjарыныза вериб», лакин бу мисилсиз хәзинәдән инди башгалары истифадә едирләр. Бу вәзиjjәтдән чыхмаг, өз jурдунун әсл саһиби олмаг үчүн jалныз елмин наилиjjәтләринә әсасланмаг, күтләләри маарифләндирмәк лазымдыр.

Һәсән бәj Зәрдаби Азәрбajчан халгынын башына кәлән бир чох бәлаларын сәбәбләрини маарифин, елмин jохлуғунда, тәһсилин мәһдудлуғунда көрүрдү. О, «Әкинчи»дә дәрч олунмуш мәгаләләриниң бириндә jазырды ки, бәлаларымыздан вә чәтинликләримиздән данышаркән үмуми савадсызлығын һеч адыны чәкмирик, һалбуки бу башлыча сәбәбдир.

Бизим мәтбуат дилимиз-үслубумуз «Әкинчи» илә jаранмышдыр. Инди һәмин гәзетин нөмрәләрини охуjаркән Һ. Зәрдабинин вә онун мәсләкдашларынын дилинә һеjран олмаjа билмирсән: онлар халгын кениш тәбәгәләриниң башa дүшә билдиjи садә, ajдын, тәмиз ана дилиндә jазыб-jарадырдылар. Ачығыны дејим ки, индики гәләм әһлинин бир чоху Һәсән бәjин ана дилинә гajғыкеш мүнасибәтиндән, онун сафлығыны вә зәнкинлиjини горумаг уғрунда әмлә вә ардычыл мүбаризә апармасындан чох шеj өjрәнә биләр.

Бир daha геjд етмәк истәjирәм ки, «Әкинчи» гәзетинин ән'әнәләрини тәкчә гәләм усталары дејил, һамымыз jенидән өjрәнмәлиjик. О, әсл халг демократик мәтбуатынын нүмунәси кими бу күн дә, һеч шүбһәсиз, сабаһ да jени биликләр вә jени гочрүбә мәнбәjи олараг галачагдыр.

«ӘКИНЧИ»ДӘН ӨJРӘНӘК

Бу ил бириичи дәфәдир ки, республика Президентинин фәрманы илә илк дөври мәтбуат органымыз олан «Әкинчи» гәзетинин ишыг үзү көрдүjү күн — ијулун 22-си республикамызда Азәрбajчан журналистикасы күнү кими геjд едилир. Милли дәjәрләрә, ән'әнәләрә гajытмаг, онлары сағлам вә мүасир тәләбләр зәмининдә давам вә инкишаф етдирмәк jолунда daha бир аддым атылмышдыр. Көкә гajытмаг мүстәгил jол сечмәк демәкдир. Бу исә өз нөвбәсиндә чох бөjүк мәс'улиjjәт, узагкөрәнлик, дүшүнүб-дашынмаг

тәләб едир. Бу күн адичә, кечичи бир тәдбир күнү олмасын көрәк. Республиканын журналист ордусу, һәр бир редаксија коллективи, һәр бир гәләм саһиби журналистикамызын «Әкинчи» илә башлајан тарихи кечмишинә, күдрәтли журналист вә публисистләримизин јарадычылығына, бир сөзлә, кечдијимиз јола варислик һисси илә нәзәр салмалы, бу күнүн вә кәләчәјин јолуну, вәзифәләрини мүәјјәнләшдирмәлидир. Әлбәттә, тарихә нәзәр салмаг ондан күл дејил, од көтүрмәји бачармаг демәкдир. Азәрбајчан журналистикасы исә бу бахымдан чох зәнкиндир. Елә «Әкинчи»нин 1-чи нөмрәсинин һ. Зәрдаби тәрәфиндән јазылмыш баш мәгаләси илә танышлыг, мәнчә, үмуми, илкин тәсәввүр јарада биләр.

ДАХИЛИЈЈӘ

«Әкинчи» гәзетинин бина олмағынын сәбәбләриндән о гәзети чап етмәк барәсиндә көндәрдијимиз е'ламнамәдә данышдыг. Әлбәттә о сәбәбләрдән савај буна гејри сәбәбләр да чохдур. Амма онлары бура да исмән адламаг мәгдур (мүмкүн) дејил. Она көрә о сәбәбләрдән данышмағы лазым билмәјиб хаһиш едирик бу «Әкинчи» гәзетинин әввәлинчи нөмрәсиндә о гәзетин мәзмунундан кофтүку едәк. «Әкинчи» гәзетиндә бу ашағыда адланан фәсилләр олачагдыр. Әввәлинчи фәсил дахилијјә олачагдыр, јә'ни гәзетин мүшисинин (редакторунун) өз тәрәфиндән јазылан шејләр олачагдыр. Икинчи фәсилдә әкин вә зираәт хәбәрләри олачагдыр, јә'ни бизим ја гејри-вилајәтләрдә олан әкинләрдән, онлары әкиб бечәрмәкдән, онлары әкиб бечәрән вахтда ишләнән әсбаблардан (аләтләрдән), әкин јерин шүхм (шум) етмәкдән, әкин јерини гүввәтли етмәкдән өтрү о јерә гејри шејләр гарышдырмагдан, хүласә, әкиндән вә әкини бичиб, көтүрүб, гурудуб, дөјүб сахламагдан данышыг олачагдыр. Һәмчинин бу икинчи фәсилдә малдарлыгдан вә маллардан әмәлә кәлән шејләрдән данышыг олачагдыр, јә'ни бизим вә ја гејри-вилајәтләрдә нә гисм маллар сахламагдан вә ја нә төвр сахламагдан вә онлардан әмәлә кәлән шејләри нә төвр јахшыраг әмәлә кәтирмәкдән данышыг олачагдыр. Үчүнчү фәсилдә елм хәбәрләри олачагдыр, јә'ни елм ја имтаһан јолу илә ашкар олан, мәсәлән, инсанын бәдәнинә вә малына нәф'и олан хәбәрләрдән данышыг олачагдыр. Дөрдүнчү фәсилдә тазә хәбәрләр олачагдыр вә бу тазә хәбәрләр бир нечә гисм олачагдыр. Әввәла, тичарәт, хәбәрләри олачагдыр, јә'ни бизим вилајәтимиздә вә ја гејри-вилајәтләрдә бир шеј, мәсәлән, буғда филан шәһәрдә ја филан кәнддә нә гијмәтә вә нә төвр сатылмагдан хәбәр вериләчәкдир. Санијән (икинчи), бизим Русија дөвләтинин вә гејри-дөвләтләрин политика хәбәрләриндән данышыг олачагдыр, јә'ни падшаһларын вә онларын вүзәраларынын араларында олан данышыглардан вә дөвләтләр арасында олан чәнкләрдән (мүһарибәләрдән) хәбәр вериләчәкдир. Салисән (үчүнчү), Русија дөвләти тәрәфиндән өз табеләринә садир олан һөкмләрдән хәбәр верәчәкдир. Рабеән (дөрдүнчү), бизим кәнд судларында ја миравој судда вә ја окружној судда гәт' олан ишләрин үмдәсинин гәтнамәси олачагдыр. Хамисән (бешинчи), јухарыда зикр олан хәбәрләрдән савајы, һәр бир вилајәтдә ашкар олан мәшһур пахошлуг ја јангу, ја оғурлуг вә ја гејри-гисм хәбәрләрдән данышыг олачагдыр.

Бу мәзмунда гәзети мүсәлманлар үчүн вачиб билиб онун зәһмәтини вә зәрәрини гәбул едиб, башлајырыг вә мүсәлманларын анлыјан вә пишров (габагчыл) кәсләриндән илтимас едирик ки, халга бу гәзети охумаға мане олмасынлар, бәлкә сә'ј етсинләр ки, ону охујан чох олсун. Бу тәвәггеи анлыјан кәсләрдән еләдијимизә сәбәб одур ки, бизә мә'лумдур бизим мүсәлманлар һәмишә өз анлыјан кәсләрини әзиз тутуб, онларын сөзләринә әмәл едибләр. Әлбәттә, анлыјан вә пишров кәсләрә лазымдыр ки, халгын бу е'тибарына хәјанәт етмәјиб онун көзләри ачылмаға сә'ј вә кушеш етсинләр. Дүнја бир шејдир ки, һәмишә дөвран едир вә инсан бу төвр дүнјанын кәрдишинә көрә көрәк һабелә өз рәфтарыны да дәјишдирсин, нечә ки, мәсәлдир дејәрләр зәманә дәјишилмәји әлбәттә һәр анлыјан кәсә мә'лумдур вә бу төвр зәманәнин дәјишилмәји бизим илә дејил, һәмчинин биз гадир дејилик ки, зәманәни дәјишилмәкдән сахлајаг. Ол кәсләр ки, һәмишә бизә е'тибар едиб бизим сөзләримизә әмәл едибләр, зәманә дәјишилдијинә көрә күн-күндән тәрәгги едиб ирәли кедирләр. Онларын белә ирәли кетмәјинә мане олмаг, јә'ни онлары кечән зәманәнин гајдасы үзрә сахламаг мәсләһәт дејил, она көрә ки, јолу онлар бизсиз дә кедәчәкдирләр. Пәс бизим анлыјан вә пишров кәсләрә ејни мәсләһәтдир бу јолу онлар илә бир јердә кетсинләр, та ки, онларын тез тәрәгги етмәјинә сәбәб олсунлар вә буна көрә кәләчәкдә һәмчинин онлара пишров олсунлар.

«Әкинчи», № 1, 22 ијул 1875.

ШӘКИ ИНГИЛАБДАН ӘВВӘЛКИ МӘТБУАТ СӘҺИФӘЛӘРИНДӘ

«Шәки фәһләси»нин 20 ијул 1991-чи ил тарихли нөмрәсиндә Һ. Нағыбәјовун «Шәрги-рус» гәзетинин 1903-чү ил 6 ијул тарихли 46-чы нөмрәсиндә һәмин гәзетин мөвгејини чох бөјүк гејрәт вә чәсарәтлә мүдафиә едән мәктубуну охучулара тәгдим етмишдик. Инди бу гәбилдән олан башга бир тарихи сәнәди — Ахунд Молла Фәрәҹ Пишнамаззадәнин башчылығы илә Шәкинин танынмыш нүфуз саһибләринин имзасы илә «Тәрәгги» гәзетиндә дәрч олунмуш бир телеграм мәтни илә «Шәки фәһләси»нин охучуларыны таныш етмәк истәјирәм. Сөһбәтин нәдән кетдијини гысача хатырладым.

Чар Русијасында икинчи нөв вәтәндашлар сајылан мүсәлманлара, о чүмләдән азәрбајчанлылара гәзет нәшр етмәк һәмишә чәһәннәм әзабына бәрабәр олуб. 1828—1917-чи илләр арасында ана дилиндә 4—5 ил өмүр сүрмүш гәзет ады чәкмәк чәтиндир. Милли мәтбуатымызын ән зәнкин дөврү сајылан биринчи рус ингилабы дөврүндә дә вәзијјәт дәјишмәмишди. Мәсәлән, Тифлисдә нәшр олунан «Шәрги-рус»ун нәшри чәми 22 ај сүрдү (март 1903—јанвар 1905), XX әсрдә Азәрбајчан торпағында илк ачыг гәзет олан «Һәјат»ын 1905—1906-чы илләрдә чәми 325 нөмрәсини бурахмаг мүмкүн олду. Ону әвәз едән «Иршад» 2 ил 6 ај чыха билди. 1908-чи илин ијунунда бағланды. Арадан гыса бир мүддәт кечмәмиш 1908-чи ил ијулун 3-дә Әһмәд бәј Ағајевин редакторлуғу илә «Тәрәгги» адлы, ири форматда, күндәлик гәзет чыхды. Лакин августун сону вә сентјабрын әввәлләриндә онун да башынын үстүнү думан алды. Милләтин ана дилиндә күндәлик гәзетсиз галмасы тәһлүкәси јаранды. Бах белә бир шәраитдә Шәкинин нүфузлу зијалы вә иш адамлары, милләт тәәссүбкешләри Бәшир бәј Ашурбәјова коллектив телеграмла мүрачиәт етмишдиләр. Мәктубла дејил, мәһз телеграмла, чүнки вәзијјәт чәтин вә бөһранлы иди. Вахтилә М. Ә. Рәсулзадәнин дә јаздығы кими, Азәрбајчанда чыхан илк Авропа типли күндәлик сијаси «Тәрәгги» гәзети бағлана биләрди. Шәкинин елпәрәст, мәтбуатын ролуну вә гијмәтини билән узагкөрән адамларынын бу адды мы шәһәримизин тарихинә дүшмәлидир. Һәмин телеграмы вә «Тәрәгги»нин нечә хилас едилдијинә даир онун редактору Әһмәд бәј Ағајевин мәгаләсини бирликдә дәрч етмәк мәнчә фајдалы олар. Һәр ики јазы гәзетин мәтниндән илк дәфәдир ки, чап едилир.

НУХАДАН ТЕЛЕГРАМ

Бәшир бәј Ашурбәјов чәнабларына Нухадан бөјлә бир телеграф кәлмиш:

Биз зилдә (ашағыда) имза едәнләр, сиз чәнабын «Тәрәгги» гәзетәсиндән исте'фа етмәјинизә ә'ла дәрәчәдә тәәссүф едиб вәзифеји-мүгәддәсәмиздән иддиа едириз, тәвәгге вә рича едирик ки, бу гәдәр әһалинин јеканә васитеји-тәрәгги вә һидајәти олан «Тәрәгги»ни өз-өзүнү апаранадәк мүавинәт вә тәгвијјәтдән гүввәтләндирмәкдән чәкинмәјәсиниз.

Ахунд Пишнамаззадә, Ширәли бәј Ашурбәјов, Һүсејн Таһирзадә, Абдулла бәј Әфәндијев, Мәгсуд бәј Лүтвәлибәјов, Бәрадәрани Әлијев (Мәммәдсадыг Әлијев гардашлары), Исмајыл Исмајылов, Һүсејнбәјов, Фәрәҹ Гулијев, Јунис Һачыјев, Мећдигулу Зүлфүгаров, Сәмәд Мәликов, Әһмәдов, Һүсејнов, Һидајәт бәј Ханабадски, Һачыјев, Шејхзадә, Манафов.

«Тәрәгги», №.53, 16 сентјабр 1908.

Г е ј д: Телеграм Шәкидән сентјабрын лап әввәлләриндә вурулмушдур.

ТӘРӘГГИЈУНЛАРА БӘШАРӘТ

Бир нечә күндән бәри гәзетимиздә «Иршад-прогресс» ширкәти тәрәфиндән «Тәрәгги» гәзетәсинин бағланачағы хүсусунда верилән е'лан үмум тәрәггипәрәстләри гәм вә јаса дүчар етмишдир. Мәзкур ширкәтин нә нөв вүчуда кәлмәси чүмлә гареинимизә (охучуларымыза) мә'лумдур! Бу барәдә тәфсилат вермәји артыг билириз. Лакин бәдбәхтанә мүсәлман һәр ишиндә олдуғу кими бу ишдә дә әввәлчә сә'ј вә тәлаш едиб ахырда јаваш-јаваш сојујуб иш бәрһәм (гармагарышыг) олду.

147 пајдан икинчи һиссәсини иддиа едән фәгәт 40 нәфәр олду! Галанларына нә гәдәр е'лан, әчз (ахырынчы сөз) вә илһаһ (тә'кид, исрар) олду исә бир сәмәрә бәхш етмәди!

Мејданда Бәшир бәј Ашурбәјов, Гара бәј Гарабәјов вә Бәһрам бәј Ахундов кими үч-дөрд әрбаби-ичтиһаддан (чалышан, сә'ј едән) башга бир кәс галмады! Бунлар исә тамам 10 ај мүддәтиндә ағыр вә бөјүк бир тәшәббүсүн һәр нөв мадди вә мә'нәви зәһмәт вә мәшәггәтинә гатлашыб иши апарыјор идиләр! Лакин ахырәламәр һеч бир тәрәфдән һиммәт вә көмәк көрмүјүб вә вар гүввәмизи сәрф етдикдән сонра гәзетәји бағламагдан башга бир чарә галмады. Лабүдд вә начар ширкәтин үмум үзвләринә е'лан верилиб. Бу

jолда бир тәдбир вә чарә арамаг үчүн үзвләр ичласи-үмумијәјә дә'вәт олундулар!!

Ичласда чох көфтуку (сөһбәт) вә мүзакирәдән сонра гәзетәји бағламагдан башга бир јол көрүнмүјор иди.

Лакин ширкәтин үзвү вә банисн вә өз хејрат вә һүснаты илә мәшһур чәнаб Муртуза Мухтаров Гафгаз мүсәлманлары арасында рәһбәри-тәрәгги вә тәмәддүн олан гәзетәмизин мәһв олмасына разы олмајыб гәзетәји өз хәрчи илә даими сурәтдә апармаға һазыр олдуғуну ифласа билдирди.

Ичлас чәнаб Мухтаровун бу тәклифини кәмали мәсәррәт (шадлыг) илә гәбул едиб чәнабан (чәнаблар) Бәшир бәј Ашурбәјову вә Гарабәјову бу барәдә Муртуза Мухтаров илә данышыб гәзетәнин мүшар илејһә (ады чәкиләнә) тәһвил верилмәк сурәтини тә'мин етмәк үчүн вәкил етди.

Иштә бу чәнаблар Муртуза Мухтаров илә көрүшүб иши тамам едиб бу күндән гәзетәмиз чәнаб Мухтаровун имза вә ады илә нәшр олунмаға шүру етди.

Әвәт! Јас вә әләмә гәрг олмуш тәрәггијунлара бәшарәт олунсун! Муртуза Мухтаров кими бир затын гәзетәмизин башында олмасы гәзетәмизин әләддәвами-баги олмасыны тә'мин едәр!

Даһа бундан сонра демәк олар «Тәрәгги» вар вә олачагдыр!! Чүнки гәзетәнин ән бөјүк тәһлүкәси мадди тәрәфидир. Вә Муртуза Мухтаров кими бир тәрәггипәрвәр бир сәбат вә дөвләт саһиби бир гәзетәнин башында олдугда һаман гәзетәнин һәр бир тәһлүкәдән мәс'ун (тохунулмаз) олмасы бәһһидир (јахшыдыр).

Бундан әлавә чәнаб Мухтаровун тәләб вә хаһишинә көрә гәзетәмиз бу дүшәнбә тәсбит олунмуш «Әдаләт», «Һүрријјәт», «Мүсават», мә'ниләринә гуллуг едәчәк, бу барәдә наширимиз илә һеј'әти-идарәнин арасында иттиһади-ара олдуғундан гәзетимизин сабигдәки һеј'әти-тәһririјјәси дә бәргәрардыр.

Иштә тәрәггијунларын јасы мәсәррәтә (шадлыға) мүбәддәл (чеврилмиш) олсун. Мәһв дејил, «Тәрәгги»миз тазә бир гүввә илә, даһа зорлу, даһа рөвнәгли бир һәјат тапды!!

Јашасын «Тәрәгги»јунлар!!

Әһмәд бәј Ағајев

«Тәрәгги», № 46. 7 сентјабр 1908.

ШӘХСИЈЈӘТ ВӘ МИЛЛИ ДӘЈӘРЛӘР: ТАРИХ НӘ ДЕЈИР?

Һәр бир инсан вә халг үчүн өзүнү танымамагдан бөјүк тәһлүкә јохдур. Өзүнү танымајан милләт тарихи инкишаф јолуну вә сәмтини дүзкүн мүәјјәнләшдирә билмәз. Дикәр тәрәфдән тәһлүкәсиз јол сечмәк үчүн тарих елминә јиҹәләнмәк вачибдир. Јахшы дејибләр ки, биз кечмишимизи она көрә сорғу-суала чәкир. өјрәнирик ки, бу күнүмүзү бизә изаһ етсин, танытсын вә кәләчәк јолу мүәјјәнләшдирмәјә јардым етсин.

Билмәк лазымдыр ки, шәхсијјәтсиз халг, тарих јохдур. Халгын гәдәр вә талејиндә шәхсијјәтләрин ролу әвәзсиздир. Милләт, халг шәхсијјәтләри илә танынар. Халгын башыны уча едән, ону јашадан, тәрәгги вә тәкамүлүнү истигамәтләндирән, мүһафизә вә мүдафиәсини тәшкил едән шәхсијјәтләр халгын ән бөјүк дөвләтидир.

Тарихи шәхсијјәтләри өјрәнмәклә һәр бир халга хас олан үмдә кејфијјәтләри ортаја чыхармаг олар. Мәсәлән, тарих әдәбијјатында түрклөрин тарихи шәхсијјәтләринә хас олан үч мүһүм чәһәт ајдын көстәрилир: дөвләт гуручулуғу исте'дады вә габилијјәти, гәһрәманлыг вә фәдакарлыг, инсаф вә мәрһәмәтлилик. Тәсадүфи дејил ки, мәһз бу кејфијјәтләринә көрә түрклөр һеч вахт мүстәгил дөвләтсиз вә тарихи шәхсијјәтсиз олмамышлар. Инсанлыг тарихинә 128 мүстәгил түрк дөвләтинин ады јазылмышдыр. Бу дөвләтләрдән сәккизини азәри түркләри јаратмышлар. Бизим ахырынчы дөвләтимиз 1918—1920-чи илләрдәки Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтидир. О, 114-чү түрк дөвләти иди.

Түрк дөвләтләринин, дөвләт вә һөкумәт башчыларынын тарихини вә шәхсијјәтләрини өјрәнмәк бахымындан мәшһур түрк јазары вә алими Мустафа Јазычынын «Тарихдә 128 түрк дөвләти илә 318 дөвләт—356 һөкумәт башганларынын өзәлликләри» әсәри хүсуси мараг доғурур (Анкара, 1990). 336 сәһифәлик бу китабда ән әввәл диггәтими чәлб едән «Итһаф» (һәсретмә) олду. Доггуз бәнддән ибарәт бу итһаф чох шеј дејир, түрк халгынын милли дәјәрләрини ачыг бүрүзә верир. Бу «Итһаф»ы вә она мәним јаздығым «Нәзирә»ни охучулара тәгдим едирәм.

Итһаф

Әчдадыны, тарихини вә түрк бөјүкләрини севәнләр үчүн һазырладығым бу әсәрими:

1. Бир күн белә бајрагсыз вә дөвләтсиз галмамыш вә ифтихар етдијимиз Аталарымызы јетишдирмиш олан түрк милләтинә;

2. Кәлмиш-кечмиш түрк дөвләт вә һөкумәт башганлары илә бөјүк команданларымыза;

3. Дөвләт ишләринә јарарлы адам сечмәји биләнләрә;

4. Дөвләт механизмини адил бир шәкилдә ишләдәнләрә;

5. Гурулушу дүнја тарихинин башланғыч күнләриндә кериләрдә галан, бөјүк милләтимизин зәфәрләри вә әвәзсиз севинч долу тарихинә лајиг, гүрур вә өјүнмә гајнағымыз, милли һакимијјәтимизин тә'минаты, Вәтән вә милләт шәрәфинин горујучусу Шанлы Ордумуза;

6. Ордумузун бүкүнкү дурума јетишмәсиндә пајлары чох бөјүк олан, варлыглары илә ифтихар етдијимиз гуллугда вә исте'фада олан забитләримизә;

7. Әдаләтин бүтүн јурдда һаким олмасыны сахлајанлара;

8. Бөјүк түрк милләтинин бирлик вә бәрабәрлијини горујанлара;

9. Мәшрү-низамын вә дөвләти-әбәд мүддәтин даим јанында оланлара, әрмаған едирәм.

Јазачағым китаба итһаф әвәзинә
нәзирә

1. Әчдадыны, тарихини, өз түрк бөјүкләрини севмәјәнләрә;

2. Бир күн белә бајрагсыз вә дөвләтсиз галмамыш вә ифтихар етдијимиз Аталарымызы јетишдирмиш олан түрк милләтинә јад олан манкуртлара;

3. Дөвләт вә һөкумәт башына сатгынлары вә наданлары кәтирәнләрә;

4. Дөвләт ишләринә јарарлы адамлары дејил, өз гоһум-әграба, дост вә јерлиләрини гојанлара;

5. Милләтин шәрәф, намус вә варлығыны горујачаг инзибати органлары рүшвәтхорлар, намуссуз вә вичдансызлар һесабына долдуранлара;

6. Милли ордумузу ләғв едиб, халгы силаһсыз вә мүһафизәсиз гојанлара;

7. Бүтүн јурдда әдаләтсизлији һөкмфәрма олмасына рәвач верәнләрә;

8. Бөјүк түрк милләтинин, онун ајрылмаз тәркиб һиссәси олан Азәрбајчан халгынын милли бирлијини позанлара;

9. Азәрбајчанын тәбии вә мә'нәви сәрвәтләрини һәрраҹа гојанлара;

10. Јаланчы милләт пәһләванларына, халгын милли һисси илә ојнајанлара;

11. Азәрбајчаны әбәди әсарәт вә мүстәмләкәчилик зүлмүндә сахламаг истәјән инзибати-амирлик системинә — «Лә'нәт вә мин лә'нәт!» һисси илә бу китабы гәләмә алырам.

САҒ ӘЛИНИЗ БАШЫМЫЗА!

Үч Прибалтика Республикасы — Литва, Латвија вә Естонија истиглала — там мүстәгиллијә говушур. Көзүмүзүн өнүндә чох бөјүк тарихи һадисә баш верир. Дүнјанын сијаси хәритәсинә үч јени дөвләтин ады јазылыр. Бу, чох бөјүк тарихи һадисәдир. Нәзәрә алаг ки, планетимиздә үч миндән чох халг, милләт, тајфа јашајыр. Мүстәгил дөвләтләрин сајы исә 200-ә јахындыр. Онлардан 184-ү Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын үзвүдүр. Тарихин вә талејин һөкмү илә истиглалијјәтә говушмаг бөјүк хошбәхтлик, бөјүк сәадәтдир!

Истиглалијјәтин јолу чәтиндир, чох чәтиндир, дашлыкәсәклидир, ганлы-гадалыдыр. Буну дәрк етмәк лазымдыр.

Истиглалијјәтә вә һәгиги мүстәгиллијә чан атан халгын вә милләтин гәтијјәти, бирлији вә рәшадәти, игтисади вә мәдәни инкишаф сәвијјәсинин јүксәклији, чоғрафи мөвгеји, јашадығы мүһитин вә шәраитин әлверишли олмасы, јаранмыш имканлардан истифадә етмәк бачарығы кәрәкдир. Истиглалијјәт чох бөјүк тарихи манеәләри арадан галдырмагла мүмкүн олур.

Јашадығымыз XX әсрә нәзәр салаг. Бу әсрин әввәлләриндә дүнјада јалныз отуза јахын мүстәгил дөвләт вар иди. Сәксән илә јахын бир мүддәтдә 130-дан артыг мүстәгил дөвләт әмәлә кәлмишдир.

Нәјин бањасына? Јашадығымыз әсрдә ики дүнја мүһарибәси олмушдур. Реҝионал мүһарибәләрин сајы јүзә чатыр. Јүз милјонларла адам дөјүш меjданларында өлдүрүлмүш, шәһид олмушдур. Империјалары сахламаг истәјәнләрлә онлары дағытмаг уғрунда чарпышанлар нә гәдәр гурбанлар вермишләр. Лакин империјалары хилас етмәк мүмкүн олмады. Бу империјаларын харабалыглары үзәриндә јени мүстәгил дөвләтләр јаранды вә јаранмагдадыр. Инди биз дүнјанын ахырынчы империјасынын сүгуту дөврүнү јашајырыг. Литва, Латвија вә Естонија бу империјадан гопан илк мүстәгил өлкәләрдир.

Аталар јахшы дејибләр ки, зүлм илә абад оланын ахыры бәрбад олар. Тәчрүбә көстәрир: о халг, о милләт там истиглалијјәт вә мүстәгиллијә наил ола биләр ки, бу тарихи имтаһана әввәлчәдән вә чидди һазырлашсын, милли шүуру, бүтүн варлығы, мадди вә мә'нәви гүввәләри бу истигамәтә јөнәлдилсин, милли бирлик вә милли гејрәт һәр шејдән үстүн тутулсун, халгы дахилдән парчалајан, гүввәләрини зәифләдән, диггәтини башга сәмтә јөнәлдән әнкәлләри арадан галдыра билсин, истиглалијјәт үчүн лазым олан објектив вә субјектив амилләри бирләшдирмәјә гадир олсун.

Прибалтика республикаларынын истиглал бајрамы һамымызын бајрамыдыр. Инди бу республикалары дүнјанын отуздан чох өлкәси, о чүмләдән Америка Бирләшмиш Штатлары, Франса, Инкилтәрә, Алманија, Јапонија вә башгалары рәсми сурәтдә танымышлар. Јәгин ки, бөјүк ағрылар баһасына олса да Москва да бу республикалары таныјачаг.

Нечә дејәрләр зүлмәт бузу сындырылмыш, истиглал нәһри һәрәкәтә кәлмишдир. Уғур олсун истиглала говушанлара! Сағ әлләри бу арзуда, бу гәтијјәтдә оланларын башына!

«КАВКАЗСКИ КАЛЕНДАР»ДА ЈАЗЫЛМЫШДЫР

XIX әсрин әввәлләриндә чар ордусу Гафгазы, о чүмләдән Шимали Азәрбајчаны ишғал етдикдән сонра өз һакимијјәтини мөһкәмләтмәк үчүн һәрби-инзибати органларла јанашы, әһалини итаәтдә сахламагдан өтрү ичтимаи-сијаси вә мә'нәви-психоложи васитәләрдән дә истифадә едирди. Русијанын Гафгаза ишғалына һәр чүр «јардым» көстәрән ермәни тачир вә руһани башчылары бу саһәдә даһа чох чанфәшанлыг көстәрирдиләр. Һәрби органлар әһалијә мүрачиәтлә хүсуси вәрәгәләр, бүллетенләр вә мүрачиәтләр чап едирдиләр. 1828-чи илдән Тифлисдә рәсми нәшр кими «Тифлисски ведомости» адлы гәзет чыхырды. 1831—1833-чү илләрдә һәмин гәзет «Татар әхбары» ады илә Азәрбајчан дилиндә дә чыхмышдыр. Тәәссүф ки, бу вахтадәк һәмин гәзетин нәшр олунмуш 11 нөмрәсиндән һеч бири тапылмамышдыр.

Һәмин илләрин нәшрләри ичәрисиндә «Кавказски календар» (Гафгаз тәгвими) хүсусилә диггәти чәлб едир. Һәчмчә ири, ајрыча китаб һалында һәр ил бурахылан бу тәгвимләрдә тарихимизи өјрәнмәк үчүн чох зәнкин материал вардыр. Бу, Шәки тарихинә дә аиддир. Нүмунә үчүн Гафгаз тәгвиминин 1846 вә 1847-чи ил нөмрәләринә нәзәр салаг. Әввәлчә үмумијјәтлә Гафгаза аид хәбәрләрдән нүмунәләр:

Рус чары I Пјотр 1723-чү илдә ермәни патрнархына ермәниләри Бакы вә Дәрбәндә көчүрмәјә даир грамота вермишди (1846, с. 122).

1735-чи илдә Тифлис, Ериван вә Кәнчә Надир шаһа тәслим едилмишди (с. 122).

1826-чы ил нојабрын 21-дән Москва вә Тифлис арасында «екстра-почта» (тә'чили почт) әлагәси тә'сис едилмишди (с. 131).

1828-чи ил февралын 10-да Түркмәнчајда Русија илә Иран арасында сүлһ трактаты (разылашмасы) бағланмышды. Бу разылашмаја көрә Ериван вә Нахчыван ханлыглары һәмишәлик Русијаја бирләшдирилмишдир (с. 132).

1828-чи ил апрелин 14-дә Русија Түркијәјә мүһарибә е'лан етмишдир (с. 132).

1837-чи ил октјабрын 7-дә Русија императору I Николај Тифлисә тәшриф кәтирмишди (с. 135).

Гафгаз тајфалары ичәрисиндә сајча ән чох оланы мүсәлманлар — татар түркләридир (сөһбәт азәрбајчанлылардан кедирди — Ш. Һ.). Онларын сајы 675 миндир, күрчүләр вә имеретләр 490 мин, ермәниләрин сајы исә 200 минә јахындыр.

Мүсәлманлар дикәрләрә нисбәтән варлыдырлар вә чох чәһәтдән фираван јашајырлар. Онлар әввәлләр бураларда һаким идиләр, одур ки, христианлара нисбәтән әзијјәт вә зүлмү о гәдәр дә ејинләринә алмырлар (с. 139).

Јерли сакинләрдән һеч кәс, һәтта кечәләр белә евләринин гапыларыны бағламыр. Бу барәдә дүшүнмүрләр, гаровул сөһбәти јохдур (с. 171).

1831-чи илдә Нухада илк гәза мәктәби јарадылмышдыр. Белә бир мәктәб Шушада 1830-да, Бакыда 1832-дә, Кәнчәдә 1833-дә, Нахчыванда 1837-дә, Шамахыда 1838-чи илдә тәшкил олунмушду (с. 147).

1846-чы илдә Шәки гәза мәктәбиндә беш мүәллим, 51 шакирд варды. Мүәллимләрин сајы јухарыда адлары чәкилән бүтүн гәза мәктәбләриндә (Шамахыдан башга, орада 6 мүәллим чалышырды) ејни иди (с. 147).

1846-чы илдә Шәки гәза мәктәбинин китабханасында 360 нүсхә дәрс китабы варды. Бу мигдар Шушада 301, Кәнчәдә 113, Нахчыванда 152, Шамахыда 249, Бакыда 746 нүсхә иди (с. 146).

ФЕДЕРАСИЈА ӨЛДҮ, СОНРА?

ССРИ халг депутатларынын нөвбәдәнкәнар V гурултајы өз ишинә вә мән дејәрдим ки, фәалијјәтинә хитам верди. Гурултајын кедишини нәинки биз, һәмчинин дүнјанын һәр јериндә диггәтлә изләјирдиләр. Ахы нечә јүз илләр боју зүлм илә абад вә ахыры бәрбад олмуш империјанын талеји, демәли, Русија халгларынын талеји һәлл олунурду. Ким кимә галиб кәләчәк? Демократлар гаты шовинист империја тәрәфдарларына, јохса мүһафизәкар гүввәләрин бирләшмиш чәбһәси демократлара?

Һамлетин мәшһур монологунда дејилдији кими, «өлүм ја олум» мәсәләси һәлл олунурду. Дүнән Мәркәзи телевизија илә хәбәрләр верилишиндә Москванын мери Гавриил Попов чыхыш етди. Гурултајын ишини јекунлашдырараг билдирди ки, демократ гүввәләр бөјүк тарихи гәләбә газандылар. Әкс тәгдирдә өлкәни һәрч-мәрчлик, вәтәндаш мүһарибәси көзләјирди.

Һәләлик башымызын үстүнү алан тәһлүкә мүәјјән гәдәр совушмушдур. Гурултајын әсас сәнәдләриндә халг демократик ингилабынын гәләбәси мөһкәмләндирилди, көһнә һакимијјәт — инзибати амирлик системи ләғв едилди.

Демәли, сентјабрын 5-дән сонра ССРИ адланан бир иттифаг дөвләти мөвчуд дејил. Гејд едәк ки, августун 20-дә имзаланмағы нәзәрдә тутулан сәнәдин — Ново-Огарјовода разылашдырылмыш Иттифаг мүгавиләсинин гыса бир мүддәтдә ифласа уғрамасы тәсадүфи дејил. Августун 19—21 арасында баш вермиш дөвләт чеврилиши чәһди бүтүн демократик гүввәләри ајаға галдырды. Бу мүгавиләјә гол чәкмәјә разылыг верәнләрин, даһа доғрусу, инди мә'лум олдуғу кими, мәчбур едиләнләрин бир гисми федерасијанын дајаглары сајылан ордунун, дөвләт тәһлүкәсизлијинин вә партија рәһбәрлијинин сијасәт мејданында мәғлуб олдуғуну көрүб бир нечә күнүн ичәрисиндә мөвгеләрини дәјишди. Федерасија әвәзинә конфедерасија проблеми ортаја атылды. Республикаларын, демәк олар ки, һамысы өз мүстәгиллијини е'лан етди. Мәркәзи дөвләт системи, һакимијјәт системи гыса бир мүддәтдә дағылды.

Әлбәттә, һәлә инди дә өлкәдә инзибати амирлик системини дирчәлтмәк истәјән гүввәләр вар. Милли партократија өз чилдини, формасыны дәјишиб өзүнү демократ кими гәләмә вермәк истәјир. Республикалар үчүн ән бөјүк тәһлүкә будур. Нә гәдәр ки, партократија сијасәт мејданыны тәрк етмәјиб, игтисадијјатын әсас саһәләрини өз тә'сири алтында вә ја әлиндә сахлајыр, базар игтисадијјатына кечмәк, һүгуги дөвләт јаратмаг, һәгиги демократијанын гәләбәсинә наил олмаг мүмкүн дејил.

Јадыма Сталинин — бу дәһшәтли империјанын әсас мә'марынын 1920-чи ил нојабрын әввәлләриндә Бакыда болшевикләрин јығынчағында дедији ашағыдакы сөзләр дүшүр: «Азәрбајчанын суверенлијини е'лан етмәк бизим үчүн сәрфәлидир. Лакин бир мәсәләни јадда сахламаг лазымдыр ки, коммунистләрин коммунистләрдән асылылығы принсипи галыр». Көрүрсүнүзмү, формал суверенлик, истиглалијјәт партија хәтти илә онун тамамилә ләғв едилмәси демәкдир.

Дүнјанын ахырынчы, империјасынын мөвчудијјәтинә сон гојулмаг үзрәдир. Лакин иттифаг дејилән дөвләтә дахил олан мүстәгил республикаларын там мүстәгиллик, һәгиги истиглал, бәрабәрлик зәмининдә игтисади әмәкдашлыға, мәдәни әлагәләринә еһтијач вардыр. Буну һеч кәс инкар едә билмәз. Федерасија өлдү, конфедерасија олачагмы? Сөһбәт бундадыр.

Сентјабрын 5-и сөзүн һәгиги мә'насында тарихи күндүр. Дүздүр, биз бунун там маһијјәтини, әһәмијјәтини һәләлик бирдән-бирә дәрк етмирик. Чох јахшы сәнәдләр, фәрманлар вә гәрарлар ешитмишик. Одур ки, инамымыз итиб. Арзумуз будур ки, бу дәфә дејиләнләр, е'лан едиләнләр чыхарылан гәрарлар һәгигәт олсун. Бир дә ки, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин јарадычысы М. Ә. Рәсулзадә вахтилә јахшы дејиб ки, азадлыг вә истиглалијјәти һеч бир милләтә, һеч бир халга вермирләр, бағышламырлар. Халг ону өзү әлдә етмәлидир. Ганы илә, чаны илә, ағлы илә, гәтијјәти илә. Чүнки мүстәгиллијин јолу, истиглалијјәтин јолу туфанлардан, вурушлардан кечир.

ЈЕНИ АВАЗЛА КӨҺНӘ БАЈАТЫЛАР КИМӘ КӘРӘКДИР?

Дүнјанын көзү гаршысында ағласығмаз, лакин гануна ујгун бөјүк тарихи һадисәләр баш верир. Узун илләр дүнјаны сарсытмаға чалышан, «шәр империјасы» сүгут едир. Бәшәријјәтин башынын үстүнү алмыш нүвә тәһлүкәси јаваш-јаваш совушур. Һүрријјәт вә истиглал фикри ганына вә чанына синмиш халглар гәддини дүзәлтмәк, хүлјаја вә зоракылыға сөјкәнән фәлакәтли коммунизм експериментиндән бәшәријјәтин әксәријјәтинин кетдији тәбии сивилизасија јолу гәдәм гојмаға чан атыр. Илк уғурлу аддымлар атылмышдыр. Шәрги Авропа өлкәләриндә ардынча При-

балтика республикалары истиглала говушурлар. Бәс јердә галан республикаларын, халгларын талеји нечә олачаг? Бизи нә көзләјир?

Сон күнләр мәркәздән ешидилән әсас шүарлар ичәрисиндә диггәтими чәлб едән «Иттифаг өлдү, јашасын иттифаг!» шүарыдыр. Мә'лумдур ки, Авропада јаранан бу шүар «Крал өлдү, јашасын крал!» кәламынын јени вариантда тәкрарыдыр. Бәс јерләрдән верилән тәләбләр нечәдир? Әлбәттә, биринчи нөвбәдә республикаларын там истиглалијјәт вә суверенлији шүарыдыр. Лакин буна нечә наил олмаг мәсәләси гаршыда дурур.

Мәркәзи мәтбуат органларында иттифагын кәләчәк талеји илә әлагәдар мүхтәлиф тәклифләр, дүшүнчәләр мөвчуддур. Мәсәлән, сентјабрын 7-дә «Известија» гәзетиндә бунунла әлагәдар танынмыш сијаси ичмалчыларын шәрһләри верилмишдир. Бу шәрһләрин башлыглары белә дир: «Фачиәли коммунизм експерименти», «Дөвләт дағылды, амма өлкә галыб, о, нечә јашамалыдыр?», «Дүнјада јени мөвге»... Бу јазылары охујаркән мәндә нараһатлыг доғуран С. Кондрашовун белә бир мүлаһизәси олду ки, куја үч Прибалтика республикасы истисна олмагла кечмиш иттифага дахил олан республикаларын һеч биринин «тарихән мүстәгил дөвләтчилик тәчрүбәси јохдур. Она көрә дә һәмин республикалар өз милли ән'әнәләри, демократија вә базар игтисадијјаты принсипләринә ујғун олараг өзләринин дөвләт тәркибиндә дөвләт консепсијаларыны ишләјиб һазырламалыдырлар. Белә чыхыр ки, бәднам «халглар һәбсханасы» иттифагына дахил олан дикәр республикалар «мүстәгил дөвләтчилик тәчрүбәсинә» малик олана гәдәр иттифагда галмаға мәчбурдурлар.

Инди кәлин тарихә нәзәр салаг. Мә'лумдур ки, Естонија 1721-чи илдә, Литва вә Латвија 1795-чи илдә Русија империјасынын тәркибинә дахил едилибләр. Бу вәзијјәт 1918-чи илә гәдәр давам едиб. Чар мүтләгијјәти деврилдикдән, бољшевикләр һакимијјәти әлә алдыгдан сонра, 1918—1919-чу илләрдә Латвија, Литва вә Естонија өз дөвләт мүстәгилликләрини бәрпа едибләр, јарадыблар.

Һитлер Алманијасы илә сөвдәләшмә әсасында Прибалтика 1940-чы илдә совет гошунлары тәрәфиндән ишғал едилди. 1940-чы илин августун 3-дә Литва, августун 5-дә Латвија, августун 6-да Естонија ССРИ-нин тәркибинә дахил едилдиләр.

Инди көрәк, һәмин дөврләрдә Азәрбајчанын тарихи нечә олуб. Билдијимиз кими, Азәрбајчан, даһа доғрусу, Шимали Азәрбајчан 1828-чи илдә зорла Русија империјасынын тәркибинә салынды. 1918-чи ил мајын 28-дә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти јарадылды. Бундан әввәлләр исә азәрбајчанлыларын једди мүстәгил дөвләти олуб. Мәһз тарихән мүстәгил дөвләт гуручулуғу тәчрүбәси олдуғуна көрә Азәрбајчан халгы өз мүстәгиллик вә суверен дөвләтини јаратмышды. 23 ај өмүр сүрән, мүвәффәгијјәтлә фәалијјәт көстәрән Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти 1920-чи илин апрелиндә XI орду тәрәфиндән деврилди. Азәрбајчан ишғал олунду. Бу да тарихи һәгигәтдир.

Инди С. Кондрашовдан вә онун тәрәфдарларындан сорушмаг лазымдыр ки, һансы әсасла онлар бизи тарихән мүстәгил дөвләтчилик тәчрүбәси олмајан халглар сырасына дахил едирләр? Бунун сәбәбләри чохдур. Әсас сәбәб будур ки, мәркәздә, һакимијјәт башында дуранлар, мәркәзин сијасәтини формалашдырмагда иштирак едәнләр јенә дә империја тәфәккүрүндән, дүшүнчәсиндән әл чәкмәк истәмирләр. Нәјин баһасына олурса-олсун бөјүк дөвләт статусуну, империја статусуну сахламаға чан атырлар. «Иттифаг өлдү, јашасын иттифаг» шүарынын мәһијјәти будур. Бу тәфәккүр саһибләри кечмиш иттифага дахил олан халгларын тарихини, мәдәнијјәтини, инам вә инанчыны, адәт вә ән'әнәләрини билмирләр. Нечә ки, рус дипломатијасы Шәрги, хүсусилә Ислам аләмини дәрк етмәк габилијјәтиндә олмајыб. Буну рус алимләринин өзләри дә е'тираф едирләр.

Мәркәздә мөвчуд олан империја тәфәккүрүнүн көкләри чох дәриндир. Јүз јетмиш илдән артыгдыр ки, Русија ичтимаијјәти вә бејнәлхалг ичтимаијјәт гаршысында бизи аз гала вәһши, көлә халг кими гələмə вермәјə чалышмышлар. 1906-чы илдә Русијанын илк парламентинин — I Дөвләт Думасынын трибунасындан Кәнчә милләт вәкили Исмајыл хан Зијадханов дејирди: «Загафгазија торпаглары јүз ил бундан әввәл руслар тәрәфиндән ишғал едилмишдир. Бу јүз ил ичиндә биз мүсәлманлар һәмишә әсир мүамиләси көрмүш вә бу сифәтлә һәр тә'гибата мә'руз галараг һәр чүр һагг вә һүгугдан фајдаланмаз көлә вәзијјәтинә ендирилмишик». Бу нитгин сөјләндији 1906-чы илдә Русијанын Дөвләт шурасы өз адәт вә ән'әнәләриндән, дил вә инамларындан дөнмәдикләринә көрә мүсәлманларын империјанын икинчи нөв вәтәндашлары һесаб етмәк һаггында гәрар чыхармышды.

70 илдир бизә тәлгин етмәјә чалышырлар ки, биз мүстәгил јашамаға, нәинки һазыр дејилик, һәтта буна габил дә дејилик. Бу тәфәккүр тәрзи бизим мангуртларымыз арасында да мөвчуддур. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтини, онун дөвләт гурумуну бәрпа едәнләр бу саһәдә дә бизә чох зәнкин

ирс гојуб кетмишләр. Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә 1919-чу илдә чүмһуријјәтин бириллији мүнасибәтилә сөјләдији нитгиндә демишдир: «Чәмаәт истиглала о гәдәр мунис олмуш, һүрријјәт вә истиглал фикри о гәдәр халгын ганына сиимиш, руһуна ишләмишдир ки, инди артыг истиглал фикри бир фиргәнин, бир күтләнин арзусу дејил, бүтүн чәмаәт Вәтәни истиглалсыз вә дөвләти һүрријјәтсиз тәсәввүр етмәјир».

Бу һәгигәти мәркәзин өзүнү демократ адландыран сијасәтчиләри нә гәдәр тез баша дүшсәләр, бир о гәдәр јахшы олар. Инди көһнә бајатылары јени авазла охумаг вахты дејил.

САҒЛАМ БИРЛИКДӘН ГҮВВӘТ ДОҒАР

Азәрбајчан дост вә дүшмәнини јахшы танымалыдыр

Азәрбајчанын талеји тәкчә биз шималлылары дејил, чәнублу гардашларымызы, харичдә јашајан сојдашларымызы да артыг дәрәчәдә мәшғул едир. Сон вахтлар Азәрбајчан мүһачирәти һисс едиләчәк дәрәчәдә ојанмыш, һәрәкәтә кәлмишдир. Вәтәндә баш верән һадисәләри онлар да диггәтлә изләјирләр. Имкан дахилиндә һәр бири вәтәнлә өз һәмрә'лијини, вәтәнә мәһәббәтини мүхтәлиф формалара вә шәкилләрдә изһар етмәјә чан атыр. Бу да тәбиидир. Вәтән мәһәббәти, вәтәндашлыг һисси, Вәтәнин талеји үчүн даим һәјәчан вә нараһатлыг кечирмәк илаһи һиссдир, мүгәддәс борчдур.

Азәрбајчанын өз дөвләт мүстәгиллијини бәрпа етмәси һаггында август бәјанаты, мән дејәрдим ки, биздән даһа чох харичдәки сојдашларымызы һәјәчана вә риггәтә кәтирмишдир. Чох тәәссүф ки, бизим күтләви информасија васитәләри бу руһу, бу һәјәчаны, бу тәәссүбкешлији республикамызын сакинләринә кениш вә долғун шәкилдә көстәрә билмирләр. Һалбуки буна бөјүк еһтијач вар. Бурада објектив вә субјектив сәбәбләр мөвчуддур. Биз дөвләт мүстәгиллијимизин бәрпасы һаггында бәјанат версәк дә, бу һәләлик бәјанат олараг галыр.

Азәрбајчанын Харичи Ишләр Назирлији, «Азәринформ» вә республика гәзетләри харичин Азәрбајчан һаггындакы фикир вә мүлаһизәләрини һарадан әхз етсинләр? Әлбәттә, килејләнмәк асандыр. Лакин бир шеји нәзәрә алмаг лазым-

дыр ки, һәләлик республикамызын Харичи Ишләр Назирлијинин ады, дарысгал бинасы вә бир дә ки, 15—20 нәфәр ишчиси вардыр. Вәссалам. Ахы, мүстәгил өлкәнин, дөвләтин, харичдә сәфирликләри, нүмајәндәликләри олмалыдыр. Мүстәгил өлкәнин күтләви информасија васитәләринин харичдә мүхбирләри олмалыдыр. Бунлар исә јохдур. Үмидимиз ермәни информасија мафијасынын күчлү тә'сири алтында олан мәркәзә, аз-чох харичдән кәлиб-чыхан мәтбуат органларына, харичи радиоверилишләринә вә сәсләринәдир. Бу материаллары да јығыб чәмләшдирән, үмумиләшдирән вә мәтбуат органларына тәгдим едән хүсуси бир идарә, хүсуси бир јер ја јохдур, ја да ки, иши көрүнмүр.

Харичи мәтбуат сәһифәләриндә сојдашларымызын ибрәтамиз, хејирли, бизи дүшүндүрәчәк јазыларына, тәклиф вә мүлаһизәләринә раст кәлмәк олур. Биз өз гыпымыза чәкилә билмәрик. Онлары диггәтлә охумалы, өјрәнмәли, нәзәрә алмалыјыг. Мәсәлән, бир нүмунә. Түркијәдә нәшр олунан «Заман» гәзетиндә Азәрбајчан истиглалына даир хүсуси нөмрә бурахылмышдыр. Јазыларын башлыгларына диггәт един: «Мүстәгил Азәрбајчан чүмһуријјәти», «Азәрбајчан үчүн шүкүр намазы», «Түрк дүнјасынын күлләри ачыр», «Јени бир дүнјаја доғру», «Азәрбајчан вә түрк елләринә дост мәктубу», «15 азәри чочугу Истанбула кәлди», «Азәрбајчан дост вә дүшмәнини јахшы танымалыдыр» вә с. Мән диггәтинизи бу сонунчу јазыја чәлб етмәк истәјирәм.

Сүлејман Уналын гәләмә алдығы бу јазыда мүһачирәтдә олан ики ағсаггалымыздан — гарабағлы Һәсән Исмаиллидән вә хызылы Нуру Исмаиллидән сөһбәт кедир. 49 ил бундан әввәл вәтәндән ајры дүшмүш бу ики зијалы ағсаггал мә'лум олур ки, һәр күн, һәр саат өз вәтәнләринин көләчәк талеји илә нәфәс алыр, јашајыр. Онлар 1949-чу илдә Азәрбајчан истиглалынын атасы Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә илә көрүшмүшләр. Инди дә халгымызын бу бөјүк сијасәт вә дөвләт адамынын нәсиһәтини јадда сахлајырлар. М. Ә. Рәсулзадә Һәсәнә вә Нуруја демишди: «Сағлам бирликдән гүввәт доғар. Буну һәмишә јадда сахлајын».

Бу күн һәр јердә Азәрбајчан халгынын бирлијиндән сөһбәт ачанлар «сағлам бирлик» кәламына диггәт јетирмәлидирләр. Бизи хилас едә биләчәк јеканә јол, чарә мәһз Мәһәммәд Әминин дедији «сағлам бирлик» ола биләр.

Гәзетдә Азәрбајчанын һәгиги мүстәгиллији уғрунда мүбаризә апаранлара 79 јашлы Һәсән Исмаиллинин вә 68 јашлы Нуру Исмаиллинин мәсләһәти, төвсијәси дәрч едилмишдир. Мән истәјирәм ки, бунларла бүтүн охучулар таныш олсунлар. Төвсијәләр белədир:

«1. Чох диггәтли һәрәкәт едәрәк дүшмәнә бир даһа фүрсәт вермәмәли, көрүлән ишләри Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин гурдуғу мүстәгил Азәрбајчан һәрәкатынын әсасларына ујғун олараг е'лан етмәли.

2. Дүшмәни вә досту танымалы, көрүлән ишләр вә митингләр мәгсәдәујғун кечирилмәли, һәрәкәтләрин мүстәгил Азәрбајчан һөкумәти програмынын демократик принсипләри әсасында олмасына чалышмалы.

3. Кечмиш Азәрбајчан һәрәкаты 1920 сәнәсиндә бөјүк дөвләтләр: Америка, Алманија, Франса дөвләтләри тәрәфиндән танынмышдыр. Бу, дүнјаја е'лан едилмәлидир.

4. Башда Түркијә олмаг үзрә гардаш Ислам өлкәләринин илк нөвбәдә Азәрбајчан һөкумәтини танымасына наил олмаға чалышмаг кәрәкдир.

5. Бир даһа хәта ишләтмәмәк үчүн һүгугчулардан, профессорлардан бир комиссија тәшкил едәрәк белә чә јени һәрәкатын кејфијјәтини вә програмыны тәрәфдарлара вә мүхалифләрә кениш шәкилдә изаһ етмәли.

6. Гоншу дөвләтләрлә јахшы мүнасибәтләр сахланылачағы вә бир-биринин дахили ишләринә гарышмамаг принсипләринә әмәл едиләчәји онлара анладылмалыдыр.

7. Русија, хүсусән Азәрбајчан һәлә коммунист тә'сириндән гуртармамышдыр. Чох чевик вә мәдәни бир шәкилдә изаһ едиләрәк коммунизмин артыг чөкдүјү вә һеч бир фајдасынын олмадығы бәллидир. Инди дүнја һүрријјәт вә демократија әсаслары үзәриндә гурулмагдадыр. Она көрә Азәрбајчан да бу әсаслар үзәриндә гурулмалыдыр».

Мәнчә ағыллы, өлчүлүб-бичилмиш, дүшүнүлмүш тәклифләрдир. Мүзакирә едилә биләр. Һансы мәсәләдәсә дүзәлишләр олунар. Әлбәттә, мән буну охучулара тәгдим етмәкдә о фикирдә дејиләм ки, һәр шеји олдуғу кими, гәбул етмәк лазымдыр. Лакин ағыллы ағсаггал мәсләһәтидир. Онлара мин тәшәккүр етмәлијик. Бизим һамымыз харичдә дүнјанын көрдүшүнү изләјән, нәтичә чыхармағы бачаран, Вәтән мәһәббәти һисси илә јашајан ел оғулларымызын сәсинә вә нәсиһәтинә гулаг асмаға борчлујуг. О ки, галды Азәрбајчан өз дост вә дүшмәнини нечә танымалыдыр, бу барәдә кәлән шәрһләримиздә.

МИЛЛИ МҮГӘДДӘСИМИЗ

...Һәр ил сентјабрын 18-дә әгидә вә мәсләк јолдашларым Бәхтијар Вәһабзадә, Нурәддин Рзајев, Маһмуд Исмајылов вә Сүлејман Әљаровла Ү. Һачыбәјовун мәзарыны зијарәт едирик.

Үзејир бәј өз көкү, идеаллары, руһу, мә'нәвијјаты, фәдакарлығы вә бәнзәрсиз исте'дады илә халгына төмөннасыз хидмәт көстәрән, Азәрбајчаны јер үзүнә таныдан, илаһи сәнәти илә өлмәзлик газанан тарихи шәхсијјәтдир.

Һәр дәфә онун мәзарыны зијарәт едәркән, дүшүнүрәм ки, нијә Үзејир бәји халгымызын милли мүгәддәси е'лан етмәјәк, онун мәзарыны үмуммилли зијарәткаһа чевирмәјәк? Ахы, һәр халгын ваһид аллаһы вә пејгәмбәри олдуғу кими, өз милли мүгәддәсләри дә вар.

...Мүгәддәсләримизин, улуларымызын өмүр јолу торпаг вә вәтән һисси ашыламагда иман вә инам тәрбијәсиндә чох вачиб вә лазымдыр. Бәс кимләри мүгәддәс сајаг, онлары нечә сечәк? Бәлкә бунун үчүн вичданы вә әхлагы, милли руһу вә тәмиз мә'нәвијјаты оланлардан мүнсифләр һеј'әти јарадаг, үмумхалг рә'ј сорғусу кечирәк? Әлбәттә, нәзәрдә тутдуғумуз мүнсифләр һеј'әти кечмишдә фәхри адлар вә мүкафатлар пајлајан комитә вә комиссијалара бәнзәмәмәлидир.

Үрәјимдән кечир ки, нә ола ХХ әср Азәрбајчан мүгәддәсләри сијаһысына биринчи нөвбәдә Һәсән бәј Зәрдабинин, Үзејир бәј Һачыбәјовун вә Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин адлары јазылсын. Нә үчүн? Нә әсасла? Әлбәттә, буну кениш шәрһ етмәјә кичичик јазыда имкан јохдур.

Бу бир һәгигәтдир ки, нә гәдәр Азәрбајчан халгы, Азәрбајчан торпағы, Азәрбајчан руһу мөвчудурса, онлар сағдырлар. Һәр шејдән әввәл, биз мәһз мүгәддәсләрин вә онларла һәмфикир оланларын әзм, гәтијјәт, рәшадәт вә имана сәдагәтләри сајәсиндә мөвчудуг. Мәһз Вәтәни илаһичәсинә севән бөјүк ағыл вә исте'дад саһибләри мүгәддәс е'лан олуна биләр. Мәнчә мүгәддәсләрә шәһәрин ән көркәмли јериндә ајрыча сәрдабә тикилмәлидир.

...Үзејир бәј сәнәти илаһи сәнәтдир, аллаһ верҝисидир, тарихин вә талејин бизә бөјүк төһфәсидир. Мүгәддәслик онун һәм сәнәтиндә, һәм дә һеч вахт унудулмајан чөһрәсиндәдир.

Бу әзиз күндә она рәһмәт охујур. «Мәзарын нурла долсун, еј мүгәддәсимиз!» — дејирик!

АМЕРИКАЈА, ЈОХСА ТҮРКИЈӘЈӘ ЧАТМАГ...

Сраға күн Мәркәзи телевизијанын танынмыш диктору вә апарычысы А. Тихомиров «Заман» хәбәрләр програмыны ачды вә нечә дејәрләр, кириш нитги ирад еләди. Өлкә-

нин дүшдүјү бөһраны вә иflич вәзиҗҗәтини гысача тәсвир етдикдән сонра деди ки, әкәр биз әввәлләр Америка Бирләшмиш Штатларына чатмаг вә ону өтмәк шүарыны ирәли сүрмүшдүксә вә бу шүардан бир шеј чыхмамышдыса, инди вәзиҗҗәт дәјишмишдир, мәчбуруг ки, бу дәфә Түркијәјә чатмаг вә ону өтмәк шүары илә чыхыш едәк.

Тихомиров бу фикри дејәркән мән онун чөһрәсиндә бир кинаја, алчалмаг һисси дүјдум. Амма инсафән РСФСР Али Советинин депутаты, танынмыш апарычы тез өзүнү дүзәлтди, чиддиләшди вә деди ки, биз һәгигәтән јашајыш сәвиҗҗәсинә көрә Түркијәјә чатмалы вә ону өтмәлијик.

Вахтилә бөјүк Азәрбајчан мүтәфәккири Әһмәд бәј Ағајев јазырды ки, тарих бир һөкмү-илаһидир, мүгәддәратдыр. Доғрудан да беләдир. Ким дејә биләрди ки, дүнјанын ән үдрәтли ики өлкәсиндән бири олан мәрһум Советләр бирлији бу күнә дүшәчәк?! Бәјәнмәдији, һәмишә үнванына тәнгид вә бә'зән тәһгир дедији Түркијә инди онун үчүн нүмунә олачаг, онун ардынча кетмәк хүљасына дүшәчәк. Фикирләширсән, ешитдикләринә, көрдүкләринә инанмаг истәмирсән.

Дүнјанын алтыда биринә, Түркијә әразисиндән 28 дәфә бөјүк әразијә саһиб олан, тәбии сәрвәтләри, елми потенсиалы ишләк адамлары олан бир өлкә нә үчүн бу вәзиҗҗәтә дүшсүн?! О ки, галды Түркијәјә, доғрудан да сон он илдә бу гоншу өлкәнин игтисади, елми-техники тәрәггиси, игтисади инкишафын «түрк мө'҂үзәси» инкаредилмәздир. Һазырда Түркијә Чүмһуриҗҗәти өзүнүн алтмыш милјона јахын әһалисини бүтүн кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары илә тә'мин едән дүнјанын једди өлкәсиндән биридир. Игтисадчыларымыз мәркәздә белә бир фикир ирәли сүрүрләр ки, бизим үчүн ән јахшы игтисади модел түрк моделидир. Бу, Азәрбајчан үчүн дә нүмунә ола биләр вә олмалыдыр.

Көзү милләтчилик вә иргчилик һисси илә өртүлмүш, халгымызын вә милләтимизин ән гәддар дүшмәни Зори Балајан «Очаг» әсәриндә һәјасызчасына јазыр ки, түркләр јалныз дағытмаға, өлдүрмәјә, чапмаға гадирдирләр. Онларын гурмаг исте'дады куја јохдур. Тәсәввүр едирәм ки, З. Балајан А. Тихомировун бүтүн өлкә гаршысында «Заман» хәбәрләр програмы васитәсилә дедикләрини нечә гаршыламышдыр!

Бәшәриҗҗәтин өз објектив инкишаф ганунлары вар. Тарих бу ганунларла јаранып. Зор күчүнә өлкәни тәбии инкишаф мәчрасындан чыхармаг асандыр. Лакин ону бу мәчраја гајтармаг, дүнја сивилизасија өлкәләри сырасына дахил етмәк нә гәдәр чәтин имиш...

НИЈӘ «МҮБАРИЗӘСИЗ» ВӘ «ДҮШМӘНСИЗ» КЕЧИНМӘК ОЛМУР

Бир әсрә јахындыр ки, Русија халгларынын лексиконуна радикал ингилабчылар тәрәфиндән «мүбаризә» сөзү дахил едилмишдир. Партија јаратмаг, мүтләгиҗҗәти девирмәк, варлылары мәһв етмәк, дүнјаны азадлыға чыхармаг, јер үзәриндә «чәннәт» гурмаг вә с. Нәләр, нәләр уғрунда мүбаризә. Һәр јанда мүбаризә, һәр шеҗдән мүбаризә. Көрәсән нә гәдәр мүбаризә олар? Бу мүбаризәләр бизи һара кәтириб чыхарыб?

Мүбаризә дүшмән төләб едир, рәгиб төләб едир. Мәнә елә кәлирди ки, сон илләрин һадисәләри бизи бу хәстәликдән гуртара биләчәк. Лакин, көрүнүр, нә гәдәр ки, мүбаризә апармаг стереотипи, идеолокијасы чанымыза, ганымыза һопмушдур, мүбаризә һәлә чох давам едәчәк.

Бу күнләрдә ССРИ мүдафиә назири авиасија маршалы Ј. И. Шапошниковун Мәркәзи телевизијада журналистләрлә көрүшүнә бахдым. Мүдафиә назиримиз һәрби формада дејил, мүлки кејимдә екрана чыхмышды. Чох суаллар верилди, чаваблар алынды. Мәним диггәтими «Известија» гәзети мүхбиринин назирә вердији суал чәлб етди. О, назирдән сорушду ки, инди бизим дүшмәнимиз вармы? Варса һансы сәмтдәдир?

Назир бир ан дурухду, фикирләшди, сонра үзүнү мүхбирә чевириб сорушду:—Сиз нечә дүшүнүрсүнүз? Һансы сәмтдәдир?

Мүхбир чаваб верди ки, чәнубдадыр.

Чоғрафијаны аз-чох билсәм дә хәритәни габағыма гојдум. Башладым чәнуб гоншуларымызы көздән кечирмәјә. Иран, Түркијә, Әфганыстан... Өз-өзүмә дүшүндүм, көрүнүр, Русијада дүшмәнсиз кечинә билмирләр. Дүшмән олмаса да ону көјдән белә олса ахтарыб тапмаг лазым имиш.

Тарих дә көстәрир ки, һансы халг, һансы өлкә империја амбисијасы илә, шовинизм идеолокијасы илә јашајырса, дүшмәнсиз кечинә билмир. Она халгы сакитләшдирмәк, зорла ишләтмәк, газандығыны әлиндән алмаг үчүн дүшмән образы лазымдыр. Чүнки дүшмәни олан халг һәр чүр әзаб вә әзиҗҗәтә дөзүр, тәки дүшмәнә галиб кәлсин.

Чох хаталы тәфәккүр тәрзидир. Дүшмән образы јарадајарада өлкәнин игтисадиҗҗатыны һәрби сәнаје комплексинә гурбан вермишик. Өлкәнин ән савадлы, ән габилиҗҗәтли елми-техники күввәләри һәрби сәнаје комплексинә ишә чәлб

едилмишдир. Онларын исә сајы нә аз-нә чох, он үч милјон нәфәрдир.

Көрәсән биз мүбаризәсиз вә дүшмәнсиз кечинә биләчәјикми?

АЈЫЛМАГ, ИШ КӨРМӘК ВАХТЫ ДЕЈИЛМИ?

Республикамыз, халгымыз чох һәјәчанлы, нараһат күнләр кечирир. Торпағымыз вә варлығымыз тәһлүкә алтындадыр. Белә бир бөһранлы, өлүм-дирим чарпышмасы чағында вәтәнин вә халгын бүтүн мә'нәви вә мадди имканларыны ваһид бир чәбһәдә бирләшдирмәк тарихи зәрурәтә чеврилир.

Һәр бир шәхс кими халг да бәркә дүшәндә әчдадларыны, ата-бабаларыны јада салыр, онларла сапкы мәсләһәтләшир, бә'зән дә кечмишә е'тинасызлығын ачы нәтичәләрини арашдырыр.

Камил халг бу чүр һәрәкәт едир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсини јада салаг. Рус тарихинин бүтүн көркәмли сәркәрдәләри вә дөвләт адамлары «ајаға галдырылмышды». Чүнки милләтин ким олдуғуну, нәјә гадир олдуғуну нүмајиш вә дәрк етдирмәк үчүн бу, чох вачиб вә лазым иди. Јахшы дејибләр ки, өз тарихи кечмиши илә вәрәсәлик әлагәси јарада билмәјән, демәли, архасында мә'нәви бошлуг олан халгын башы думанлы, гүввәләри пәракәндә, көләчәји гаранлыг олар. Мән инди баша дүшүрәм ки, нә үчүн бизи әсир-јесир едәнләр кечмишин гапыларыны үзүмүзә бәркбәрк бағламышдылар, әсл мә'нәви сәрвәтләримиздән, гејрәт вә рәшадәт мәнбәјимиздән фајдаланмагдан мәһрум етмишдиләр.

Инди азәрбајчанлы өз доғма Гарабағына, Ханкәндинә кетмәјә чәтинлик чәкир, силаһлы мүгавимәтә раст кәлир. Бир сөзлә, бизи ермәниләр јашајан торпагларымыза бурахмаг истәмирләр. Бу вәзијјәт, јенидирми, јохса белә вә буна охшар һадисәләр чох олуб? Ата-бабаларымыз бунлары көрүбләрми, бизә хәбәрдарлыг едибләрми? Мән бу барәдә чох дүшүнмүшәм.

Бу јахынларда «Тәрәгги» гәзетинин 1909-чу ил ијун нөмрәләрини вәрәгләјирдим. Халгымызын бөјүк вә гејрәтли оғлу Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин Тәбриздән көндәрдији «Гәрибә бир бојкот» адлы мәктуба раст кәлдим. Диггәтлә охудум. Көрдүм ки, «ермәниләрин вәһши милләтчилијини, рәзил фанатизмини ифша етмәк бахымындан чох ибрәтамиз

јазыдыр. Һәм дә бу һадисә вәтәнимизин чәнубунда — Тәбриздә баш вердији үчүн тәәччүб вә марагым даһа да артды. Дүшүнүрәм: көрәсән, индидәми ермәниләр тәкчә Азәрбајчанда дејил, Иранда вә Тәбриздә дә бу чүр мејдан охујурлар? Гыса ихтисар вә чүз'и лүғәти тәрчүмәләрлә мәктубу охучулара тәгдим едирәм.

ГӘРИБӘ БИР БОЈКОТ

...Иран гәрибә бир тәзад вә дәрәбәјлик өлкәси олдуғундан, ганун-гаидәси јох, зүлм вә әдаләти бәјәнилмәз бир дөвләт олдуғундан, нәдән исә ермәниләр Иранда кәмали-истираһәт вә азадлыгла јашамышлар.

Иран истибдадындан бунлар зәррәчә бир зәрәр көрмәмиш, кәмали-рәфаһәтлә доланмышлар.

Иран ханларынын, әрбабларынын саһиби-зүлм вә гәддарлыгларынын һәр нә гәдәр кобудлуглары, вәһшилик вә јыртычылыглары варса, һамысы һәмин мүсәлман әһалисинин башында ојнадылмыш, ермәниләр исә бу бәлалардан даима тохунулмаз галмыш, мүсәлманлара нисбәтән артыг бир имтијаз илә доланмышлар.

Иштә бу имтијаз сајәсиндә олараг рәфаһәт вә сәадәтләрини һазырлајыб, һәр јердә чәмиҗјәтләрини мәдәни етмәјә чалышмышлар.

Бөјлә ки, бу күн Тәбриздә һәр кәс ермәни чәмиҗјәтини көрәр... Бу күн бахырам ки, ермәни дилиндә е'ланнамәләр нәшр олунур. Бирини алырам, охутдурурам. Тәрчүмә едирләр ки, ермәни бағында ермәни шакирдләрин чәмиҗјәтләри нәф'инә үмуми кәзинти олачагдыр.

Марагланырам, кедирәм Иран ермәниләринин мәдәниҗјәтләринә тамаша едим...

Бир-ики нәфәр иранлы чаванларына, әһли-маарифинә тәклиф едирәм ки, бу күн ермәни бағында сејри-үмуми вардыр, кедәлим сејр едәлим.

Онлар мәнә дејирләр ки, мә'зурдурлар (үзүрлүдүрләр), кедә билмәзләр. Зира мүсәлманлары бу баға гојмазлар.

Мән инанмырам. Зира, нечә олур белә бир фикир олсун. Ермәниләрин Иран мүсәлманларындан нифрәт етмәјә һеч һагг вә ихтијарлары јохдур.

Нечә олур белә бир фикир олсун ки, ермәниләр даима Иранда мәһәббәтлә јашајараг кәлмиш, бунлары бурада кимсә инчитмәмиш, там Иран ханларын, әрбабларын, гисм-гисм залымларын зүлм вә гәддарлыгларына, гәдр вә чәбрләринә мәшһур олуб галдыглары бир вахтда, ермәниләрә

499—8

нмсə бир тəчавүз етмəjиб, бунлар мəс'уд jашамыш, өз күзəранларында олмушлар. Һəjати-үмумиjjəтləри фикриндə олуб, нисбəтən бүтүн һүрриjjəтləри илə мəнфəəтбəрдар олуб, иғтисади чəһətдən дəхи хош рүзкарлыгда олмуш, доланмышлар.

Нечə бөjлə бир шеj олур ки, һаман бу ермəниләр, бүкүн-күндə мүсəлманлар илə əл-ələ, jан-jана олараг һүрриjjəт уғрунда, вəтəн үстүндə чан верир, фəда олурлар... Нечə олур ки, меһрибан Иранда белəчə бир меһрибансызлыгларда булунсунлар. Бөjлə бир шеj оламаз. Jəғин бу, бир мүнагишədир, шəхсən тəһғиг етмək лазымдыр.

Кедирəм, билет алыб баға дахил олурам. Кимсə бир сөз демир. Таныш ермəниләрə раст кəлирəм. Зарафатjана дejирəм, тəəччүб едирəм ки, мəни дахил олмаға гоjдулар. Хəчаләт чəкəрək, мəһбубанə күлүмсəjирләр...

Бир нечə вахтдан сонра рəфигим «Русскоje слово» мүхбири вə о чəнабын мөһтəрəм ханымы илə бəрабəр ермəни бағының габағындан кечирик. Атəшимизи jатырмаг үзрə баға дахил олуруг ки, бир гəдəр мə'дən сујu ичək. Кедирик балконда буфет габағында отуруб су истəjирик. Су верирləр. Рəфигим нəдən өтрү исə дуруб буфетə кедир. Мəн илə һөрмəтли ханым галырыг. Сөһбəт едир, ермəниләрин һүрмəтли, мəдəниjjəтли бир милләт олуб, һəр jердə мəһəббəт вə һəмиjjəт илə доланмагларына, бəрбад Иран ичиндə бөjлə абад бир бучаг раһлаjыб раһатча доланмаларына данр фикир мүбадиләси едирик.

Бу вахт бир нəфəр чаван ермəни мəним jаныма кəлиб, ики дəғигəлиjə хаһиш едирləр ки, бир мүһүм сөз дejəчəкдир.

Дуруб бунун ардынча кедирəм. Мəни бир тəрəфə чəмаəтдəн кənар бир ағачын дибинə чəкиб куjа утана-утана бəjани-фикр вə үзр истəмəjə башлаjыб русча дejир:

«Мəн артыг дəрəчə бир һejф едирəм ки, комисjонда русча даныша билəн фəғət мəн олдуғумдан бөjлə бир тəклиф ичра етмək мəним өһдəмə дүшүб. Мəчбурəн сизə бəjан етмəлиjəм ки, мүсəлманларын бу баға кəлмəjə ихтиjарлары jохдур. Тəвəғғе едирəм ки, мəни əфв буjурасыныз».

Мүсəлманы бағдан чыхартмаг үчүн һəмин түркчə данышмаг билəн ермəниләр русча данышмағы биләни ахтармаға нə еһтиjач вар иди, билмирəм. Бəлкə белə вахтларда русча данышмаг дəхи вəһшиjанə мəрамнамəләрин бир фəсли-мүһүммүдүр?

— Бу вəһшилик, бəдəвиликдир, — дejə е'тираз едиб белə бир чəмиjjətə дə, баға да түпүрүрəм...

Мəн əһвалы jолдашларыма һала единчə, онлар да дүпүрүб е'тиразкарчасына бир сурətдə бағы тəрк етдик. Вə əслиндə ермəни мəктəбинин мүəллими олан jухарыда дejилəн мə'мур əфəндиjə дəхи бир нечə ачы даилагда булунуб бағдан чыхдыг. Амма инсанларын бу дəрəчə вəһши милләтчилиjə, рəзил фанатизмə, əчлаф көлəлиjə, дуз-чөрəjə алчагчасына һарам гатдыгларына hejф етдик.

Инсанын һамыдан чох əзиз бəслəдиjи бир өвлады тəрəфиндəн тəһғир вə тəкдир олунан гədим бир мəмləкətə һəм нифрəти, һəм дə hejфи кəлирди.

Бичарə Иран!

Милләтчилик! Инсан — инсанлар əвəзиндə утаныр, хəчаләт чəкир!

Белə бир гаjда хүсусунда бундан артыг тəнгиддə булуб, белə бир рəфтардан нə кими шеjлəр төрənə биләчəjини əдавəт сахлаjан мədəни охучуларын, əлəлхүсус, интернасионал ермəниләрин нəзəр-диггəтləриnə һəвалə едирəм. Өзүм исə белə бир тəəччүблү бojкотчулуғу гəрибə бир вəһшилик hesаб етмəкдən башга бир шеj билмирəм!!!

Милләтчилиjин бу дəрəчəсинə чыхмаг, һаман о милләти бəрбад етмəкдир!

М. Əмин,

«Төрəгги», 29 иjун 1909. Төбриз.

БƏДБƏХТЛИJƏ НИJƏ ОРТАГ ОЛМАЛЫJЫГ?

Истираһəт күнү ахшам Мəркəзи телевизиjанын бejнəлхалг панорам верилишинин апарычысы, мəшһур сиjаси ичмалчы Томас Колесниченко чыхышынын бир jериндə Шəрги Авропанын кечмиш сосиализм өлкələриnин вə сонра да мүттəфиг республикаларымызы нəзəрдə тутараг «гардаш өлкəлəр» ифадəсини ишлəтди. Сонра үзр истəjирмиш кими, бу ифадəни «бəдбəхтлиjə ортаг гардашлар, өлкəлəр» кими дəғигləшдирди. Буну шүурлуму етди, jохса фəһмləми деди, билмирəм. Амма тарихи һəғигəти дүзкүн ифадə етдиjинə шүбһə jохдур. Биз доғрудан да бəдбəхтлиjə ортаг олмушуг. Инди фикирləширсəн ки, нə үчүн хошбəхтлиjə jох, елə кəрək бəдбəхтлиjə ортаг олаjдыг?

Вахтилə халгымызын узагкөрən кишиləри бу тəһлүкəни көрмүшдүлəр. Инди мə'лум олур ки, нə үчүн Чавад хан Кəнчəни тəслим етмəмək үчүн һəр шеjи, һəтта, чаныны гурбан вермəjə һазыр иди. Сонралар бөjүк ағсаггалымыз Һəсəн бəj Зəрдаби бу вəзиjjəти нəзəрдə тутараг jазырды: «Сатын

алма гулу азад етмәји сабаб едә-едә биз... өзүмүз гул олмушуг».

Бу һәгигәти Русијанын һәгиги вәтәнпәрвәрләри дә вахтында көрүрдүләр, өз сөзләрини дејирдиләр. Бөјүк шаир Александр Блок Русијада ики ингилабын дәһшәтләрини нәзәрдә тутур вә јазырды: «Русијаны аллаһ она көрә јаратмышдыр ки, дүнја халглары, өлкәләри нечә јашамаг лазым кәлмәдијини бахыб көрсүнләр». Бундан артыг нә дејәсән? Үрәк ағрысыјла дедији бу сөзләрлә А. Блок Авропа либасы кејинib, һәгигәтдә јарымфеодал һәрби Шәрг деспотизмини, тәкчә руслары дејил, һәмчинин әсарәт алтына алынмыш халглары да бәдбәхтлијә дүчар едән империјаны ифша етмирдими?

Көрәсән Азәрбајчан торпағында тәһкимчилик вә көләлик режими јарадылмасыны, онун «халглар һәбсханасына» дахил едилмәсини аз гала бөјүк сәадәт, хилас вә хошбәхтлик сајанларын бу кәламлардан хәбәри вармы?

Јери кәлмишкән РСФСР президенти Б. Јелтсин дә бу күнләрдә белә бир мараглы фикир сөјләмишдир ки, коммунизм експерименти көрәк Русија кими бөјүк бир өлкәдә дејил, кичик бир өлкәдә сынагдан чыхарылајды. Онда фаҹиәнин даирәси дә, нәтиҹәләри дә бүтүн бәшәријјәт үчүн бу гәдәр әһатәли, бу гәдәр ағыр олмазды.

Тәәссүф едиләси будур ки, бу ачы һәгигәтләри бизим республикада баша дүшмәјәнләр вә ја дүшмәк истәмәјәнләр һәлә дә чохдур. Инзибати-амирлик системиндән, кәндлә колхоз-совхоз тәһкимчилик үсули-идарәсиндән бәрк-бәрк јапышанлары нәзәрдә тутурам.

Охуҹулара хатырладым ки, халгымызын әср јарымдан артыг бир мүддәтдә дүшдүјү әсирлик вәзијјәтинә үрәји јананларымыз аз олмајыб. Мән мәшһур һүгугшүнас, көркәмли ичтимаи-сијаси хадим Әлимәрдан бәј Топчубашовун 1919-чу ил јанварын 6-да Русијанын сијаси хадими С. Д. Сазоновла сөһбәтиндә дедији ашағыдакы сөзләри нәзәрә чатдырмаг истәјирәм. Әлимәрдан бәј демишди: «Аллаһын биздән анаданкәлмә исте'дад вә әмәјә мәһәббәт һиссини әсиркәмәдији бир вахтда бизи керидә галмыш бир бәдбәхт халга дөндәрән русларын мәш'ум сәһви дә бунда иди».

Бизи доғрудан да керидә галмыш бәдбәхт халга чевирмәк үчүн чох чәһдләр едилиб вә инди дә едилир.

Лакин инди бу дәһшәтли вәзијјәтә сон гојмаг вә халглар һәбсханасындан чан гуртара билмәк үчүн тарихи шанс јаранмышдыр.

Вахтилә мүстәмләкәчиләрә гуллуг көстәрән адамлар ичәрисиндә белә бир әһвал-руһијјә кәзирди ки, куја Азәрбајчан халгы һәлә мүстәгил дөвләт јаратмаг, өзүнүидарә етмәк сәвијјәсинә, дәрәҹәсинә чатмамышдыр. Үзејир бәј Һачыбәјов белә ләринә 73 ил бундан әввәл ашағыдакы тәрздә чаваб вермишдир: «Адамлар вардыр ки, бизим истиглалымызы истәмирдиләр. Һалбуки бизә дүшмән дејил идиләр. Вә бу истәмәмәзликләри дә дүшмәнчилик үзүндән дејил иди. Фәгәт онлар горхурдулар, горхурдулар ки, биз һөкумәт етмәјә, мәмләкәт доландырмаға, дөвләт сахламаға габил олмајыб да мүхтәлиф милләтли тәәбәмизин чан вә малыны мүһафизә едә билмәјәрәк, мәмләкәтдә асајиш бәрпа едә билмәјәк, низам вә гајда гоја билмәјәк, сијасәтдә бачарыгсызлыг көстәрәк».

Азәрбајчан Халг Чүмһуриҷјәтинин јарадылмасы, онун фәалиҷјәти бу инамсызлыг һиссини арадан галдырды. Ү. Һачыбәјовун да көстәрдији кими, Азәрбајчан дөвләти чөрәк илә бәрабәр әминлик вә асајиш дә иадә (бәрпа — *Ш. Һ.*) етмәклә әһалини һәм ачлыг, һәм дә гәтл вә гарәт бәлаларындан хилас етди.

Чох кешмәкешли дөврдә јашајырыг. Көзүмүзүн өнүндә икинчи миниллијин ән мөһтәшәм тарихи һадисәләри баш верир. Халглар һәбсханасынын бүнөврәси сарсылмыш, дарвазалары ачылмаг үзрәдир. Бизи дүнјадан узун мүддәт тәчрид едән, бәшәри сивилизасијадан ајыран сәдләр, дәмир пәрдә вә тиканлы мәфтилләр көтүрүлмәкдә, сөкүлмәкдәдир. Һаггы вә әдаләти көрмәк вәрдишини итирмиш көзләрә ишыг кәлир, дүшүнмәк габилиҷјәтини итирмиш бејинләр ојаныр. Тарихин бағлы гапылары ачылыр. Ган јаддашымызы бәрпа етмәк үчүн реал имкан јаранмышдыр. Хүласә, дејәсән көкүмүзә, өзүмүзә гајытмаг, дирчәлмәк, милләтләрин бирләшмиш дәстәсинә гошулмаг имканы артмышдыр.

Адәтән белә бир әсрарәнкиз заманда итиб-батмамаг үчүн мизан-тәрәзи гурулур, көтүр-гој едилир. Милләтин газандығы — итирдији, досту-дүшмәни, мадди-мә'нәви имканлары һесабланыр. Кедиләчәк јол мүәјјәнләшдирилир. Бу јол һәгиги истиглалиҷјәт, там мүстәгиллик јолудур. Бу јол кениш демократија јолу, азадлыг јолудур.

Аллаһ биздән исте'дад вә әмәјә мәһәббәт һиссини, әсиркәмәмишдир. Исте'дад дејәндә биринчи нөвбәдә өз мүстәгил дөвләтини јаратмаг, өз торпағында мәһәббәт һисси илә ишләмәк вәрдиши нәзәрдә тутулур. Бу азадлығы, бу торпағы горумаг мүгәддәс ишдир. Кәлин бәдбәхт халг адыны үзәримиздән көтүрәк. Һеч кәслә бәдбәхтлик гардашы, бәдбәхтлијә ортаг олмајаг.

ТОРПАГ КӘНДЛИНИН, БӘС МӘһСУЛУ?..

Тарихи тәчрүбә көстәрир ки, дүнјада һеч бир өлкә торпаг мәсәләсини демократик јолла һәлл етмәдән сивилизасијалы инкишаф вә тәрәгги јолуна гәдәм гоја билмәз. Торпаг мәсәләсинин һәлли саһәсиндә бејнәлхалг мигјасда газанылмыш зәнкин тәчрүбә бу һәгигәти тәсдиг едир. Тәәссүф ки, Русија нечә әсрләрдир ки, бу тәчрүбәдән фајдаланмаг әвәзинә торпаг мәсәләсини әсаслы вә демократик шәкилдә һәлл етмәк ишинә кириша билмәмишдир. Кечән әсрдә II Александрын, әсрин әввәлләриндә Столыпинин торпаг ислаһатлары јарымчыг галмыш, өлкә јенидән кәнддә тәһкимчилик, көләлик системинә гајытмышды.

Бу просес Октјабрдан сонракы дөврдә дә ејни характер алды. Октјабр чевриливиндән сонра болшевикләр «Бүтүн торпаг кәндлиләрә!» шүарыны ирәли сүрдүләр. Лакин әввәлләр авам кәндлиләр дүшүнмәдиләр вә сорушмадылар ки, бәс мәһсул кимин олачаг? Мәһз бу әсас мәсәлә һәлл едилмәди. Белә ликлә, Русијада кәнд тәсәррүфаты бөһран вәзијјәтиндән јенә дә чыха билмәди.

Өлкәдә кәнд тәсәррүфатынын инкишафы, аһалинин әрзаг мәһсуллары илә тә'мин едилмәси үчүн лазым олан һәр чүр тәбии шәраит вар. 214,9 милјон һектар әкин саһәси мөвчуддур. Дәнли биткиләрин әкин саһәләри 126 милјон һектара чатыр. Бунлардан тәхминән 19 милјон һектары суварылан торпаглардыр. Бәс нә үчүн белә бир зәнкин торпаг еһтијаты олан өлкә һәр ил харичдән 40 милјон тона јахын тахыл алмаға мәчбур олур? Мән һәлә башга мәһсуллары демирәм. Бунун әсас сәбәби одур ки, кәндли торпагдан узаглашдырылыб. Торпаг саһибсиз галыб. Сон вахтлара гәдәр һәтта колхозчулара паспорт белә вермирдиләр. Демәли, онлар вәтәндаш сајылмырдылар. Тәһкимчилик вә көләлик буна дејирләр.

Республикамызын Али Советинин гаршыдакы сессијасынын күндәлијинә төвсијә едилән мәсәләләр сырасында «Торпаг мәчәлләси вә кәндли тәсәррүфаты һаггында» ганун лајиһәси дә вардыр. Әкәр бу мәчәллә вә гануну һазырлајанлар кәнддә торпаг мәсәләсини демократик шәкилдә һәлл етмәк, ја'ни торпағы кәндлијә пулсуз-парасыз вермәк, кәндлини истеһсал етдији мәһсулун саһиби етмәк мәсәләси һаггында фикирләшмәсәләр кәнд әввәлләрдә олдуғу кими јенә ачыначаглы вәзијјәтдә галачаг.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчаны Русија истила етмәмишдән әввәл, ја'ни ханлыглар дөврүндә бурада торпаг режимини

Гур'анла вә онун һөкмләринә ујғун олан шәриәтлә мүәјјән едирдиләр. Бу режим Мәһәммәд пејғәмбәрин мәшһур «Торпаг, анчаг ону дирилдәчәк кимсәләрә мәхсусдур» һәдисинә әсасланырды. Башга сөзлә, «торпаг ону әкәниндир» дејилирди.

Азәрбајчан кәндлиси Русијада олдуғу кими көлә дејилди вә алыныб-сатылмазды. Истәдији вахт ишләдији торпағы бурахыб кедә биләрди. Лакин Русија ишғалындан сонра бу гајда мүәјјән мүддәт галдыса да кечән әсрин гырхынчы илләриндә Азәрбајчан кәндлиси дә тәһкимчилик бојундуруғуна салынды. Сонралар јаранан колхоз-совхоз гурулушу бу тәһкимчилијин јени формасыдыр. Ја'ни кәндли торпағын әсл саһиби дејил, орада пул илә ишләјән муздлу фәһләдир.

Дүнјанын инкишаф етмиш өлкәләриннн һеч биринә кәнддә белә бир әдаләтсиз систем јохдур. Он једди милјонлуг әһалиси олан Австралијада чәми 170 мин фермер тәсәррүфаты — фәрди, хүсуси, фермер тәсәррүфаты вардыр. Онлар нәинки өлкә әһалисини бүтүн кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары илә тәчһиз едир, һәмчинин дүнја базарына 5 милјард долларлыг кәнд тәсәррүфаты мәһсулу чыхарырлар. Елә гоншумуз Түркијәнин кәнд тәсәррүфаты саһәсиндәки бөјүк наилијјәтләри дә дејиләнләри сүбут едир.

Бир шеји дә јадда сахламаг лазымдыр ки, өзүнү кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары илә, әрзагла тә'мин етмәји бачармајан өлкәдә демократија гурулушунун гәләбәси мүмкүн олан шеј дејил. Ачлыгла демократија тутмур. Һәгиги демократија халгын еһтијачларынын өдәндији мәмләкәтдә мүмкүндүр.

Кәндли һәм торпағын, һәм дә онун—мәһсулунун саһиби олмалыдыр!

КЕДИРДИЛӘР ВӘ ЈЕНӘ КЕДИРЛӘР

Бу күнләрдә гәрибә бир статистик мә'лумата раст кәлдим. Сон дохсан илдә Русијадан 13 милјон адам чыхыб кедиб.

Вәтәни тәрк етмәк чох мүшкүл мәсәләдир. Бу гәрара кәлмәк үчүн ајларла дејил, илләрлә дүшүнмәк лазымдыр. Вәтәни, ата-баба очағыны, валидејнләри, бә'зән һәтта оғул вә ушаглары гојуб кетмәк, Вәтәндән дидәркин дүшмәк ағырдыр. Һәлә мән әчдадларынын мәзарларыны, милли ирси гојуб гачмағын нә демәк олдуғундан данышмырам.

Он үч милјон нәфәр вәтәни тәрк едиб. Бу рәгәмин арха-

сында Русијанын чох дәһшәтли вә фачиәли мәнзәрәси дурур. Һәм дә јалныз јашадығымыз XX әсрдә дејил, һәлә, XIX әсрдә нечә-нечә дүшүнән башлар, намуслу, гејрәтли адамлар Русијадан дидәркин салынмышды. Кертсени, Бакунини јада салмаг кифајәтдир.

Мүһачирәт далғасы инди дә Русијаны көтүрүб. Јенидәнгурма адландырылан сон алты илдә бир милјона јахын адам өлкәдән кедиб. Һәлә нөвбәдә нечә-нечә милјонлар дурур.

Көрәсән адамлары бу чүр гачмаға мәчбур едән нәдир, кимләрдир? Гачанлар, мүһачирәтә кедәнләр һара јолланырлар? Әлбәттә, биринчи нөвбәдә инкишаф етмиш капиталист өлкәләринә, һәјат шәраити јахшы олан, азадлыг вә демократијанын мүмкүн гәдәр бәргәрар олдуғу, гануила идарә едилән өлкәләрә. Фикирләширсән ки, көрәсән бу бәла нә вахт гуртарачаг? Она нә вахт чарә тапылачаг?

Мүһачирәтдән Азәрбајчан да нечә мүддәт әзијјәт чәкмишдир. Империја гошунлары Загафгазијаны, о чүмләдән Азәрбајчаны ишғал етдикдән сонра он минләрлә һәмвәтәнлимиз өз ата јурдуну тәрк етмәјә мәчбур олмушду. Кечән әсрин гырхынчы илләриндә һәтта Түркијәдән гачгынлары гајтармаг үчүн Гафгаз чанишини нәздиндә хүсуси комиссија јарадылмышды.

Русија кими Азәрбајчандан да мүһачиритә кедәнләр сырасында биринчи нөвбәдә зијалылар дурурду. Мә'лум олдуғу кими, кечән әсрин дохсанынчы илләринин әввәлләриндә Азәрбајчанын көркәмли журналистләри вә наширләри, маарифчи хадимләри Үнсизадә гардашлары Түркијәјә мүһачирәт етмишдиләр. Әсрин әввәлләриндә мүтәфәккир јазычы вә журналистләримиз Ә. Ағајев, Ә. Һүсејнзадә, сонралар Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин јарадычылары М. Ә. Рәсулзадә, Ә. Топчубашов, Ч. Һачыбәјов вә башгалары да вәтәни тәрк етмәјә мәчбур олмушдулар.

Мүһачирәт далғасы отузунчу илләрдә хүсусилә дәһшәтли характер алды. Чәнуби азәрбајчанлылары Совет Азәрбајчанындан чыхардылар. Сон отуз илдә исә Азәрбајчандан нә гәдәр аилә Русијаја көчмәјә мәчбур олуб. Һәр ил мүхтәлиф јолларла дөрд-беш мин ишсиз чаваны Русијада иш ахтармаға көндәриридиләр. Сүн'и сүрәтдә ишсизлик јарадыб чаванлары Русијаја говмаг адәт һалыны алмышды.

Әкәр бүтүн бу мәсәләләр диггәтлә нәзәрдән кечирилсә, чох фачиәли мәнзәрә алынар. Дүшүнән башларын јарадычы, шәхсијјәтләрин, чаван иш күввәсинин доғма дијары тәрк етмәјә мәчбур олмасы өлкә үчүн чох бөјүк иткидир. Лакин буну саја салан вармы?

Бу јахынларда харичи информасија акентликләри хәбәр

вердиләр ки, Америка телевизија тамашачылары Москвадан әсарәнкиз вә һејрәтә салычы бир филмә бахмышлар. Сән демә, Москвада хүсуси кизли бир физиоложи тәдгигат мәркәзи вар. Орада вәфат етмиш даһи адамларын бејинләри сахланылыр. Америкалылара Ленин, Сталин, Киров, Калинин, Горки, Мајаковски, Сахаров вә башгаларынын бејинләри нүмајиш етдирилмишдир. Онлар шүшә габларда хүсуси мәһлул ичәрисиндә сахланылыр. Бу лабораторија алтмыш илдир фәалијјәт көстәрир. Көрәсән өлмүш даһиләрин бејинләри нәјә вә кимә лазымдыр? Сән демә, бунларын үзәриндә алимләр тәдгигат апарыр, даһилијин сирләрини өјрәнмәк истәјирләр. Верилишин апарычысы А. Боровик Америка тамашачыларына билдирмишдир ки, һәләлик бу мәркәздәки тәдгигатлардан мүсбәт бир нәтичә алынмамышдыр.

Чох тәәччүблү мәсәләдир. Дүнјада мәшһур олан алим вә јазычылары дири-дири өлкәдән кетмәјә мәчбур едәнләр өлүләрин бејинләри үзәриндә тәдгигат апарыр, даһилијин сиррини өјрәнмәк истәјирләр. Дирини өлдүрүб, өлүјә хидмәт едән мәмләкәтдә.

74 илдир ки, Русија мүхтәлиф игтисади сијаси көрүшләрин сынаг мејданына чеврилмишдир. Өлкәдә нечә-нечә ишкүзар синфи физики чәһәтдән мәһв едиб әвәзинә јени синифләр јаратмаг истәмишләр. Амма әслиндә чох дәһшәтли бир инзибати-амирлик системи јараныб. Алимләр көстәрирләр ки, өлкәни индики чыхылмаз вәзијјәтә салмыш бу бүрократик систем 18 милјон нәфәрдән ибарәтдир. Онлар һәр шејдән әввәл өзләри илә мәшғулдурлар. Халг үчүн мәһсул истеһсал етмәк әвәзинә, гәрарлар вә сәнәдләр истеһсал едирләр. Бунларын сајы исә нә аз, нә чох, һәр ил 860 милјарда чатыр. Бу бүрократлара гуллуг едән тәкчә хүсуси миник машынларынын сајы 700 миндән чохдур. 700 мин машынын да бир о гәдәр бығыбурма сүрүчүсү вар. Бүрократик систем совет адамларына һәр ил 40 милјарда баша кәлир.

Өлкәдә ишләјәнләрин сајы кетдикчә азалыр. Јејиб-дағыданларын сајы исә дурмадан чохалыр. Чүнки вахтилә биринчи дөвләт думасында милләт вәкили И. Зијадхановун дедији кими, «бизим өлкәмиздә дөвләт идарәсинин идеалы: рүшвәт алмаг вә халга әзијјәт вермәкдир». Инди мә'лум олур ки, чамаат өлкәдән нијә гачыр. Мән һәлә гачмағын сәбәбләринин јалныз чүзи бир чәһәтини нәзәрә чатдырдым.

Ишләмәјиб фираван јашамаг, охумајыб диплом алмаг, сәриштәсиз рәһбәр олмаг һәвәскарлары бир өлкәдә нә гәдәр олармыш? Биз һара кедирик? Дајанмаг, дүшүнмәк вахты

дејилми? Алимләр һесаблајырлар ки, әкәр өлкә базар игтисадијјатына кечә билмәсә, инзибати-амирлик системинә сон гојулмаса, јахын беш-он илдә Русијаны ән азы 20—30 милјон адам тәрк етмәјә мәчбур олачаг. Гејрәтлә ишләјиб, һалаллыгла инсан кими јашамаг истәјәнләр, милләтин дүшүнән башлары, бачарыглы әлләри өлкәни күтләви сурәтдә тәрк етмәјә башласа, нәтичәсинин нә олачағыны һеч кәс дејә билмәз.

Буну бизим республикада да әмәлли-башлы көтүр-гој етмәли, белә бир мүһүм проблем үзәриндә дүшүнмәлијик. Биз о гәдәр чох дејилик ки, гапыларымызы мүһачирәт үчүн ачаг.

СИЈАЊЫДА ЈЕРЛӘР ДӘЈИШИР: АЛЛАҺ СОНРАСЫНДАН САХЛАСЫН?!

«Аргументы и факты» гәзетинин сон нөмрәсиндә 1990-чы илдә Иттифагын үмуми көстәричиләриндә республикаларын пајына һәср олунмуш ики чәдвәл верилмишдир. Бу чәдвәлләрдә чох мараглы ибрәтамиз рәгәмләр кәтирилир. Мәгсәдим бунлары тәһлил етмәк дејил. Диггәтими чәлб едән мүттәфиг республикаларын бу вахта гәдәр мөвчуд олан сијаһысында јерләрин дәјишдирилмәси фактыдыр. Мә'лумдур ки, һәләлик мөвчуд иттифаг конститусијасында республикаларын сабит сыраланма сијаһысы вардыр. Бурада әһали, әразн вә дикәр мүһүм амиллер нәзәрә алыныб. «Аргументы и факты»да республикаларын сырасы инди дини мәнсубијјәтә көрә тәртиб олунмушдур. Белә ки, доггуз христиан республикасы, јә'ни: Русија, Украјна, Белорус, Естонија, Латвија, Литва, Молдова, Күрчүстан вә Ермәнистан әввәлчә, сонра исә 6 мүсәлман республикасы верилиб. Бураја Азәрбајчан, Газахыстан, Өзбәкистан, Гырғызыстан, Түркмәнистан вә Тачикистан.

Республикаларын јерләрини бу чүр дәјишәнләрин нә мәгсәд күддүкләри кениш мә'нада мәнә мә'лум дејил. Амма белә бир мејлин мөвчуд олдуғуну артыг сөјләмәк олар. Һәм дә бу мејл кетдикчә күчләнмәкдәдир. Бу чох тәһлүкәли ојундур. Русијада һаким марксист-ленинчи идеолокијанын ифласа уғрадығы көз гаршысындадыр. Идејасыз доланмаг мә'лумдур ки, чәтиндир. Ифласа уғрамыш идеоложи бошлуғу нә иләсә долдурмаг лазым кәлир. Көрүнүр, империја амбисијасындан әл чәкмәк истәјәнләр бу дәфә дини идеолокија әтрафында бирләшмәк ниҗҗәтиндәдирләр.

Христиан республикаларындан сонра мүсәлман республикаларынын садаланмасы, өзү дә һәлә чаризм дөврүндә

мөвчуд олмуш бәднам бир нәзәриҗҗәни јенидән дирилтмәк тәшәббүсүдүр. Мә'лумдур ки, 1906-чы илдә чар сенаты Русијада мәскун олан мүсәлманлары икинчи нөв вәтәндашлар һесаб етмәк барәдә хүсуси гәрар чыхармышды. Бу гәрар онунла әсасландырылырды ки, мүсәлманлар әсл Русија вәтәндашлары сајыла билмәз. Чүнки, өз динләриндән, дилләриндән, инам вә инанчларындан, әлифбаларындан, мәдәниҗҗәтләриндән, адәт вә ән'әнәләриндән әл чәкмирләр, руслашмаг истәмирләр. Бу бәднам нәзәриҗҗә тәрәфдарларынын агибәти мә'лумдур. Сенатын гәрарындан кечән 85 ил мүддәтиндә бүтүн чәһдләрә, тә'гибә, тәһгирә, һәтта тәчавүзә мә'руз галмаларына бахмајараг, мүсәлман халглары аз-чох өз мәнликләрини мүмкүн гәдәр мүһафизә едиб сахлаја билмишләр. Инди исә өз азадлыг вә истиглаҗҗәтләрини, инсани һүгугларыны тәләб етмәк әзминдәдирләр.

Русија әһалисинин дөрддә бирини мүсәлман халглары тәшкил едир. Елә «Аргументы и факты» гәзетинин өзүнүн дә вердиҗи чәдвәлдән мә'лум олур ки, кечмиш Иттифаг әһалисинин 19,8 фаизини мүсәлман республикаларында јашајан әһали тәшкил едир. Әкәр Русија Федерасијасында јашајан мүсәлманлары да әлавә етсәк бу тәхминән 25—28 фаизә чатыр. Гејд едәк ки, бу үздәнираг нәзәриҗҗәни ортаја атанлар сырасында өзләрини милли мәсәлә үзрә мүтәхәссис һесаб едән ермәни екстремист милләтчиләри вә онларла һәмрә'ј олан старавојтовалар вардыр.

Статистикадан көрүнән дикәр бир чәһәт будур ки, бүтүн мүсәлман республикалары христиан республикаларына нисбәтән үмуми милли мәһсул, сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты истеһсалы, игтисади инкишаф вә јашајыш сәвиҗҗәсинә көрә ән ашағы пилләдә дururлар. Бу о демәк дејил ки, бу республикаларда ишләјән јохдур. Әксинә, көлә ишини көрәнләр онлардыр. Бир нәфәр христианын әјилиб памбыг јығдығыны көрән олубму?

Диггәти чәлб едән дикәр мәсәлә сон заманлар өзүнү көстәрән: «Русијаны сојуб апарырлар» — шүарыдыр. Сорушула биләр ки, Русијаны ким сојуб апарыр. Јохса, су гиҗмәтинә апарылан памбығын, нефтин, газын әвәзинә Иттифаг бүдчәсиндән мүсәлман республикаларына верилән нанә нәзәрдә тутулур. Бәс сојулуб апарылан јералты вә јерүстү сәрвәтләр нијә јада салынмыр!

Мараглыдыр ки, РСФСР президентинин көмәкчиси Геннади Бурбилис октјабрын 10-да (1991) телевизијада мүхбирләрлә мүсаһибәсиндә ачыгча билдирди ки, Русија кечмиш Иттифагын һәгиги варисидир. Демәли, бүтүн рес-

публикаларын, бүтүн ССРИ халгларынын эмәји илә, гантәри илә јарадылмыш бүтүн дөвләтә, варидата Русија әл гојур.

Республикаларын сырасы дәјишдирилир. Һәләлик бу дәһшәтли сијасәтин илк симптомлары көрүнүр. Ајыг олмаг лазымдыр, сајыг олмаг лазымдыр. Империјаны христиан бајрағы алтында бәрпа етмәк истәјәнләрә гәти вә чидди мүгавимәт көстәрилмәлидир.

ӨЗҮНҮНКҮ ВӘ ӨЗКӘ

Мәркәзи гәзетләрдә сон заманлар ара-сыра «өзүнүнкүләр вә өзкәләр» ифадәләринә раст кәлмәк олур. Өзүнүнкүләр дедикдә руслары нәзәрдә тутурлар. Билдијиниз кими РСФСР-дән харичдә, ја'ни дикәр мүттәфиг республикаларда, тәхминән 25 милјона јахын рус јашајыр. Бунларын бу республикалара нечә көчмәләри, мәскунлашмалары кениш мөвзудур, хүсуси тәдгигат төләб едир. Билдијиниз кими, һеч кәс бу инсанларын һүгугунун мәһдудлашдырылмасы, республикалары тәрк етмәси вә с. һаггында сөһбәт ачмаға һаглы дејил. Әлбәттә, бир шәртлә ки, онлар јашадыгы республикаларын дикәр вәтәндашлары кими гајда-ганунлара табе олсунлар, әразисиндә јашадыгы халгларын дилинә, мәдәнијјәтинә, адәт вә ән'әнәсинә һөрмәтлә јанашсынлар вә әксинә. Русларын вә дикәр вәтәндашлар кими гануни һүгуглары бүтөвлүкдә көзләнилмәлидир. Демократија принсипини әсас көтүрмүш бејнәлхалг һүгуг нормаларына риајәт едән һәр бир республика бу чүр һәрәкәт етмәјә борчлудур. Лакин диггәти чәлб едән башга чәһәтдир. Ја'ни сөһбәт Русијанын дикәр республикаларда јашајан руслары һаглы-һагсыз һимајә етмәси вә бу республикаларын дахили ишләринә гарышмасы чәһдиндән кедир. Бу күнләрдә «Правда» гәзетиндә Павел Богомоловун (4 октјабр, 1991) «Өзләриннкини атмырлар...» сәрләвһәли јазысы дәрч олунмушдур. Мүәллиф Америка Бирләшмиш Штатлары һаким даирәләринин, Америка һөкүмәтинин белә бир сијасәтиндән һәсәд һисси илә данышыр вә јазыр ки, Америкалылар дүнјанын һарасында олурларса олсунлар, өз һөкүмәтләринин мүдафиә гәтијјәтинә әмин ола биләрләр. Истәнилән вахт Америка һәтта силаһ күчүнә онларын мәнафејини мүдафиә етмәјә һазырдыр. Билдијиниз кими белә бир бәһанә илә АБШ Панамаја, Гренландијаја, Чәнуби Вјетнама сохулмушду. Бу да бөјүк дөвләтчилик тәфәккүрүнүн јени нөв тәзаһүрүдүр.

Сорушула биләр, бәс РСФСР һөкүмәти онун әразисиндә јашајан дикәр милләтләрин, о чүмләдән дикәр мүттәфиг

республикаларын вәтәндашларынын һүгугларыны там шәкилдә горумаға һөкмлү дејилми? Бизә белә кәлир ки, бу мәсәлә гаршылыглы олмалыдыр. Бејнәлхалг һүгуг нормалары әсасында тәнзим едилмәлидир. Инсан һүгуглары сәрһәд танымыр. Мәсәлә бу чүр гојулса һеч кәс она е'тираз етмәз. Амма һәдә-горху кәлмәк империја амбисијасы илә данышмаг, фајда верән шеј дејил.

ИМПЕРИЈА ДАҒЫЛЫР, РУҺУ ГАЛЫР

Президент Горбачов тәбии әчәли илә артыг тарихә говушмагда олан Советләр бирлијини — кечмиш Иттифагы нәјин баһасына олурса-олсун јенидән дирчәлтмәји гаршысына мәгсәд гојмушдур. Августдакы дөвләт чеврилиши чәһди пуча чыхдыгдан сонра әсас дајагларындан вә һәмкарларындан ајры дүшмәсинә бахмајараг, Горбачов јаранмыш реал шәраити дејәсән јаддан чыхарыр, әввәлләрдә олдуғу кими, арабир өлкәни вә әтрафындакылары «исте'фа» вермәк һәдәси илә горхудур, суверен республикаларын сијаси вә игтисади иттифагсыз, мәркәзсиз јашаја билмәјәчәкләри фикрини дөнә-дөнә тәкрар едир.

Мараглыдыр ки, әввәлләр һәгиги суверенлик вә там мүстәгиллик мөвгеләриндә дуран РСФСР рәһбәрлији дә бу мәсәләдә сон күнләр гәтијјәт көстәрмир. Инди мүхтәлиф вариантларда игтисади-сијаси доктриналәр мејдана чыхыр: суверен дөвләтләрин Иттифагы, игтисади Иттифаг вә сијаси мүстәгиллик, јахуд сијаси Иттифаг вә игтисади мүстәгиллик вә саир бу гәбилдәндир. Бу күнләр РСФСР-ин әдлијјә назири Фјодоров тә'кид едир ки, сијаси Иттифаг олмадан игтисади мүгавилә утопијадыр. Башга бириси иддиа едир ки, сијаси Иттифаг илә игтисади мүгавилә ејни вахтда имзаланмалыдыр. Бир сөзлә, ајынын мин ојуну вар, о да бир армудун башындадыр: Белә ки, көһнә коммунист империјасы өлмүшдүр, јашасын јени демократик империја. Мәнчә, мәсәләнин маһијјәти бундадыр.

Бу үмуми сијаси фонда мүхтәлиф чәрәјанлар да өзүнү көстәрмәкдәдир. Мәсәлән, бу күнләрдә мәркәзи телевизнја илә танынмыш кинорежиссор Станислав Говорухинин чәкдији «Белә јашамаг олмаз» филми нүмајиш етдирилди. Филми мүәллиф өзү шәрһ едирди. Филмдә сон јетмиш дөрд илин фачиәләрини әкс етдирән ибрәтамиз сәһнәләр чохдур. Бу јахшыдыр. Лакин нараһатлыг доғуран Говорухинин ислам дүнјасына гаршы нифрәтлә долу мүлаһизәләридир. Мәсәлән, о дејир ки, ислам өлкәләринә, ислам дүнјасына

гаршы нифрәтлә долу мүлаһизәләридир. Јә'ни Газахыстан торпағында јерләшдирилмиш атом нүвә силаһына газахларын нәзарәт етмәси, әл гојмасы куја фачиә илә нәтичәләнә биләр. Бу чүр әсассыз, ислам аләминә биноложи нифрәт һиссси илә долу чыхышлары динләдикчә адам өз-өзүнә дүшүнүр ки, көрәсән, һарда вә кимләр тәрәфиндән јазылыб атом нүвә силаһына јалныз христиан дүнјасы саһиб ола биләр. Дүнја әһалисинин бешдә бириндән чохуну тәшкил едән мүсәлман дүнјасы бу силаһдан мәһрум олмалыдыр. Мән атом нүвә силаһынын јајылмасы тәрәфдары дејилəм. Амма христиан дүнјасы атом нүвә силаһындан хилас олмазса, ја'ни бу саһədə там тәрксилаһа кетмәзсә, мәсәлә дәјишə биләр. Мә'лумдур ки, атом силаһына малик олан өлкәләр сон вахтлар биринчи нөвбәдә ислам дүнјасынын башы үзәриндә гылынч ојнадырлар. Буна исә дөзмәк чәтиндир.

«Ислам фундаментализми», «мүсәлман республикаларында әһалинин сүр'әтлә артмасы», «Русијаны көзләјән демографик фәлакәт» вә саир барәдәки үздәниряг сајағламалар кимə вə нəјə лазымдыр. Говорухинин 1990-чы илин јанварында Бакыда рус танкларынын әздији, бәдәнләрини дәлик-дешик етдији шəһидләри ермәни гурбанлары кими гәләмə вермәси, нүмајиш етдирилмәси ләјагәтсизлик вə ачыг-ашкар дүшмәнчилик тохуму сәпмәк дејилми?

Сон вахтлар республикалары нәинки дини мәнсубијјәтə, һəмчинин «бөјүк-кичијə» бөлмәк тəшəббүсү дə нараһатлыг доғурур. Мəсəлəн, «Правда» гəзетинин 12 октјабр (1991) тарихли нөмрəсиндə белə бир јазы верилмишдир: «Јени Иттифагда ким кими једирдəчəк». Мүəллиф јазыр ки, Русијанын кичик вə керидə галмыш республикаларла Иттифага кирмəси нə дəрəчəдə фајдалы ола биләр? Бу республикалар Русијанын ајагларына бағланачаг, она ағыр јүк олмајачагмы? Көрүрсүнүзмү, нечə əсрләр сојуб таланмыш, əсир-јесир едилмиш мүсəлман республикаларыны инди ојундан кənарда гојмаг чəһдləри дə вар. Мənə белə кəлир ки, бу биләрəкдən едилир ки, һəмин республикалар гејдсиз-шəртсиз, «көнүллү сурəтдə» јени Иттифага дахил олсунлар.

Империја дағылыр, анчаг руһу галыр. Əсас хилас јолу исə һəр ики бəладан бирдəфəлик хилас олмагдадыр. Башга јол јохдур.

ТҮРКИЈƏЈƏ ЧАТМАГ АСАНДЫРМЫ?

Охучуларымыз хатырлајырлар ки, Хрушшов дөврүндə Америка Бирləшмиш Штатларына чатмаг вə ону өтмək

шүары дəбдə иди. Инди бу шүар Түркијəјə чатмаг вə ону өтмəклə əвəз едилир. Əлбəттə, рəсми даирəлəрдə јох.

Мəркəзи мəтбуат органларында Түркијə игтисади мө'чүзəси илə əлагəдар јазыларын сајы да чохалмышдыр. Бу, фəрəһləндиричидир. Мəсəлəн, бу күнлəрдə «Известија» вə «Правда» гəзетləриндə бизим өлкəмиздə кениш иншаат иши илə мəшғул олан «Енка» иншаат компанијасының фəалијјəти илə əлагəдар јазылар верилмишдир. «Известија» өз јазысына «Алманија пул верир, Түркијə тикир, јашајанлар исə совет забитləри олачаг». «Правда» исə «Көј јерə енəр, амма биз... кечикмəрик» сəрləвһəси вермишдир.

Сөһбəт нəдən кедир. Тəсəввүр един ки, Белорусијанын Борисова шəһəриндə мəктəб, ушаг бағчасы, идман гурғулары, мағазалары, АТС-и вə дикəр мəдəни-сосиал објектləри, 750 мənзилли он ики бешмəртəбəли бинасы олачаг шəһəрчик инша едилмəлидир. Сизчə буну нечə илə, нечə ајa тикмək олар? Түркијənин «Енка» иншаат кампанијасы бу шəһəрчији беш ај јарыма, јахуд 165 күнə тикмəји өһдəсинə көтүрмүшдүр. Мүхбирлəр јазырлар ки, 1991-чи илин ијулун 17-дə өзүлү гојулмуш шəһəрчик, бу ил декабрын 31-нə кими э'ла кејфијјətlə тəһвил вериləчək. Мө'чүзədир, ја јох? Јазырлар ки, дүнја иншаат тəчрүбəсиндə бу чүр сүр'ətli тикинти һəлə көрүнмəмишдир. Тикинтинин үмуми дəјəри 120 милјон алман маркасыдыр. Инди соруша биләрлəр, кимлəр буну тикир? Нечə ишлəјирлəр? Јазырлар ки, шəһəрчик түрк архитекторларынын лајиһəси əсасында тикилир. Бу лајиһə бејнəлхалг мүсабигəдə бəјənилиб. Гејд едим ки, Франса, Италија, Алманија, Австрија, һəмчинин совет архитектор вə иншаатчыларының да иштирак етдикləри мүсабигəдə түркlərин лајиһəси биринчи јер тутмуш вə бəјənилмишдир.

Түрк фəһlələри һəр күн сəһəр саат 7-дən ахшам саат 7-дəк, əлбəттə, мүəјјən тəнəффүслə ишлəјирлəр. Бу биринчи нөвбəдир. Икинчи нөвбə ахшам саат 7-дən сəһəр саат 7-дəк ишлəјир. Јалныз ајда бир күн истираһət едирлəр. Зəһмət һагглары ајда 750 доллардыр. (бизим индики курсла ајда 28 мин манат еләјир). Бу зəһмət һаггы онларын Түркијəдəки банкда ачдыглары һесаба көчүрүлүр. Фəһləләрин јемəји, мəишət вə тибб хəрчləрини кампанија өз өһдəсинə көтүрүб.

Һəр бир чəмиjjəти, ичтимаи-сијаси гурулушу бир-бириндən ајыран əсас фərг əмək мəһсулдарлығының сəвиjjəсидир. Бу исə шəхси мənафе, мənфəət вə вичдан амили илə бағлыдыр. Бош шүарларла адамлары ишлətмək олмаз, 74 ил мүддətиндə «Јашасын зəрбəчи сосиалист əмəји» шүа-

рыны тәблиғ едән «Известија» инди исә јазысыны ашағыдакы шүарла тамамлајыр: «Зәрбәчи капиталист әмәји үчүн «Енкаја» сағ ол дејәк! Мәним буна әлавә етмәјә сөзүм јохдур.

КИМ КИМИ СОЈУР?

Халг мәсәлидир дејәрләр: гачан да ја аллаһ дејир, гован да. Инди мәркәзлә республикалар арасындакы мүнасибәт буну хатырладыр. Мәркәз тәрәфдарлары килејләнирләр ки, суверенлик хәстәлији баш алыб кедир, мәркәзи сајан јохдур, куја мәркәзсиз өлкә учурума јуварлана биләр. Республикалардакы демократларын фикри исә башгадыр. Онлара көрә өлкәни индики чыхылмаз бөһран вәзијјәтинә салан, халгын әл-голуну бағлајан елә мәркәздир ки, вар.

Республикаларда кениш јајылмыш диктәр бир мүлаһизә дә белә дир ки, бизи һәртәрәфли сојурлар. Бу да доғрудур. Бу барәдә ән чох данышан РСФСР-дир.

Јени игтисади бирлик консепсијасының мүәллифи К. Јавлински дејир ки, республикалар бир-бирини сојмурлар. Онларын һамысыны 70 илдир ки, мөвчуд сијаси систем сојмуш вә диләнчи вәзијјәтинә салмышдыр. Дүз сөзә нә дејәсән? Амма бир мәсәл вар ки, бу бојда өлкәнин варидатыны һәрача гојан инзибати амирлик системи јенә дә галыр. Дүздүр, чилдини дәјишиб. Бир сыра әввәлки үсуллардан әл чәкиб. Амма јенә галыр. Бу системин бизә нечә баһа баша кәлдијиндән јазмышдыг, һәрби сәнаје комплексини дә бураја әлавә етмәк лазымдыр. Һәлә мән бизи харичдән сојанлары демирәм. Тәкчә Кубаја һәр ил ән азы 5 милјард манат мәбләғиндә тәминатсыз јардым едилирди. Сон отуз илдә бу рәгәм 150 милјарды өтүб кечмишдир. Әфганыстанын ишғалы да бизә һәлә бундан баһа баша кәлиб вә јенә кәлмәкдәдир. Бура Ангола, Ефиопија, Вјетнам, Камбоча, Никарагуа вә диктәр сосиализмә рәғбәт көстәрән вә ја бу јолла кетмәк истәјән өлкәләри дә әлавә етсәк, онда астрономик рәгәм әмәлә кәлә биләр.

Дөвләт органларындан башга Сов.ИКП дә өз нөвбәсиндә халгын малыны талан едәнләрдән иди. Харичи өлкәләрин коммунист вә фәһлә партијаларының бөјүк бир гисми совет адамларының һесабына фәалијјәт көстәрирдиләр. Бу күнләрдә Ромадан верилән бир хәбәрдә дејилир ки, Италија Коммунист Партијасының иллик кәлири 5 милјард лирә идисә, о илдә 20 милјард хәрчләјирмиш. Бәс галаныны һарадан алырдылар? Сәфир Загладин е'тираф едир ки, Сов.ИКП-дән.

Гејд едәк ки, Иттифаг бүдчәсиндән күлли мигдарда вәсаит гопаран республикалар да варды. Мәсәлән, һагг-һесаб чәкән олса, мә'лум олур ки, Ермәнистан 70 илдә Иттифаг бүдчәсинә нә вериб вә орадан нә гәдәр гопарыб. Узаға кетмәк лазым дејил. 60-чы илләрин әввәлләриндә о вахт ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри олан Микојан Хрушшову Ермәнистана гонаг апармышды. Севанын әтрафында јејиб-ичәндән сонра партија вә һөкумәт башчысына билдирмишди ки, бәс Севанын сәвијјәси ашағы дүшүр. Биз једијимиз балыгдан мәһрум ола биләрик. Она көрә дә Севаны хилас етмәк лазымдыр. Балыг Хрушшова вә өлкәјә чох баһа баша кәлди. Гәрар чыхды ки, Арпачајдан—Севана јералты канал чәкилсин, онун сују Севана ахыдылсын. Көстәрим ки, каналын узунлуғу 46 километр, дәринлији исә 300 метрдән бә'зи саһәләрдә 600 метрдән артыға чатыр. Һеч бир игтисади фајда вермәјән бу тикинти он вә һәтта јүз милјардлара баша кәлмишдир. Сон илләр Иттифаг мәтбуаты белә јазырды ки, бу бојда хәрчи һаваја совурмаға нә еһтијач вар иди? Сон пешманчылыг исә фајда вермәз.

Советләр бирлији, сосиалист өлкәси адланан мәмләкәтдә халг кечә-күндүз ишләјир, ган-тәр төкүр, варидат јарадыр, лакин јухарыларда буну, сөзүн әсл мә'насында, һәрача гојурдулар. Бу вәзијјәт мүәјјән мә'нада инди дә давам едир. Мәркәздә чөмчә тутанларын илк сырасында ермәни мафијасы дурур. Конкрет бир мисал. 1990-чы илдә Ермәнистанда адамбашына дүшән истеһлак орта Иттифаг сәвијјәсинин 93 фаизи мигдарында олмушдур. Азәрбајчанда бу рәгәм 57, Өзбәкистанда 59, Тачикистанда 48 фаиздир. Нәјә көрә һамыдан чох ишләјән, һамыдан чох мәһсул истеһсал едән мүсәлман республикаларында истеһлак бу гәдәр аздыр? Јалныз хаммал вә илкин мәһсул истеһсал едән республикаларын агибәти белә олур. Памбыг әкән биз, ондан фајдаланаанлар исә башгалары. Үзүм јетишдирән биз, ондан сон мәһсул истеһсал едиб сатанлар башгалары. Јун истеһсал едән биз, јун парча тохујан ермәнијләр.

Мәһз бүтүн бунлара көрәдир ки, «Известија» гәзетинин ермәни лоббисинә башчылыг едән Г. Меликјантс «Ислам вә Орта Асија» сәрләвһәли мәгаләсиндә јазыр ки, «һеч бир ријакарлыг етмәдән е'тираф едәк ки, Орта Асија рекону бүтүн республикалара лазымдыр».

Мүәллиф белә бир иддиа ирәли сүрүр ки, сон 130 илдә Өзбәкистан вә Орта Асијанын диктәр республикаларында чохмилләтлилик јараныб, јә'ни бурада мүсәлман әһалиси

илә гејри-мүсәлман әһалисинин нисбәти әсаслы сүрәтдә дәјишдирилиб. Она көрә дә бу реқиону әлдән бурахмаг олмаз. Көрүнүр, ермәниләр Орта Асијада истәдикләри кими варланмаг имканына маликдирләр. Вә буна көрә дә христианлары бурада бирләшмәјә чағырырлар.

Мәркәз бизи јени игтисади бирлијә чәкир. Әкәр бу әввәлки сојғунчулуг характериндә олачагса бура дахил олмаг халг вә тарих гаршысында чинајәтдир. Јох әкәр бу һәгигәтән суверен дөвләтләрин ачыг-ашкар гаршылыглы мәнафеҗә әсасланан игтисади әмәкдашлығы олачагса, буна сөз ола билмәз. Мәнчә мәсәләнин гојулушу белә олмалыдыр.

АЧЫЛЫБ-БАҒЛАНАН ПӘНЧӘРӘЛӘР, ГАПЫЛАР

Һәр бир евин гапысы, пәнчәрәси олмалыдыр. Буну һамы билир. Нә үчүн олмалыдыр? Мәнчә бунун да изаһа еһтијачы јохдур. Бәс өлкәнин, мәмләкәтин нечә, харичи дүнјаја ачылан гапы вә пәнчәрәси олмалыдыр, ја јох? Бах, бу принсипиал мәсәләдир. Мә'лумдур ки, I Пјотр Русијада буну һамыдан әввәл баша дүшмүшдү ки, елми-техники тәрәгги вә јени мәдәнијјәтин бешији олан Авропа илә әлагә сахламадан ора пәнчәрә ачмадан империјаны сахламаг вә кенишләндирмәк мүмкүн олан иш дејил. Билдијиниз кими I Пјотр доғрудан да Авропаја пәнчәрә ачды вә индики Санкт-Петербург шәһәринин өзүлүнү гојдулар. Сонралар да Русијада дүнјанын мүхтәлиф сәмтләринә пәнчәрә вә гапы ачмаг һәвәскарлары чохалды. Лакин онларын әксәријјәти Короғлу јох, кор кишинин оғлу олдулар.

Ачылмыш гапы вә пәнчәрәләри бәрк-бәрк бағламагла да тарихә дүшәнләр олду. Сталинизм һәр шејдән әввәл, бунунла мәшһурдур. Халглар һәбсханасынын гапыларыны бәрк-бәрк бағламагла, һәтта, ефирә бурахылан радио далғаларыны, ја'ни кәнар сәсләри вурмагла белә тарихә дүшдү.

Ислам Шәргинә, Һинд океанына пәнчәрә ачмаг һәвәскарлары икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра даһа да күчләндиләр. Кореја мүһарибәси, Әфганыстан фачиәси башланды. Лакин сәксәнинчи илләрдә Шәргин дивarларыны сөкмәклә мәшғул оланлар бирдән көрдүләр ки, Шәрги Авропадакы гапы вә пәнчәрәләр јаваш-јаваш ачылыр, лахлајыр. Бу әһвалат мәнә рәһмәтлик М. Ә. Рәсулзадәнин 84 ил бундан әввәл јаздығы «Сквознјак» сәрләвһәли сатирик јазысыны хатырлатды. Истәјирәм охучулар онунла таныш олсунлар.

«Русија тарихини охујанлара мә'лумдур ки, мәшһур Пјотри-Қәбир Петербургун бинасыны гојмаг истәдикдә Нева чајынын кәнарында кол-кослуг вә батаглыг јердә дуруб деди ки, «мән бурадан Гәрбә пәнчәрә ачачағам». Сөзүнә әмәл еләјән вә дедијинә сабитгәдәм олан император дедијини еләди, онун әһәмијјәти — сијасијјә вә тичариҗәси мүнасибәтилә бә'зи Авропа низамыны русијалылара көстәриб өјрәтди...

Пјотри-Қәбирин бу «пәнчәрә» ачмасы бизим һакимләрин ријасәт вә пул кејфәмајәша башларында олуб пәнчәрәдә шөһрәт көрдүкләри үчүн вә чәмаәт тәрәфиндән өзләриндә бир «е'тибар» газанмаг үчүн Гәрбдә ишләјә билмәјиб Шәргә пәнчәрә ачмаг истәдиләр...

Истәдиләр дә пәнчәрәни ачмаға. Шәргин диварыны јыхмаға башладылар...

Пәнчәрәни ачдылар... Лакин бу пәнчәрәни ачмагда бөјүк сәһвә дүчар олуб, бөјүк бәдбәхтлијә кирифтар олдугларыны көрдүләр. Гәрбдә бир пәнчәрә варкән Шәргдә дә бир пәнчәрә ачылды. Пәнчәрә ачылды, нә ачылды... Һүрријјәт «сквознјак»ы бу башдан вуруб о тәрәфдән чыхды. Туфан еләјиб бу вахта кими јығышан «низан вә гајда»лара вуруб дағытды. Чәмаәти дә Авропадан көтүрдүјү «азарлара» мүбтәла едиб бөјүк-бөјүк иддиалара салды.

Бүрократлар сәһвләрини анладылар. Пәнчәрәни ачмаларына пешман олуб күләјин габағына сәдләр гурмаға башладылар...».

М. Ә. Рәсулзадә

«Јолдаш» гәзети, 1 сентјабр 1907-чи ил.

Дејирләр тарих тәкрар олунмур. Амма мән дејәрдим ки, бә'зән еҗнән тәкрар олунмаса да һадисәләр башга маһијјәтдә, башга рәнкдә тәкрар олунур. Хәстәлик һаман хәстәликдир. Сквознјак да Шәргдән Гәрбә, Гәрбдән-Шәргә доғрудур рәһмәтлик М. Ә. Рәсулзадәнин дедији кими.

САҺИБЛИК ЈОХ, МАЈА ЈАЛАН, МӘҺСУЛ ЗАЈ

Османлы империјасынын илк хәлифәси Јавуз Солтан Сәлим (1467—1520) она тәгдим едилән дүнја хәритәсини диггәтлә нәзәрдән кечирәрәк демишди: «Јазыг дүнја, бир падшаһа јетәчәк гәдәр бөјүк дејилмиш...»

Тәхминән 500 ил бундан әввәл, сөјләнмиш бу сөзләрин чоғрафи вә сијаси мә'насыјла ишим јохдур. Амма кәләчәк игтисади базар әлагәләри бахымындан јанашсаг доғрудан да дүнја бир о гәдәр бөјүк дејилмиш. Артыг нәинки өлкәләрдән вә гитәләрдән, һәмчинин космик вә планетләрарасы игтисади, елми-техники вә мәдәни әлагәләрдән сөһбәт кедир. Әлбәттә, бу кәләчәјин ишидир. О ки, галды бизә, һәлә бир өлкә, бир республика дахилиндә игтисади базары саһмана сала билмирик.

Инди дүшдүјүмүз вәзијјәт вә һәгигәт будур ки, өлкә дахилиндә истеһсал етдијимиз малларын бөјүк әксәријјәти Нуһ Нәбидән галма аваданлыгла истеһсал олунур, әмәллибашлы ишләјән аз тапылыр, мәһсул да зај бурахылыр. Дүнја стандартлары сәвијјәсиндә мал истеһсал етмәдијимизә көрә дә бејнәлхалг базара чыха билмирик. Гапалы дар чәрчивәдә өз гынымызда јанырыг. Јалныз хаммал сатан өлкә исә тәбиидир ки, бәшәри инкишафын макистрал јолундан кәнарда галмалы, демәли, мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә ишләмәк, инсан кими јашамаг имканларындан мәһрум олмалыдыр.

Белә бир факта диггәти чәлб едим ки, инди Советләр бирлијиндә һәр ил ирили-хырдалы 25 милјон адда мәһсул истеһсал олунур. Даһа доғрусу, олунурду. Бунлардан нә гәдәри дүнја стандарты сәвијјәсинә үјғун олса јахшыдыр? Чәми 3—4 фаиз. Бу көстәричи Јапонијада 70 фаиздән артыгдыр. Бу өлкәнин тәкчә АБШ илә гаршылыглы тичарәтинин иллик һәчми 140 милјард доллара чатыр. Бизим бүтүн дүнја илә тичарәтимизин һәм дә әсасән хаммал тичарәтимизин үмуми һәчми бунун јарысы гәдәр дә јохдур.

Әлбәттә, бурада арашдырыласы, тәдгиг едиләси, нечә әсрлик објектив вә субјектив сәбәбләр вардыр. Игтисадчылар көстәрирләр ки, Русија бир дөвләт кими узун мүддәт өз дахили мәһсулдар күввәләрини инкишаф етдирмәјин гајғысына галмајыб, буна көрә дә әмәк мәһсулдарлығы чох ләнк артыб. Гәрбдә олдуғу кими, инсанын тәбиәтиндән доған азад әмәк фәалијјәтинә кениш имкан верилмәјиб. Өлкә тәһкимчилик үсулу, зорла ишләтмәк һесабына доланыб. Гоголун мәшһур «Мүфәттиш» әсәриндә тәсвир етдији наданлар вә рүшвәтхорлар өлкәни идарә едирдиләр. 1917-чи илин октјабрындан сонра бу тәһкимчилик үсулу даһа шиддәтли шәкилдә бәрпа олунду.

Русијада идарәетмәјин, һөкм сүрмәјин, доланмағын мә'јары зоракылыг, алдатмаг вә јалан олмушдур. Мәшһур рус тарихчиси вә јазычысы Карамзин јазмышдыр: «Әзиз

дост, де көрүм нә үчүн, нечә әсрләрдир ки, инсан хошбәхтлијә, рифаһа јаланла наил олур?».

Нечә әсрләрдир ки, Русија торпағында нәзәриччәдә хәјал вә фантазија, игтисадиччатда, сијасәтдә вә мәишәтдә јалан ајаг тутуб јеријир. Потјомкин кәндиндән тутмуш, бу јахынларда дөвләт чеврилиши етмәк төшәббүсүндә оланларын өлкә президентинин куја өз вәзифәсини ичра етмәјә габил олмадығы кими ағ јаланлар буна бариз нүмунәдир. Һәлә мән сосиализм вә коммунизм чәннәти һаггындакы јаланлары демирәм.

Мә'лумдур ки, мајасы һарам олан мәһсул зај олар. Јалан саһибсизликдән доғур. Һәр шејин саһиби олмалыдыр. Торпағын да, истеһсалатын да, ев-ешијин дә, јолун да, тичарәтин дә.

Јадыма академик Арбатовла олан бир көрүш дүшүр. ССРИ Елмләр Академијасынын АБШ вә Канада Институтунун директору Јапонијадан јеничә гајытмышды вә бу сәфәр барәдә тәәссүратыны бөлүшүрдү. О бу өлкәнин мүһарибәдән сонра газандығы вә дүнјаны һејрәтә салан «игтисади мө'чүзә»синдән, фактлар кәтирди, фикирләр сөјләди. Диггәтими белә бир факт чәлб етди. Арбатов деди ки, о, јапон фирмаларынын биринин президенти илә көрүшүндә ширкәтә јени кадрларын гәбулу гајдасы илә марагланыб вә өјрәнмәк истәјиб ки, кадрлары һансы кејфијјәтләринә көрә сечирләр? Чаваб әвәзинә бизим бу барәдәки тәчрүбәмизи сорушублар. Арбатов чаваб вериб ки, кадр сечәркән биринчи нөвбәдә пешә ихтисасыны, һазырлыг сәвијјәсини нәзәрә алырыг. Јапон бизнесмени исә бунун чавабында билдирди ки, онларда әсас ме'јар ишә гәбул едиләчәк адамын јалан данышмамасы вә мүлајим рәфтарыдыр. Чүнки әкәр адам јалан данышмырса, өз ләјагәтини сахлајырса, демәли, лајиг олмадығы ишә, вәзифәјә чан атмаға сә'ј көстәрмәз.

Ибрәтамиз фактдыр. Доғрудур, аталар дејибләр ки, јалан ајаг тутар, јеримәз. Лакин нә едәсән ки, биздә һәләлик јалан ајаг да тутур, јеријир дә, дөвләт сәвијјәсинә галдырылыр да. Мәһз јалан бизи бу күнә салыбдыр.

ҺАНСЫ ГОРХУЛУДУР: ИСЛАМ, ЈА КОММУНИЗМ...

Мәшһур игтисадчы алим, политолог вә сијаси шәрһчи, игтисад елмләри доктору Отто Латсисин бу күнләрдә «Известија» гәзетиндә дәрч олунмуш мәгаләсиндә белә бир чүмләјә раст кәлдим: «Ону да јаддан чыхармајаг ки, ком-

мунизм фундаментализми идеаллары һәлә милјонларын нәзәриндә өз чазибә гүввәсини сахламагдадыр. Охучулар да тәсдиг едә биләрләр ки, истәр мөвчуд сијаси әдәбијјатда, истәрсә дә күтләви информасија васитәләриндә «коммунизм фундаментализми» ифадәсинә һәр дејәндә раст кәлмәк олмур. Амма инди ән чох модда олан горхунч вә дәһшәтли идеја вә сијаси чәрәјан кими гәләмә верилән «ислам фундаментализми»дир.

Биз һәр чүр еһкамчылыгын, фанатизмин, идеја-сијаси, милли варлыг вә шәраити нәзәрә алмајан фундаментализмин әлејһинәјик. Фанатизмин тарихән халгларын вә бәшәријјәтин башына нә бәлалар ачдыгы мә'лумдур. Сәлиб јүрүшләриндән тутмуш, фашизм гурбанларыны һеч вахт јаддан чыхармаг олмаз. Камбочада коммунист Пол Пот һөкумәти өлкәнин 7 милјон әһалисиндән 2 милјонуну бир нечә илин әрзиндә синфи мүбаризә бајрағы алтында гырмышды. Бизим өлкәмиздә 70 илдә гырыланларын сајы 40 милјондан артыг олуб.

Инди сорушула биләр, сон вахтлар модда олан «ислам фундаментализми» бәшәријјәт үчүн тәһлүкәлидир, јохса «коммунизм фундаментализми?». «Ислам фундаментализми» барәдә чанфәшанлыг едәнләрин илк сыраларында мәһз «коммунизм фундаментализми» тәрәфдарлары дururлар. Белјајевләр, њукинләр, меликјанслар аз гала Ислам дүнјасына гаршы Сәлиб јүрүшүнә чағырырлар. Нә үчүн? Она көрә ки, әввәла, јәһуди вә ермәни лоббисинин мәнафеји буну тәләб едир. Икинчиси, Ислам аләми хаммал мәнбәји вә учуз ишчи гүввәси кими Гәрбә лазымдыр.

Әлбәттә, Ислам аләминдә бирлик јохдур. Һәлә көһнә һаким феодал гүввәләри бурада мејдан охујур. Гәрб исә онлары өз тә'сирләриндә сахламаг үчүн һеч шејдән чәкинмир. Бу бәлаларын «Ислам фундаментализми» илә әлагәси јохдур.

Мин илдән артыгдыр ки, бәшәријјәти Ислам тәһлүкәси илә горхудурлар. Лакин Ислам јашајыр, милјардларын шүурунда, адәт вә ән'әнәсиндә. Чүнки Ислам дини һәр шејдән әввәл вичдан мәсәләсидир. Вичдан олмајан јердә һәјат, бәрәкәт, диррик дә олмаз.

Лакин коммунизм кабусунун чәми бир әср јарымлыг тарихи вар. Реал варлыгла һесаблашмајан бу фундаментализм инди тарих мејданындан сыхышдырылмаг үзрәдир. Гој һеч кәс бәшәријјәти «Ислам фундаментализми» илә горхутмасын. Горху башга јердәндир.

БОРЧДАН ЧОХ ДАНЫШЫЛЫР, АЛАЧАГДАН ЈОХ. НИЈӘ?

Мәркәздә әсас игтисади сүканлары әлләринә кечирәнләрлә вәһид вә бөлүнмәз Иттифаг тәрәфдарлары сон вахтлар хејли фәаллашмышлар. Јениләшән Иттифаг, суверен дөвләтләрин Иттифагы идејалары кими игтисади бирлик идејасы да инди өн плана чәкилмәкдәдир. Әл-аман едирләр ки, һеч бир республика игтисади бирлик олмадан, һазырланмыш игтисади бирлик мүгавиләсинә гол чәкмәдән јашаја билмәз. ССРИ малијјә назиринин мүавини В. Родјушкин дејир:

— Өлкәни игтисади батаглыгдан чыхармаг үчүн республикалар мүгавиләјә гол чәкмәлидир. Ахы игтисади әлагәләр позулса, республиканыз нечә кечинәчәк?

Дикәр диггәт вериләси чәһәт одур ки, көһнә Иттифаг тәрәфдарлары суверен республикалара гаршы сијаси фитнә-фасадла јанашы ачыг вә үстүөртүлү игтисади тәзјиг дә көстәрирләр.

Инди харичи борчлар мәсәләси дә мејдана чыхыб. Мә'лумдур ки, кечмиш ССРИ-нин харичи өлкәләрә 65—70 милјард долларлыг борчу вардыр. Дејим ки, борчлу олдуғумуз өлкәләр сырасында биринчи јердә АФР, сонра Франса, АБШ, Түркијә вә башгалары дурур. Дејирләр ки, бу борчу бүтүн республикалар вермәлидир. Һәм дә борчу бир тәшкилат — ССРИ харичи игтисади фәалијјәт банкы вә ја онун һүгуги вариси өдәмәлидир.

Бу күнләрдә Москвада «једдиләр» адланан өлкәләрин нүмајәндәләри илә он ики республиканын нүмајәндә һеј'әтләри арасында бу мәсәлә барәсиндә данышыглар олмушдур. Мәсәләнин маһијјәти белә дир: «Борчлары гајтарын дост олаг».

Бунунла әлагәдар мәни дикәр бир мәсәлә марагландырыр. Нијә мүәјјәнләшдирилмир ки, бу борчлар нә вахт алыныб? Икинчиси, бу борчлардан даһа чох фајдаланан һансы республикалардыр.

Дикәр бир мүһүм мәсәлә кечмиш ССРИ-нин алачағы борчлардыр. Мә'лумдур ки, бир гајда олараг өлкәнин алачағы да олур. Сон мә'лумата көрә бу рәгәм верәчәјимиз борчдан чохдур, ја'ни тәхминән 90 милјард доллара јахындыр. Әкәр белә исә һәмин борчлары алыб нијә борчумузу гајтармајаг? Вә јердә галан 20 милјард долларын кимә чатачағы мәсәләсини мүзакирә етмәјәк? Јахшы таныдығымыз вә ләһнәтүллаһ дејәчәјимиз Аркади Волски «Аргументы и факты» гәзети сәһифәләриндә билдирир ки, ССРИ-јә

борчлу олан өлкәләрин бир гисми бу борчу гајтармаг истәјир. Лакин ону гәбул едән јохдур. Сорушула биләр, нә үчүн мәркәздә борчлары республикаларын бојнуна гојан тапылыр, амма харичдән алыначаг борчлары гәбул едән тапылмыр? Өзү дә аз рәгәм көстәрилмир. Волски јазыр ки, ән азы 45 милјард доллары гыса мүддәтдә алмаг олар. Бизим парламентдә дә борчлар мәсәләсини бәһанә едиб бизи мәркәзин игтисади мүгавиләсинә гол чәкмәјә тәшвиг едәнләр кәрәк бу мәсәләдән дә данышсынлар?

Көстәрим ки, инди ССРИ-дә елми-сәнаје Иттифагына башчылыг едән, ермәни мафијасы орбитиндә гуллуг чырпышдыран А. Волски борчлар вә алачаг мәсәләсини елә белә ортаја атмыр. Онун бу барәдәки ојунбазлығынын мәгзи белә дир: «Кәрәк бүтүн республикалар үмуми игтисади мәгсәдләр наминә өз суверенликләрини көнүллү сурәтдә мәһдудлашдырсынлар».

Горбачовун јенилә шмиш Иттифаг командасынын фәал мејдан пәһләванларындан олан **Аркади Волски Гаглыг** Гарабағда чыхардығы ојунлары инди Иттифаг мигјасында тәкрар етмәк фикрinә дүшүб. Ајыг олмаг лазымдыр.

БУ ИШЛӘРИН АХЫРЫ НЕЧӘ ОЛАЧАГ?

Бу суал инди чохларынын руһуна, гәлбинә һаким кәсилмиш, рahатлыг вә динчлијини әлиндән алмышдыр. Вәтәнин, халгын, торпағын башынын үстүнү гара булуд алмыш, кедәчәјимиз сәмти елә бил итирмишик. Кәләчәјин јолу көрүнмәз олмушдур. Доғру вә дүзкүн сөз дејән, вәзијјәти бүтүн тәфәррүаты илә ачыг вә ајдын шәрһ едән, конкрет јол көстәрән јохдур. Сијасәт мејданы ојунларындан баш чыхара билмәјән кениш күтлә исә аз галыр башыны итирсин. Һавадан фәлакәт, дәһшәтли фәлакәт гохусу кәлир. Буну халг фәһм илә һисс едир. Буна көрә дә «бу ишләрин ахыры нечә олачаг?» — суалы инди ән плана чыхмышдыр. Гејд едим ки, көрүшләрдә, хүсусилә бу күнләрдә олдуғум Шәки, Гәбәлә вә Оғуз рајонларында бу суалы мәнә тәкрар-тәкрар веридиләр. Бураларда диггәтими бир башга суал да чәлб етди: «Нә етмәлијик?» — суалы.

Мәнчә һәр ики суал бир-бирини тамамлајыр. Биз кәрәк әввәлчә милли мәгсәд вә амалымызы, идеалымызы дәгиг мүәјјән едәк, сонра «нә етмәлијик?» проблеми илә мәшғул олаг. Доғрудур, Али Совет суверенлик, милли истиглал, нәләр вә нәләр һаггында чохлу ганун вә фәрманлар верир.

Дејә биләрләр ки, сизә даһа нә лазымдыр, даһа нә истәјирсиниз? Мән дә өз һәмсөһбәтләримә биләрәкдән бу чүр суалла мүрачиәт едирдим. Лакин билирсиниз онлар мәнә нә дејирдиләр. Дејирдиләр ки, рајонда, кәнддә һәр шеј, демәк олар ки, әввәлки кими галыб, әсаслы дәјишиклик јохдур. Әксинә, вәзијјәт бир аз да писләшиб, һәрч-мәрчлик, өзбашыналыг, баш алыб кедир. Дағыдағытдыр. Көһнә партократија дөврүндә газ вуруб газан долдуранлар, инди вали тә'јин олунурлар. Партократија вә паразитократијанын јенә кефи көкәлиб, сәси учалыб, мејдан охумаға башлајыб. Онлары милләт вә онун талеји аз дүшүндүрүр. Зәһмәт адамларынын вәзијјәти дејиләчәк, тәсвир едиләчәк дејил.

Јенә јадыма тарихимизин индики кими ағыр илләри, күнләри, фачиәли 1917—1918-чи илләр дүшүр. Милли варлығымызын чидди тәһлүкәјә алындығы дөвр. Ејни суаллары о заман да бу тәрздә веридиләр. Бу ишләрин ахыры нечә олачаг? Нә етмәлијик?

Мә'лумдур ки, 74 ил бундан габаг, јә'ни 1917-чи илин ијулунда мүтләгијјәт тәрәфдарлары јеничә јарамыш демократик Мүвәггәти һөкүмәти јыхмаг үчүн дөвләт чевриліши етмәјә тәшәббүс көстәрмишдиләр. Лакин мәғлуб олмушдулар. О заман, Азәрбајчан халгы гаршысында да үмид гығылчымы көрүнмәјә башламышды. Узагкөрәнләримиз, башбиләнләримиз бу мәсәләни кениш мүзакирә едирдиләр, һәм дә ачыг-сачыг. Мәсәлән, Нәриман Нәриманов «Һүммәт» гәзетиндә јазырды: Бизим мәсләкимиз бүтүн инсанлары бирләшдирмәкдир. Биз дијоруз: «һамы милләтләр үчүн мәгсәд (идеал) бирдир... Мүсави јашајыш, чидди тәрәгги, руһун тәзәләнмәси вә учалмасы анчаг чүмһуријјәт үсулиидарәсинә бағлыдыр», «һәр бир милләт өз јолу илә кетмәлидир». М. Ә. Рәсулзадә бунунла әлагәдар олараг «Ачыг сөз» гәзетиндә гәләм һәмкары Н. Нәриманова чох мәдәни шәкилдә билдирирди ки, доғрудан да, һәр бир милләт өз јолу илә кетмәлидир. Чүнки бу, тәбиидир. Лакин «чүмһуријјәтин мәгсәди дејил, анчаг васитә олдуғуну унутмаг олмаз». М. Ә. Рәсулзадә гејд едирди ки, әсас мәгсәд, идеал сосиал әдаләтин бәргәрар олдуғу бир чәмијјәт гурмагдыр.

Мәнчә Азәрбајчанын кәләчәк јолуну мүәјјәнләшдирәнләр халга бу һәгигәти чох кениш шәкилдә ајдынлашдырмалыдырлар. Бүтөвлүкдә истиглалијјәт, мүстәгиллик, 1918—1920-чи илләрдәки Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин бәрпасы мәсәләсини кениш күтлә конкрет шәкилдә өзү үчүн ајдынлашдыра билмир. Азәрбајчанда сосиал әдаләт нечә бәрпа олунача г, нечә һәјата кечириләчәк, һансы формада ишләниб һазырланача г? Бу елә-белә суаллар дејил. Мә'-

лумдур ки, әкәр тәбиәтдә туфан вә фыртыналар күнәш енержисинин атмосферде гејри-бәрабәр бөлүнмәси нәтичәсиндә меjдана кәлирсә, ичтимаи-сиjаси ингилаб вә фыртыналар сосиал әдаләтин позулмасы, милли кәлирин вә милли мәhсулун гејри-бәрабәр бөлүнмәси сиjәсиндә, нәтичәсиндә меjдана чыхыр.

Бир сөзлә, халгы марагландыран «бу ишләрин ахыры нечә олачаг?», «нә етмәлиjик?», «hара кедирик?» суалларына дәгиг вә ајдын чаваб верилмәлидир. Халг үмуми сөздән jорулуб, узун илләрин jаланы, онун мә'нәвиjjатыны корлајыб, дахили дүнjасыны, мә'нәви аләмини кор гоjуб. Бу аләмә ишыг сачмадан, бу аләмә нүфуз етмәдән халгы кәләчәjә сөсләмәк мәнчә мүмкүн дејил.

ӘЧӘБ БӘРАБӘРЛИК, ӘЧӘБ ИТТИФАГ ИМИШ

Jетмиш илдир ки, бизи инандырмаға чалышмыш вә биз дә мүәjjән мә'нада инанмышдыг ки, Советләр бирлиjи бәрабәр халгларын гардашлыг Иттифагыдыр, бу нәhәнк өлкәдә нә варса, hамысы бу Иттифага дахил олан халгларын зәhмәти, әмәjи илә jарадылыр. Jарадылан да ортаглы малдыр. Инди мә'лум олур ки, бунларын hамысы бош сөз, ағ jалан имиш. Иттифаг дағылмаг үзрәдир, дејәсән гапаган башлајыб.

Кечән jетмиш илдә ән чох маја гоjулан hәрби сәнаје комплекси, силаh истеhсалы олмушдур. Инди бәс көрәсән бу саhәдә вәзиjjәт нечәдир? Мән бүтүн мәс'улиjjәтимлә дејә биләрәм ки, бизим үчүн чох фачиәви вәзиjjәт jараныб. ССРИ мүдафиә назири, авиасија маршалы Jевкени Шапошников бу күнләрдә республикамызда олмушдур. Президентимизлә данышыглар апармышдыр. Сөhбәтин там мәзмуну вә маhиjjәти бизә мә'лум дејил. Анчаг верилән хәбәрләр нараhатлыг доғурур. Мүдафиә назири демишдир ки, «республикалардакы силаhлы гүввәләр jалныз мәнә табедир...» «республиканын өзүнүмүдафиә гүввәләринә узагбашы jүнкүл силаhлар — jә'ни тапанча вә автомат верилмәсини мүзакирә етмәк олар, ағыр силаhлардан данышмаға дәjмәз».

Инди дүшүнүрүк ки, ахы Совет Ордусуну сахламаға, силаhландырмаға күлли мигдарда вәсаит сәрф едәнләрдән бири дә бизик. Hәр ил орду сыраларына ән азы 50—60 мин дөjүшчү jола салырыг. Ән мүасир силаh истеhсал едән республикалар сырасында биз дә варыг. Бәс бу силаhдан, бу чәббаханадан бизә jалныз тапанча вә ја автоматмы дүшүр?

Азәрбаjчан дөрд илдир ки, мүасир силаhла тәчhиз едилмиш ермәни гулдурларынын ачыг тәчавүзүнә мә'руз галыр. Сон илдә бу тәчавүзүн меjданы, саhәси daha да кенишләндирилмишдир. Бәс бунун гаршысында бизи горумалы олан Орду hиссәләри нә едир? Ермәнистанла сәрhәд рајонларындан вә Дағлыг Гарабағдан алынан хәбәрләр көстәрир ки, бүтөвлүкдә Совет Ордусу вә ССРИ Дахили Ишләр Назирлиjинин бирликләри ја гарышмамаг вә jахуд да ермәни тәрәфини мүдафиә етмәклә мәшғулдур. Көстәрим ки, мәтбуат сәhифәләриндә тез-тез верилән хәбәрләрдән дә көрүнүр ки, бә'зи hәрби hиссәләр өз силаhларыны мүхтәлиф бәhанәләр илә ермәни гулдурларына вермәкдән дә чәкинмирләр. Адыны да гоjурлар ки, бизә hүчум етдиләр, силаhларымызы әлимиздән алдылар. Бу силаhлар ичәрисиндә онларча танк, БТР, ракет гурғулары вә с. вардыр. Hәлә мән ону демирәм ки, Русиja базарларында мүасир силаhлар сатылыр. Мәсәлән, бу күнләрдә Таллиндән верилән бир хәбәрдә дејилирди ки, бурадакы hәрби hиссәдән 44 зенит ракет комплекси оғурланмышдыр вә jәгин ки, хәлвәти базарда сатылмышдыр. Бу ракетләри hәр бир адам чиjинләринә гоjуб вертолjот вә тәjjарәләри вура биләр. Hәм дә ишарә едилир ки, бу силаhы ән чох алан чәнублулардыр. Шүбhә jохдур ки, силаh аланлар ермәнилөрдир.

Инди белә бир суал ортаја чыхыр ки, әкәр Русиja базарларында мүасир силаhлары күлли мигдарда пулла алмаг мүмкүндүрсә бәс нечә олур ки, мүдафиә назири бизә тапанча вә автомат тәклиф едир, jохса оғурланыб сатылан силаhлардан назирин хәбәри jохдур? Кәрәк садәлөвh вә корафәhим оласан ки, буна инанасан вә jахуд да jаранмыш вәзиjjәти баша дүшмәjәсән.

Шапошников Бакыда мүхбирләрлә көрүшүндә деди ки, Азәрбаjчана вә Бакыja илк дәфәдир ки, кәлир. Чох jахшы. Лакин биз истәрдик ки, ССРИ Силаhлы Гүввәләринә вә демәли, өлкәнин мүдафиә мәсәләләринә чавабдеh олан jүксәк рүтбәли hәрби хадим она верилән информасијаларын доғру вә дүзкүн олдуғуну өзү jохласын. Мәсәлән, вахтилә назирин мәркәзи телевизијанын мүхбирләри илә сөhбәтиндә дедиjи бир фикир чох чидди нараhатлыг доғурду. Загафгазијаjа кизли силаhлар hарадан кәтирилир суалына назир чох чидди шәкилдә чаваб верирди ки, Ирандан. Мәнчә белә бир иддианын hеч бир реал әсасы jохдур. Буна әлавә олараг көстәрим ки, назирин Загафгазијаjа сәфәри күнләриндә мәркәзи мәтбуат органларындан бири белә бир jалан вә уjдурма jајды ки, куjа Түркиjәдән Азәрбаjчана 200 мин совет вә Исраил автоматы, чохлу тәjjарәвуран «стинкер»

ракетләри вә дикәр силаһ көтирилмишдир. Түркијәнин рәсми дairәләри бу хәбәрин башдан-ајаға гәдәр уjдурма, jалан вә фитнәкар характер дашыдығыны рәсмән билдирдиләр. Амма нә олсун ки, өз абыр-һәjасыны итирмиш рәзилләрин көз гамашдыран jалан фишәнки артыг атылмышды. Мәнчә, бундан мәгсәд назирин Jереван сәфәри илә әлагәдар онда гejри-објектив тәсәввүр jаратмагдан, онун Совет Ордусундан алынмыш вә оғурланмыш силаһларын кери гajтарылмасы мәсәләсини гojмамасы үчүн хүсуси атмосфер jаратмагдан ибарәт иди.

ССРИ президенти Горбачовун да гejри-гануни һәрби бирләшмәләрин тәрксилаһ едилмәсинә дair фәрманы мәһз ермәни лоббисинин тәзjиги илә jеринә jетирилмәмиш, кағыз үзәриндә галмышды. Доғрудур, әввәлләр хүсуси чанфәшанлыг еләjән биз олдуг, чамаатдан гуш түфәнкләрини дә jығдыг. О вахт бизим рәһбәрләримиз ајдынларымызын, биләнләримизин, хәбәрдарлыг едәнләримизин сөзләрини гулагардына вурдулар. Әввәлләрдә олдугу кими, jенә дә Горбачова вә онун дәстәсинә үмид бағладылар. Инди исә иш-ишдән кечиб, нә гәдәр чабалajырыгса бир шеj һасил олмур. Дағлыг Гарабағда кәндләр бошалдылыр, ган төкүлүр, әлибош чамаат башыны итирмишдир. Бу тәрәфдән дә назир Шапошников бизә тапанча вә автомат вә'д едир. Һәлә бунун үчүн дә көрәк данышыглар апарыла. Дар дүшүнчәлилиjин, фанатик инамын фачиәли нәтичәси һәмишә белә олур.

Тәәссүф едиләчәк будур ки, һәлә jенә дә бу вәзиjjәтдән баш чыхармаjан, jахынлашан фәлакәтин һәчминә дәрк етмәjәнләр аз деjил. Бу биринчи нөвбәдә халг вә тарих гаршысында мәс'улиjjәт дашыjан парламент күрсүсүндә отуран, рajонларда ағалыг едән, кечмиш партократиjаjа аиддир.

ӨЛКӘ ИРӘЛИЛӘJИР, АММА ҺАРА?

Тарихдә елә анлар — илләр олур ки, бүтөв бир милләтин, халгын әксәриjjәтинин ағлыны оғурлajырлар. Белә ки, көрүрсән ки, бир груп, бир партиjа гаты сосиал-шовинист идеjасы, фантастик вә'дләр, jалан вә зоракылыгла әһалинин әввәлчә чидди еһтиjач ичиндә олан, чыхылмаз вәзиjjәтә дүшмүш тәбәгәләрини, синифләрини jолдан чыхарырлар. Сонра вахтилә ишләниб һазырланмыш сиjаси-мә'нәви-психоложи вә игтисади үсуллары ишә салырлар: чатышмамазлығы — нөгсана, нөгсаны — наразылыға, наразылығы —

е'тираза, е'тиразы — нифрәтә, нифрәти — инамсызлыға, инамсызлығы исә ачыг вуруша чевирирләр, һакимиjjәт башына кәлирләр. Бу системин, үсулун тәшкилатчылары, нәзәриjjәчиләри дә вардыр. Өзү дә нечә әсрләрдир ки, бу үсул мөвчуддур. Елә бизим әсрдә дә бу һадисә Авропанын нечә өлкәсинин башына кәлмишдир. Мәсәлән, һитлерчиләр алманларын ағлыны тамам он ил, Муссолини төрәфдарлары италjанларын ағлыны дүз ијирми ил мүддәтинә оғурламышдылар. Онларын тәкчә өз халгларынын деjил, бәшәриjjәтин башына нә фачиәләр кәтирдикләрини сөjләмәjә еһтиjач jохдур. Бу һәр кәсә мә'лумдур. Мәшһур игтисадчы алим Н. Шмелjов гejд едир ки, русларын да башына белә бир фачиә кәлмишдир. Русларын сон үч нәслинин ағлыны оғурламышлар. Вә она көрә дә Русиjаны мүәjjән мә'нада дәлиханаjа охшатмаг олар. Дүзүнү деjим ки, мән бу сөзләри охуjанда һәм дәһшәтә кәлдим, һәм дә узун мүддәт фикирләшмәли олдум. Дедим бәлкә Шмелjов вә онун jазысыны дәрч едән «Известиjа» гәзетинин мәним әлимдә олан нөмрәси jеканә нөмрәдир. Jохладым, көрдүм jох. Чүнки мән Ленинин Русиjа һаггында дедикләрини jахшы билирәм. О, Русиjаны «халглар һәбсханасы» адландырмышды. Jенидәнгурма дөврүндә бу ифадәни «бәдбәхтләк өлкәси» әвәз етди. Инди дә «дәлихана». Ачығыны деjим ки, Шмелjовдан габаг да елә бизим ағсаггаллар ара сөһбәтиндә нечә вахтды деjәрдиләр ки, «бу өлкә деjил, дәлихanадыр».

Шмелjов өз мүддәаларыны, иттиһамларыны нәjә әсасланыб сөjләjир. О көстәрир ки, дүнjанын һеч бир өлкәси Русиjа гәдәр, Советләр бирлиjи гәдәр бөjүк әразиjә, зәнкин тәбии сәрвәтләрә, ишләк вә итаәткар халга малик деjил. Бәс белә олдуғу һалда бу өлкә нијә индики диланчы вәзиjjәтинә дүшүб. Игтисадчы әсасландырыр ки, jалныз ағлыны итирмиш, даһа дәгиг десәк ағлы оғурланмыш халг, өлкә бу вәзиjjәтә дүшә биләр. Доғрудан да, сон статистик мә'луматлара диггәт вердикдә адамы дәһшәт көтүрүр. Бу күнләрдә «Аргументы и факты» гәзетиндә верилмиш статистик мә'лумата диггәт едәк. Орада jазылыр ки, Советләр бирлиjиндә орта аjлыг зәһмәт һаггы кечән ил 240 манат олуб. Бу, 7,5 Америка доллары едир. Демәли, 12 аj мүддәтиндә совет зәһмәткешинин орта маашы чәми 90 доллар едир. Бәс бу Америкада нечәдир? Америка вәтәндашы һәр аj орта һесабла 1.758 доллар алыр. Статистик мә'луматда гejд олунур ки, Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты Асиja вә Африканын зәиф инкишаф етмиш өлкәләриндә минимум әмәк һаггынын вә jашajыш хәрчләринин илдә мин доллар сәвиjjәсиндә олдуғуну тәәссүфлә гejд едир. Һөрмәтли охучулар,

инди сизə мə'лум олурму ки, нијə бүтүн Авропа, Америка совет адамларына нанə јығыр, мəрһəмət вə шəфгət һисси онларда баш галдырыб.

Бизи мүхтəлиф бəһанəләрлə јенидән дəлиханада галмаға тəшвиг едənләр гој бир даһа фикирләшсинләр, реал вəзијјəти тəһлил етмəји, баша дүшмəји бачарсынлар. Ахы, биз нəинки индики вə һəм дə кələчək нəсилләр гаршысында мəс'улијјət дашыјырыг. Буну да баша дүшмək вачибдир. Јохса сонра кеч олар.

«ИПƏКЧИ»НИ МАРАГЛЫ ВƏ ОХУНАГЛЫ ЕДƏН НƏДИР?

Республикамызда 50-дən јухары тохтиражлы гəзет чыхыр. Елə мəним ишlədијим университетдə «Бакы университети» вə «Журналист» тəдрис гəзетləри нəшр олунур. Мən бүтүн мəс'улијјətимлə дејərдим ки, онлардан һеч бири «Ипəкчи» гəзети гədər (Азəрбајчан Республикасы Елмlər Академијасында бурахылан «Елм» гəзети мүстəсна олмагла) бөјүк нүфуза малик дејилдир.

«Ипəкчи»ни охунагlы вə мараглы едən нədир? Мənчə, һəр шејдən əvvəл мəзмун зənкинлији, оперативлик, кениш охучу аудиторијасына үјғун мөвзу сечмək бачарығы, чəсарəт вə принсипиаллыг, журналист мəһарəти вə бачарығы. Елə тəсəввүр јарана биләр ки, куја «Ипəкчи» гəзетинин редаксијасында бөјүк бир коллектив фəалијјət көстərир. Хејр. Редаксијанын штаты бир нəфərdən — редактор Салис Мəммədовдан ибарətdir. Амма... Бах, мəсələнин маһијјəти дə бу «амма»dадыр: тəшкилатчылыг габилијјəти, кениш дүнјакөрүшү, көзəл рəфтары, шəхси мədəнијјəти, журналист исте'dады олан бу бир нəфərин—редакторунətрафына нечə дејərләр, бүтөв бир орду јығылмышdыр. Демəли, редаксијада коллектив дə вар, əсл гəзет дə. Бураја ону да əлавə edək ки, «Ипəкчи» гонорарсыз ишləјир, мүəллифlərə јазы һаггы верилмир.

Чохтиражлы «Ипəкчи»нин 2000-чи нөмрəси мүбарək! Арзум будур ки, өз дəст-хəтти, һадисələrə өз мүнасибəти олан, əсл мүстəгиллик нүмунəси көстərən «Ипəкчи» кələчəkdə күндəлик нүфузлу шəһər вə зона гəзетинə чеврилсин, гədим Шəкинин вахтилə Асија вə Авропадан кечən ипək јолунун јенидən ачылмасына јардымчы олсун!

КИМИНƏ МАТƏМ, КИМИНƏ БАЈРАМ

Адətən халг өз тарихинин чох мүһүм һадисələrини, биринчи нөвбədə зүлм вə зүлмətdən, əзаб вə əзијјətdən чыхмаг күнүнү бајрам едир. Бајрамлар елə белə тəкчə шənлик үчүн дејилdир. Əзаблы-əзијјətli күнləри јада салмаг, халгын варлығы уғрунda мүбаризə апаранлары хатырламаг үчүндүр.

Чох тəəссүф ки, бу ən'ənə узун мүддəт позулмушdу. Артыг халглара өз милли бајрамларыны да гејd етмəјə имкан верилмишdир. Бəс октјабр адланан Үмумиттифаг бајрамынын талеји нечə олмушdур? Бу суала бирбаша чаваб вермək чətиндир. Мəсələн, Русијада, ингилабын бешији Санкт-Петербургда бу ил ингилабын илдөнүмүнү мəрасимləри илə гејd етмишləр, 74 илdə һəлак оланлары, күнаһсыз гурбанлары јада салмышlар. Русијанын башга шəһərləриндə дə бу чүр мəрасимləри кечирилмишdир. Лакин Октјабры бајрам едənләр дə аз олмамышdыр. Мəсələн, москвалылар һəр ики мəрасимин шаһиди олмушlар. Бу да тəбиидир. Һəлə Октјабр фанатикләринин бөјүк бир гисми јашамагда, фəалијјət көстərмəкdədир. Онлар «бəлкə дə гајтардылар» əһвалы илə јашајырлар.

Бир шеј һəгигəтdир ки, дүнјанын илк сосиалист өлкəси бөјүк дөвлəт адыны вə статусуну сахласа да көзүмүзүн өнүндə өз нүфузуну вə мөвгеләрини јаваш-јаваш итирмəкdədир. Бир өлкə ки, өз вəтəндашларының ən ади мадди-мə'нəви еһтијачларыны өдəјə билмир, онларын тəһлүкəсизлијини горумағы бачармыр, игтисади фəлакəт вə һəрчмəрчлик батаглығына јуварланмаг əрəфəсиндədир, ону нечə бөјүк дөвлəт адландырмаг, һесаб етмək олар. Доғрудур ки, өлкənин əразиси бөјүкdүр, əһалиси 300 милјона јахынлашыб. Тəбии сəрвəтləри дағыдылса да һəлəлик кифајət гədəрdир, силаһ да ки, истənилən гədəр истеһсал олунуб вə олунур. Анчаг өлкəни сивилизасијалы тərздə, инсанчасына, инсаф вə ədаləтlə идарə edəчək игтисади, ичтимаи-сијаси систем, гурулуш чатышмыр.

Бəс бу вəзијјətdən чыхыш јолу нədədир? Алимlərин, мүтəхəссисlərин, политологларын фикри белədир ки, бир партијанын, бир идеолокијанын, бир мүлкијјət формасынын диктатурасына сон гојулмајынча вəзијјəти дүзəлтмək мүмкүн дејил. Демəли, биринчи нөвбədə мүлкијјət вə һакимијјət формасы дəјишdирилмəлidир. «Зəрбəчи» сосиалист əмəји көнүллү сəрбəст базар игтисадијјатына əсасланан əмək-

лə əvəz edilməlidir. Bu vaxta kimi əsələ ilə kөrүlən ишlər инди bejinlə kөrүlməlidir.

Чыхыш jолуну jалныз ингилабда kөrənlər дə cəhv edirlər. Бир өлkədə нə гədər ингилаб etmək олар? Təkчə əсриn биринчи он ики или ərзиндə Русijада үч ингилаб олмушдур: 1905, 1907, 1917-чи илин феврал вə октjабр ингилабlары. Əkər бураjа сənajeləшmə, kоллективləшmə вə mədəni ингилабlары да əlavə etsək — kөrүn нə гədər ингилаб олур. Сон алты илдə дə ики ингилабдан сөhbət kедир — jенидəнгурма ингилабы, август ингилабы. Mənчə elə өлkənин евини jыхан да, бу вəзиjjətə salan да бу ингилабlардыр. Məsələləри, проблемləри təkamүl jолу илə jox, зорla, сычрajышla, гыса мүддətдə həлл etmək təрəfdarları Русijаны həmишə fəlakətə сүрүkləmишlər.

Maраглы чəhətдир ki, Русија тарихинин təkərini kerijə dөndərmək вə belə өлkлə дə вəзиjjətдən чыхмаг mejlləri дə mүшahidə edилмəkдədир. Октjабр матəm күнləринə Санкт-Петербургун мери Анатоли Собчак Романовлар сүlaləsинин сон нүмajəndəси, өзүnү бөjүk kнjаз адландыран Владимир Романову дə'вət etmишдир. Тарихин kиф басmыш архивиндən Романовлары күnəш ишығына чыхартmагда kөrүnүr ki, хүсуси məgəd вардыр. Бөjүk kнjаз илk чыхышlарында бəjан etmишдир ki, Русијанын əvvəlki сərhədlərини горумаг лазымдыр. Demələ, əчдадларындан galan империјаны сахламаг вачибдир.

Mүтləгиjjətlə jанашы рус империjасынын идеја əсасыны тəшkил edən православ дининə, kилсəсинə хүсуси үмид бəslənилир. Диндən рус шовинизми вə империја руhуну дирилтmək үчүн кениш истифадə edилир.

Jадда сахланылачаг бир факты да охучуларын нəзəринə чатдырmаг истəjирəm. Бу күnлəр Русијада империја jарадылmасынын 270 иллијини дə гејд etдиləр. Бу да təsадүfи дејил.

Əkər Русијада Октjабр ингилабынын 74 иллији матəm вə бајрам кими гејд edилдисə бу өзү чох шеј дејир.

Зүлmə дүшməji, халглар həбсханасында галmағы бајрам etmək бизим үчүн нə гədər mə'nəви вə əхлаги чəhətдən doğru оларды. Чох jахшы ki, республикамызын Али Совети бу тарихи həгигəти nəzərə алараг нојабрын 7—8-ни ади иш күnү hесаб etmək барədə гərар гəбул etди.

Советлəр бирлији, jə'ni kөhnə мүтləгиjjət империjасынын jени варианты сүгут etməkдədир. Бу тарихи просесин гаршысы алынmаздыр. Belə бир шəраитдə гаршыда дуран ən mүhүm вə mүгəддəс вəзифə həгиги суверенлик вə мүстəгиллик уғрунда инамла чалышmагдыр, бу jолла ирəлиlə-

məkдир. Тарих həр дејəндə бу чүр сəхавəтли олmур. Belə имkан həр дејəндə элə дүшmүр. Мүхтəлиф бəhanələr вə jолларла бизи jенидən мərkəzə бағламаг, бојнумуза империја hалгасы кечирmək тəрəfдарларынын hијlələrини баша дүшmək, kөrmək вə гəти дə'f etmək лазымдыр. Бу jолда həр чүр чətинлијə синə kərmələ, dөzmələ dəjər.

ТОРА САЛЫРЛАР, ЈА ДҮШҮРҮК

Горбачова вə Москва ермəни мафијасына архајын олуб «бөjүk Ермəнистан» планынын нөвбəти стратежи hиссəсини Дағлыг Гарабағда həjата кечирmələ киришən ермəни миллətчиləри гəти мүгавимətə раст kəлдикləриндən өз тактикаларыны тез-тез dəjишirlər. Азəрбајчана гаршы həрби тəzjигlə janашы, үмуми тəблиғат кампанијасы да кенишlənир. Бу кампанијаја həм дə бејнəлхалг характер вермələ чалышырлар. Елə бу күnlərдə АБШ конгресинин инсан hүгуглары комиссијасында Дағлыг Гарабаға həср олунmуш ичлас да буну бир daha тəсдиг etди. Комиссијанын ермəнипəрəст үзвлəринин вə Ермəнистан нүмajəndələrinин ријакар дəлилlərinə, чидд-чəhdlərinə bахmajараг, миллətчиlər истədикlərinə наил ола билмəmишlər.

Бу барədə республика ичтимаијjətinə кениш mə'lумат верилдијиндən ətрафлы данышmаға ehtијач дуjmурам, lакин архајынлашmаға да əсас jохдур. Бејнəлхалг мигjасда фитнə-фəсад давам едир. Хəбəр верирlər ki, Тер-Петросjан Вашингтона jола дүшmүшдүр. Ермəнистан президенти орада Чорч Бушла данышыглар апарачагдыр. Ермəни рəhbəрлији көрүр ki, Москванын вə өлkə президентинин сөзүnə məhəl гојан аздыр. (Əлбəттə, бурада мүсəлман республикаларыны истисна etmək лазымдыр). Одур ki, үмидини дүnjада jеkанə бөjүk дөвлəт статусуну сахламыш Бирləшmиш Штатлара, о чүмлəдən ермəни kəлинин гајынатасы Буша бағлајыр.

Dикəр тəрəfдən гаршыдан президент сечкиləри kəлир. Ичmалчылар гејд edирlər ki, əkər əvvəllər Бирləшmиш Штатларда Италија вə jəhуди мафијасы күчлү идисə, инди биринчи jерə ермəни мафијасы чыхmышдыр. Онун сијаси мејданда нүфузу дурmадан артыр.

Тер-Петросјан Вашингтонда нөвбəти планлар ишləjиб hазырларkən dикəр ермəни тəблиғатчылары да Авропада кениш фəалијjətдədирlər. Бу чəhətдən Jелена Əлиханjан-Боннерин үздəниraг фəалијjəти daha чох көзə чар-

пыр. Инсан һүгуглары чарчысы Андрej Сахаровун бајрағыны әлиндә тутан Јелена Боннер Азәрбајчана мејдан охујур, ону бејнәлхалг мигјасда биабыр вә тәчрид етмәјә чәһд көстәрир.

«Известија» гәзети бу күнләрдә хәбәр верир ки, Боннер Ослода оларкән Авропа шурасынын баш катиби Катрин Лалјумерлә көрүшмүш вә онун башчылыг едәчәји бејнәлхалг нүмајәндә һеј'әтини Загафгазијанын бир сыра рајонларына сәфәрә чыхмаға тәһрик етмишдир. Јазырлар ки, бу нүмајәндә һеј'әтинә Авропа шурасынын үзвләри илә јанашы, Русија парламентинин инсан һүгуглары комиссијасынын вә Андрej Сахаровун хатирәсинә һәср олунмуш бириничи бејнәлхалг конгресин тәшкилат комитәсинин үзвләри дә дахил олачаглар. Инди сорушула биләр: Москвада јашајан Јелена Әлиханјан-Боннери ким вәкил едиб ки, әтрафына бир дәстә јығыб Загафгазија рајонларына сәфәрә чыхсын вә бурда мүфәттишлик еләсин. Бу чүр тәдбирләрин архасында әслиндә чох шејләр кизләнир. Буну баша дүшмәк үчүн дипломат, сијасәтчи олмаг лазым дејил. Бу әһвалаты кимдән сорушсан, кимә десән чаваб верәчәк ки, Боннер Даглыг Гарабағ һадисәләринә бејнәлхалг сәчијјә вермәк истәјир.

Јелена сакит отурмаг билмир. Фикри-зикри фитнә-фәсад газанылы гајнадыб милли һиссләри гызышдырмагдыр. Бу ишдә «Известија»нын Јереван мүхбири Серкеј Баблумјан, авантүрист Нујкин, ермәни пулу илә дүнјаны кәзән Стараводтова онун көмәкчиләридир.

Һөрмәтли охучулар, бүтүн бунлар һеч дә тәсадүфи дејил. Аллаһ бәласы гоншуларымыз әсрләрдән бәридир ки, түрк халгларына гаршы гаты дүшмәнчилик сијасәти јеридир. Ермәни килсәси нечә јүз илләрдир ки, тарихин вә талејин һөкмү илә дүнјанын мүхтәлиф өлкәләринә сәпәләнмиш ермәниләри бир дини вә мүлки мәркәз әтрафында бирләшдирмәк үчүн аглакәлмәз сә'јләр көстәрир. Тәхминән беш әсрдән артыгдыр ки, ермәниләрин јашадыглары һәр бир јердә онларын дини вә мүлки тәшкилатлары мөвчуддур. 25 јашына чатмыш вә ишләјән һәр бир ермәни милләт верки вермәјә мәчбурдур. Ермәни дини вә мүлки мәркәзләри күлли мигдарда вәсаит јығмышлар. Онлар бунун көмәји илә кадрлар һазырлајыр, онлары лазыми јерләрдә јерләшдирир, бәркә дүшәнләрә көмәклик көстәрир, лазым кәләндә өз күчләри илә бачара билмәдикләрини чәм етдикләри милјонларын, рүшвәтин зору илә көрүрләр. АБШ, Франса, Инкилтәрә, Ливан, Сурија, Иран вә дүнјанын бир сыра өлкәләриндә малијјә чәһәтдән күчлү, сијаси чәһәтдән

мүтәшәккил вә јекдил ермәни лоббиси јарадылмышдыр. Белә бир бејнәлхалг күввә илә гаршы-гаршыја дурмаг асан иш дејилдир.

Бөһран вә фачиәләрдән сәбри түкәнмиш, паһатлығыны итирмиш, гајғысызлыгдан чана кәлмиш халгын дәрдләринин мүалиҹәсини һарданса мүәјјән мәгсәдләр үчүн үзә чыхарылмыш гара өртүклү милли шарлатанлара, кәнардан дә'вәт олунмуш екстрасенсләрә тапшырмаг ән азы мәс'улијјәтсизлик, халгы вә тарихи әлә салмаг дејилми? Милләт вәкилләринә бу ағыр, фачиәли күнләрдә анекдот-ләтифә сөјләјирдиләр, јәгин ки, јахын вахтларда бачарсалар, онлара јенидән «бејнәлмиләл» охутдурачаглар.

Гоншулар мәркәзлә бирләшиб инди бејнәлхалг мигјасда өзләринә һавадарлар ахтарырлар. Республикамызын президенти парламентдә ачыгча сөјләди ки, бизи тора салыблар. Амма мән дүшүнүрәм ки, көрәсән бизи тора салыблар, ја өзүмүз дүшмүшүк?

РҮШВӘТХОРЛУГ БӘЛАСЫ, БИЗӘ ҺАРАДАН КӘЛИБ?

Сон вахтлар мәркәзи мәтбуатда аз гала бир-бирини тәкзиб едән ики јазыја раст кәлдим. «Известија» јазыр ки, рүшвәтхорлуг вә онун ачыг вә кизли формалары вәба хәстәлији кими бүтүн өлкәни бүрүјүб. «Аргументы и факты» гәзети исә өлкәдә сон илләр чинајәтләрин статистик чәдвәлини дәрч етмишдир. Бурадан мә'лум олур ки, сән демә, өлкәмиздә рүшвәтхорлуг кетдикчә јоха чыхыр. Белә ки, игтисадијјатла әлагәдар 1989-чу илдә чәми 433 нәфәр, 1990-чы илдә исә 564 нәфәр чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб олунуб. Әкәр бу рәгәмләри он беш республика арасында бөлсәк, белә чыхыр ки, һәр мүттәфиг республикада орта һесабла 1989-да 29, 1990-чы илдә исә чәми 37 рүшвәтхор әлә кечиб. Белә јердә аталар дејиб ки, инанан даша дөнсүн. Әкәр јазсајдылар ки, һәр рајонда, һәр бөјүк идарәдә, мүәссисәдә, һәр али мәктәбдә бу гәдәр рүшвәт ашкар едилиб, онда јенә дәрд јары иди.

Амма бир шеји дә јаддан чыхармаг олмаз. Ахы инди «рүшвәт» сөзү дејәсән сырадан чыхмаг үзрәдир. Бунун јеринә «һөрмәт» сөзү ишләдилир. Чүнки сон илләрдә аланын да, верәнин дә «рүшвәт» сөзүндән зәһләси кедир. Инди бу мәфһум јалныз дејәсән ганун мәчәлләләриндә вә һүгуг әдәбијјатында галыр. Амма нәдәнсә «рүшвәтин» синоними олан «һөрмәт» һәләлик ганун вә һүгуг әдәбијјатына дахил олма-

мышдыр. Көрүнүр буна көрә дә һөрмәт едәнләри јахаламаг дәбдә дејил.

Бу ишин бир тәрәфи. Инди мараглыдыр ки, бүтөвлүкдә бу рүшвәтхорлуг бәласы Азәрбајчана көрәсән һарадан вә нечә кәлиб? Бөјүк мөвзудур. Мән онун алтына кирмәк фикриндә дејиләм. Лакин ата-бабаларымызын бу барәдә јаздыгларынын бир гисми мәнә мә'лумдур. Мәсәлән, Исмајыл хан Зијадханов биринчи Дөвләт думасынын трибунасындан Загафгазија торпагларыны, о чүмләдән Азәрбајчаны ишғал едиб, «милли варлығымыза тәчавүзә галхышан, динимизә вә мүгәддәсләримизә мүдахилә едәнләри» ифша едәрәк дејирди: «Биздәки идарә системи тәнгид харичиндәдир. О гәдәр ки, әкәр бүтүн Русија бир дәниз, Гафгаз да онун саһилләри олараг дүшүнүләрсә, бу дәнизлә сизә кәрәкли олмајан нә гәдәр бош вә сәфил варса һамысыны бизим Гафгаз саһилләринә фырылладыб атырсыныз. Вә бунлар да әслән әхлагсыз олан бир идарәнин мә'мур кадрларыны тамамламаға јарамыш олурлар. Бизим өлкәмиздә дөвләт идарәсинин идеалы: рүшвәт алмаг вә халга әзијјәт вермәкдир. Ким 90 јашлы бир гочанын әлиндән лохмасыны гопарыб алырса, о, биздә ән јахшы мә'мур сајылыр. «Көзү кор оласы исламлар үчүн бундан дәһшәтли нә ола биләр?».

Бунлары охујаркән адамын варлығы сарсылыр. Бу чүр тарихи иттиһамы тәчавүзкар вә ишғалчының, «әслән әхлагсыз олан» бир идарәнин, бир гурулушун, бир өлкәнин һакимләринин үзүнә, гашгасына дејән кишиләрин мәрдлик вә чәсарәтинә һејран олмамаг, әһсән деməмәк олмур. Дикәр тәрәфдән бизи мәһв етмәјә, диз чөкдүрмәјә чалышан индики өлкә рәһбәрлијинин үнванына чүзи тәнгиди гејдләри горха-горха деməји гәһрәманлыг сајанларын нә гәдәр чылыз вә итаәткар тәбиәтли олдугларына да һејфсләнмәјә билмирсән. Доғрудан да тарих кимин ким олдуғуну мүгајисәдә мүәјјәнләшдириб ашкара чыхарыр.

Рәһмәт сизә мәрд кишиләр, јахшы ки, сиз олмушсунуз. Јазыглар олсун бизә ки, сизин зәнкин мә'нәви ирсинизи, намус вә кишилик дәрсинизи өјрәниб чаванлара лазымынча тәлгин едә билмәмишик.

Јадыныза салым ки, кечән әсрин отузунчу илләриндә, јә'ни Азәрбајчан Русија тәрәфиндән ишғал олундугдан аз мүддәт сонра 27 јашлы мәшһур рус јазычысы Гогол «Мүфәттиш» әсәриндә ганунсузлуғун әдаләтсизлијин, бүрократизмин, биринчи нөвбәдә рүшвәтхорлуғун Русијада дәрин көк салдығыны ачыб көстәрир, ифша едирди. Һәмин илләрдә «Кафказски календар» Азәрбајчандан јазырды: «Јерли сакинләрдән һеч кәс, һәтта кечәләр белә евләринин гапыларыны бағламыр, бу барәдә һеч дүшүнмүрләр дә, гаравул сөһбәти, алыб-вермәк сөһбәти бураларда јохдур».

Рүшвәтхорлуг бәласы бизим әхлагымызы, мә'нәви дүнјамызы кор гојуб, о бүтүн дөвләт апаратыны, тәсәррүфат вә тичарәт системини, инзибати органлары ағзына алыб. Амма инди бу бәладан данышан јохдур, јазан да јохдур. Чүнки вахтилә мәшһур тәнгид устасы Аркади Рајкин чох бөјүк узагкөрәнликлә демишди ки, елә бир вахт кәләчәк ки, Русијада рүшвәтхорлуғун мүаличәси тапылачаг, һамы алачаг, һамы да верәчәк. Нә һагг галачаг, нә әдаләт, нә дә сивилизасијалы милләт. Көрәк ким-ким мәһв едәчәк. Рүшвәтхорлуг өлкәни, јохса өлкә рүшвәтхорлуғу. Аллаһ сәнә дә рәһмәт еләсин Рајкин!

МИЛЛӘТ СИЗӘ МИННӘТДАРДЫР

Үч сөздән ибарәт бу чүмлә Азәрбајчан тарихинә, халгымызын јаддашына һәкк олунмушдур. Доғрудур, мүәјјән мүддәт ону халгын јаддашындан силмәјә тәшәббүсләр едилмишдир. Лакин тарих јенә дә вахтилә милли дөвләтимизи јарадanларын бу миннәтдарлыг фикрини һәјат сәһнәсинә гајтармышдыр.

Милләт сизә миннәтдардыр.—Бу фикир бир әсрдә икинчи дәфәдир ки, сәсләнир. Илк дәфә 1918-чи илин сентјабрында дејилмишдир. Мә'лумдур ки, 1917-чи илин октјабр силаһлы чеврилишиндән сонра Шаумјанын вә онун дәстәсинин башчылығы илә бөлшевик-дашнак күрүһү Бакыны вә Абшерону Азәрбајчандан ајырыб Русијаја бирләшдирмәк үчүн чох бөјүк чидди-чәһд көстәриридиләр. 1918-чи илин мартында азәрбајчанлылара вәһшичәсинә диван тутмаг да бу мәгсәдә хидмәт едирди. Бакынын исә Азәрбајчандан ајрылмасы бүтөвлүкдә Азәрбајчанын өзүнүн итирилмәси иди. М. Ә. Рәсулзадә бунунла әлагәдар јазырды: «Бакы Азәрбајчанын, Азәрбајчан да Бакынындыр. Бакыны Азәрбајчандан ајырмаг истәјән ким олурса, Азәрбајчанын һәјатына гәсд етмишдир. Бакысыз Азәрбајчан тәсәввүр олунмаз. Бакы тарихән дә һалән бир түрк шәһри вә мүсәлман бәлдәсидир... Бакы Азәрбајчанын гапысыдыр... Хүласә, Түркијә үчүн Истанбул, Алманија үчүн Берлин, Русија үчүн Москва нә исә Азәрбајчан үчүн дә Бакы ондан артыг олмаса да, одур».

1918-чи ил сентјабрын 15-дә Нуру пашанын башчылыг етдији бирләшмиш Азәрбајчан-түрк ислам ордусу Бакыны дүшмәнләрдән азад етди. Бу мүнасибәтлә Азәрбајчан чүм-

һуријјәти һөкүмәтинин баш назири Фәтәли хан Хојски Нуру пашаја көндәрдији тәбрик телеграмыны «Милләт сизә миннәтдардыр» сөзләри илә битирмишди. Нәсиб бәј Јусифбәјли исә һәмин ил октјабрын 3-дә «Азәрбајчан» гәзетиндә чүмһуријјәт кәнчләринә мүрачиәтиндә јазмышды: «...Зәнн едирәм ки, үч кәлмәдән ибарәт олан бу чүмләни Азәрбајчан дурдугча һәр бир азәрбајчанлы түрк гәлбиндә јашадачаг вә дилиндә тәкрар едәчәкдир».

Чох бөјүк мүдриклик вә узагкөрәнликлә дејилмиш сөзләрдир. Јетмиш ил мүддәтиндә дәмир пәрдә вә тиканлы сәрһәд мәфтилләри бизи түрк вә ислам дүнјасындан тәчрид етдисә дә бу һәмрә'јлик руһуну өлдүрә билмәмишдир. Биз һәмин үч кәлмәдән ибарәт чүмләни бу күн дә тәкрар едирик. Бәс инди нә үчүк?

Мә'лумдур ки, Совет империјасы дағылмаг үзрәдир. Республикалар өз истиглалијјәтләрини е'лан етмишләр. Лакин Прибалтика истисна олмагла бу республикаларын истиглалијјәтини бејнәлхалг мигјасда нәдәнсә таныјанлар тапылмыр. Гәрбин һаким даирәләри бир тәрәфдән коммунист империјасынын дағылмасына севинир, дикәр тәрәфдән еһтијат едир. Елә республикаларын өз дахилиндә дә истиглалијјәти формал е'лан етмәк тәрәфдарлары аз дејил. Һакимијјәт башында оланлар, узун мүддәт зәһмәтсиз долананлар истиглалијјәтдән, халгын милли шүурунун ојанмасындан еһтијат едирләр. Биз буну Азәрбајчан Али Советинин сессијасынын ишиндә дә ајдын көрүрүк. Лакин тарих өз ишини көрүр.

Бу күнләрдә Анкарадан шад хәбәр алынды. Түркијә Республикасы һөкүмәти Азәрбајчанын истиглалијјәтини рәсмән таныдығыны билдирмишдир. Республика президенти бунунла әлагәдар олараг демишдир ки, «Дост дөвләтин бу аддымы Азәрбајчан халгынын тарихиндә көркәмли һадисәдир. Бу аддым суверен Азәрбајчанын дүнја бирлијинә дахил олмасына көмәк едәчәк, һабелә Түркијә илә Азәрбајчанын мөһкәмләнмәкдә олан мүнасибәтләрини јени сәвијјәјә галдырачаг».

Азәрбајчанын Али Совети исә Түркијә һөкүмәтинә рәсми миннәтдарлыг мәктубу көндәрмәји гәрара алмышдыр.

Азәрбајчанын дөвләт мүстәгиллијини јенидән таныјан илк дөвләт Түркијә Республикасыдыр. Биз билирик ки, түрк халгы бу күнү дә узун мүддәт көзләмишдир.

Харичи шәрһчиләр бу мүһүм һадисә илә әлагәдар бә'зи фактлары да нәзәрә чатдырырлар. Мәсәлән, онлар јазырлар ки, Түркијә Республикасынын һөкүмәт кабинәси Азәрбајчанын мүстәгиллијини танымаг мәсәләсини мүзакирә

едәркән назирләрдән бир нечәси белә бир рә'јдә олмушдур ки, Түркијәнин белә бир аддымы көрәсән Советләр бирлијиндә вә дүнјада мүсбәт гаршыланачагмы? Буна чаваб олараг һәмин назирләрә билдирилмишдир ки, вахтилә Мустафа Камал Пашанын — Ататүркүн башчылығы илә тәшкил олунмуш илк түрк һөкүмәтини биринчи дәфә мүстәгил Азәрбајчан танымышдыр. Мүхбирләр јазырлар ки, бу дәлил мүәјјән мә'нада тәрәддүд едән назирләри тәрксилаһ етмишдир. Әлбәттә, биз бу тәфәррүаты кәләчәкдә әтрафлы биләчәјик. Лакин Азәрбајчаны мүстәгил дөвләт кими таныјан илк өлкәнин Түркијә Республикасы олдуғу факты инкар едилмәздир.

Түркијәнин президенти Тургут Өзал дејир ки, XXI әср дүнјада түрк әсри олачаг. Ја'ни мүстәгил демократик түрк дөвләтләринин сајы хејли артачаг. Биз бу хош арзуја үрәкдән гошулуруг, шәрик чыхырыг.

Һәр бир азәрбајчанлы Түрк истиглал мүчаһидләрини мүстәгиллијимизә көмәк едәнләри, дар күндә бизә әл узаданлары гәлбиндә јашадачаг, миннәтдарлыг сөзләрини дөнә-дөнә тәкрар едәчәк.

ҺӘДӘ-ГОРХУ, ЈОХСА РЕАЛ ТӘҺЛҮКӘ?

Москвада нәшр олунан «Независимаја»да Ермәнистан Назирләр Совети јанында мүдафиә комитәсинин сәдри Ваһан Ширханјанын мүхбирләрә вердији бәјанат дәрч олунмушдур. Бу бәјаната чох әчаиб бир башлыг верилмишдир: «Бу дәфә Ермәнистан илә Азәрбајчан арасында мүһарибәдә һеч кимин кәнарда галмасы мүмкүн олмајачаг».

Белә бәјанатын үстүндән өтәри кечмәк олмаз. Вәзијјәтин чиддилијини, тәһлүкәнин реал сәчијјә дашыдығыны һисс етмәк, көрмәк лазымдыр. Ваһан Ширханјан белә бир иддиа ирәли сүрүр ки, куја Азәрбајчан Дағлыг Гарабағ Вилајәтиндән бүтүн ермәниләри көчүрмәк планы һазырлајыр, бунун үчүн кениш мигјаслы һәрби һазырлыг көрүр. Һеч бир дәлил-сүбут кәтирмәдән бу чүр провакасија характерли бәјанатлар вермәк Ермәнистанын индики рәһбәрләринин көһнә пешәсидир. Дәфәләрлә Азәрбајчан Республикасынын Али Совети, рәһбәрлији билдирмиш вә рәсмән тәсдиг етмишдир ки, Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти Азәрбајчанын ајрылмаз тәркиб һиссәсидир, республика һөкүмәти орада јашајан вәтәндашларын һүгугларыны там шәкил-

дə тə'мин етмəjə борчлудур. Белə бир тə'минат да верилмиш вə верилир.

Бəс ермəни милләтчиләринин бу чүр бəjанатлар вермəкдə мəгсəди нəдир? Бир нечə илдир ки, Дағлыг Гарабағы Ермəнистана бирləшдирмək истəjənləр бунун һəрби jолла һəjата кечирилмəси планыны ишləjиб һазырлajырлар. Инди Дағлыг Гарабағда ермəни һəрби-бандит дəстələринин фəалиjjəти буну аjдын көстərир. Дикəр тəрəфдən Ермəнистан рəһбəрлиjи Иттифаг вə дүнjа ичтимаиjjəтиндə Азəрбаjчан һаггында мənфи тəсəввүр jаратмаг, ону инсан һүгугларыны позмагда тəгсирləндирмək вə ермəниləри зорла Дағлыг Гарабагдан сыхышдырмагда иттиһам етмəклə идеолоjисиjаси зəмин һазырламаг истəjир.

Ермəнистан рəһбəрлиjи сөзүн һəгиги мə'насында мүһарибəjə һазырлашыр. Буна көз jуммаг олмаз. Əкəр əввəлləр Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилajəтини вə Азəрбаjчаны икинчи Ливана дөндəрмəкдən, чевирмəкдən сөһбəт кедирдисə, инди Баһан Ширханjан бу рекионун Jугославиjаjа дөндəриләчəjиндən сөз ачыр.

Бу реал тəһлүкə гаршысында республикамызын парламенти вə рəһбəрлиjи нə иш көрүр? Һамыны марагландыран, һамыны дүшүндүрəн мəсələ будур. Əввəлləр дејирдиләр ки, Дағлыг Гарабағда, Коранбоjда, Газахда, еләчə дə Ермəнистанла һəмсəрһəд олан дикəр рajонларда вəзиjjəт кəркиндир. Али Советин сон сессиjасында исə дедиләр ки, вəзиjjəт лап кəркиндир. Инди дүшүнүрсən ки, «Лап»дан сонра нə кəләчəк? Ахы «лап-лап» jохдур.

Ачыг десəк, вəзиjjəт писдир. Ермəнистан мүасир силаһла тəчһиз олунмуш өз милли ордусуну артыг jаратмышдыр. Одур ки, Дағлыг Гарабағда вə сəрһəд рajонларында истəдиjини едир. Республикамызын һава вə гуру сəрһəдləриндən истəсə позур. Хəбəр верирləр ки, тəкчə Дағлыг Гарабаға Ермəнистандан үч миндən артыг ермəни jараглысы кətирилиб. Ермəни силаһлы дəстələринин вилajəтдəки саjы он мини кечир. Баһид мəркəздən идарə олунан, бүтүн силаһ нөвləриндən истифадə едən, jахшы кəшфиjjат хидмəтинин гуллуг етдиjи бу орду һиссələри кениш һəчмли һүчум əməлиjjатына чидди һазырлыг көрүр. Ермəнистан Назирләр Советинин рəсми нүмаjəндəсинин бəjанаты да буну аjдын көстərир.

Бəс бунларын мүгабилиндə республика һөкумəти, Али Совет бу мəсələjə нечə бахыр? Сон сессиjада вəзиjjəти олдуғу кими нəзəрə чарпдыран чыхышлар олду. Үрəjи jананлар аз дејил. Һəjəчан тəбили чаланлар да вар. Лакин Али Советдəки «сусан чохлуг» jенə өз ишини көрүр. Мүхбирләр

jаздылар ки, Дағлыг Гарабағ мəсələси илə əлагədар олараг бə'зи сусан депутатлар да һəрəкətə кəлибləр вə нүмунə көстərдиләр ки, онлардан бири билдирди ки, «Биз əлимизə силаһ jох, ади дəjənək алыб Ермəнистанын үстүнə кетсək, jерлə jексан едəрик ораны?!». Мən бу сөзləри охуjаркən сусан чохлуғун тəфəккүр тəрзинə тəəссүф етмəjə билмədим. Билдиjиниз кими, бизим ədəбиjjатымызда белə мəшһур бир əһвалат нəгл олунур. Иран сəрбазындан сорушурлар ки, əкəр Иран инкилислə вурушмалы олса ким галиб кəләр? Сəрбаз чаваб верир ки, палан давасы олса, Иран. Инди бизим депутатлардан бə'зиləри дə дејəсən палан давасына архаjындырлар. Халгын талеjинин мејдана гоjулдуғу бир вахтда бу чүр тəфəккүр тəрзи оланларын мејдана чыхмасы нə гədəр ачыначаглы вə фачиəлидир.

Республика рəһбəрлиjи, Али Советдəки чохлуг тез-тез дејирləр ки, нараһат олмаjын, республика рəһбəрлиjи вар, президент вар, лазым олан тədбирləр көрүлүр. Доғрудан да республикамызын президенти вəзиjjəт кəркинləшən кими мəркəзə jолланыр, данышыглар апарыр, орда сөз верирləр jенə гаjыдыр, амма вəзиjjəт дəjишмир. Бирдəфəлик баша дүшмək вə билмək лазымдыр ки, Горбачовун икиүзлү оjунуну онун дəстəсинин һəр бир үзвү jахшыча өjрəнмишдир. Һеч кəсə архаjын олмалы дејил. Халгын талеjини, торпағын талеjини тəһлүкəjə салмаг олмаз. Вахты илə дə Азəрбаjчан еjни вəзиjjətə дүшмүшдү. Бу əсрин əввəлləри иди. О вахт башбилəнləримиз «Дифаи» тəшкилатыны jаратдылар. Дүшмəнин һүчумларыны бачарыгла дəф етдиләр. Халгын физики варлыгыны вə торпағыны горудулар, сахладылар. О вахтда либераллыг едənləрə мүрачиəтлə гejрətли вətəн оғлу Өмəр Фаиг Не'манзадə jазырды: «Ən əввəл бу күн одлар ичиндə jанан, əзиjjətlə чан верən jахын гардашларымызын аһ вə фəрjадларына чатмалыjыг. Бу күн инсанлыг вə һəгганиjjətин əмр етдиjи вəзифə будур. Jохса, jумшаг күрсүlərин үстүндə дуруб инсанлыгдан дəм вурмаг jалныз ики шаһы мənфəətдən өтрү иттиһад едиб сосиал-демократ олмаг мənфəətпəрəстликдən өзкə һеч бир зад дејилдир».

Ермəнистан рəһбəрлиjинин бəjанатларына һədə-горху кими бахмаг садəлөвһлүк оларды. Тəһлүкə реалдыр. Ермəнистанда мүдафиə мəсələləринə рəһбəрлик едən Баһан Ширханjан Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилajəтиндən jох, Дағлыг Гарабағ республикасындан сөһбəт ачыр. Азəрбаjчанын əразi бүтөвлүjүнү позуб Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилajəтини Ермəнистана бирləшдирмək һаггында гəрарлар гəбул едən ермəни рəһбəрлиjи инди көрүр ки, бу идеjаны нə өлкə

дахилиндә, нә дә бејнәлхалг мигјасда мүдафиә едән јохдур. Ја'ни сәрһәдләрин дәјишдирилмәси, онлара јенидән бахылмасы мәсәләсини мүдафиә едән тапылмыр. Одур ки, инди Дағлыг Гарабағ республикасы һаггында сөһбәт кедир. Дејәлим, кечмиш ССРИ-дә ики ермәни республикасы нәзәрдә тутулур. Биринчиси, Ермәнистан, икинчиси, Дағлыг Гарабағ республикасы. Бу планы һәјата кечирмәк үчүн исә јеканә јолу онлар мүһарибәдә көрүрләр.

Өлкәдә вәзијјәт ағырлашдыгча, мәркәз дағылдыгча Ермәнистан рәһбәрлији өз стратежи хүлјасыны һәјата кечирмәјә, һәм дә һәрби јолла һәјата кечирмәјә чәһд көстәрәчәк. Ајыг-сајыг олмаг, дүшмән гаршысына там һазырлыглы чыхмаг лазымдыр. Инди итирилән һәр бир күн бизи јалныз фәлакәтә апара биләр. Вахт көзләмир. Сөздән ишә кечмәк вахты дејилми?

«ОЈУН» НӘ ГӘДӘР ЧӘКӘЧӘК?!

— Суверенлик е'лан олунду, мүстәгиллик һаггында конститусија гануну Али Совет тәрәфиндән гәбул едилди. Түркијә һөкүмәти Азәрбајчаны мүстәгил дөвләт кими таныды. Сизчә, бу Азәрбајчаны дүнјанын дикәр дөвләтләринин танымасы үчүн кифајәтдирми? Перспективи нечә көрүрсүнүз?

— Түркијә дөвләтинин Азәрбајчанын мүстәгиллијини биринчи танымасыны һамымыз көзләјирдик. Соруша биләрләр: нијә? Түрк дипломатијасынын зәнкин тарихи әнәнәләри вар. Сијасәтдә узагкөрәнлик әсас шәртдир. Түркләрдә бу узагкөрәнлик вар. Ататүркүн түркләрә вәсијјәти «өлкәдә сүлһ, чаһанда сүлһ» шүарыдыр. Бизим һәддән артыг еһтијат етмәјимизә бахмајараг, дүнја, еләчә дә түркләр көрүрләр ки, дағылан бу империјаны һеч нә хилас едә билмәјәчәк. Республикаларын әксәријјәти бу вә ја дикәр шәкилдә суверенлијә наил олачаглар. Кечи-тези вар.

Вәзијјәт русларда она көрә чәтин вә ағыр кечир ки, Русијада империја јаратмаг, зорла бирләшдирмәк, сахламаг консепсијасы һазырдыр. (Һаһаг јерә нојабр күнләриндә империја јарадылмасынын 270 иллијини гејд етмәдиләр). Анчаг империјанын сөкүлмәси, көнүллү сурәтдә азад етмәк, халглар һәбсханасынын гапысыны ачмаг вәрдиши вә консепсијасы јохдур. Бизим дүшдүјүмүз вәзијјәт бунунла сәчијјәләнир, чәтинликләримизин дә әксәријјәти бурдан доғур.

Мәркәз 270 ил әрзиндә тутдуғу өлкәләри игтисади, сијаси, мә'нәви, әхлаги, дини чәһәтдән бир-бириня елә бағламышдыр ки, империја буховундан хилас олмаг, чыхмаг чә-

һәннәм көрпүсүндән кечмәк кими бир шејдир. Түркләр әсрин әввәлләриндә Османлы империјасы дағыларкән бу фәлакәти јашамышлар. Һәм дә онлар буну да һисс едирләр ки, ахырынчы рус империјасы да Османлы империјасынын күнүнә дүшмәлидир. Буну билдикләриня вә көрдүкләриня көрә дилбир, ганбир гардаш халгын истиглалијјәтини танымаја билмәздиләр. Москванын өзүнүн дә разылығы алынмышды.

О ки, галды дикәр дөвләтләрин бизи танымасына, бу биринчи нөвбәдә, республикадан вә онун рәһбәрлијиндән асылыдыр. Республикамызын Али Совети, Азәрбајчан һөкүмәти, президент әкәр мүстәгил дөвләт статусуна ујғун һәрәкәт етсәләр, көстәрсәләр ки, Азәрбајчан сөздә јох, ишдә өз талејинин, өз торпағынын саһибидир, бејнәлхалг һүгуг нормалары чәрчивәсиндә, демократик јолла ирәлиләмәкдәдир, онда бизи нә үчүн танымасынлар?

— Әсас сәбәб тәкчә будурму?

— Бејнәлхалг мигјасда танымағын објектив вә субјектив чәһәтләри дә вар. Мән субјектив чәһәтләрдән бә'зиләрини дејәрдим. Бу һәр шејдән әввәл, Дағлыг Гарабағ проблемидир. Билирсиниз ки, бу јахынларда Ермәнистанын президенти Тер-Петросјан президентлик сәфәрини Америкаја етди. Нә үчүн о, ермәни мафијасынын даһа күчлү олдуғу Франсаја јох, океанын о тајына сәфәрә чыхды? Ермәниләр көһнә сијасәтчидирләр, өзү дә алверчи сијасәтчидирләр. Тарихән һәмишә күчлүләрин һимајәсинә сығынмышлар, сонра да онлар зәифләјәндә архадан бычаг вуран олмушлар. Бу психолоҝија ајры-ајры ермәниләрә дә аид олан хүсусијјәтдир. АБШ инди дүнјада јеканә һекемон дөвләт кими галмышдыр, сәсинә, сөзүнә гулаг асан да чохдур. Тер-Петросјан да бу јеканә нәһәнкин голтуғу алтына өзүнү вермәк истәјир. Илк хәбәрдән мә'лум олур ки, президент Буш Ермәнистаны мүстәгил бир дөвләт кими танымағы һәләлик лазым билмәмишдир. О ки, галды игтисади көмәјә, билдијиниз кими, Ермәнистанын буна чох бөјүк еһтијачы вар. Америка президенти билдирир ки, ССРИ-јә көмәк едиләчәк вә республикалар арасында бөлүшдүрүләчәк көмәкдән Ермәнистана да пај дүшәчәк. Демәли, үмид АБШ-дакы ермәни лоббисинәдир.

Тер-Петросјан вә онун дәстәси Америкада Азәрбајчан әлејһинә кениш тәблиғат апарырлар. Әсас мәгсәд дә одур ки, республикамызын бејнәлхалг аләмдә танынмасына манечилик төрәтсинләр. Әлдә дәстәвуз едилән дәлил, куја Азәрбајчанда, хүсусилә Дағлыг Гарабағда инсан һүгугларының позулмасыдыр. Кимин бу һүгуглары поздуғу һагда ө

гәдәр јазылыб ки, онлары тәкрар етмәјә еһтијач көрмүрәм.

— Республикада ән чох тәшвиш доғуран одур ки, көрәсән, мүстәгил дөвләт кими јашаја биләрикми? Халгымыз игтисади фәлакәтә дүчар олмаз ки?

— Бу суаллар тәбиидир. Мүстәгиллик уғрунда вурушан, чалышан халглар һәмин һиссләри кечирмишләр, талејүклү суаллара чаваб вермәли олмушлар. Биз дә бу мәрһәләни кечмәлијик. Әввәла, Русијанын танынмыш игтисадчылары, мүтәхәссисләри јазырлар вә гејд едирләр ки, јалныз РСФСР вә Азәрбајчан актив салдоја (галыға) маликдирләр. Ја'ни харичә сатдыглары алдыгларындан гат-гат чохдур. Бу күнләрдә Баш назиримиз Һәсән Һәсәнов да рәсми сүрәтдә билдирди ки, республиканын талеји үчүн игтисади һәјәчан кечирмәјә әсас јохдур. Көлән ил ән ашағысы бу илки сәвијәдә јашајачағыг, гаршыдакы илләрдә һәјат сәвијјәсини јүксәлтмәк мүмкүн олачаг.

Ән чох һәјәчан тәбили чаланлар о адамлардыр ки, һәмишә һазырын назири олублар. Мүстәгил дүшүнмәјә, мүстәгил ишләмәјә өјрәнмәмишләр, ишкүзарлыг вә идарәетмә вәрдишинә јијәләнмәмишләр. Һалбуки базар игтисадијјаты шәраитиндә бунлар вачибдир.

Игтисади мүгавиләјә гошулмамаға Али Советдә әввәлчә леһинә сәс верәнләр, нечә олду ки, инди фикирләрини дәјишибләр? Демәли, бу адамларын һеч бир ишдә сәриштәләри јохдур. Парламенти өз идарәләриндәки иш үсулу илә гарышдырырлар. О нә парламентди ки, чох мүһүм һәјати бир мәсәләдә шылтаглыға јол верир. Гәтнијјәтлә дејирәм ки, бизим парламент ушаг хәстәлији кими бир шејдир. Јәгин ки, кәләчәк тарихчиләр буну тәнгид вә тәһлил едәчәкләр.

Ејни мүнасибәти иттифаг мүгавиләсинә даир дә демәк олар. Горбачовун нәјин бahасына олурса-олсун иттифагы сахламаг тәшәббүсү мә'лумдур. Иттифаг олмаса онун президенти дә олмајачаг. Иттифагын 70 назирлији нојабрын 15-дән фәалијјәтләрини дајандырыблар. Галанларынын талеји бу јахынларда мә'лум олачаг. Бу просесин гаршысыны алмаг мүмкүн дејил. Империјанын дағылмасынын кортәбии ме'мары олан Горбачов инди истәјир ки, тарихә бу адла дүшмәсин. Онун бу ишдә һәмкарлары империја тәфәккүрү олан РСФСР вә мүсәлман республикаларыдыр. Горбачовун архасынча бунлары кедән көрәндә рәһмәтлик Сабирин мәшһур «Нејләрдин, илаһи» ше'ри јада дүшүр.

— Дағылан иттифагы һеч бир игтисади вә сијаси мүгавилә хилас едә билмәјәчәк. Бу мәс'улијјәти өһдәсинә көтүрәнләр тарих вә халг гаршысында чаваб вермәли олачаглар. Тарих мүстәгиллик үчүн әлверишли шәраит јарадыб.

әкәр бундан истифадә олунмаса, онда көрәк биз халг адыны үстүмүздән көтүрәк.

— «Алманијанын сәси» радиосунун мүхбири илә Јереванда вердији мүсаһибәсиндә Ашот Әмирчанјан (1981-чи илдән о Ермәнистаны тәрк едиб. Алманијада јашајыр, харичи радиостансијаларла әмәкдашлыг едир) билдирди ки, инди Јереванда Дағлыг Гарабағын Ермәнистана бирләшмәсини һеч кәс тәләб етмир вә бу мәсәләни гојмур. Халг јорулуб, истәкләри будур ки, республика рәһбәри Азәрбајчанла мүнасибәтләри низама салсын. Әлбәттә, А. Әмирчанјан мүнасибәтләрин низама салынмасыны бизим бојнумуза гојмаг истәјир. Лакин әсас мәсәлә јухарыдакы е'тирафлардыр.

— Бә'зән белә бир фикир сөјләјирләр ки, нә үчүн игтисади мүгавиләја биринчи Ермәнистан гол чәкир, биз имтина едирик?

— Мәсәләни бу чүр гојанлар көрүнүр ки, республиканын игтисади потенсиалындан вә мөвгејиндән хәбәрсиздирләр. Ермәнистан һеч вахт өз газанчы һесабына доланмамышдыр. Иттифаг бүдчәсиндән һәмишә бөјүк пај алмышлар вә индики вәзијјәтдә бу имканы итирмәк истәмирләр. Иттифаг бүдчәсинә вә иттифагын имканларына әл узатмаг фикриндәдирләр. О бири тәрәфдән дә һәлә үмидләри вар ки, Русијаны сијаси чәһәтдән дә «Бөјүк Ермәнистан» ојунларына чәлб етсинләр.

БИЗ ҺАРА КЕДИРИК?

— Мүмкүнсә, бир нечә кәлмә илә өзүнүзү охучуларымыза тәгдим един.

— Мәмнунијјәтлә, 1924-чү илдә Шәкидә анадан олмушам. 3 јашында икән атамы итирмишәм. Бакы Дөвләт Университетинин журналистика шө'бәсини битирдикдән сонра Москвада аспирантураја дахил олмушам. 1954-чү илдә «1917—1918-чи илләрдә Азәрбајчан мәтбуаты» мөвзусунда намизәдлик диссертасијасыны мүдафиә етмишәм. Һәмин илдән Бакы Дөвләт Университетиндә педагожу вә елми фәалијјәтлә мәшғулам. Журналистика факүлтәсиндә тәһсил алан тәләбәләр үчүн јаздығым дәрсликләрә, чохиллик елми-педагожи фәалијјәтимә көрә профессор адына лајиг көрүлмүшәм.

— Билирик ки, дурғунлуг вә ондан әввәлки илләрдә објектив чәтинликләрә бахмајараг вичданын сәси илә ишләмиш, тәләбәләринизә әсл һәгигәти сөјләмәкдән чәкинмә-

мисиниз. Бунунла белә, јәгин сиз дә е'тираф едәрсиниз ки, илләр боју коммунист идеолокијасыны тәблиғ, тәшвиг едән минләрлә журналистин һәјата вәсигә алмасы үчүн сиз дә хејли зәһмәт чәкмисиниз. Һәјатынызын һәмин илләри үчүн тәәссүфләнмирсиниз ки?

— Бу суала бирмә'налы чаваб вермәк чәтиндир. «Тәәссүфләнирәм» десәм, бу, гејри-објектив, гејри-сәмими олар, бир аз да дәриңә кетсәм, өз мәнлијимә тохунар. Ахы, ачылы-ширинли һәмин илләрдә минләрлә тәләбә илә тәмасда олмуш, рәсми програмдан әлавә, өзүмүн јазылмамыш програмым илә тәләбәләримә һәјат дәрси вермишәм. Билирсиз, мәним дүнјакөрүшүм, һәјата бахышым ики зәминдә формалашыб. Бири мәктәб мүһити, дикәри аилә. Мәктәб, истәр шакирдкән, истәр тәләбә икән коммунист идеалларына сәдагәт руһунда тәрбијәләндирирди. Аиләмиздә исә бәзәксиз, һај-күјсүз мүһит һөкм сүрүрдү. Дајыларым чәмијјәтин ијрәнчлијини бүтүн чылпаглығы илә сөјләјир, нифрәтләрини кизләтмирдиләр. Онларын суаллары тәбии ки, мәни дә дүшүндүрүрдү: «Намуслу филанкәси кечә икән нијә апардылар? Намуссуз филанкәс исә өз кефиндәдир, нијә? Бир сөзлә, аиләмиз гапалы, мәһдуд чәрчивәдә чәмијјәтин мүхалиф гүввәси иди. Бах, өзүм дә мүәллим икән чалышмышам ки, тәләбәләрим сәрбәст дүшүнсүн, әтрафда баш верән һадисәләри ачыг, ајыг көзлә көтүр-гој етсинләр, өзләри дүзкүн нәтичә чыхарсынлар.

Бир факт дејәчәјәм. «Искра»ны биз илк партија мәтбуаты кими тәдрис едирдик. Демәли, орада дәрч олунан мәгаләләрә мүрачиәт едә биләрдик. Мән гәсдән «Искра»ның 1901-чи ил, 13-чү нөмрәсиндә чап олунмуш «Күрчүстанда рус сүнкүсүнүн 100 иллији» мәгаләсини тәләбәләрә ачыглајырдым. Буну елә дөврдә едирдим ки, республика һөкумәти Азәрбајчанын Русијаја бирләшдирилмәсинин илдөнүмүнү аз гала милли бајрам кими гејд едирди. Мәсләк, әгидә достум Бәхтијар Вәһабзадә (јери кәлмишкән, о да университет програмы илә дәрс дејирди, ејни заманда «Ана дили», «Латын дили» кими ше'рләрини дә јазырды) илә мәни дә чохлары кими 1986-чы ил Алма-Ата һадисәләри һәм сарсытды, һәм гәлбимизә бир ишыг салды: демәк, Советләр Бирлијиндәки түрк дүнјасы, һәлә јашајыр, мүбаризә апарыр. Лакин Алма-Ата һадисәләриня мүнасибәтимизи нечә билдирәк? Мән Бәхтијара дедим ки, һадисә илә ад күнүм ејни вахта — 17 декабра тәсадүф едир. Ше'ри ад күнүмә итһаф ет вә үрәјиндән кечәни јаз. Белә ликлә, «17 декабр» ше'ри мејдана кәлди. Ше'рин лејтмотиви түрк руһунун јашамасы вә өлмәзлијидир. Аудиторијаларда да бу мәзмунда сөһбәтләримиз јәгин ки, тәләбәләрим дә хатырлајыр.

Одур ки, университетдә кечирдијим илләр үчүн тәәссүфләнмәјә дәјмәз. Дикәр тәрәфдән исә тәәссүфләнмәмәк дә олмур. Тәләб олунанлары демәмәк өзүнү јашамаг имканындан мәһрум етмәк иди. Үрәјимиздә оланларын һамысыны исә чох вахт сөјләјә билмирдик. Бу күн дөнә-дөнә мүрачиәт етдијим, ситатлар кәтирдијим мәтбуат тарихимизи, шүбһәсиз, о вахт индикиндән јахшы биларди. Амма сусурдум. Билирдим ки, төләбәләрин арасында да Дөвләт Тәһлүкәсизлик Комитәсинин ағентләри вар. Фикримчә, бизим нәсил һәм бәдбәхт, һәм хошбәхт нәсилдир. Она көрә бәдбәхтик ки, өмрүмүзүн бөјүк һиссәси, Ленинин тә'биринчә, «халглар һәбсханасы»нда, Горбачовун фикринчә, «бәдбәхтлијә ортаг гардашлар» чәмијјәтиндә, нәһајәт, академик Шмељов демишкән, «дәлиханада» јашамышыг. Хошбәхтик, она көрә ки, халгымызын гәддинин јаваш-јаваш дүзәлдији күнләри дә көрүрүк. Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин бәрпасынын шаһиди вә иштиракчысы олмаг әсл сәадәт дејилми?

— Бир һалда ки, сөһбәт мүстәгил Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин бәрпасындан дүшдү, зәһмәт олмазса дејин, сизчә нә үчүн инди харичи дөвләтләр Азәрбајчан Республикасыны танымырлар?

— Бунун бир нечә сәбәби вар. Башлычасы дејирәм. БМТ-нин Низамнамәсиндә һансы өлкәләри мүстәгил дөвләт кими танымаг шәртләри барәдә јазылмышдыр. Әлбәттә, ән әввәл мүстәгиллијини е'лан етмиш дөвләти мүстәмләкәчиси олдуғу дөвләт танымалыдыр, јә'ни онун разылығы олмалыдыр. Бу разылыг исә ики јолла алынар: ја динч јолла, ја да зорла. Биздә нечәдир? Москва кағызда һәр шеј, һәгигәтдә исә аз шеј верир. Тәкчә республикаларын харичи сијасәтләринә нәзәр салмаг кифајәтдир ки, мәнзәрә ајдын көрүнсүн. Балтикјаны өлкәләр истисна олмагла кечмиш ССРИ-нин бүтүн республикаларынын рәһбәрләри, мәнчә, харичи өлкәләрә јалныз мәркәзин разылығы илә кедә биләрләр. Еләчә дә игтисади-малијјә әлагәләри Москвасыз мүмкүн дејил. Бир сөзлә, Москва әввәлки империјаны чилдини дәјишиб сахламаг истәјир.

— Сизчә, мәркәз бундан сонра республикалара гаршы нечә сијасәт јеридәчәк?

— Мәркәз бүтүн күчү илә чалышачаг ки, республикаларын агзыны бир јерә бағласын. Бу заман јаратмаг истәдији бирлијә ја игтисади, ја һәрби, ја суверен дөвләтләриң иттифагы дејәчәк. Фәгәт империјанын дағылмамасына чалышачаглар.

— Азәрбајчанын бүтүн мә'наларда мүстәгиллијини өзүнүн башлыча вәзифәси һесаб едән мүхалифәтә мүнасибәтиниз нечәдир?

— Истәрдим әввәлчә мүхалифәт анлајышынын өзүнә мүнасибәтими билдирим. Тәәссүфләр ки, биздә бә'зән гүввәләр марксист-ленинчи тәрәзи илә өлчүлүр, чәмијјәт тәбәгәләрә, синифләрә бөлүнүр. «Бизимлә олмајанлар дүшмәнимиздир» — бу, чох тәһлүкәлидир. Хејр, мүхалифәт дүшмән синиф, тәбәгә, гүввә дејил. Јахуд әксинә, һакимијјәтдә олан-лара синфи дүшмән кими бахмаг лазым дејил. Мүхалифәтин чәмијјәтдәки ролу, мөвгејини мүәјјәнләшдирмәк үчүн узаға јох, өз мәтбуат тарихимизә мүрачиәт едәк.

1917-чи илдә Н. Нәриманов «Һүммәт» гәзетинин биринчи нөмрәсини чапдан бурахыр вә баш мәгаләдә өз мәрамыны бәјан едир. М. Рәсулзадә «Ачыг сөз»дә «Тазә рәфигимизи тәбрик» адлы мәгалә илә чыхыш едир вә «Һүммәт»и тәбрик едир. Бунунла белә Н. Нәримановун баш мәгаләдә ирәли сүрдүјү тезисләрә гаршы өз фикрини гојур. Демәк истәдијим одур ки, тәрәфләр өз програмыны әсасландырмалы, инандырмалы, тәмкинлә гәбул етдирмәлидир. Јох, әкәр сәнин програмын елми шәкилдә әсасландырылмајыбса, јахуд јарымчыгдырса вә мәнә ону зорла гәбул етдирмәк истәјирсәнсә, бу дүзкүн дејил. Бу о демәкдир ки, «бәј оғлусан, демәк, көпәк оғлусан».

Бу күн биздә вәзијјәт нечәдир?

Әввәлчәдән дејим ки, мәнчә, мүхалиф гүввәләр һаким гүввәләрдән бир баш јухарыдыр. Бу, парламент ичласларында өзүнү даһа бариз бүрузә верир. Мүхалиф гүввәләр халгын «Бизи һара апарырсыныз?» суалына чаваб вермәјә гисмән һазырдырлар вә чаваб верирләр. Лакин нә президент, нә баш назиримиз халгын «Биз һара кедирик?» суалы гаршысында һәләлик сусурлар. Онлар нә өз програмлары, нә сон мәгсәдләри, нә тутдуглары јол барәдә һәләлик халга бүтөв вә ачыг сөз демәмишләр. Һәјата кечирилән дәјишикликләр, ислаһатлар, гәрарлар, тәзјигләр, митинглөр васитәсилә мүмкүн олмушдур.

— Сизчә, Дағлыг Гарабағ проблеми нечә јаранмышдыр вә онун һәлли јолу һансыдыр!

— Бу барәдә лазым олдуғундан чох данышылмыш, дејилмишдир. Әкәр ким һәлә дә Дағлыг Гарабағ мүнагишәсинин сәбәбини, һәлли јолуну билмирсә, демәли, ја өзүнү билмәмәзлијә, көрмәмәзлијә гојур, јә'ни буну гәсдән едир, ја да о кәнар планетдән кәлиб. Бу, белә дир. Мәнсә башга шеј демәк истәрдим. Өмәр Фаиг Не'манзадә 1906-чы илдә «Иршад» гәзетиндә «Нә етмәлијик» мәгаләсиндә јазырды

ки, ермәниләр бизи өз тәбии дүшмәнләри һесаб едирләр. Тәбии дүшмәнлә исә дүшмән кими рәфтар етмәји бачармалысан. Ермәни милли фашизми бизи бир халг кими танымаг истәмир, бизи мәһв етмәји гаршысына мәгсәд гојуб. Буну һеч вахт — һәтта сүлһ заманы белә унутмамалыјыг. Одур ки, һәр бир азәрбајчанлы доғуларкән онун гулағына һәм дә ермәни хәтасындан сајыглыг дуасы охунмалыдыр: ермәни сәни тәбии дүшмән сајыр.

— Бу күн санки әксәријјәт латын әлифбасынын тәрәфдарыдыр. Лакин она доғру ирәлиләјиш јохдур. Нијә?

— Чүнки әлифба мәсәләсини сијаси ојуна чевирәнләр вар. Бә'зиләри үчүн бу, вахты чатмамыш мәсәлә, дикәрләри үчүн заман-заман нүфуз газанмаг васитәсидир. Бир башгасы үчүн алтернатив гојмаг аләтидир: әрәб, јохса латын?! Бүтүн бунларын архасында әлифбаја гәтијјән дәхли олмајан нијјәтләр, әмәлләр дурур. Латын халгымыз үчүн зәрурәтдир, ким бу не'мәтдән дә суи-истифадә етмәк истәјирсә, онун вичданы тәмиз дејил.

— Әввәлләр јашы 100 олмајан КП-нин тарихинин тәдрисинә аз гала тәһсил илләринин јарысы һәср олунурду. Һалбуки Азәрбајчан тарихинә бир нечә саат вахт ајрылыр вә икинчи нөв фәнн кими өјрәдилирди. Инди вәзијјәт нечәдир?

— Тәһсил системинин, үмумијјәтлә, көклү ислаһата еһтијачы вар. Суалыныза исә севиндиричи чаваб верә билмәјәчәјәм. Инди коммунист партијасынын тарихи өјрәнилмир, ејни заманда Азәрбајчан тарихини дә истәнилән сәвијјәдә өјрәтмәјә кадр јохдур.

— Сонунчу суалы вермәјәчәјәм. Белә демәк мүмкүнсә, сәрбәст суала чаваб верин.

— Халг һәләлик сијасәтчиләрлә сијасәтбазлары јахшы сечә билмир. Одур ки, ким сијасәтбазлыгла мәшғул олуб хал топламаг истәјирсә, халга хәјанәт едир. Кәлин, буну унутмајаг!

ВЕРТОЛЈОТ ГӘЗАЈА УҒРАЈЫБ, ЈОХСА ВУРУЛУБ?

Нојабрын 20-си Азәрбајчан тарихинә тәкчә дәһшәтли гара фачиә күнү кими дејил, һәм дә ән бөјүк јалан, ријакарлыг, мајмаглыг вә мәс'улијјәтсизлик күнү кими дахил олачаг.

1991-чи илин 20 нојабр фачиәси 1990-чы илин 20 јанвар фачиәсинин, 1988-чи илин 20 феврал фачиәсинин, әслиндә

1905, 1918, 1920-чи илләрин феврал-март фачиәләриниң давамыдыр. 1905-чи илин февралында ермәниләрин Загафказијадан азәрбајчанлылары гырыб јох етмәси сијасәтинин бүтүн мәһијјәти илә анлајан Азәрбајчан Мүдафиә Партијасынын халга «Вар олма вә ја олмама» («Өлүм ја олум») адлы мүрачиәтиндә дејилирди: «Милләтимизин харабазарлығы вә күлү үзәриндә ермәни милләтинин сәадәт вә хошкүзәранлығыны гурмаг истәјәнләрә аман верилмәјәчәк!».

Тарих тәкрар олунур. Нәтичә чыхармамышыг. Тәдбир көрмәмишик вә бу алчаг сијасәтин ағрысыны инди дә чәкирик. Амма нә вахта гәдәр?

Бир әсрә јахындыр ки, ермәни сијаси террорист һәрәкаты бүтүн дәһшәти илә бу вә ја башга шәкилдә давам едир. Миллиәрчә һәмвәтәнлимиз инди дә өз доғма торпағындан, Дағлыг Гарабағдан говулур, ев-ешији јандырылыр, ганына гәлтан едилир. Гатарлар, автобуслар партладылыр, тәјјарә вә вертолјотлар вурулур. Гәтилләрин вә јанғынларын чографијасы кенишләндирилир. Республикадан кәнарда јашајан јурддашларымызын да һәјаты тәһлүкә алтындадыр. Онлара гаршы күтләви тәзјиг, һədə-горху кампанијасы хејли күчләнмишдир. Москвадакы сон һадисәләр дедикләримизә сүбутдур.

Мә'лумдур ки, хејли мүддәтдән бәри бејнәлхалг мигјасда фәалијјәт көстәрән ермәни дашнак террорист тәшкилатлары бу ишдә сәһдә чох бөјүк «тәчрүбә» әлдә етмишләр. Онлар нәинки дәһшәтли чинајәтләр төрәтмәк ишинин, һәмчинин бу чинајәтләрин изини итирмәк, диггәти јајындырмаг, ичтимаијјәти алдатмаг вә тәгсири күнаһкарын бојнуна гојмаг мәһарәтини дә өјрәнмишләр. 20 нојабр фачиәсиндә мәни ән чох ағрыдан бизим јенә дә бу тәләјә дүшмәјимиз олду. Һадисәләр һаггында мә'луматын нечә верилмәјә башладығы охучулара мә'лумдур. Нојабрын 20-дә ахшам республика телевизијасы «24 саат» програмыны вермәк әвәзинә матәм мусигиси вермәјә башлады. Һисс етдик ки, нәсә бир милли бәдбәхтлик үз вермишдир. Чох көзләмәли олдуг. Тамашачылар вә халга һөрмәтсизлик көстәрән телевизија рәһбәрлији бир саат јарым әрзиндә халгын әсәбләри илә ојнады. Мәкәр е'лан етмәк олмазды ки, үзр истәјирик, бәдбәхт һадисә баш вериб. Лакин һадисәнин мәһијјәти мә'лум олмадығына көрә сизә мә'лумат верә билмирик. Бу адичә бир мәдәнијјәт гајдасыдыр, халга һөрмәт вә еһтирамдыр. Лакин белә олмады. Сонра Азәринформун бәјанаты охунду. Бу бәјанатда һәјасызчасына иддиа едилирди ки, куја һәрби вертолјот Мартуни рајонунун Гаракәнд јахынлығында думанлы һавада даға дәјиб гәзаја уг-

рамышдыр. Ермәни мафијасы тәрәфиндән әввәлчәдән планлашдырылмыш бу диггәти јајындырма хәбәринин кимләр тәрәфиндән вә нечә тәкчә республикаја дејил, бүтүн дүнја ја јајылдығынын мәс'улијјәтини дашыјанлар чаваб вермәли олачаглар. Сәһәри күн рәсми мә'лумата дүзәлиш едилди. Көстәрилди ки, вертолјот партламышдыр. Јенә дә «партладылмышдыр» јох, «партламышдыр» дедиләр. Нојабрын 21-дә мәркәзи телевизија бу јаланлары дәфәләрлә тәкрар етди. Һәтта күндүз верилишиндә е'лан етди ки, Гаракәнд јахынлығында вертолјотун даға дәјиб партламасыны өз көзү илә көрәнләр вар.

Јалан вә ријакарлыг хәбәри јајылды. Һәр јандан башсағлығы телеграмлары кәлмәјә башлады. Вә һамысында да гәза баш вердији гејд олунду. Ермәни гулдурлары, вәһшиләри јенә кәнарда галдылар. Инди исә мә'лум олур ки, вертолјот вурулмушдур. Сорушула биләр: әкәр республикаја, халга мүһарибә вәзијјәтиндә башчылыг едәнләр бир вертолјотун гәзаја уғрамасыны вә ја вурулмасыны вахтында мүәјјән едиб дүнјаја билдирә билмирләрсә, халгын онлара нә е'тибары, нә е'тимады? Мән мәсәләнин мәһијјәти илә марагландым. Көстәрдиләр ки, фачиә баш верәндән сонра Дағлыг Гарабағын һәрби коменданты куја дахили ишләр назирлијинин рәһбәрлијинә билдирмишдир ки, вертолјот думанлы һавада даға дәјиб гәзаја уғрамышдыр. Инди мә'лум олур ки, һәрбчиләр гәза јеринә ики саат сонра кедиб чатмышлар. Һәм дә көрмүшләр ки, једди мејид јоха чыхыб. Силаһлар апарылмышдыр. Фачиәни сүбут едәчәк дәлилләрин бир гисми арадан чыхарылмышдыр. Әкәр Республика Дахили Ишләр Назирлији јохлама апармадан, мәсәләнин мәһијјәтини билмәдән халгы алдадырса, мәс'улијјәт һиссини итирирсә, буна нә ад вермәк олар? Халгын тәһлүкәсизлијини белә бир органа вә онун рәһбәрлијинә нечә тапшырмаг олар? Мәсәлә бундадыр.

Срағакүн мәркәзи телевизијанын «Хәбәрләр» програмы һадисәнин бә'зи тәфәррүаты һаггында мә'лумат верди. Лакин ермәниләрин вертолјоту вурмасы һаггында јенә дә сөһбәт кетмәди. Мә'лум олмады ки, бу дәһшәтли һадисәни төрәдәнләр кимләрдир. Бунун әксинә, фачиәнин архасынча јенә Азәрбајчана, онун халгына гаршы чидди иттиһамлар ирәли сүрүлдү. Һәтта бу зонаја БМТ-нин гошунларынын кәтирилмәси мәсәләсиндән сөһбәт ачылды. Бах, сәриштәсизлик, мәс'улијјәтсизлик вә мәјмаглығын нәтичәси белә олур. Инди бүтүн бу һадисәләрдән сонра кәл дүнја ичтимаијјәтинә исбат ет ки, ермәни вәһшиләри, XX әсрин бу

əliganlı canilәri hәrbi vertoljotu vurub xalgın gejrәtli oғulларыны ganlarына gәltan etmiшlәr.

Ermәnistan Azәrbajcan xalgына garшы keносid sijasәtinә kečmiшdir. Artыg e'lan edilmәmiш mүharibә sөhbәti joxdur. Mүharibә aчыgча e'lan olunub. Bә buna garшы da xalgын bүtүn gүvvәlәri sәfәrbәr olunmalы, namuslu, gejrәtli vәtәn өvladlarы čәm olub, silaha sarылыb dүшmәni gәtijjәtlә dәf etmәlidir. Azәrbajcan torpaғы gatillәrdәn, canilәrdәn tәmizlәnmәlidir. Mүharibәjә mүharibә e'lan edilmәlidir, өzү dә vәtәn mүharibәsi. Kim jenә dә aғlamagla, sызlamagla, sakitlәшmәk, kөz jaшы ilә iш kөrmәk istәjirsә, janылыr. Ja olum, ja өlүm. Mәsәlәnin gojulушu belәdir, baшga jol joxdur.

GƏTIJJƏT BƏ ČƏSARƏT VAXTЫDЫR

Tarixi tәčrүbә kөstәrir ki, milli istiglalijjәtini, dөvlәt mүstәgilliјini itirib baшgasынын әsiri olan xalglar zaman kečdikčә mүxtәlif ičtimai-sijasi bә mә'nәvi-әxlagi xәstәliklәrә mүbtәla olurlar. Hәr bir mүstәmlәkәči dөvlәtin bu bәlalarы jaratmag sahәsindә dә өz stratežи planlarы, kөtүr-gojlarы, үzdәniraq «sынaғы» olur. Bunlarы bilmәk vačibdir. Čүnki ičtimai-sijasi xәstәliklәrin dә өz anatomijasы var. Bu mәrәzlәr xalgы gәddini dүzәltmәjә gojmur, mүstәgil dүшүnmәk vәrdišini әlindәn alыr, onu mүt'i, aчiz kөlә vә gula čevirir.

Rusijada әsir xalglar da uzun illәr boju mәhs belә bir «sынaғa» mә'ruz galmышlar.

Mә'lumdur ki, Rusija imperijasы өzү ilә hәmsәrhәd olan torpaglarы ишғal etmәk hesabына kenишlәniб tәшәkkүl tapmышdыr. Halbuki, mәsәlәn, Inkiltәrә, Fransa, Ispanija dәnizlәr kečib, gitәlәr ašaraq imperija sahibləri olmушdular. Hәr bir imperijanын da ишғal etdiji torpaglarы vә xalglarы itaәtdә saxlamag jolu vә үsullarы olmушdur. Kečәn әsrin ijirminči illәriндә Rusijanын da ишғal etdiji Gafgazы әldә saxlamag үčүn hәm rәsmi dairәlәrin, hәm dә өzlәrini ingilabčы adlandыran dekabristlәrin hazырladыglarы planlar varды. Mәsәlәn, dekabrist P. I. Pestelin (1793—1826) jazdығы «Rus hәgigәti» konstitusija lajihәsindәn ajdын olur ki, Rusija өz sәrhәdlәriндәn šimala — Iran vә Tүrkijәjә gәdәr olan torpaglarы ишғal etmәli, tutmalыdыr. Gafgaz xalglarыndan sөzә baxanlarы, mүtilәri saxlanmalы, hәmin jerlәrdә rus inzibati idarәsi gurulmalыdыr. Lakin savaшgan vә mүstәgillik әzmi kөstәrәnlәri hәm fiziki vәhšәtdәn mәhv etmәli, hәm dә anlәlarы ilә bәrabәr Rusijanын ajrы-ajrы jerlәrinә kičik gruplar halында najlanmalыdыr. Belәliklә dә mүәjjәn mүddәt ičәrisiндә onlar bir xalg kimi itiб-batmalыdырlar. Hәmin torpaglara isә rus kәndlilәri, baшga xristianlar köčүrүlmәlidir. Belәliklә dә Gafgaz Rusijanын hәm sakit, hәm dә gazančlы vilajәtlәriндәn birinә čevrilmәlidir.

Bu dәhšәtli sijasәtin sonrakы aчы nәtiчәlәri bizә mә'lumdur. Dүnjanын mүxtәlif jerlәriндәn ermәniləri jыgыb Zagafgazijaja, xүsusilә mүsәlmanlar jaшajan rajonlara köčүrdүlәr. On minlәrlә azәrbajčanlыnы isә өz jurd-juvalarыndan didәrkin saldылar.

Dikәr tәrәfdәn tәdriчlә mүstәmlәkәčilәrә baш әjәn, bujruq чыrpышdыran xүsusi bir tәbәgә dә jaratmaға mүvәffәq oldular. Uzun mүddәt bu xәstәlik bizim aramыzda jajылды. Gәtijjәtsizlik vә aчizlik xәstәlijin intišar tapdы. Үzejir bәj Hačыbәjov 1906-чы ildә «Iršad» gәzetindә bu mәsәlәni čox dәrin vә hәrtәrәfli tәhlil edәrәk jazырdы ki, indi «bizim өz gүdrәtimizә e'tigadымыz joxdur, varmышса da itibdir. Budur ki, indi bizim чүr'әtsizlijә vә aчizlijә mүqavimәt olmaғымыz hәr iш mүgabilindә әl-ajaғымызы baғlajыb, bizi hәrәkәtsiz burahыr. Чүr'әtsizlikdәn baшga bir dә үmumijjәt e'tibarilә dikәr bir fәna sifәt dәxi mүšahidә olunur. Bu da aчizlikdir. Balaча bir mүsibәt vә bәdbәxtlijә dүčar olanda biz өzүmүzү bilmәrrә itiririk. Әslinә baxsan bu da bizim чүr'әtsizlijimizdәn doğan bir sifәtdir».

Rəhmәtlik Үzejir bәj tәkčә bu xәstәlikləri köstәrmәklә kifajәtlәnmirdi, onu dәf etmәjә, aradan galdырmaға čalышырды. O jazырdы ki, «aчizlik vә чүr'әtsizlik köstәrmәkdәnsә, mүbarizә edib basылmamaq әfzәldir». Čүnki «aчiz galыb mәgsәdimizdәn sәrfi-nәzәr etsәk mүtlәq baшgalara mөhtaч olaчaғыg. Mөhtaчlыg da tәnәzzүlә jardым edәn bir bәdbәxtlikdir».

Mәn Үzejir bәjin bu fikirlәrini bu күn xүsusilә nәzәrә čarpdырmaғы vačib bilirәm. Чүr'әtsizlik vә aчizlik xәstәlijin inди dә bizim ičәrimizdә keniш jajылыb. Bu bizi bәdbәxtlijә apara bilәr.

Gәtijjәt vә čәsarәt vaxtыdыr. Bu kejfijjәti hәr шejdәn әvvәl Vәtәnin vә xalgын talejи үčүn mәs'ulijjәt daшыjanlar kөstәrmәlidir. Son vaxtlar mүt'ilik, әlәbaxымлыг, čәsarәtsizlik vә aчizlik xәstәlijinә garшы mүbarizә edәnlәrin sыralarы xejli čoxalmышdыr. Inди bu prosesә mүtәšәkkil xarakter vermәk, xalgы dүшdүjү čidди böh-

рандан чыхармаг үчүн реал шәраити нәзәрә алан ағыллы, дүшүнүлмүш доғру-дүзкүн истигамәт көтүрмәк тәләб олунур.

Бу күн республика Али Советинин фөвгәл'адә сессијасы ачылыр. Сессијанын күндәлијиндә мүһүм мәсәләләр дурур. Мәсәләләрин вачиблији әлбәттә шәртдир. Лакин әсас мәсәлә елә гәрарлар гәбул етмәкдир ки, онлар һәјата кечирилсин. Һәјата кечирилмәјин јоллары, үсуллары мүәјјән едилсин, реал гүввәләр нәзәрә алынсын. Бу да јалныз гәтијјәт вә чәсарәтлә, гејрәт вә намусла, бирлик вә јекдилликлә мүмкүн ола биләр. Тарихимизин белә бир бөһранлы чағында өлчүлүб-бичилмәмиш, реал әсасы олмајан мәсәләләр вә фикирләр ирәли сүрмәк, үмуми ишимизә зәрәр кәтирә биләр.

Али Совет һәр шејдән әввәл ганунверичилик мәчлисидир. Даһа доғрусу, белә бир мәчлис олмалыдыр. Биз бу вахта гәдәр ону бу вәзифәни, бүтүн чәһәтләри илә јеринә јетирән бир парламент кими көрмүрүк. Парламенти митинга чевирмәк, ағыл илә јох, емосија илә ишләмәк, хејирдән чох зијан верә биләр. Одур ки, Милли Шура јарадылмасы, ганунверичилик функсијаларын һәмин шураја верилмәси тәләби агылабатандыр. Чүнки инди узун мүддәтли мүзакирәләр, сөз күләшдирмәк вахты дејил. Иш көрмәк вахтыдыр.

ҺӨКМҮ ЗАМАН ВЕРИР, МОСКВА ВӘ ТЕҺРАН ЈОХ!

Азәрбајчан халгы өз милли истиглалијјәт вә дөвләт мүстәгиллијини јенидән бәрпа етмәк гәрарына кәлиб. Бу тәкчә ајры-ајры фәрдләрин, груп вә чәмијјәтләрин, тәшкилатларын истәји вә арзусу дејил. Милли варлығы вә ләјагәти тапдаланан, зүлм вә чәбрә мә'руз галан, зәлил күнә дүшмәк тәһлүкәси илә гаршылашан халгын ирадәси, гәтијјәтидир. «Халглар һәбсханасында», «бәдбәхт гардашлыг мәскәниндә», «дәлихана» адландырылан иттифаг вә өлкәдә нә гәдәр әјилмәк, өзбашыналыға, һәгарәт вә јалана, ријакарлыға дөзмәк олар? Гејд едим ки, тәкчә биз бу фикирдә дејилик. Артыг Русија өзү дә дејәсән бу гәнаәтә кәлиб. Бу күнләрдә кечмиш ССРИ Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәси сәдринин кечмиш мүавини В. Пиражковун јазысына раст кәлдим. Узун илләр империјанын сәдагәтли мүһафизәчиси олан бу кенерал јазысына белә башлајырды: «Үч дәфә лә'нәтә кәлмиш бу дөвләт системиндә инсан һеч бир гијмәти олмајан һүгугсуз варлыға чеврилмишдир».

Лакин көстәрмәлијик ки, Совет империјасынын, бүтөвлүкдә нечә әсрлик рус империјасынын дағылмасы просеси, халгларын милли истиглал әзмини зәрурәт кими анламајанлар да вар. Беләләринә һәм өлкә дахилиндә вә һәм дә харичдә, хүсусилә Гәрб дөвләтләринин рәсми даирәләриндә раст кәлмәк олар. Дахилдә бунлар империја төфәккүр тәрзиндән һеч чүр ајрылмаг истәмәјәнләр, нәјин баһасына олурса-олсун мәркәздә күчлү дөвләт структурларыны јенидән башга ад вә көркәмдә дирилтмәк тәрәфдары олан-лардыр. Республикаларда исә мәркәзә архаланыб халгын вар-јохуну талан едән кечмиш номенклатурачылардыр. Горбачовун әтрафына јенидән чәмләшмәкдә оланлара бир фикир верин: Шаһназаров, Јаковлев, Примаков, Бакатин, Шеварднадзе, Волски, Медведјев, даһа нә билим кимләр, кимләр... Республикаларда да онлара зүј тутанлары халг јахшы таныјыр.

Азәрбајчанын милли истиглал вә мүстәгиллик һәрәкатыны силаһ күчүнә богмаға чәһд едән, онун әрази бүтөвлүјүнү позмаға чалышыб Дағлыг Гарабағ проблемини јарадан, бүтүн өлкәни силаһлы мүбаризә мејданына чевирмәк истәјәнләр бунлар дејилдими?

Ново-Огорјовадакы сон һадисәләр, јә'ни јени Иттифаг мүгавиләси ојунунун бу дәфә дә боша чыхмасы, нәинки дахилдә, дејәсән харичдә дә иттифаг дөвләтини сахламаг тәрәфдарларынын мөвгеләрини лахлатмышдыр. Бу вахта гәдәр күчлү иттифаг дөвләтинин тәрәфдары кими чыхыш едән АБШ президенти Буш, сарағакүн көзләнилмәдән билдирмишдир ки, әкәр декабрын 1-дә кечириләчәк рә'ј сорғусунда Украјна халгы милли мүстәгиллијә сәс версә, Америка Украјнаны рәсми сурәтдә мүстәгил дөвләт кими таныјачаг. Ичмалчылар јазырлар ки, демәк декабрын бири Советләр бирлијинин өлүм күнү ола биләр.

Бәс белә бир шәраитдә гоншумуз Иран Ислам Республикасынын өлкәмиздә рәсми сәфәрдә олан харичи ишләр назири чәнаб Әли Әкбәр Вилајәтинин Москвада «Ехо Москвы» радиосуна вердији Азәрбајчанла әлагәдар бәјанатыны нә илә изаһ етмәк олар? Мә'лумдур ки, Иран харичи ишләр назири билдирмишдир ки, «Биз Азәрбајчанын мүстәгиллијини танымаг ниҗәтиндә дејилик. Бу республика илә мүнасибәтләр Совет Иттифагы чәрчивәсиндә инкишаф етдириләчәк». Бу хәбәри чох бөјүк шадјаналыгла е'лан едән ермәнипәрәст «Известија» гәзети вә онун мүхбири М. Јусин чох чанфәшанлыг едир. Бир нөв бизә ачыг верир. Һәтта бә'зән тәһгирамиз ифадәләр ишләдир. Ган чыхмајан јердәи гурдалајыб ган чыхармаг истәјир. Түркијә илә Ира-

нын, Азәрбајчанла Ираныи арасыны вурмаға чалышыр. Дејәсән М. Јусин рус империјасынын јарадычысы I Пјотрун вәсијјәтләрини јахшы мәнимсәјиб. Амма хәбәри јохдур ки, вахт о вахт, заман о заман дејил.

«Известија»нын мүхбири јазыр ки, Иран харичи ишләр назиринин бу бәјанаты Совет Иттифагы рәһбәрләринә гијмәтсиз һәдијјәдир. Чүнки Тећранын белә мөвгеји Иттифагын дағылмасынын, парчаланмасынын гаршысыны мүәјјән мүддәт зәифләдә биләр. О, биринчи нөвбәдә Ислам республикаларыны нәзәрдә тутур. Мүхбир јазыр ки, әлбәттә, Москва да өз тәрәфиндән Ирана нәсә бир һәдијјә едәчәкдир. Лакин буну ачмыр.

М. Јусинә көрә Иран мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин јаранмасындан чох еһтијат едир. Чүнки ахы Иранда, хүсусилә онун шималында он милјон азәрбајчанлы азлыг да јашајыр. Әлбәттә, Јусин Иранда нә гәдәр азәрбајчанлы олдуғуну јәгин ки, билмир. Сон рәгәмләрә көрә бу азлыг нә аз, нә чох ијирми милјон нәфәрә чатыр. Јахшы оларды ки, «Известија»нын мүхбири бу азлығын нә күндә јашадығы һагда мә'лумат верәјди.

Охучулара бу мәсәлә ајдын олсун дејә, кичичик бир мүгајисә етмәк истәјирәм. Иранда 200 мин ермәни јашајыр. Онларын 58 милли мәктәби, 13 ушаг бағчасы фәалијјәт көстәрир. Ермәниләрин топлашдыглары јер әсасән үч шәһәрдир: Тећран, Тәбриз, Исфаһан. Исфаһан университетиндә ермәни әдәбијјаты факүлтәси вар. Иран мәчлисиндә азлыгда галан милләтләрин беш депутат јериндән икисини ермәниләр тутур. Сорушула биләр бәс Иранда бирчә дәнә дә олсун Азәрбајчан дилиндә мәктәб вармы? Бу суала мүсбәт чаваб вермәк мүмкүн дејил. Һәлә ушаг бағчасы, гәзет вә журналлардан, али мәктәбләрдә факүлтәләрдән сөһбәт кетмир. Биз адәтән руслашдырмадан сөһбәт ачыр, бунун әлејһинә чыхырыг. 20 милјон азәрбајчанлыны милли дилдән милли варлығындан мәһрум едән онлары фарслашдыранлардан сөһбәт ачмырыг. Көрүнүр, «Известија» мүәллифини Москва вә Тећранын империја амбисијасы даһа чох марагландырыр, нәинки халгларын талеји, варлығы, милли ләјагәти.

Мүстәгил Азәрбајчан Республикасы бүтүн гоншу өлкәләр вә халгларла гаршылыглы фајдаја әсасланан әлагәләр јаратмаға хејли сә'ј көстәрир. Бу Ирана да аиддир. Биз һеч бир өлкәнин дахили ишләринә гарышмаг фикриндә дејилик. Республика президенти бә баш назиринин Иран Ислам Республикасына сәфәрләри дә мәһз бизим гоншу өлкәјлә мүнасибәтләри јахшылашдырмаг гәтијјәтимиздән ирәли көлир.

Азәрбајчаны мүстәгил дөвләт кими таныјыб-танымамаг Иран Ислам Республикасынын өз ишидир. Һеч кәси буна мәчбур етмәк олмаз. Лакин өлмүш иттифагын дирилдилмәсинә көмәјин перспективсиз олдуғуну гоншуларымыза хатырлатмаг да әбәс олмаз.

1920-чи илин јанварында Франсада Сүлһ конфрансында галиб дөвләтләр, јә'ни АБШ, Инкилтәрә, Франса мүстәгил Азәрбајчан Чүмһуријјәтини рәсмән таныдылар. Бу мүнасибәтлә 1920-чи ил јанварын 24-дә «Азәрбајчан» гәзети «Мүстәгил Азәрбајчан» ады илә бурахылды. Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә гәзетин бу нөмрәсиндә «Көзләримиз ајдын!» сәрләвһәли јазы илә чыхыш етмишди. Мәгаләдә дејилирди: «Арзуларыны төвлдән фе'лә (сөздән ишә) кәтирмәји әзм едән бир милләт һеч бир заман истәдијиндән мәһрум галмаз.

Ән мүгәддәс бир һаггын вердији һәгганијјәтлә истиглалыны алмаға әзм етмиш олан азәри түркүнүн гулағына чохдан интизар ејләдији руһнәваз бир сәда көлди:

Азәрбајчан истиглалы тәсдиг едилди!

— Көзләримиз ајдын!».

Һадисәләрин кедиши көстәрир ки, тарих тәкрар олуначаг. Биз ејни сөзләри јахын вахтларда тәкрар едәчәјик. Буну Москва вә Тећран истәсә дә, истәмәсә дә. Амин!

ҮМИДИМИЗ, ШӘРӘФИМИЗ, НАМУСУМУЗ — ОРДУМУЗ!

Декабрын 8-дә Азәрбајчан Милли Ордусунун илк дәстәси Шәһидләр хијабанында Вәтәнә, халга сәдагәт анды ичди. Биз бу күнү, бу мәрасими чохдан көзләјирдик. Узун мүддәт иди ки, онун һәсрәтиндәјдик. Ахы ордусуз мүстәгиллик олмаз. Горунмајан торпаға көз дикән чох олар. Силаһлы дүшмән гаршысында әлиҹалын чыхмагмы олар? Мүстәгиллијин ән мүһүм шәртләриндән бири ону горумағы бачармагдыр. Халгын мүдафиә вә мүһафизәси һәлледичи мәсәләдир. Һәјат-мәмат мәсәләсидир. Вар олмаг вә олмамаг мәсәләсидир. Бүтүн тарихи тәчрүбә буна шаһидәтлик верир.

Азәрбајчанын милли ордуја даһа бөјүк еһтијачы вар. Тарих вә тале бизә нахәләф, мәкрли, гәддар, һәм дә јалтаг, икиүзлү бир гоншу гисмәт едиб. Белә бир гоншу илә динч јанашы јашамаг јалныз о вахт мүмкүн ола биләр ки, сәнин күдрәтинә, күчүнә бәләд олсун. Инансын ки, сәрһәдини по-

зəнлара, торпаг иддиасында оланлара һəддини таныдачаг реал гүввə вардыр, халг зардыр. Бир дə ки, бүтүн дүнjада һəлə ки, ордусу олмаjан мүстəгил дөвлəт, демək олар ки, jохдур. Бə'зən белə бир иддиа ирəли сүрүрлəр ки, милли орду jаратмаг үчүн хеjли вəсаит лазымдыр, тəчрүбə лазымдыр, имкан кəрəкдир. Бунлар доғрудур. Лакин нечə олур ки, бүтүн дүнjанын мүстəгил халглары бу jүкү көтүрмəjə һазыр олурлар? Jохса биздəн имканлыдырлар. Хеjр! Мин дəфə хеjр! Горунмаjан торпаг вəтəн деjил.

Орду jаратмаг ган төкмək үчүн деjил, jашамаг, сүлһ шəраитиндə jашамагдыр. Сакит jашамагдыр. Jарадычы əмəклə мəшғул олмаг имканыдыр. Ата-баба jурдуну горумаг, кələчəк нəслə тə'минат вермəкдир.

Чох тəəссүф ки, бу һəгигəтləри баша дүшмəjənlər һəлə дə вар. Өзү дə аз деjил. Бир нечə илдир ки, республика Али Советиндə милли орду jаратмаг мəсələси галдырылырды. Лакин гəлби гаралар, дүшүнчəси дарлар, мəркəздən горханлар вар гүввələри илə бунун əлеjһинə чыхырдылар. Нə едəсən ки, биз дə беləjик. Халга лазым олан jердə һəмишə кечикирик вə беləликлə дə заман вə мүддəти удузуруг. Гоншуларымыза бир диггəт един. Ермəниlər өз милли ордуларыны — өз гулдур дəстələрини мүхтəлиф адлар алтында чохдан jаратмышлар. Ən сон мə'лумата көрə онларын сajы 20 мини өтүб кечмишдир. Азəрбajчан торпағында, Дағлыг Гарабағда ган төкəн дə бу низами орду һиссələридир. Бу ордунун jахшы тə'лим көрмүш кадрлары, мобил силаһлары, һəрби вертолjотлары вə һəтта деjилдиjинə көрə һəрби һава гүввələри дə вардыр. Дағлыг Гарабағда Азəрбajчан халгына гаршы ермəни ордусунун апардығы мүһарибə милли орду jаратмағын зəруриjjəтини баша дүшмəjənlərин диггəтини нəдənсə чəлб етмирди. Чүнки онларын бөjүк бир гисми тəһлүкəнин бөjүклүjүнү, дүшмəнин күчүнү, ријакарлығыны нəзəрə алмаг истидарында деjилдиlər. 20 нojабр фачиəси лазым иди ки, республика рəһбəрлиjи реал аддым атмаға кетсин. Лакин нијə эввəлчəдən бу һазырлыг, бу тəдбир көрүлмүрдү? Һəлə индинин өзүндə дə jалныз илк аддым атылмышдыр. Гаршыда чох бөjүк ишlər дурур. Мүасир орду jаратмаг үчүн чох шеj тəлəб олунур.

Күчсүз сиjасəт хəjалдыр. Ордусуз истиглалиjjəт баш тутан шеj деjил. Буну халгымызын бөjүк сиjаси хадимləри, дүшүнəн башлары һəмишə геjд етмиш вə əмəли тəчрүбədə исбата jетирмишlər.

1918—1920-чи илlərдə Азəрбajчан Халг Чүмһуриjjəтинин милли орду jаратмаг тəчрүбəси инди нə гədəр вачибдир. Мараглыдыр ки, бир нечə ај əрзиндə jарадылмыш

Азəрбajчан милли ордусунун илк һиссələри məһз Дағлыг Гарабағда дашнак ордуларына гаршы өлүм-дирим мүбаризəсиндə имтаһандан чыхмышдылар. Милли ордумузун тəнһмыш сəркəрдəси, кенерал Мehмандаров Гарабағда ермəни силаһлы гүввəлəриниn дармадағын едəн Азəрбajчан əскəрləриnə ашағыдакы сөзлəрлə мүрачиəт етмишди: «Гəһрəман əскəрлəр, мəн шəхсəн Алманиjа чəбһəсиндə, бир чох мүһарибəлəрдə олдум, фəгəт сизин гədəр гəһрəман əскəрləрə надирəн тəсадүф етдим. Сиз мəним үмидləримиn гүввəтləндирдиниз. Сиз ганынызла кəнч Азəрбajчан ордусунун намусуну мүһафизə етдиниз».

Бу сөзləри милли ордумузун кəнч əскəрləри, забитləри чох jахшы билмəли, дилləриниn əзбəри етмəлидирлəр. Гој онлар кимləриn өвладлары, нəвələри, нəтичələри олдугларыны jахшы билсинлəр.

Азəрбajчан халгынын мүстəгил jашамаға, өз талеjини һəлл етмəjə там һаггы вə һүгугу вардыр. Тарих инди белə бир шанс jарадыб. Артыг Советлəр Иттифагы деjилəн өлкə jохдур. Үзүнү һəмишə мəркəзə тутанлар инди бахмаг сəмтини дə дəjишмəлидирлəр, иш сəмтини дə, сиjасəт сəмтини дə. Халга архаланмаг, jалныз онун мənафеjи илə jашамаг вахты чатмышдыр. Һəм дə нə үчүн белə дə олмасын? Jенə тарихə мүрачиəт едəк. Азəрбajчан чүмһуриjjəти һөкумətиниn башчысы Нəсиб бəj Jусифбəjли башымызын үзəрини тəһлүкə алдығы фыртыналы бир заманда 1918-чи илин октjабрында халга мүрачиəтиндə jазырды: «Нə үчүн шансыз, шəрəфсиз, тарихсиз, кечмишсиз миллəтləрин истиглалиjjəтə һаглары олсун да... нəчиб, шанлы, шəрəфли, кечмишли, истиглаллы түрк миллəтиниn истиглала һаггы олмасын? Башгаларыны идарə етмəjи, һəм дə инсанчасына идарə едə билəн түрк миллəти кими бир миллəт дүнjада булунмадығы һалда нə үчүн өз-өзүнү идарə етмəjə һəсəд едирсиниз?..».

Бу сөзлəр ибрəтамиз деjилми? Өз шəхси амбисиjалары, варланмаг вə вəзифə ehтираслары илə jашаjанлар аjылмалыдыр. Биканəлик көстəрəнлəр һəрəкəтə кəлмəлидир. Намус вə гejрəт вахтыдыр. Халгымызын бөjүк сиjаси хадими Мəһəммəд Əмин Рəсулзадə jазыр: «Əски истибдад jериндə бу күн һүрриjjəт, эдалəт мүсават ичаб едир. Вахт вə замаnын ичабатына, тəбиəтин ганунуна jалныз бизми гаршы дурачағыз? Биз һеч вахт бу һөкмүн, бу тəбиəтин, бу үмумиjjəтин, бу мəтанəтин гаршысында дура билмəjəчəкиз. Бу ичабəт, бу тəбəддүлат бизи тəпəляjиб, jахалаjыб инсан едəчəк».

Вахты илə деjилмиш бу сөзлəр бу күн дə актуал сəслəнмирми?

Мәним тарихи фактлара мүрачиәт етмәјим тәсадүфи дејил. Кечмиш бизә чох лазымдыр. Амма тарихдән чансыз фактлары јох, халгын гәлбини, руһуну ојадан фактлары сечмәк лазымдыр. Кечмишдән күл дејил, од көтүрмәк лазымдыр. Биз ким олдуғумузу инди һәмишәкиндән даһа јахшы дәрк етмәли вә билмәлијик.

Милли ордумузун илк дәстәләри јаранмышдыр. Бу орду бизим үмидимиз, шәрәфимиз, намусумуздур. Онлар вәтәнин кешикчиләридир. Республика президентинин фәрманы илә декабр вә март ајларында Азәрбајчан ордусуна чағырыш е'лан едилмишдир. Һәр бир намуслу, гејрәтли кәнч бу чағырыша чох бөјүк мәһәббәт вә һәвәслә сәс вермәлидир.

Азәрбајчан ордусу Азәрбајчанын хиласыдыр. Гәдәмләрин мүбарәк! Достлар севинсин, дүшмән фикирләшсин!

ИТТИФАГ ДӨВЛӘТИНИН ФАТИһӘСИ ВЕРИЛДИ. СОНРА?..

Зүлм илә абад оланын ахыры бәрбад олар. Мин илләрин сынағындан чыхмыш бу кәлам бу күнләримиздә хүсуси аһәнк вә әзәмәтлә сәсләнир. Дејәсән тарихин вә талејин нәзәри бизим сәмтә дөнүб. Нечә јүзилликләр әрзиндә јарадылмыш «шәр империјасы»нын сүгутуну нәинки мүшаһидә вә сејр етмәк, һәмчинин заманын һөкмүнүн иҹрасынын иштиракчысы олмаг бизим нәслә дә мүјәссәр олуб.

Иттифаг дөвләтинин вә мәркәзин варлығына хитам верилән бу күнләр нә гәдәр чәтин вә мәшәггәтли, ганлы-гадалы олса да јенә үмумдүнја тарихинин ибрәтамиз, әзәмәтли күнләридир. Лакин папаг атмаға, шадјаналыг етмәјә һәләлик реал әсас да јохдур. Һадисәләр көзләнилмәз чаларлар алыр, ән ајыг башлар, күчлү мәркәзләр белә чашбаш галмышлар. Јерин-көјүн нәбзини әлләриндә тутанлар пејғәмбәрлик етмәкдән, прогноз вермәкдән чәкинирләр. Һеч кәс ағлына белә кәтирә билмир ки, дүнјаны ләрзәјә салан коммунизм вә сосиализм идеолокијасы вә дөвләт системи елә беләчә асанлыгла сијасәт мејданыны тәрк едә биләр. Бу бахымдан декабрын 8-дә үч мүстәгил славјан дөвләти рәһбәрләринин Минск көрүшү, онларын имзаладыглары сәнәдләр хүсусилә көзләнилмәз олмушдур. Русија Федерасијасы, Украјна вә Белорусија республикасы рәһбәрләри е'лан етмишләр ки, бејнәлхалг һүгугун субјекти вә кеополитик реаллыг — јә'ни чоғрафи ваһид кими ССР Иттифагы өз фәалијјәтинә хитам верир.

1922-чи илдә советләр бирлијинин әсас тә'сисчиләри олан һәр үч славјан республикасының инди тарихән өзүнү доғрултмајан федератив дөвләт формасындан имтина етмәләри тәәччүб вә тәәссүф доғурмур. Бу систем өлкәни сөзүн һәгиги мә'насында учурум вә фәлакәт гаршысында гојмушдур.

Инди өлкә дахилиндә вә харичдә һадисәләрин бундан сонра нечә чәрәјан едәчәји мәсәләси ән планда дурур. Мүстәгил дөвләтләр бирлији барәсиндә үч Славјан республикасы рәһбәрләринин имзаладыглары сазишин мәтни Јелтсин, Горбачов вә Назарбајев көрүшүндән сонра суверен республикаларын парламентләринә көндәрилмишдир.

Гејд едәк ки, Украјна вә Белорус Али Советләри артыг декабрын 10-да Минск сазишини бәјәнмиш вә тәсдиглә-мишләр. Билдирилмишдир ки, Славјан республикалары бирлијинин гапысы онун мәгсәд вә принсипләринә шәрик чыхан дикәр суверен дөвләтләр үчүн дә ачыгдыр. Инди ән чох мараг доғуран РСФСР Али Советинин тутачағы мөвге, верәчәји гәрарды.

Минск сазишинә мүхалиф гүввәләр дә аз дејил. Кечмиш иттифагын кечмиш президенти адландырылан Горбачов өз мөвгеләрини, вәзифәсини дејәсән асанлыгла әлдән верәнә охшамыр. Доғрудур, онун әввәлки нүфузу, һөрмәти вә күчү галмамышдыр, һәдә-горхусуна, инди исә империја амбисијасына мәһәл гојан да аздыр. Ән чох архаландығы вә үмид етдији гүввәләр вә адамлар да ондан узаглашыр. Узун мүддәт она јалтаглыг едән, әтрафында көлкә кими һәрләнән ермәни мафијасының башчыларындан Кеорки Шаһназаровун бәјанатлары буна ән бариз нүмунәдир.

Көстәрәк ки, харичдә Горбачову мүдафиә едәнләрин дә хејли һиссәси инди Славјан үчлүјүнә тәрәфдар чыхырлар. АБШ, Гәрби вә Шәрги Авропа өлкәләри рәһбәрләринин Белорус сазишинә мүнасибәтләри бу һәгигәти тәсдиг едир. Мәсәлән, декабрын 9-да Һолландијанын Маастрих шәһәриндә Авропа бирлијинә дахил олан өлкәләрин лидерләри Минск сазишләриндән бүтөвлүкдә разы галдыгларыны, һәмчинин бу барәдә өз гејд вә арзуларыны билдирмәк үчүн Киjевә хүсуси нүмајәндә көндәрмәји гәрара алмышлар.

Көһнә федератив иттифагын, суверен дөвләтләр иттифагы лајиһәсинин тәрәфдарлары да хејли фәаллашмышлар. Инди Москвада митингләр, нүмајишләр кечирилир. Горбачовун ардынча иттифаг советинин сәдри дә ССРИ халг депутатларынын алтынчы фөвгәл'адә гурултајыны чағырмаг тәклифи илә чыхыш етмишди. Лакин бунун баш тутмасы шансы чох аздыр.

Ән чох мараг доғуран дикәр суверен вә мүстәгил республикаларын Минск сазишинә мүнасибәти мәсәләсидир. Алынан сон хәбәрләрә көрә Ермәнистан, Молдова, Өзбәкистан, Гырғызыстан вә Пирибалтика дөвләтләри рәһбәрләри мүстәгил дөвләтләр бирлији идејасыны бүтөвлүкдә рәдбәтлә гаршыламышлар.

Декабрын 10-да Азәрбајчан президенти А. Мүтәллибовун сәдрлији илә республика Дөвләт Шурасынын тә'чили ичласы олмушдур. Ичласда дејилмишдир ки, «бирлик јарадылмасы идејасы суверенләшмә вә истиглалијјәт газанылмасы просесләрини инкар етмирсә, мүсбәт гаршылана биләр».

Кечмиш иттифаг, дүнјанын сонунчу империјасы фөвгәл'адә һадисәләр баш вермәсә, сон күнләрини јашајыр. Мүстәгил дөвләтләрә сәрбәст инкишаф етмәк, игтисади вә мәдәни әлагәләри кенишләндирмәк, дүнјанын инкишаф етмиш демократик өлкәләринин чәркәсинә гошулмаг имканы јараныр. Вәзифә бу јолла инамла, гәтијјәтлә ирәлиләмәкдән ибарәтдир.

ИЛАН ВУРАН АЛА ЧАТЫДАН ГОРХАР

ССРИ кими суверен дөвләтләр иттифагы идејасы вә лајиһәси дә мәркәзлә бирликдә артыг кечмишдә галды. Үч мүстәгил славјан дөвләти рәһбәрләринин тәшәббүсү илә һәјата гәдәм гојмаға башлајан мүстәгил дөвләтләр бирлији тәшәббүсү дејәсән реаллашмаг үзрәдир. Украјна вә Белорусдан сонра декабрын 12-дә РСФСР-ин Али Совети дә Минск сазишини бәјәнди вә тәсдиг етди. О бири тәрәфдән Ашгабадда Орта Асија вә Газахыстан президентләринин көрүшү кечирилир. Јаранмыш вәзијјәт мүзакирә олунур. Еһтимал беләдир ки, онлар да мүстәгил дөвләтләр бирлијинә гошулмаға мејллидирләр. Амма бу барәдә сон сөзү һәмин мүстәгил республикаларын парламентләри демәлидир. Бүтүн бунлардан белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, Горбачовун вә мәркәзи иттифаг дөвләти тәрәфдарларының китабы бағланмаг әрәфәсиндәдир. Әлбәттә, сон һәмләләр едиләчәк, тәшәббүсләр көстәриләчәк, һәтта сијасәти умуму күчләр дә әвәз едәчәк. Мәсәлән, әлиндән һакимијјәти, ајағының алтындан пајтахты кедән Горбачов Јелтсин, Кравчук вә Шушкевичдән килејләнир ки, онлар бирлик һаггында сазиш имзаладыгдан сонра нә үчүн илк дәфә мәһз она дејил, АБШ президенти Чорч Буша зәнк етмишләр. Адам

инана билмир ки, Горбачов президентлик күрсүсү илә видалашмаг дәми кәлдијини дејәсән һисс етмир. Фачиәдир. Амма дөвләт башчысынын шәхси фачиәни өлкәнин вә милләтин фачиәсинә чевирмәјә сәлаһијјәти вә ихтијары јохдур.

Мүстәгил дөвләтләр бирлији һаггында сазиш вә дикәр разылашмалар илк бахышда ағласығаи реал шәраити һәртәрәфли нәзәрә алан сәнәдләр тәәссүраты бағышлајыр. Лакин бу сәнәдләрлә бәрабәр сон күнләр бу һагдакы чыхышлары, јазылары динләдикдә вә охудугда нараһатлыг доғуран мејлләр дә һисс олунур, нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, көрәсән нә үчүн Русија, Украјна вә Белорус рәһбәрләри өзләринин славјан олдугларыны хатырладырлар, нәзәрә чарпдырырлар. Бурада мәгсәд нәдир, нә демәк истәјирләр? Бәлкә һәр үч халг славјан олдуғуну јадындан чыхармышдыр? Јох, белә дүшүнмәк садәлөвһүлүк оларды. Бәлкә бунун харичи чаларлары вар, узун мүддәтли стратежи һәдәфләри вар. Ахы руслар, украјналылар вә белоруслар Шәрги славјанлардыр. Бундан әлавә Авропада Гәрби (полјак, чех, словак) славјанлар да вар, Чәнуби (болгарлар, сербләр, хорватлар, словенләр, македонијалылар вә с.) славјанлар да вар. Һәтта гејд едим ки, АБШ-да да сәккиз милјона јахын славјан јашајыр. Бүтөвлүкдә Авропа гитәсиндә 280 милјона јахын славјан мәскундур. Бунларын 200 милјону кечмиш ССРИ әразисиндәдир. Белорусија сазишиндә гејд олунур ки, мүстәгил дөвләтләр бирлијинә тәкчә кечмиш ССРИ-нин мүстәгил республикалары дејил, дикәр өлкәләр дә гошула биләрләр. Әлбәттә, бурада биринчи нөвбәдә славјан дөвләтләри нәзәрдә тутулур. Белә тәсәввүр јараныр ки, Гәрби Авропа илә Шәрги Авропа вә Русија арасында бир стратежи баланс јаратмаг мејли сынагдан кечирилир. XIX әсрин икинчи јарысында бу идеја, јә'ни панславизм идејасы бир мүддәт кениш јајылмышды.

Дикәр бир мәсәлә Белорусија көрүшләринә Газахыстан президенти Назарбајевин дә'вәт едилмәмәсидир. Мә'лумдур ки, кечмиш ССРИ-нин дөрд республикасында атом нүвә силаһы јерләшдирилмишдир. Украјна президенти Кравчук сазиш бағланандан сонра билдирмишдир ки, атом нүвә ракетләринин дүјмәси әкәр әввәлләр тәкчә өлкә президентинин сәрәнчамында идисә, инди үч славјан дөвләт башчыларынын нәзарәти алтындадыр. Јә'ни инди бир дүјмә јох, ејни вахтда үч дүјмә басылмалыдыр ки, атом нүвә ракетләри, силаһы ишә дүшсүн. Сорушула биләр ки, бәс Газахыстанда јерләшдирилән атом нүвә силаһынын дүјмәси кимин ихтијарында олачаг? Бәс нијә әразисиндә белә ракетләр олан газахлар бу һүгугдан мәһрум едилирләр? Мә'лумдур ки,

бөјүк дөвләт статусуну верән вә тә'мин едән мәһз һәр шеј-дән әввәл атом силаһы вә стратежи ракетләрдир. Дүнјаның беш бөјүк дөвләтинин беши дә бу силаһа маликдир. Амма сөһбәт мүсәлман өлкәләриндән кедәндә һај-күј гопарылыр вә белә бир фикир сөјләнилир ки, мүсәлманлара бу чүр силаһа малик олмаға изн вермәк олмаз. Дикәр тәрәфдән бу силаһын һаким милләтләрә вә дөвләтләрә нечә үстүнлүк вердијини изаһ етмәјә еһтијач јохдур.

Илк танышлыг көстәрир ки, јазыланлар пис јазылмајыб. Амма сөһбәт бунун архасында нәләрин дурдуғундадыр. Биз чох белә шеjләрин шаһиди олмушуг. Јазыланлара инанмаг бизим евимизи јыхыб, көлә вәзијјәтинә салыб. Мәсәлән, кәлиб вуруб дағыдыб, торпагларымызы ишғал едибләр, амма јазыблар ки, куја биз көнүллү сурәтдә Русијаја бирләшмишик. Инанмајанлары гырыб, пәрән-пәрән салыблар, јазыланлары тутугушу кими әзбәрләјәнләрә ән'ам верибләр, вәзифә верибләр. Елә 1917-чи илдә дә белә олду. Романовлар мүтләгијјәт режими дағылды. Бүтүн халглара мүстәгиллик вә өз талеләрини тә'јин етмәк һүгугу вә'д едән болшевикләр илк вахтлар сөзләринә әмәл етдиләр. Мүстәгил дөвләтләр јаранды. Лакин бир нечә илдән сонра өзләрини дүзәлтдиләр, пролетар бејнәлмиләлчилији, империализмә гаршы мүбаризә вә азадлыг шүары илә јенидән мүстәгил дөвләтләри силаһ күчүнә ишғал етдиләр. Романовлар режиминдән дә дәһшәтли бир үсул-идарә јаранды. Бунунла әлагәдар јадыма тарихи бир факт дүшүр. 1917-чи илин ијунунда I Советләр гурултајында меншевик лидерләрдән Серетелинин Русијада һакимијјәти әлә алыб тәкбашына идарә едә биләчәк бир партија олмадығына даир сөзләриндә Ленин јериндән «Белә бир партија вардыр» демишди. Биз бу сөзләри мин дәфәләрлә тәкрар етмишик. Лакин тарих әдәбијјатында Серетелинин Ленинә нә чаваб вердији мә'лум сәбәбләр үзүндән јада салынмырды. Серетели о вахт Ленинә вә гурултај иштиракчыларына мүрачиәтлә демишди ки, «чәнаблар, бу Ленин вә онун башчылыг етдији болшевикләрин симасында Русијаја дал гапыдан елә бир мүтләгијјәт режими кирә биләр ки, о, икинчи Николајын режиминдән гат-гат зүлмкар вә әчаиб олар». Бах һамымызын олмазын лә'нәтләр јағдырдығымыз белә узагкөрән кишиләр дә олуб. Тарих Серетелинин дедикләрини тәсдиг етди.

Белорусија сазишләрини охудугда вә өјрәндикдә мә'лум олур ки, кечмиш дөвләт структурларынын мүһүм әламәтләри мүәјјән тәрздә сахланылыр. Баһид орду, пул вә малијјә системи, игтисади мәкан вә с. РСФСР парламентиндә гејд едирдиләр ки, әкәр кечмиш республикалар мүстәгил дөвләтләр бирлијинә дахил олсалар, сәрһәдләр тохунулмајачаг, олдуғу кими галачаг. Белә чыхыр ки, һансы мүстәгил республика бу сазишә гошулмаса, онун сәрһәдләринә јенидән бахылачаг. Бу нәдир? Јенә мејдан охумаг дејилми?

Азәрбајчанын Милли Шурасы Белорусија сәнәдләрини мүзакирә едәчәк. Биз арзу едәрдик ки, бу ишә аналитик тәфәккүр тәрзинә малик оланлар, дүзкүн нәтичәләр чыхармағы бачаран политологлар, мүтәхәссисләр чәлб олунсунлар. Һеч бир тәләсиклијә јол верилмәсин. Һеч олмаса бу дәфә јүз дәфә өлчәндән сонра гәрар чыхарылсын. Ахы илан вуран ала чатыдан горхмалыдыр. Буну јаддан чыхармаг олмаз. Бәлкә бу чаты елә иланын өзүдүр?!

Бу күнләрдә ермәнипәрәст «Известија» гәзетиндә дөвләт катиби Бејкерин белә бир бәјанаты шәрһ едилмишдир ки, куја Күрчүстан вә Азәрбајчан Гәрбин көмәјинә үмид бәсләјә билмәзләр. Чүнки куја бу республикаларда һәгиги демократик дәјишикликләр нәзәрә чарпмыр. Бу бәјанатын вә хәбәрин нә дәрәчәдә доғру, дүзкүн олдуғуна инанмаг чәтиндир. Чүнки «Известија» гәзети кимләрәсә истинад едиб Азәрбајчан вә Күрчүстан һаггында чох һәдјанлар вә үјдурмалар јазмышдыр вә јазмагдадыр.

Декабрын 15-дә АБШ дөвләт катиби Бејкер Москваја кәлмишдир. Онун илк көрүшү РСФСР харичи ишләр назири А. Козыревлә олду. Хәбәр верирләр ки, декабрын 16-да сәһәр Бејкер Јелтсинлә көрүшдүкдән сонра Горбачовун јанына кедәчәк. Бундан сонра исә онун Украјна, Белорус, Газахыстан вә Гырғызыстана сәфәри көзләнилир. Биз бу сәфәри диггәтлә изләјирик.

Бејнәлхалг мигјасда ермәниләрин Азәрбајчана гаршы шеjтан карханасы бәрк ишләjир. Ермәнистан президенти Тер-Петросјан Вашингтона кетдикдән сонра бу даһа чох һисс олунур. Бу күнләрдә Ермәнистанын харичи ишләр назири Америка вәтәндашы Раффи Овенасјан Авропанын једди өлкәсиндә, о чүмләдән Инкилтәрә, Алманија, Франса, Италија вә Һолландијада олмушдур. Ермәни дипломатијасынын бүтүн гәсди будур ки, Азәрбајчаны бејнәлхалг мигјасда олмаса да Америка вә Гәрб өлкәләриндән тәчрид етсин. Азәрбајчаны мүстәгил дөвләт кими таныјанлар чохалыр. Һәм дә гоншу өлкәләрдә вә рекионда.

Ермәниләрин шеjтан карханасы мүгабилиндә һәгигәт вә әдаләтин сәсини, ишини күчләндирмәк, мәкрли дүшмәнин һиjләләрини ифша етмәк вачибдир. Вашингтон вә Јереван истәсә дә, истәмәсә дә Азәрбајчан мүстәгиллик јолу илә инамла ирәлиләjәчәк. Бунун үчүн исә дәфәләрлә тәкрар

етдијимиз кими милләтин сағлам гүввәләринин бирлији, сә'ји, әлбир иши лазымдыр. Буну һәр бир вәтәндаш, һәр бир вәтәнпәрвәр бүтүн мәс'улијјәти илә дәрк етмәлидир.

ШЕЈТАН ҚАРХАНАСЫ ИШЛӘЈИР

Адам инана билмир ки, јерин алтындан да, үстүндән дә хәбәрдар олан Вашингтонун, АБШ-ын дөвләт катиби Бејкерин Загафгазијада кедән һадисәләрдән әмәлли-башлы хәбәри олмасын. Јадымдадыр, 1989-чу илин нојабрында АБШ-ын Москвадакы сәфири Метлок Јеревандан кечиб Бакыја кәлмишди. Рәсми көрүшләрдән сонра онун мәтбуат конфрансы олду. Мән дә иштирак едирдим. Әсас мөвзулардан бири Дағлыг Гарабағ, Ермәнистан — Азәрбајчан мүнасибәтләри иди. Бир саатлыг суал-чаваб әснасында мәнә елә кәлди ки, сәфирин һадисәләрдән мүәјјән мә'нада хәбәри вардыр. Мараглы иди ки, Азәрбајчан журналистләриндән Метлока суал верәнләр ичәрисиндә азәрбајчанлыларла јанашы, рус, јәһуди вә ермәни дә варды. Метлок вә онун ханымы, ону мүшајиәт едән Америка дипломатлары вә журналистләри тәәччүб галмышдылар. Ахы Јеревандa бунлара демишдиләр ки, Азәрбајчанда башга милләтләри јахына гојан јохдур. Мәндә белә бир тәсәввүр јаранды ки, Америка сәфири өз һөкүмәтинә аз-чох објектив мә'лумат верәчәкдир. Метлокун да ермәнипәрәст олдуғуна шүбһә јох иди. Лакин онун Бакыда дедикләри мүәјјән бир үмид јарадырды. Лакин тезликлә Метлок Москвадан кетди. Онун јеринә кими көндәрмәк истәсәләр јахшыдыр? Американын Суријадакы сәфирини, миллијјәтчә ермәнини. Сурија вә Ливанда, үмумијјәтлә, Јахын Шәргдә ермәниләрә һамилик едән, онлары түркләрә гаршы мүбаризәјә сәсләјән, ара гарышдыран, гаты бир дашнакы. Лакин Азәрбајчан һөкүмәти буна гәти е'тиразыны билдирди. Мән фикирләшдим ки, көрүнүр Вашингтонда Азәрбајчан вә Ермәнистандакы вәзијјәт һаггында һәгигәт кимсә хошуна кәлмир. Ермәни сәфир лазым имиш ки, һадисәләрин мәчрасыны дәјишсин. Ахы Горбачовун јанында Шаһназаров олдуғу кими Рејган вә Бушун јанында да ермәни нүмајәндәси отурмушдур. Һәтта Рејгандан фәргли олараг Бушун кәлини дә ермәнидир, јә'ни аиләсиндә дә ермәни вар. Бундан сонра индики Америка администрасијасындан нә көзләмәк олар?

ӨМРҮ ТАРИХӘ ЧЕВИРӘК

Һәр бир нәсл үчүн кечмиш тарих, јашанан өмүрдүр. Өмрүн тарихә чевриләи анлары һәр дејәндә олмур. Тале нә вахтса истиглалијјәт мәһвәриндән гопарылмышлары бу мәһвәрә һәр дејәндә бир дә гајтармыр. Һәтта шаһлыг гушунун бирбаша ики дәфә гондуғуну көрәнләри дә бармагла сајмаг олар. Бир һәгигәт дә вар ки, тарих вә тале бә'зән милләти, халгы имтаһана чәкир, онун гаршысына дүнјанын шәрәф вә намус, истиглалијјәт вә мүстәгиллик гапысыны ачыр, шансыны јарадыр, сонра исә онун јетишмиш, сәрбәст јашамаға гәдәрли вә габилијјәтли олуб-олмадығыны мүәјјәнләшдирир. Инсан вә ја көлә кими галмасы барәдә һөкм чыхарыр.

Мән јашындан асылы олмајараг бу торпагда өмүр сүрәнләрә вә сәс вермәк һүгугу оланлара мүрачиәт едирәм. Кәлин јашадығымыз өмрү тарихә чевирәк. Бир кәрә јүксәлән истиглал бајрағыны декабрын 29-да һәр биримиз өз рә'јимизлә, ирадәмиз вә гәтијјәтимизлә Азәрбајчан торпағына, шүурумуза, ганымыза елә һәкк едәк ки, ону һеч бир күввә, һеч бир вахт јериндән тәрпәдә вә ендирә билмәсин.

Мән чох сечкиләр көрмүшәм. Јаланчы, фырылдагчы, көздән пәрдә асан сечкиләр, ријакарлыг сечкиләри, сәс вермәләри. Сон 40 илдә сечки мәнтәгәсинә кетдијим олмајыб. Чүнки инамым галмајыб. Амма бу күн гаршыдакы референдум башга маһијјәт дашыјыр. Истиглалијјәтимизә, мүстәгиллијимизә һәгигәтән сәс вермәк аны дејәсән кәлиб. Кетдәчәјәм вә сәс дә верәчәјәм. Лакин гәлбимдә олан бир раһатсызлығы да сөјләмәлијәм. Әкәр бу референдумдан сонра да бизим мүстәгиллик кәмимизи јенидән кимсә једәјинә бағламаға чағырышлар олачагса, онун гаршысыны мүтләг алаг. Истиглалијјәт руһу халгын намус вә шәрәфидир. Онунла узун мүддәт ојнамаг тәһлүкәлидир. Чүнки бу күн мәсәлә белә гојулуб. Ја там мүстәгиллик, ја да өмүрлүк асылылыг, көләлик. Башга сечәнәчәк јохдур. Кәлин бир нәфәр кими истиглалијјәтә, там мүстәгиллијә сәс верәк. Өмрү әбәди тарихә чевирәк. Бу јолда үмидимиз көјдә Аллаһ, јердә халгдыр.

ӘМӘКДАШЛЫГ, СОЈМАГ ВӘ СОЈУЛМАГ

Дүнја көһнә дүнјадыр. Бәшәр тарихиндә нечә нәслин, нечә халг вә милләтин кәлиб-кетдијини дәгиг билән јохдур.

Алимләр тәхмин едирләр ки, јашадығымыз дүнјанын пәнчәрәсиндән 75—80 милјард инсан бахыб кечмишдир. Инди бу пәнчәрә өнүндә беш милјард үч јүз милјона јахын сакин нөвбәдәдир. Алимләр бу фикирдәдирләр ки, бир јандан бошалыб, бир јандан долан дүнјанын јазылмамыш ганунлары јазыланлардан гат-гат чохдур. Бунларын ичәрисиндә инсанлар, халглар вә өлкәләр арасында инсанчасына әмәкдашлыг, үнсијјәт, гаршылыглы һөрмәтә әсасланланлары һәмишә өн планда олуб. Лакин сојмаг вә сојулмаг да дүнјанын кәрдишини мүшајиәт едиб. Адәтән иштаһы чох, әглин вә зәһмәтин һесабы илә јох, зорун һесабына баш кирләмәк истәјәнләр бу нахәләф јола, васитәјә әл атыблар. Заман-заман дүнјанын әбәди ганунаујғунлугларыны дәрк едәнләр дә олуб, етмәјәнләр дә.

Әлбәттә, бир гајда олараг әмәкдашлыг вә үнсијјәт тәрәфдарлары оланлар сағлам дүшүнчәјә вә әглә әсасланмышлар. Сојанлар исә адәтән фәндкир вә чевик олублар. Истәнилән шәклә дүшә билиб, өз јыртычы сималарыны кизләтмәји дә бачарыблар. Сојанын бөјүјү дә олур, кичији дә. Сојан синиф, груп вә дәстә дә олур. Бә'зән һətта бүтөв бир халгы да бу јола сөвг едирләр. Мәни бу дүшүнчәләрә салан јарыермәни, јарырус Ј. Лосотонун «Комсомолская правда» (17—18 декабр) гәзетиндә дәрч едилмиш «Русијасыз Ермәнистан» сәрләвһәли мәгаләси олду.

Ады чәкилән гәзетин хүсуси мүхбири Лосото Ермәнистан барәдә чох јазыб. Чүнки о руһән ермәнидир. Мәфкурәчә һәм бөјүк дөвләт шовинисти бә һәм дә ермәнипәрәст милләтчидир. Бу дәфә дә Ермәнистанда олмуш вә өз тәәссүратыны чох кениш бир шәкилдә ишһар етмишдир. Јазы бөјүкдүр, гојулан мәсәләләр вә проблемләр чохдур, онларын һамысы барәдә данышмаға еһтијач дујмурам. Лакин бир-ики принсипиал мәсәләни шәрһ етмәк вачибдир.

Лосото Ермәнистанда инди јаранмыш чидди игтисади чәтинликләри бүтүн чылпаглығы илә гәләмә алыр. Ермәни гәләм саһибләринә хас олан ағлајыб сызылдамаг, һәр сәтирдә һисс олунур. Аз галыр гышгырсын ки, ај аман гојмајын, ермәни халгы милли фәлакәт гаршысындадыр. Газ јох, исти јох, ишыг јох, јемәк јох, нә билим нә јох, нә јох! Јазыр ки, Ермәнистанда дөвләт јохдур. Алверчиләр вар. Һакимијәт башына сәриштәси олмајанлар, бир күн дә белә мүәјјән бир тәшкилатда ишләмәјәнләр кәлмишләр. Оғурлуг аләми көтүрүб. Һətта зәлзәлә рајонларында ермәниләр үчүн ев тикән ермәни иншаатчылары евләрин гапы вә пәнчәрәләрини сәһәр елә салырлар ки, ахшам ону оғурлујуб апара билсинләр. Мүәллиф јазыр ки, ермәни чаванлары ишләмир.

Әсасән евсизләр үчүн ев тикәнләр Русијадан вә Гәрби Украјнадан кәләнләрдир. Галан республикаларын иншаатчылары башларыны көтүрүб гачыблар. Нә тикибләрсә, харичиләр вә кәнардан кәләнләр тикибләр.

Инди мәни охучу кими бир мәсәлә марагландырыр: көрәсән Лосото бу вәзијјәтин сәбәбини, тәгсирини кимдә, нәдә көрүр? Әлбәттә, мүәллифә көрә биринчи тәгсиркар бизик. Нечә дәфә јазыда блокада сөзү ишләнилсә јахшыдыр. Диқәр тәгсиркар күрчүләрдир. Мүәллиф јазыр ки, Азәрбајчан јүкләри бурахмыр, Күрчүстанда исә Ермәнистана көндәрилән јүкләри гарәт едирләр.

Лосото истәр-истәмәз ермәни зијалыларынын бостанына бир даш атыр. О јазыр ки, Ермәнистанын мүстәгиллијини ортаја атыб онун ССРИ-дән чыхмасына тә'кид едәнләр инди ортада јохдурлар. Үзә чыхсалар да артыг онлара гулаг асан да демәк олар ки, олмаз. Мән дә дејирәм сон вахтлар ермәни дашнак «гәһрәманларынын» сәси нијә чыхмыр. Сән демә араны гарышдырыб ортадан чыхмышлар.

Лосото чыхыш јолуну нәдә көрүр? Онун фикринчә, Ермәнистана һәр шејдән әввәл Русија лазымдыр. Русијасыз Ермәнистан һечдир. Бах бу мәсәләнин гојулушу тамамилә дүздүр. Е'тираз етмәк олмаз. Доғрудан да ермәниләри кәтириб инди јашадыглары әразидә мәскунлашдыран да, орадакы јерли сакинләри гырыб гован да, ермәниләрә дөвләт јарадан да, бүтүн иттифагы сојуб онларын һесабына Ермәнистанда көрүнмәмиш мигјасда сәнаје вә елми мүәссисәләр тикән дә мәркәз олуб. Мүәллиф һаглы олараг јазыр ки, чыртдан Ермәнистан һара, ән мүасир атом сүр'әтләндиричиси, бејнәлхалг тәјјарә мејданы, метро, иттифагда иһһисарчы вәзијјәтдә олан каучук заводу комплекси вә с. һара? Доғрудан да кечмиш МК апаратында вә сијаси бүрода отуран микојанлар мәркәзин ермәни мафијасы бурада иттифагын һеч бир республикасында көрүлмәјән ишләр көрүблər. Сөзүн гысасы, диқәр республикалары сојуб, талајыб Ермәнистана вериблər. Лосото да ачыг көстәрир ки, Ермәнистан тәкбашына јашаја билмәз. Әкәр буна тәшәббүс етсә индики кими зәлил күнә дүшәчәк. Мүәллифин ифадәсини ишләтсәм о, даш дөврүнә, чыраг ишығына, очаг башына гајытмалы олар.

Инди белә бир мәсәлә ортаја чыхыр ки, Ермәнистан вә ермәниләр Русијанын нәјинә лазым иди ки, онлара бу гәдәр маја гојур, онлары бу гәдәр һимајә едирди вә едир. Јазыда буна да аз-чох чаваб верилир. Мүәллиф јазыр ки, Ермәнистан јахын Шәргдә Русијанын дајаг мәнтәгәсидир. Ермәниләр мүсәлман дүнјасынын әһатәсиндәдирләр. Бу

дүнја гајнајыр вә ајаға галхыр. Чечендәки һадисәләр бу вүлканын илк пүскүрмәсидир. Азәрбајчан Түркијә илә өз ган гоһумлуғуну дәрк етмәјә башламышдыр. Татарлар (Лосото дејәсән бизи, ја'ни түркләри инди белә адландырмаға башлајыб) Гара вә Аралыг дәнизләринә көлдикләри јоллары дејәсән јадларындан чыхармамышлар. Шимал империјасы дағылыр, чәнуб империјасы бәрпа олуначагмы?

Көрүрсүнүз, нечә бир мәкрли сијаси ојун ојнајыр. О руслара мүрачиәт едәрәк јазыр ки, еј руслар, сиз тәһлүкә һиссини итирмисиниз. Русијаны хилас етмәк вахты чохдан чатмышдыр. Нијә көрмүрсүнүз ки, вәтән тәһлүкәдәдир.

Ермәни дашнакларыны, Јереван авантүристләрини хилас етмәк үчүн Лосото аз галыр Русијаны Гафгаз халгларына гаршы сөлиб јүрүшүнә чағырсын. Јери көлмишкән гејд едим ки, елә ермәнипәрәст Галина Старовојтова да бу мөвгедән чыхыш едир. О бу күнләрдә билдирмишдир ки, куја Гарабағын дағлыг һиссәсиндәки һадисәләр үчүнчү дүнја мүһарибәсинә сәбәб ола биләр.

Мәгсәд ајдындыр. Ермәни сијасәтбазлары бу дәфә дә бәрк илишмишләр. Чыхыш јолуну авантүрада көрүрләр. Русијаны бу сијасәтә чәлб етмәк фикриндәдирләр. Јери көлмишкән Америка вә Гәрбдәки ермәни мафиясынын да бу саһәдәки чәһдләрини нәзәрә алмамаг олмаз. Дөвләтин олмадығы, јалныз алверчиләрин олдуғу Ермәнистана Америка Бирләшмиш Штатлары вә Гәрб өлкәләри көмәк етмәјә һазырдырлар. Лакин демократикләшдирмә вә инсан һүгуглары саһәсиндә куја ләнк тәрпәнән Азәрбајчан вә Күрчүстана көмәк етмәк мәсәләсинә һәләлик бахмаг олмаз.

Көзүачыг олмаг лазымдыр. Әмәкдашлыг, инсанчасына үнсијјәт јаратмаг тәрәфдарларына кениш мејдан верилмәлидир. Лакин сојмаг тәрәфдарлары ифша олунмалыдыр. О бири тәрәфдән дә сојулмаг һәдәфинә чеврилмәк дә ләјагәтсизликдир.

СИЈАСИ РЕЖИССОРЛУГ АСАН ИШ ДЕЈИЛ

Азәрбајчанын Мүстәгил Дөвләтләр Бирлијинә гошулуб гошулмамасы чох чидди мәсәләдир. Бурада сијаси өзфәалијјәт ишә кечмәз. Декабрын 19-да Азәрбајчан Телерадио ширкәтинин «24 саат» хәбәрләр програмына диггәтлә бахандан сонра буну бир даһа јәгин етдим. Әввәлчә рәсми мәтбуат конфрансы һаггында мә'лумат верилди. Көстәрилди ки, республика президенти Ајаз Мүтәллибов Алма-Ата

көрүшүндә иштирак едәчәк. Онун Мүстәгил Дөвләтләр Бирлији һаггында сазишә гол чәкиб-чәкмәјәчәји мәсәләсиндән сөһбәт кетмәди. Бундан сонра президент апаратынын ишчиси, тәнгидчи-публисист Рәһим Әлијевлә мүсаһибә верилди. Әлбәттә, онун мөвгеји апаратын мөвгејидир, лакин өкәр рәсми шәкилдә президентин Алма-Атаја кедәчәји хәбәр верилир, сазишә гошулмагдан сөһбәт кетмирдисә Әлијев бу мүгавиләјә гошулмағын вачиблијини нијә исбат етмәјә чалышды. Бурада тәәччүб едиләчәк бир шеј јохдур. Һәр кәсин бу барәдә өз мүлаһизәси ола биләр. Гејд едим ки, бундан бир нечә күн әввәл бу мәсәлә илә әлагәдар халг депутаты И. Һәмидовун чыхышы олмушду. Дәрһал һәмин кечә телевизија ширкәти сәдринин штатданкәнар мүшавирини екранда көрдүк, о да бизи сазишә гошулмаға чағырды.

Лакин сраға күнкү верилишдә диггәтими чәлб едән режиссор Вагиф Ибраһимоғлунун чыхышы олду. О да әввәлкиләрин, ја'ни рәсми даирәләрин фикрини ифадә етмәк истәјирди. Лакин бир аз сијаси режиссорлуға башлады. Иддиа етди ки, куја суверенлик вә мүстәгиллик идејасы мәгсәд дејил, васитәдир. Бах, бу, фәлсәфәјә вә политолокијаја кәтирилән јениликдир. Режиссор јенилијн. Дикәр тәрәфдән о, тарихә мүрачиәт етди. Столыпинин мүддәаларына әсасланмаг истәди. Деди ки, куја Столыпин демишдир ки, «снзә ган төкмәк лазымдырса, бизә бөјүк, азад Русија лазымдыр». Столыпинин дедикләрини кетдим бир даһа нәзәрдән кечирдим. Көрдүм ки, Столыпин һөрмәтли режиссор дејәни демәјиб. О, демократлара мүрачиәтлә дејиб ки, «әкәр сизә бөјүк сарсынтылар лазымса, бизә бөјүк Русија лазымдыр». Бурада «азадлыг» сөзүнү әлавә еләмәк ән азы тарихи тәһриф етмәкдир. Столыпин һеч вахт Русијада азадлыг тәрәфдары олмајыб. Империја тәрәфдары олуб, бөјүк Русија тәрәфдары олуб. Бу империјаны ислаһ етмәк, ону мүасирләшдирмәк тәрәфдары олуб. Өзү дә лазым кәлсә гылынч күчүнә, зор күчүнә, ган төкмәк һесабына, дар ағачы һесабына. Һөрмәтли режиссор кәрәк бунлары өјрәнәјди, биләјди, сонра Столыпиндән бизә мисал кәтирәјди.

Билмәк лазымдыр ки, сијасәтбазлыг чох хаталы шејдир, сијасәтлә ојнамаг олмаз.

ТӘКИ ЈАҒЫШДАН ЧЫХЫБ ЈАҒМУРА ДҮШМӘЈӘК

Горбачов кетди. Кремлдән Совет бајрағы чыхарылды. Русијанын үчрәнкли бајрағы асылды. Илк бахышда нәһәнк

империја дағылмыш кими көрүнүр. Бир мәсәлә ајдынды ки, коммунизм хүлјасы јох олду. Совет тоталитаризмини сону чатды. Игтисади, сијаси вә идеоложи инһисара сон гојулду. Ән әһәмијјәтлиси дә будур ки, дүнјанын дикәр халгларынын нүмунә кими бахдыгы вә ја бахылмага мәчбур олдуғу нүмунә дә көздән дүшдү. Демәли, онлар даһа бизим јашадығымыз фачиәни тәкрар етмәкдән хилас олдулар.

Совет Иттифагы јеринә инди Мүстәгил Дөвләтләр Бирлији јарадылмышдыр. Һәлә чохлары кениш мә'нада бу бирлијин маһијјәтини, стратежи мәгсәд вә гајәсини дүзкүн тәсәввүр едә билмир. Доғрудур, бизә Гәрбдә вә Шәргдәки белә бирликләри нүмунә көстәрирләр. Лакин јаддан чыхармаг олмаз ки, Русија нә Гәрбдир, нә дә Шәрг. Һәр икисинин мүсбәт чәһәтләриндән чох мәнфи чәһәтләрини өзүндә бирләшдирән «оријинал» бир варлыгдыр. Бурадакы һадисәләри әввәлчәдән көрмәк, планлашдырмаг чох чәтиндир. Әслиндә елә дүнја советологлары да инди баш сындырыб кечә-күндүз буну фикирләшир, мүхтәлиф истигамәт вә маһијјәтли мүлаһизәләр ирәли сүрүрләр.

Демәли, рәсми сурәтдә биз империјадан, мүтләгијјәт режиминдән азад һесаб олунуруг. Лакин әслиндә белә дејил. Империја дағылмыш, лакин империја тәфәккүрү һәлә күчлү шәкилдә галмышдыр. Мән дејәрдим ки, Русијанын мәркәзиндән чох бу дүшүнчә тәрзи, һәјат тәрзи милли республикаларда, хүсусилә мүсәлман республикаларында өзүнү көстәрмәкдәдир. Узун әсрләр боју милли учгарларда о гәдәр мангурт, о гәдәр өз милли дәјәрләриндән, тарихиндән хәбәри олмајан бүрократлар јетишиб ки, онлары тәзәдән милли демократ етмәк чәтин мәсәләдир.

Гәрб советшүнаслары белә бир фикир ирәли сүрүрләр ки, Москванын кечмиш тоталитар нүмунәси бә'зи республикаларда узун мүддәт јашаја биләр. Чүнки мүстәгил дөвләтләр олсалар да бу республикаларда демократик ән'әнә, демократијанын Гәрб моделини һәјата кечирмәјә һазырлыглы кадрлар чох аздыр. О бири тәрәфдән игтисади, сијаси вә ичтимаи ислаһатларын кечирилмәси јолунда әнкәлләр истәнилән гәдәрдир. Бир сөзлә, гаршыда сон дәрәчә чидди, чәтин вә чох мәшғәтли проблемләр, демәли, күнләр, ајлар, илләр дурур.

Белә бир тарихи һәгигәт дә вардыр ки, империјалар өзләриндән сонра әдавәт, милли тоггушма, гаршы-гаршыја дурма вә саир бу кими зиддијјәт тохумлары да сәпиб кедирләр. Бу бахымдан Совет империјасы да мүстәсна дејил. Азәрбајчан бунун ән јахшы нүмунәсидир.

Гејд едәк ки, јенидәнгурма адландырылан вә Горбачовун адыны дашыјан 6 илдик јениләшмә просесиндә кечмиш Советләр бирлијиндә ән чох әзијјәт чәкән мәһз бизим республика олмушдур. Бу алты илдә һеч бир халг бизим гәдәр тәчавүзә, тәһдидә мә'руз галмамышдыр. Елә иткиләрдән ән чохуну верән бизик. Горбачовун әтрафында чәмләшмиш ермәни дашнак сијасәтчиләри ондан өз «Бөјүк Ермәнистан» планларыны һәјата кечирмәк үчүн истифадә етмәјә чалышдылар. Бәднам Дағлыг Гарабағ проблеми дә мәһз белә чә јаранды. Инди һеч бир шүбһә јохдур ки, Ставрополда ишләдији вахтларда ермәниләрлә билаваситә јахынлашан Горбачов нәдәнсә онларын бир нөв ирадәсини ифадә едән сијасәтчини хатырладырды. Елә декабрын 25-дә Горбачовун вида көрүшләриндә дә биз буну ајдын көрдүк.

Декабрын 25-дә ахшам мәркәзи телевизија илә Горбачовун вида нитгини вердиләр. Өзү дә ики дәфә. Јенә һәмин кечә мәркәзи телевизија илә өзүнү инсан һүгуглары чарчысы кими гәләмә верән, әслиндә ермәни мафијасынын башчыларындан сајылан Јелена Әлиханјан-Боннер Әфганыстан мәсәләси илә әлагәдар чыхыш етди. Бу һијләкәр вә мәкрли гадын һарда чыхыш едирсә-етсин мүтләг Дағлыг Гарабағ проблеминдән вә јахуд да азлыгда галан милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугундан данышмалыдыр. Гулаг асанлар онун нә дедијини әлбәттә, анлајырлар.

Декабрын 26-да исә ермәнипәрәст «Известија» гәзетиндә биринчи сәһифәдә Горбачовун вида нитги илә әлагәдар президентә мәһәббәт изһар едән јазы верилди. Бу јазынын алтында исә Дағлыг Гарабағдан дахили гошунларын чыхарылмасы вә һадисәләри тәһриф едән кениш хәбәр дә дәрч олунду.

Харичи мүхбирләр Горбачовун өз мүшавирләри илә сон вида көрүшүндә јенә онун јахын адамлары сырасында Шаһназарову вә мәтбуат бөлмәсинә башчылыг едән ермәни дашнак Гаракөзову көрдүләр. Белә тәсәввүр јараныр ки, кечмиш өлкә президенти ермәниләрсиз нәфәс ала билмир.

Горбачовун бизим үчүн гојуб кетдији ән рәзил ирс мәһз ермәни дашнак проблемидир, Дағлыг Гарабағ мәсәләсидир. Азәрбајчаны бүтүн дүнјада нүфуздан салмаг кими ријакар сијасәтдир. Көстәрмәк лазымдыр ки, бу сијасәтин Русија парламентиндә вә Јелтсинин әтрафында тәрәфдарлары да аз дејил. Биз бу вәзијјәти чох чидди шәкилдә тәһлил етмәли, лазыми тәдбирләр көрмәлијик. Елә сон күнләр Гара-

бағдакы рус әскәрләринин өз силаһларыны ермәниләрә күтләви шәкилдә вермәләри мәнчә, елә-белә, јерли характер дашыјан тәсадүф дејил. Бу әввәлчә дүшүнүлмүш, планлашдырылмыш актдыр. Бунун архасында нәләрин кизләндијини исә анд органларымыз ортаја чыхармалыдырлар.

Өлкә дахилиндә гүввәләр нисбәти һәләлик узунмүддәтли стратежи бахымдан там ајдын дејил. Мәркәз фәалијјәт көстәрмәсә дә игтисади тәзјиг васитәләрини әлиндә мөһкәм сахлајыр. Силаһлы гүввәләр мүстәгил дөвләтләрин әразиләриндә галмагдадыр. Онлар республика рәһбәрлијинә табе олмаг истәмирләр. Сөһбәт сөздән кетмир, ишдән кедир. Чүнки бә'зән бу һәрбчиләр сөз вермәкдән, вәзијјәти баша дүшмәкдән, мүстәгил дөвләтин әразисиндә јашадыгларыны билдирмәкдән чәкинмирләр. Лакин бу мүстәгил дөвләтләрин сәрһәдләринин, мәнафејинин горунмасы мәсәләсинә кәлдикдә белә бир иддиа ирәли сүрүлүр ки, биз милләтләрарасы мүнагишәјә гарышмырыг. Әслиндә бу идејанын мүәллифләри Русија Федерасијасынын президенти Јелтсин вә мүдафиә назири Шапошниковдур.

Мүстәгил дөвләт халгын, онун һәр бир әмәк габилијјәтли вә дүшүнән фәрдинин мадди-мә'нәви иштиракы илә јаранып. Һәр бир Азәрбајчан вәтәндашы јени јаранан мүстәгил дөвләтин онун пајына дүшән ағырлыгыны өз чијнində дашымалыдыр. Әкс тәгдирдә бу дөвләт јашаја билмәз

Вәтән дејә јүз илләрдән бәри уғрунда сел кими ган төкүлән, чан верилән бу торпаглары бизләрә газандыранлары јада салмаг лазымдыр. Бизим гүввәт мәнбәјимиз, кәләчәк талејимиз бунунла әлагәдардыр.

Тарихин Горбачов дөврү сона чатды. Академик Димитри Лихачов демишкән: «Аллаһ бизи јени кәләкбазларын һијләсиндән сахласын». Ән чидди мәсәлә будур ки, биз јағышдан чыхыб јағмура дүшмәјәк. Украјна президенти Кравчук Мәркәзи гәзетләрдән бирinin мүхбири илә мүсаһибәсиндә гејд едир ки, бу вахта гәдәр Украјнанын талеји 95 фаиз Москвада һәлл олунурду. Инди исә бир фаизини белә һардаса һәлл олуначағына разы олмајачағыг. Әкәр Украјна президентинин дедикләри һәгигәт олса мәһз, бу јолу тутмаг лазымдыр.

КЕЧМИШИМИЗ, КӘЛӘЧӘЈИМИЗ...

Һәр бир сөзүн, һәр бир мәфһумун заман-заман ичтимаи-сијаси мејдана чыхдыгы, нәһәнк тарихи просесләри өзүндә

әкс етдирдији анлар, илләр олур. Јашадыгымыз вә јола салдыгымыз илдә дә үмумдүнја сәчијјәли глобал дәјишикликләри өзүндә әкс етдирән, илк нөвбәдә сифәт кими ишләнән «кечмиш» сөзүдүр. Нечә јүз илләр әрзиндә јарадылмыш, сон јетмиш дөрд илдә исә дүнјанын икі бөјүк дөвләтиндән бириндә чеврилмиш ССРИ дә инди дөнүб «кечмиш» олуб. Бир әсрә јахын тәкчә Русијаны дејил, дүнјаны өз тәбии мәһвәриндән чыхармағы вә гырмызы рәнкә бојамағы гаршысына мәгсәд гојан Сов.ИКП дә инди дөнүб «кечмиш» Сов.ИКП олуб. Сон вахтлар нә гәдәр «кечмиш» олса јахшыдыр? «Кечмиш» мәркәз, «кечмиш» дүнја сосиалист системи, «кечмиш» назирликләр, «кечмиш» сијаси бүро үзвләри, «кечмиш» катибләр, нә билим, «кечмиш» нәләр, нәләр вә нәләр... Нәһајәт, «кечмиш» президент Горбачов. Сабаһ исә дејәчәјик «кечмиш» 1991-чи ил.

Шаир јахшы дејиб ки, нәләр јарадырсан тарих, сән нәләр, дујуб дүшүндүкчә донур бәдәним! Кәләчәк нәсилләр, тарихчиләр бу кечмишләри чох диггәтлә өјрәниб ұмуми нәтичәләр чыхарачаглар. О илләри јашајанлар, ја'ни бизләр һәлә баш вермиш һадисәләрин кениш вә бөјүк мә'насыны дәрк етмәкдә, дүјмагда нисбәтән ачизик. Бу бөјүк һадисәләр һаггында ахырынчы һөкмү дә тарих вә заман өзү верәчәк.

Инди һамыны марагландыран ән мүһүм суал белədир: кечмишдән бизә нә галмыш, нәјин саһибијик? Сонра исә икинчи бир суал кәлир: нәдән башламалы вә нә етмәлијик? Горбачову кетмәјә мәчбур етдикдән сонра онун күрсүсүндә әјләшән Русија Федерасијасынын президенти Борис Јелтсин сарағакүн телевизија илә Русија вәтәндашларына мүрачиәт етди. Чох мәсәләләрдән данышды, чох проблемләр гојду. Илк нөвбәдә көстәрди ки, кечмиш мәркәздән вә дикәр кечмишләрдән Русијаја хәстә өлкә, дағылмыш игтисадијјат, гејри-инсани шәкилдә идарә едилмиш вә харабаја чевриlmиш торпаг мирас галмышдыр. Чох бөјүк е'тирафдыр. Лакин, Јелтсин нијә демәди ки, Русијаја зорла бирләшдирилдән халглары, торпаглары да мәһз онлар бу күнә гојмуш, бу вәзијјәтә салмышлар. Көрәсән, бизим тәгсиримиз нә иди ки, мүхтәлиф бәһанәләрлә бизи дә халглар һәбсханасына, дәлилләр өлкәсинә, өзбашыналыг үсул-идарәсинә мүнчәр едиб, зәлил күнә гојмушлар.

Русија хәстәдир, өлкә хәстәдир — демәклә јара сағалмыр. Әввәла, бу хәстәлијин сәбәбләрини ајдынлашдырмаг лазымдыр. Онун јолухучу характерини көстәрмәк вачибдир. Әламәтләри билинмәлидир.

Һәлә инди-инди, јаваш-јаваш мәркәздә нәләрин баш вер-

дијн ајдын олур. Мәсәлән, Америка кәшфијјаты мүәјјәнләшдирмиш вә дөвләт тәһлүкәсизлији комитәсинин әмәкдашлары да тәсдиг етмишләр ки, сән демә, Москва алтында бир нечә јаруслу шәһәр вардыр. 70—120 метр дәринликдә олан бу шәһәрдә 120 мин адам јашаја биләр. Орада мещманхана типли лүкс нөмрәләр, кино-театр, чамашырханадан тутмуш бүтүн мәишәт хидмәти, идман објектләри вардыр. 60—70-чи илләрдә тикилмиш бу шәһәр биринчи нөвбәдә Сијаси Бүро вә МК апаратынын рәһбәр ишчиләри, мәркәзи партија вә дөвләт апаратларынын әмәкдашлары вә онларын аиләләри үчүн нәзәрдә тутулуб. Атом нүвә мүһарибәси тәһлүкәси билаваситә реаллашдыгда өлкәнин сәһибләри бу шәһәрдә мәскунлашачаглармыш. Көстәрирләр ки, шәһәрдә 25—30 ил чөлә чыхмадан белә јашамаг мүмкүндүр. Чүнки онун лазым олан бүтүн әрзаг еһтијатлары, о чүмләдән су еһтијаты вардыр.

Јери кәлмишкән дејим ки, һәмин илләрдә мәһз Ермәнистанда да јералты Арпа-Севан каналы инша едилмишдир. Москва јералты шәһәриндән дә бә'зән үч-беш дәфә дәриндә олан белә сығыначагларын узунлуғу нә аз, нә чох 46 километрдир. Москва вә Јереван атом-нүвә силаһындан өзләрини горумаг үчүн јералты сығыначаглар тикирдиләр. Бунлар совет адамларына, Русијанын дикәр халгларына нечә јүз милјардлара баша кәлиб, буну бир аллаһ билир, бир дә кизли сејфләрдә сахланылан сәнәдләр.

Бүтүн бунлардан сонра өз республикамыза, јашајыш тәрзимизә бахырам. Халгын варидатыны сојуб орден вә медаллара, гырмызы бајраглара сатан республиканын рәһбәр ишчиләри көзүмүн өнүнә кәлир. Әкәр Јелтсин Русијанын игтисадијјатыны дағыдылмасындан, онун чох дөһшәтли хәстәлијә мүбтәла олмасындан данышырса, биз нә демәлијик? Ахы Азәрбајчан һәмишә бир јох, бир нечә зүлмүн алтында инләјиб, әзијјәт чәкиб.

Јетмиш иллик тарихимиз, кечмишимиз фачиәлидир. Бә'зән белә дејирләр ки, ахы бу илләрдә дә аз иш көрүлмәјиб. Чамаат савадлы олуб, сәнәт вә мәдәнијјәтимиз инкишаф едиб. Сәһијјә саһәсиндә дә наилијјәтләримиз аз дејил. Лакин бунларын нәјин баһасына баша кәлдијини фикирләшдикдә вә көләчәјә бахдыгда тәрәзинин көзү фәлакәт вә фачиә тәрәфә әјилир.

МӘһӘММӘД ӘМИН РӘСУЛЗАДӘ

Халгы һәр шејдән әввәл тарихи шәхсијјәтләри илә таныјырлар. Әлбәттә, дөвләт вә һөкумәт күрсүләриндә отурмаг һәлә шәхсијјәт олмаг дејил. Милләт вә халгын талејини һәлл етмәк, онун варлығыны вә торпағыны горумаг јүкүнү үзүнә көтүрәнләр һамысы бу рүтбәја халгын өз ичиндән, һәгигәтән фитри исте'дад вә бачарыгла, әмәли тәчрүбә вә вәрдишлә јүксәлиб сечиләнләр олурлар. Дөвләт вә милләти идарә ишинә бүрократик пилләкәнлә дырмашанлар да чох олур, ара гарышыб мәшһәб итәндә дал гапыдан кирәнләр дә. Мараглыдыр ки, халгын бағрындан гопан, онунла биркә нәфәс алан, өзүнү Вәтәнин азадлығы, рифаһы вә там мүстәгиллији јолунда шама чевирәнләр нә гәдәр садә, тәвазөкар, пејгәмбәрин өзү гәдәр инамлы вә инсафлы олурларса, шејтан карханасындан чыхыб һијлеји-шәрлә милләт күрсүсүнү тутанлар өзләриндән разы, худбин, фәндкир, језид гәдәр инамсыз вә инсафсыз олурлар.

XX әсрдә Азәрбајчанын фәхр едәчәји ән бөјүк тарихи шәхсијјәт М. Ә. Рәсулзадәдир. Мән буну бә'зиләри кими елә-белә дәбә ујуб демирәм. Онун әдәби, публисист ирсини тәһлил едиб бу нәтичәјә кәлирәм. Шималлы-Чәнублу Азәрбајчаны, Ираны вә Түркијәни јахшы таныјан, «Түркәм, бу чәһәтдән өзүмү хошбәхт һисс едирәм» — дејән кәнч Мәһәммәд Әминин торпаға, онун сакинләринә олан мәһәббәтини «Иран мәктублары» силсиләсиндән олан тәәссүратларында даһа ајдын көрмәк олур. Һәмин силсиләдән бир јазыны охучулара тәгдим едирәм. Онун халгын адәт вә ән'әнәсинә бағлы олдуғу, ичтиман-сијаси тәфәккүрүнү, дүшүнчә тәрзини, көрмәк исте'дадыны садә, тәбии, һәм дә маһир публисист гәләми илә јазылмыш бу тәәссүратлар әјани шәкилдә нүмајиш етдирир.

ЈОЛ ТӘӘССҮРАТЫ
Урмија

Урмија дәрјасынын (көлүнүн) Урми тәрәфи Күлмәханә кәнди Урминин һал вә вәзијјәтиндән бир нүмунә!..

Бурасы кичик бир кәнддир. Нә молласы вар, нә кәндхудасы. Һәр бир чәһәтдән гоншудакы бөјүк кәндә табедир.

Хәрвардан бир овуч нүмунә гәбилиндән олараг Күлмәханәдән алдығымыз зөвгү, орада көрдүјүмүз һүсну-гәбулу, мещманнәвазлығы (гонагпәрвәрлији), әһалинин садәдил, сафүрәкли олмасы илә бәрабәр, бирдәрәчәјәдәк ариф олдуғуну көрүнчә, инсанын үрәји шад олур. Бу мүтәшәккилликдә нә гәдәр дилкүша (көнүлачан), руһпәрвәр исә Хәрвар тимсалында олан Урми даһа зөвгәфза (зөвг артыран) олачағындан инсанын үрәји һаман о тәрәфә пәрваз едир. Дәр-

јанын о тәрәфиндә, дәрјанын үзүндә Имамгулу Мирзәнин параход ады вердији ган чанағында инсан нә гәдәр әзилиб, үрәји нә гәдәр гысылырса да, Күлмәханәдә бир кечә галмаг һамысыны јаддан чыхарыр.

Коканда мәктәб вар иди. Јә'ни бир молла вар иди ки, ушагларa дәрс дејирди. Амма мизбанымыз (ев саһиби) оғланларыны охутмамыш вә охутмурду. Ишә көндәрир иди. Күлмәханәдә молла јохса да гонагчымыз Мурадын үч оғланларының үчү дә әһлисаваддырлар. «Күлүстан» вә һафиздән ше'рләр охујуб, рисаләдән (китабчадан) данышырлар.

Бунлар шәһәрдә молла јанында охумушлар. Күлмәханә — көрәрәк кәлдијимиз бу гәдәр гаранлыг сәһифәләр арасында бир саф рәнкли күлдүр. Бура инсанын үрәјини ачыр, күлдүрүр. Адының Күлмәханә олдуғу наһаг дејилмиш!..

Күн чыхмыш, Күлмәханәни ишыгландырмыш, чаван јолчум Рәмз бизи тәләсдирир, «истијә дүшәрсиниз» — дејир. Һавада кечәнин сәринлијиндән бир әсәр вар икән кетмәјимизи мәсләһәт көрүрләр. Бизим һалымыза галдыгларында өз мәнфәәтләрини дә тәмиз үрәклә кизләтмирләр. Онлар чалышырлар ки, тезликлә гајытсынлар, кәми адам кәтирмиш олурса кирајә апарсынлар. Јола чыхырыг. Бүтүн күлфәт бизи јола салыр. Һәрәси бир дил илә нәвазиш едир. Ев киши Мурад тәвәгге едир ки, гајыдан баш дәхи онлара гонаг олаг. Вә'дә веририк, видалашырыг. Кәнди чыхдыгча һаман «јахшы јол» — дејә бизи өтүрүрләр, һөрмәт едирләр. Кәнди чыхырыг, тәпәји ашырыг, артыг дәрја көрүнмүр. Әтраф бүтүн бағдыр. Көјәрир, јолчуларымыз бизи тәфрић (севиндирмәк) үчүн хаһишимизи әмәлә кәтирмәк үзрә милли маһнылар охујурлар. Бу маһныларда нә гәдәр садәлик, нә гәдәр һиссијјати-тәбии вардыр. Маһнылардан бирисини кәндчинин һал-һазырда нисбәтән тутдуғу нөгтеји-нәзәри саф дәрунәсини мүтәрчим олдуғу чәһәтдән шајани-гејд олдуғундан бурада зикр едириз.

Маһны чаван бир кәндли дилиндән өз севкилисинә хитабән дејилир:

Абы, јашылы кејинәр,
Зәбуни (палтары) јердән сүрүнәр,
Јел вурар мәмән көрүнәр.
Јандым јанасан, ај гыз!
Хырда галасан, ај гыз!
Апарарлар хан јанына
Мәни данасан, ај гыз!
Гәнд оласан, шәкәр оласан,

Чибә доласан, ај гыз!
Хырда галасан, ај гыз!
Апаралар әнчүмәнә
Мәни данасан, ај гыз!

Иштә авамчасына дејилән бу ше'рләрдәки мүтәәссир сөзләр кәндистан һәјатына бир шө'лә салыр ки, ону бүтүн һәгајиги (һәгигәтләри) илә ашкар едир.

Оғлан бир гызы севир, ону алыб гачыр, чүнки гызын үрәкдән истәдијинә бахмајараг ата-анасы өзләринә мәхсус мүлаһизәләринә көрә вермәк истәмирләр.

Хан јанына апарыб, ону гандырмаг истәјирләр. Ингилаб башлајыр, ханлыг ишинә кедир, әнчүмән гурулур, амма ешг-мәһәббәт иши һаман көһнәлијиндә галыр. Бу дәфә дә гызы севкилисини данмаг үчүн әнчүмәнә апарырлар.

Садә ашигин үрәјини дағлајыб шаиранә хәјалларыны ојадырлар. Јухарыдакы маһнылары охутдурурлар. Өјлә ки, онун бу дәрди, о ағлајыб-охшамасы милли олур. Јолчулар ағзына дүшүр дә, дағлара сәс салыр, бағлары ағладыр, мүсафирләри дүшүндүрүр.

Јолчуларымыз чох мећрибандырлар, өз билдикләрини зүһура вермәкдә бир зәррә дә мүзајигә етмијорлар, охујурлар.

Лакин авамчасына мә'налы олан маһнылары ешитдирән, бу садә олан милләт вердикләри зөвг әвәзиндә мүкафат алараг гејри јерләрдә олдуғу кими чиб дејил, һаман көнүлә бахырлар.

Тәвәгге едирләр ки, мән дә охујум. Бунлар исрар едирләр, «сизин јерин охумағыны ешитмәк истәрдик. Мүзајигә бујурмајыныз» — дејирләр.

Белә бир садәдил рәфигләрин үрәкләрини сындырмаг инсафдан дејил. Охумаг билмәсәм дә һаман јолчуларымызын хатирини сындырмамаг үзрә «Лејли Мәчнун»ун «Сөјлә бир көрәк, еј әрәб»индән истифадә едирәм.

Јолчуларымызын шадлығы, разылығы һәддиндән артыгдыр. Јолун әјрилијини јолчуларымызын дүзлүјү јаддан чыхарыр. Кедирик. Өзүмүзү бу анда мә'суд билнриз. Јолчуларымыз јолдан кәнар олан һүндүр бир тәпәни нишан верирләр.

— Бах, бу шиш дағы көрүрсүнүзмү, орадан бизим башымыза нә бәлалар јағыр...

— Әкәр сизин бу көзәл вә һасилдар јерләриниздә гандә олајды, ганун олајды, бу јерләрин саһиби олајды, ја'ни го-

јајдылар ки, мәшрутә дүзәләјди, о вахт сиз нә гәдәр мә'суд олур, нә гәдәр хошбәхт кечинәрдиниз, билирсиниз?..

— Аһ, мәшрутә дә бир шеј дејилдир, шулуглугдур. Әкәр шулуглуг олмасајды, әлбәттә, мәшрутә јахшыдыр, амма гојмајырлар!..

Әвәт мәшрутә јахшыдыр, амма гојмурлар!..

Бу сөзләрдә — садәдиланә рәдд едилән бу сөзләрдә нә гәдәр һәгигәт, нә гәдәр мә'на вар!..

— Кимдир гојмајан!

— Аллаһ билир!..

Иштә Иран мәшрутәчиләринә лазым иди вә лазымдыр ки, кәндчиләрин, әһалинин мүбалиғәсиз вә тәшвигсиз алмыш олдуглары бу дәрәчәдә мә'луматларыны артырсынлар. Өјлә етсинләр ки, јазыг кәндчи «мәшрутәни ким гојмур?» — суалынын чавабыны аллаһын өһдәсинә атмајыб да өзү билсин.

Бөјлә олур исә, о вахт кәсби-һүрријјәт букүнкү бир һалы-фәлакәтә дүшмәз вә әчнәби гошунлар дәхи мәмләкәт дахилиндә шејпур чалыб, нәғмә охујуб нүмајиш етмәз вә мәмләкәтин истиглалы тәһлүкәјә дүшмәз иди.

Еј дад адамсызлыг!!!...

* * *

Кедирик күн вар, фәгәт биз көрмүрүк, јолумузун бу јан, о јанында баш галхызмыш олан зүмрүд рәнкли агачлар асиманә чәкилмиш, көлкә салмыш, бир һүммәти-лагејданә илә әтрафына әһәмијјәт вермәјиб јүксәлиш пәрәстанә бир һал илә һәмишә јухары чәкилмәкдә олан говагларр сәрбаз сәфләри кими дүзүлмүшләр дә тәравәтли јарпагларын күмүшү шуалары илә күнәшин охларыны рәдд едирләр, јолу сәрин сахлајырлар, көзәл бир хијабандыр кедирик. Тәбиәтдән һәззләнириз. Агачларын хышылтысы, онларын тәрәннүмә кәтириб тәравәт верән, көтүкләриндә ахан сујун шаггылтысы, јолчуларымызын зүмзүмәси, јолдан кәнар ешидилмәкдә олан чүллүтләрин маһнылары там бир мусиги дәскаһыдыр!

Иштә бу хијабан Урмијә кедир...

Бир аз сонра шәһәрә дахил олачаг!..

Јолда раст кәлән гуламлар шәһәрин вәзијјәтиндән хәбәр верирләр.

Мүхтәлиф кејимли адамлара раст кәлирик дә Урминин бејнәлмиләл бир шәһәр олдугуна дәлаләт едир.

Бөјүк чалмалы, кен шалвар, әнни (енли) гуршаглы күрд кәлир.

Белиндәки хәнчәрини паһлајыр. Көзләриндәки ити бахыш илә бир чох мә'налар ифадә етдирир.

Хәјал едирсән ки, бөјлә дејир:

— Ах нолајды, хәлвәтдә әлимә дүшәјдин!..

Бир дәстә әрәб дилинә бәнзәр бир ләһчә илә данышан мүхтәлиф гијафәли инсанлар кечир. Бунлар јолун һәр тәрәфинә бахыр, јолчунун һамысына диггәт едирләр. Бунлар гијафеји-миллијјәләрини әтирмиш ајсорлардыр. Бунлардан кимиси иранлы гијафәсиндә олуб кечә папаглы, кимиси Авропа либасында олуб һәсир шљапалы, кимиси Гафгаз палтары кејиб баш фурашкалы, кимиси күрд либасында гырмызы фәслидир.

Одур, Иран ермәниси кәлир. Ермәнилилијинә ишарә оларағ белиндә бир гајышы вардыр. Јолдашы зәрдүшти палтар јәһуди илә түркчә сөһбәт едир.

Мүхтәлиф милләтләрин арасында бир-бирини ганмаг вә гандырмаг үзрә үмуми олараг түрк дили ишләнир. Түрк дили бурада бејнәлмиләл бир дилдир.

Ону һәр кәс билир. Ермәни, күрд, рус, франсыз, инкилис, фарс, ајсор, алман һамысы түркчә данышыр.

Бу гәдәр мүхтәлиф чинсли бир һеј'әтин һамысы илә данышa билирәм. Түркәм, бу чәһәтдән өзүмү хошбәхт һисс едирәм.

Бизи сахлајырлар. Рус салдатларынын кәлмәсини ешидибләрмиш, хәбәр алырлар. Дејирик ки, сабаһ кәләчәк.

Ајсориләрин сифәтләриндә бир бәшашәт көрүнүр. Анлашылыр ки, бу кәлиш чохдан көзләнир. О саат дөнүб јанында башдан-баша ағ кејмиш олан гарысына өз дили илә бәјани-һал едир, о да севинир.

Салдат кәләчәк, христианлыг күчләнәчәк, күрдләр даһа гарәт едә билмәјәчәкләрмиш!..

Һаман мәнзәрә, һаман тәравәт, һаман аһәнк, һаман хијабандыр кедириз. Тәбиәтин һүсн вә гүдрәтин һисс едијор, јаратдығы мүхтәлиф әлван мәхлугати көрүр, һифз едириз!..

Накаһ бир әтри-кијаһ (көј от) вә сәбзанә өјрәшмиш олан гоншумуз тәнәффүр (ијрәнмә) едир, белә бир көзәл вә мүәттәр (әтирли) олан әрсәкаһи тәбиәтдән хилафи-мә'мул олараг нифрәтли вә чиркин бир гоху галхыр.

Бу даббагхана гохусудур...

Шәһәр дарвазасының габағындан ахан сујун үстүндә, көлкәли сөјүдүн дибиндә голлары вә балдыры чырманмыш даббаг башыны ашағы салыб, ашыланмыш чамыш дәрисини тәмизләјир. Дәридән галхан үфунәт сују һаваны писләјир дә, даббагхананын тәшкил еләдији һеј'әт бүтүн о шәранә мәнзәрәни корлајыр.

Атлары гамчылајыр, бурнумузу тутуб чәлдлик илә өтү рүк, шәһәрә дахил олуруг.

М. Әмин.

Урмија. 15 ијун.
«Тәрәгги» гәзети, 30 ијун, 1909.

ЗАМАН КЕЧСӘ ДӘ БӘЛА ЕЛӘ ЊАМАН БӘЛАДЫР

Гарабағын тәкчә дағлыг һиссәсиндә дејил, әтраф рајонларда да ган төкүлүр. Ермәни јараглылары азғынлашмышлар. Вәзијјәт һәддиндән артыг чәтиндир. Јереванын рәсми даирәләринин көмәјинә архаланан ермәни милләтчиләри нәјин бањасына олурса олсун Гарабағын дағлыг һиссәсини Азәрбајчан ајырмаг, әкәр баш тутмаса ону виранәјә чевирмәји гаршыларына мәгсәд гојмушлар. Дәһшәтлиси будур ки, ган төкән дә ермәни гулдурлары, һамыдан бәрк гышгыран да онлардыр.

Ермәни дашнак мафијасы чохдандыр Азәрбајчан торпагларына көз дикир. Онун һесабына өз әразисини кенишләндирмәк истәјир. Бунун үчүн исә һеч бир јалан вә ифтирадан чәкинмир. Бу күнләрдә Русија телевизија хәбәрләри верилишиндә јенә мәнфур арагызышдыран Зори Балајанын ијрәнч ады чәкилди. О, һәјасызчасына, утаныб гызармадан бәјанат верир ки, куја Дағлыг Гарабағда азәрбајчанлылар кеносид һәјата кечирмәк истәјирләр. Дејим ки, бу чүр ифтиралар, бу чүр һәјасыз бөһтанлар јени дејил. Балајанларын вә онун чәркәсиндә дуран бишәрәфләрин ата-бабалары да бу ишлә мәшғул олублар. Тәәссүф ки, биз узун мүддәт бунлардан хәбәрсиз олмушуг. Кечмишин ачы сәһифәләрини вәрәгләјиб лазыми нәтичә чыхармамышыг. Бу күн мән охучулары көркәмли ичтимаи сијаси хадим Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин «Иршад» гәзетиндә дәрч олунмуш «Дашнаксутјунчуја рәддијјә» мәгаләси илә таныш етмәк истәјирәм. Көрәчәксиниз ки, заман дәјишсә дә бәла елә һәмин бәладыр, давам едир. Амма нә вахта гәдәр? Мәсәлә бундадыр.

ДАШНАКСУТЈУНЧУЈА РӘДДИЈЈӘ

«Иршад»ын 156-чы нөмрәсиндә «Ики нүктә» үнванында јаздығымыз мәгалә Дашнаксутјунун мүрәввичи-әфкары олан «Алик»и («Далға») тәшвишә салмышдыр. Һәгигәт ачы олдуғу үчүн «Алик» ојлә һәјәчана кәлмишдир ки, адәтән бир аз да артыг сөјүш вә һәтәрән-нәтәрән башламышдыр.

63-чү нөмрәсиндә «Мәтбуат» гисминдә бизим «Ики нүктә»ни мөвриди (мүзакирә етмәк) бәһс едиб, «Алик» бу нөв илә интигада (тәнгидә) кириширдир.

«Иршад»ын әтрафына топлашан мүсәлман «интеллиқентләри» ермәни ингилабијун фиргәси дашнаксутјунун әксинә чох шуриш (үсјан) едијорлар. Бу да вазеһдир ки, онларын һөкумәтлә әлбир олуб, ермәниләри пуч етмәк демон (иблис) програмларына дашнаксутјун мане олду. Иш бојлә олдугда, мүсәлман «интеллиқентләри» көрдүләр ки, бүтүн ермәниләри гырмаг үчүн габагча дашнаксутјуну пуч етмәк лазым кәлијор».

Әчәба, «Алик»ин утанмамазлығы көр нә јерә чатыбдыр ки, ермәни милләти илә дашнаксутјун фиргәсини бир һесаб едијор. Бу фиргәни дә пуч етмәк фикринә дүшүб, онун әлејһинә фикир сүрәнләр јалгыз иршадчылардыр, демәк истијор. Нә гәдәр чәсарәт, нә әндазәдә һәјасызлыг! Чәнаб дашнаксутјунчу, рус һөкумәти илә рус милләтини бир һесаб етмәк олурса, дашнаксутјун илә дә ермәниләри бир һесаб етмәк олур. Инди рус һөкумәти—истибдадијјәсинин әлејһинә чалышанлар, рус милләтинә гаршы кедијорларса, мүсәлман интеллиқентләри илә бәрабәр, гејри-һүрријјәтпәрәстләр дә дашнаксутјуну пуч етмәк истәдикдә ермәни милләтини мәһв етмәк истәрләр. Еј ермәни милләтинин «һамиси!». Сизин әлејһинизә кедән тәк бир мүсәлман интеллиқентләри дејил. Рус интеллиқенти вә ермәни интеллиқентләри дә вардыр. Үрәјиниз буланса да Бакыда нәшр олунан «Трудоваја жизн» гәзетәсинин ахырынчы, һөкумәт тәрәфиндән бағланмыш нөмрәсинә, «Кајтс» («Гығылчым») вә «Мышак»ын (әмәкчи) 150-чи нөмрәсиндә Сәркисјанын мәгаләсинә бахыныз. Бахыныз да көрүнүз ки, дашнаксутјуну таныјан тәк бир «Иршад»ын тәк бир мүсәлман интеллиқенти, тәк бир Рәсулзадә дејил, гејриләри дә вар. «Һнчакистләр» кими фе'лән протест едиб далашанлар да вар.

Зикр етдијимиз мүгәддәмәдән сонра «Алик» мәтләб үстә кәлиб «Кајтс»ын доғру вә һагг сөзүнә, адәтинә көрә данос ады верib, бизим сосиал-демократ олмағымыза да шәкк едәрәк, «нағара чалыб» јолдашларын диггәтини дашнаксутјуна чәлб етмәјимиздән мүкәддәр (кәдәрли) олујор. Биз ки, мүсәлман фәһләләринин гојдуглары тәләби (ки ермәни фәһләсинин дә гәбулундан ибарәт иди) тә'рифләјиб, бу тәләбин мүгәддәс бир әгидәдән нашы олдуғуну демишдик. «Алик» бизим бу садә ибарәмизи ганмајыб, хәјал етмиш ки, биз мүсәлман фәһләләринә мүгәддәс демишиз.

Вә бунун үчүн дә сәбр едәмәјиб кәмали-гәһр илә бизә һүчум едијор.

«...Доғрудур дејибләр ки, адам нә гәдәр чаһил олса, бир о гәдәр чәсур олар. Бизим сосиал-демократ копчуларымыз бу гәдәр узаға кедијорлар ки, «Волтери вахмистер етмәјә» һазырдырлар... Онларын тазә мүсәлман «јолдашлары» чәсарәти о јерә чатдырыблар ки, мејдана чыхыб е'лан едијорлар ки, мүсәлман фәһләләри мүгәддәсләр дәрәчәсинә чатыблар, чүнки сосиал-демократ тә'сири алтындадырлар»

Гәддар дашнаксутјунчу өз чаһил мүтәрчиминин сәһвинә дүчар олуб, мүгәддәс ләфзини, ичтимаијун аммијун әгидәсинә тә'бир едилмишдир, мүсәлман фәһләләринә мүхтәс (мәхсус) едиб һәјасызлығындан, чәми ичтимаијун аммијунлары коп вурмагда мүттәһим едијор. Мүттәһим етмәк истәдији јердә бичарә һиҗләкәрин һиҗләси өз ајағына дүчар олуб, көһнә бөһтанчылыг вә ифтиракулуғуну инди дә бүрүзә верир. Ej һәгигәти көрмәк истәмәјән гәддар! Биз адыны вә мүгәддәс ибарәләри ешитмишиз, фәгәт фәһләләрә дејил, әгидәләрә тә'бир етмишиз, биз дашнаксутјун милләтчилијинин адыны дејиб ичтимаијун-аммијун инсанијјәтпәрвәрлијини мүгәддәс бәјан етмишиз. Сөзүн мәзмунуну дәјишиб, сонра мәзәммәт етмәји анчаг дашнаксутјунчу «Алик» кими һәјасызлар бачарарлар.

Лап ахырда «Алик» бизим чүмлә фәһлә синфи тәрәфдарәнәсинә олан мүрачиәтимизи дәрч едиб дашнаксутјунун маскасы көтүрүлмәк тәклифинә хејли ачығы тутуб дијор ки:

«...Һәркаһ мәгалә јазан сосиал-демократ чәнабын маскасыны көтүрсәк, көрәрсән алтындан нә чыхар? Крамолни (һөкумәт әлејһинә фәалијјәт) панисламисти, јаинки, мүсәлман феодализминин бир лајигли нүмајәндәси? Бәлкә бунларын хаһиши будур ки, дашнаксутјуну пуч етсинләр...?».

Јенә көһнә зурна! Һәр вахт бир кәс дашнаксутјунчулара мүгабил дурур исә, о саат дашнаксутјунчуларын нәзәриндә Султанһәмид, панисламизм вә мүсәлман феодализми мүчәссәм олујор. Әчәба, «Алик» һарадан дујду ки, биз панисламистик вә јаинки феодалист. Мәһз ондан өтрүмү ки, дашнаксутјун әлејһиндә гәләм сүрмүшүк? Бојлә исә «Алик»ин мәнтигинә көрә «Кајтс», «Мышак», «Трудоваја жизн» панисламизм органлар олуб, «һнчакистләр» Султанһәмидин акентләридир. Бу беләми?..

Әзизим гаре (охучу)! Нијә күлүрсүнүз? «Алик»ин мәнтигинәми? Хејр әфәндим, бурада бир тәәччүб јери јохдур. Түркдә мәсәлдир: «Ашығын сөзү гуртаранда јарым-јарым чағырар».

«Иршад», 21 ијун 1906. *М. Ә. Рәсулзадә,*

БӨҺРАН ЧОХ ДӘРИНДИР ОНДАН АСАНЛЫГЛА ЧЫХМАГ ОЛМАЈАЧАГ

Јашадығымыз күнләрдә һадисәләр елә сүр'әтлә чәрәјан едир ки, нечә јүз илләр әрзиндә Русијада формалашмыш игтисади-сијаси дөвләт механизминин тәбиәтинә вә фәалијјәт принсипләринә бәләд олмадан онлардан баш чыхармаг мүшкүлдүр.

Русија тарихини һәртәрәфли тәдгиг едәнләр белә бир ганунаујғунлуғу гејд едирләр ки, мүтләгијјәт вә һәрби феодал тәфәккүр тәрзинин һаким олдуғу Русијада заман-заман мүхтәлиф интервалларла бөһранлар вә сарсынтылар баш верир. Мәсәлән, көстәрирләр ки, кечән әсрин әввәлләриндән башлајараг, Русијада доггуз белә бөһранлар вә ингилаблар дөврү мөвчуд олмушдур: 1801, 1825, 1856 — 1866, 1881, 1905—1907, 1917, 1937, 1956, 1985. Бурада нәзәрә чатдырылыр ки, һадисәләр арасындакы мүддәт јени бир нәслин мејдана кәлмәси мүддәти гәдәрдир. Јә'ни, валидејнләрин анадан олмасы илә онларын валидејн олмасы арасындакы мәсафә гәдәрдир.

Мүстәгил фәалијјәтә гәдәм гојан һәр бир јени нәсил көһнәни бирдән-бирә рәдд етмир. Әввәлчә һәјат сәһнәсинә өз принсип вә идејалары илә гәдәм гојур. Сонра ону да тәкамүл, јахуд сычрајышлар, ингилаблар јолу илә һәјата кечирмәјә чалышыр. Һакимијјәтә кәлән јени гүввәләр чох вахт системи дәјишмир, чүз'и ислаһатларла өз мөвгеләрини мөһкәмләндирмәјә сә'ј көстәрирләр. Бу ислаһатлар исә она көрә лазым олур ки, көһнәни јериндән тәрпәтмәк вә өзүнә табе етмәк үчүн әтрафына күтлә јыға билсин. Лакин зүлм дә галырды, зүлмәт дә.

Русија тарихи әјани шәкилдә көстәрир ки, бүтүн ислаһатлара вә ингилаби сычрајышлара бахмајараг, бурада мүтләгијјәт үсули-идарәси өз мөвгеләрини һәмишә сахлаја билмишдир. Падшаһы баш катиб әвәз етмишдир. Һәтта баш катибин сәлаһијјәти мүтләг һакимдән дә гат-гат артыг олмушдур.

Алимләрин диггәт вердикләри дикәр чәһәт дә одур ки, әкәр Гәрб өлкәләри игтисади чәтинликләри, бөһранлары мәһсулдар гүввәләрин сүр'әтли инкишафы васитәсилә арадан галдырмаға сә'ј көстәриридиләрсә, Русијада бу чәтинликләри јени торпаглар ишғал етмәк вә әһалини вар-јохдан чыхармаг һесабына көрүрдүләр. Мәсәлән, белә бир факты гејд едәк ки, әкәр XIX әсрин икинчи јарысында Инкилтәрәдә сәнаје мәһсулу 30 дәфәдән чох артмышдыса, һәмин мүддәтдә Русијада бу чәми ики-үч дәфәдән чох артмышды. О

да ән чох һәрби вә онунла әлагәдар олан сәнаје саһәләрининн һесабына, Русијанын Гәрбдән керилији нечә јүз илләрдир ки, давам едир. Бунун ән бөјүк тәсири мөвчуд олан дөвләт механизминдә, мүтләгијјәт режиминдәдир.

Бизим бу тарихи фактлары нәзәрә чатдырмағымыз тәсадүфи дејил. Октјабрдан кечән 74 ил әрзиндә Русијанын әсас инкишаф мејлләри, дөвләт механизми јенилөшдирилсә дә онун әсас фундаменти, көкләри галмагда иди. Бу биринчи нөвбәдә игтисадијјат вә сијасәт үзәриндә дөвләт иһтисарынын һаким олмасы илә сәчијјәләнир. Һәтта чар Русијасына нисбәтән совет дөврүндә дөвләт капитализми сәвијјәсинә галдырылан игтисадијјат мәһсулдар гүввәләрин инкишафыны ләнкидир, онун әл-гол ачмасына имкан вермирди вә инди дә вермир.

Инди Русијада е'лан едирләр ки, јанварын 2-дән өлкә јенидән капитализм дөврүнә гәдәм гојур. Дүздүр, бунун адына бә'зи рус игтисадчылары һуманист капитализм дә дејирләр. Лакин сорушулур ки, јени капиталистләр һардан әмәлә кәлмишләр? Нәјин һесабына варланмышлар? Харичи ичмалчылардан биринин фикри илә разылашмаг олар ки, сосиализмдәки оғрулар вә рүшвәтхорлар капитализмдә јени ағалар олачаглар.

Өлкәдә јени игтисади ислаһатлар һәјата кечирилмәјә башланыр. Гијмәтләрин башы бурахылыб. Јанварын 6-дан республикамыз да бу игтисади ојуна кириб. Халгы чох чәтин вә мәшәггәтли күнләр көзләјир. Сатылмалы шеј дә галмајыб. Русија Федерасијасынын президенти Јелтсин һәтта дејир ки, харичи өлкәләрин кечмиш Совет Иттифагына олан борчларыны харичә сатмаг лазымдыр. Билдијимиз кими бу борчлар тәхминән 60 милјард доллар мигдарындадыр. Ону дејим ки, мән биринчи дәфәдир ки, борчун сатылмасы һаггында, өзү дә дөвләт сәвијјәсиндә сатылмасы һаггында фактла растлашырам. Јелтсинин 60 милјард харичдән алыначағы борчу сатмаг тәшәббүсү нә нәтичә верәчәк? Ону ким алачаг? Бу борчлары биз өзүмүз харичи өлкәләрдән ала билмирик. Билирсиниз нә үчүн? Узун илләрдир ки, Русија харичә хаммалла јанашы күлли мигдарда силаһ сатмышдыр. Бизә борчлулар ичәрисиндә Вјетнам, Әфганыстан, Ефиопија, Мозамбик, Ангола, Ираг вә с. бу кими өлкәләр вар. Онлар инди өзләри чох пис вәзијјәтдәдирләр. Мүфлис олмушлардан һакимијјәтдән узаглашдырылмышлардан нечә борч алмаг олар вә бу борчлары харичдә ким алар? Аталар јахшы дејиб ки, суда боғулан саман чөпүнә әл атар. Биз дә дејәсән еләјик.

Русијада һәјата кечирилән игтисади ислаһатлары өлкәни хилас етмәк планы адландырырлар. Бу ислаһатларын нәтичә верәчәји һәләлик мүәммадыр. Һәм дә һадисәләр тәкчә игтисади чәрчивәдә галмыр, ичтимаи-сијаси характер алыр. Ахы нәзәриҗҗә нә гәдәр десән вар, тәчрүбә јохдур. Башланғыч вар, давамы, сону көрүнмүр. Сәбәб вар, нәтичә јохдур. Өлкәдә коллектив чылғынлыг һөкм сүрмәкдәдир. Һәр шеји вуруб дағытмаг мејли дә һисс олунур. Сәбрлә ишләмәк, һәрәкәт етмәк мејли зәифләјир.

Бу күн дүнәнин, сабаһ бу күнүн давамыдыр. Һеч кәсин дә сабаһдан мә'чүзә көзләмәјә һаггы јохдур. Пајызда, јазда әкмәјənин јајда хырманы олмаз. Адам әкдијини бичәр — демишләр. Халгын әл-голуну бағлајыб, тәһкимчи вәзијјәтинә саланлар, муздлу көләјә чевирәнләр, торпагсыз гојанлар сонда өзләринә гују газырлар. Халг онларын јығдығларыны да валлаһ-биллаһ јемәјә гојмајачаг. Бир бәрк ајагда ханиманларыны вуруб дағыдачаглар. Ит дә кедәчәк, ип дә.

Сосиалист мүлкијјәти, халгы јашада билмир. Капиталист, хүсуси мүлкијјәт формасы исә һәләлик ајаг тутмајыб. Кечид дөврүндә чиновникләр, биржа саһибләри, алверчиләр, мөһтәкирләр мејдан охујур, халгы сојурлар. Тәтбиг олунан азад гијмәтләр вәзијјәти дәјишә биләчәкми? Инди биздә јаранан алверчи базары әмтәә-пул тәдавүлү дејил. Мүлкијјәтчиләр арасында, алверчиләр арасында тәдавүлдүр. Сосиалист мүлкијјәт формасынын һаким олдуғу бир шәраитдә базар игтисадијјатындан нечә сөһбәт кедә биләр.

Дөвләт башчылары тә'минат верирләр ки, ачлыг олмајачаг. Јашајаг, көрәрик. Тәки онлар дејән олсун. Амма мәним буна инамым аздыр.

Дүшдүјүмүз бөһран чох дәриндир. Бу јетмиш дөрд илин бөһраны дејил, нечә әсрләрин бөһраныдыр. Өзү дә бу һәјатымызын бүтүн саһәләрини әһатә едән бөһрандыр. Ондан чыхыш јолуну асан тапмаг да мүмкүн олмајачаг. Бунун үчүн һәм тарихи кечмишимизи, һәм индимизи јахшы вә дәриндән тәдгиг-тәһлил етмәјә борчлујуг. Харичи өлкәләрин тәчрүбәси дә өјрәнилмәлидир. Лакин вәзијјәт елә кәтириб ки, бу бөһрандан чыхмаг јолуну һәр бир халг, һәр бир милләт өзү биринчи нөвбәдә өзү тапмаға борчлудур. Бу, тәчрид олунмаг, ајрылмаг дејил. Өлкә игтисади вә сијаси чәһәтдән долашмыш кәләфә бәнзәјир. Бу кәләфин учуну тапмаг исә чох бөјүк ахтарышлар, сә'ләр, бачарыг вә исте'дад тәләб едир.

ИНСАФ ДИНИН ЈАРЫСЫДЫР

Һәр бир халгын һәјатында истәр-истәмәз хошбәхт вә мүсибәтли күнләр олур. Лакин бир медалын ики үзү олан сәадәт вә фачиә көјдән дүшмүр. Әкәр тәбиәтин надир һөкмләри нәзәрә алынмазса, ичтимаи иглими инсанлар өзләри мүәјјән мә'нада тәнзим етмәк игтидарындадырлар. Әлбәттә, чәмиjjәтин дә објектив ганунаујғунлуглары вар. О јердә, о мәмләкәтдә ки, ашағыдан-јухары һәр фәалијјәтин мәркәзиндә инсан, инсанпәрвәрлик, мәрһәмәт вә инсаф дурур, орада хош күнләрин сајы да чох олур.

Рәһмдиллик, мәрһәмәт һисси вә инсаф һәјата ашағыдан нүфуз етмәлидир, бешикдән тәрбијә олунмалыдыр. Инсафы олмајанын Аллаһы да олмур. Мүгәддәс Гур'анда «инсаф» сөзүнә 960 дәфә раст кәлинир. Мәһз буна көрә дејирләр ки, «инсаф динин јарысыдыр».

Бу күн биз тарихимизин чох чәтин, ишыглы вә ејни заманда, фачиәли күнләрини јашајырыг. Әкәр чәсарәт, гејрәт, фәдакарлыг вә мәс'улијјәтлә јанашы, рәһмдиллији, мәрһәмәти вә инсафы өн хәттә чәкмәсәк, онлары һәјат вә давраныш гајдасына чевирмәсәк ағыр ичтимаи-сијаси бөһрандан мүзәффәр чыха билмәрик.

Тарихи тәчрүбә дә көстәрир: әсл вәтәнпәрвәр, әсл вәтәндаш о кәсдир ки, бәркә дүшәнә гәлбинин сәси, виҹданын һөкмү илә тәмәннасыз әл узадыр, бу илаһи һисси тәблиғ едир. Бөјүк һуманист, инсанпәрвәр, сијаси вә дөвләт хадимимиз М. Ә. Рәсулзадәнин ибрәтамиз фәалијјәти вә зәнкин ирсиндә буну бүтүн тәфәррүаты илә көрмәк мүмкүндүр. Нүмунә олараг «Бир гочанын мүсибәти» адлы публисистик јазысыны охучулара тәгдим едирәм. М. Ә. Рәсулзадәнин бу әсәри чыхан күнүн сәһәри, јә'ни 1909-чу ил јанварын 31-дә онун 25 јашы тамам олурду. Кәнч Мәһәммәд Әминин гәлбинин дөјүнтүләри, үрәк јанғысы, милли тәфәккүрү бу јазыда конкрет шәкилдә чох кениш вә мә'налы әкс олунмушдур. Охујаг, биз дә дүшүнәк, һәрәкәт едәк!

БИР ГОЧАНЫН МҮСИБӘТИ

Идарә хидмәтчиси әрз едир:

— Бир нәфәр гоча кишинин идарәјә әрзи вар.

— Де кәлсин.

Гапы ачылыр. Чындыр күрклү, шикәст көзлү, һәзин гијафәли, 80 јашлы бир гоча киши ичәри дахил олур. Көрүнүр ки, бу кишинин сөјкәнәчәји, пәнаһы әлиндәки бир ағачы галмышдыр ки, она тәкјә едәрәк кәзир.

— Әми, әјләш. Нә ишиниз вар, әми?

— Мән бир фәгир адамам. Күзәраным чох пис кечир. Алты баш күлфәтим вар. Хырда ушагларым — үч гызым, бирчә оғлум вар. Оғлум 9 јашындадыр, палчыгчылыға кедир. Күндә ики аббасы кәтирир, о да һәр күн олмур. Мәним бир ешшәјим вар иди, онунла кедирдим дәрја кәнарында бостанларда талаша јығырдым. Бә'зән кәндимизә кедирдим, орада мәнә әл тутурдулар. Ондан-бундан, буғдадан, арпадан-заддан веридиләр, кәтиридим. Инди бундан да әлим чыхды.

Бурада гоча мүсаһибимин боғазы гәһәрләнди, долухсунду, бөјүк бир бәлаја дүчар олан бу зәиф инсан сөзүнә белә давам етди:

— Дүнән дәниз гырағында талаша јығдым, ешшәјин үстүнә гојдум. Көһнә вечерни јанындан кедирдим, мән сәки үстү илә, ешшәк дә күчә илә, бирдән ким исә мәни итәләјиб күчәнин аралығына јыхды, мән дурмаг истәдим, мәни вуруб бурнуму ганатдылар. Бир аздан сонра өлә-өлә ајаға галхдым. Көрдүм ики нәфәр мүсәлман бир башга ики нәфәри мәзәммәтләјир. Онлар бир-бири илә сөјүшдүләр, кетдиләр. Мән бахдым ки, ешшәјим јохдур.

Бурада бичарәнин чешмәк архасындан бахмагда олан кирпиҹи төкүлмүш корһал көзләриндән гочалыг вә ачизлик јашлары төкүлмәјә башлады. Мәним үрәјим гысылды.

— Ah! Мән ешшәксиз нә едәчәјәм? Јазыг мәним һалыма! Алты баш күлфәтим о ешшәјә бахырдыг. Инди нә едәчәјик!..

Артыг мәним дә бу гочанын төкүлән көз јашларына тагәтим галмады! Бу ешшәји оғурланыб мафөвги (јухарыда көстәриләни) тәсәввүрә кәтирилмәјән бир гүссәјә дүчар олан гочаны билаихтијар бөјүк мәбләғ алмаг тамаһы илә тутулуб сојулан әрбаби-дөвләтләрлә мүгајисә етдим.

Әчәба, бунларын һансы бөјүк бир бәлаја дүчар олмуш? Бу хүсусда гочанын өз фикрини билмәк үзрә белә бир суал вердим:

— Нечә билирсән, әми, Муса Нағыјевин зәрәри, јохса сәнинки — һансы чохдур?

— А... нә дејирсән, ај ағa, Мусадан јүз мин манат алсалар да һеч олмаса 50 мини галар ки, долансын. Амма мән... мән бичарәнин ешшәјини апардыгда дәхи доланмаг мүмкүн олмур. Алты баш күлфәт о ешшәјә, о ач ешшәјә көз дикмишди.

— Бәли, гоча әми, сәнин дәрдин һамысындан ағырдыр.

— Һә, балам! Мән ешшәксиз нә едәчәјәм? Елә мән ешшәк үчүн ағлајырам. Амма арвадым хәваричи үчүн ағлајыр. Дејир ки, мән чалышыб көз ишығы гојмушам, јун

хәрчләмишәм, хурчун тохумушам. Мән ешшәкдән өтрү ағлајырам, о хурчуну охшујур. Амма билмир ки, ики кишиси бир-бириндә тикәрсән, хурчун јерини көрәр. Амма көзүнүн горасыны сыхыр. Ешшәк олмајандан сонра хурчун нә иш көрәчәк?

Нә гәдәр тәзад!

Ah дүнјамызын әсаслары! Чохларынын маддәји-кәраһәти (нифрәти), зәһләси кетдији ешшәк, о һәгир һејван, јалгыз инсана нә гәдәр әзиздир. Бахыныз, ијирминчи әср мәдәнијјәти, гүдрәти вә сәлаһи илә фәхр едән инсанларын әфрады (фәрдләри) нә гисм ачиз галмыш ки, бүтүн һәјаты вә мәјеји-нәчаты бир ач ешшәјә бағлыдыр.

Бир бахыныз инсанларын дәнаәтинә (алчаглығына), өз ачиз зәиф үзвләринин әлиндән белә бир васитеји-мәишәти дәхи гәсб едир.

Ah гасибләр (гәсб едәнләр), һәјасыз дәни (рәзил) һасибләр (һесаб чәкәнләр)!.. Әчлафлар! Бу гочанын ачизлијиндән, синниндән, сачындан, саггалындан утанмырдыныз, бары өз бој-бухунуздан, күввәтли, гүдрәтли голунуздан утанајдыныз!..

Ah... Мән дә көр сиздән нә истәјирәм!.. Сизләрдән һәја истәјирәм!

— Һејһат, һәја, инсаф сиздә нә кәзир, чамаат лагејдлијиндән сиз бу һиссијјаты итириб, инсанлығы фәрамуш етмиш, кетмишсиниз!

Еј чибләринә һүчум едилдикдә өзүнә кәлиб дад-фәрјад едән ағалар, сиз дә диггәт вериниз! Чаванлығыны әрбабимикнәт (дөвләт саһибләри) вә сәрвәтин гуллуғунда заил етмиш, бүтүн күввәт вә бачарығыны ағалара сатмыш олан бу гоча, бу зәиф инсан нә күндә рузкар кечирир. Буну да билиниз ки, бу төвр ешшәкләрә мөһтач олуб галан зүәфа бир тәк Рәчәб Әли оғлу Сәфәрәли дејил: бу гисм фәлакәтзәдәләр һәдсиз-сансыздыр. Бунлардан еләләри вардыр ки, дәрдини белә бир јерә, бир идарәјә демир. Ону да билмирдиниз, көрәк бу дәфә, бир ан олсун бу ачизләрин гејдинә галдыныызмы? Бу хүсусда бир тәшәббүс көстәрә билирсинизми?!

— Јох! Әвәт, јох!

Һәркаһ сиздә о дәрәчә бир инсанпәрвәрлик, о дәрәчә бир тәшәббүс вә һәссаслыг олсајды, букүнкү чибинизә һүчум едән гасибләрдән дә әминәм ки, хатирчәм олуб галардыныз!..

* * *

Әзиз оғлу өлмүш кими ешшәјин фәрағында көз јашы төкүб гырышыг рухсарыны ислатмагда олан бу гочаја,

гоча Сәфәрәлијә нәһајәт дәрәчәдә јазығымыз кәлди. Она тәскинлик олмаг, онун дәрдинә шәракәт етмәк үзрә вә'дә вердик ки, ианә вәрәги ачыб ондан өтри бир ешшәк пулу јығаг. Бундан өтәри дә она 15—20 манат лазымдыр.

Инди еј үрәјиндә рәһм олан гарејини-кирам (әзиз охучулар), бу хүсусда бизә јардым единиз дә бу гоча кишијә көмәк едәк. Она ешшәк алмаг үчүн бу чүзи мәбләғи чомләјәк. Биз она вә'дә вердик ки, рус чүмәси кәлсин пулу апарсын.

Иштә һөрмәтли гарәимиз, һүммәт един, билдирәк ки, арамызда дәни, тәәблә (әзијјәт верәнләр) мәәтәәссүф мөвчуд исә бунлара е'тираз едән саһиби-вичданлар да јох дејилдир!..

Ианә етмәк истәјәнләр «Тәрәгги» идарәсинә верә биләрләр.

М. Ә. Рәсулзадә

«Тәрәгги» гәзети, 30 јанвар 1909.

ИСТИГЛАЛИЈЈӘТ ҺАВАСЫ ВӘ МӘС'УЛИЈЈӘТИ ҺИСС ОЛУНУРМУ?

Планетимиздә мәскунлашан һәр бир халг үчүн милли дөвләт вә милли истиглалијјәт газанмагдан улу арзу вә истәк тәсәввүр етмәк чәтиндир Мүстәгил дөвләт кими дүнја халглары аиләсинә мәнсуб олмаг чох бөјүк тарихи нанлијјәтдир. Бунунла бәрабәр бу һәм дә чох бөјүк мәс'улијјәтдир.

Бу вахта гәдәр кечмиш Советләр бирлијинә дахил олан мүттәфиг республикалар кими, Азәрбајчана да јалныз Москванын ичазә вердији мөвгедән бахырдылар. Харичи нәзәрләр биздән чох-чох узагда иди. Республика пајтахтында јалныз ики өлкәнин — Иран вә Ирагын консуллуглары варды. Дүнјанын күтләви информасија васитәләринин нүмајәндәләрини Азәрбајчанда чох аз-аз көрмәк оларды. Бунунла әлагәдар олараг демәли, харичдә республика һаггында информасија касадлығы да мөвчуд иди.

Инди шүкүр олсун ки, Советләр бирлији дағылмыш, мүттәфиг республикалар, о чүмләдән Азәрбајчан өз милли истиглалијјәтинә наил олмушдур. Артыг дүнјанын бешгитәсинин әллидән артыг өлкәси Азәрбајчанын истиглалијјәтини таныдығыны билдирмишдир. Бунларын сырасында БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасынын беш даими үзвү дә вардыр. Демәли, бу бејнәлхалг тәшкилатын гапысы бизим дә үзүмүзә ачыгдыр.

XX əsrin doxsanınчы illəriniп başlanğıчında bə'zən fəğrinə vармadığımыz чox böjүk tarixi hadisənin şahidləri və iştirakчılarы olуruğ. Beјnəlxalğ miğjasda sonunчu Sovet imperijasынын sүğutunu XX əsrin ən böjүk hadisəsi hesab edirlər. Lakin başımыz istiğlal mүчadiləsinə, inzibati amirlik sistemi ilə mүbarizəjə, iğtisadi чətinliklərə, ermәni tәчavүzүnə, dахili чəkişmələrə o qədər qarışıb ki, mүstəğil suveren dövlət kimi dүnja səhnəsinə чıxmağ sevinчini və gүruruny үrəkdolusu gejd edə də bilmirik. Kөrүnүr bu sevinч pajыny kələчək nəsilləրə ərməğan edirik.

Mүstəğil dövlət kimi beјnəlxalğ səhnəjə, sijasət mejdanына чıxmağ asandырmы? Əlbəttə, jox!

Hər bir өlkənin, xalğын dахili və xarичi sijasətinin məzmunu və xarakteri onun tarixi və үmumi bəşəri inkişafын hansы pilləsində olmasы ilə өlчүlүr, mүəjjənləşir. Kəlin tarixi həğiğətin kөzүnə dik baxaq. Biz bundan sonra өzүmүzүn kim, nəjə qadir oldуğumuzu beјnəlxalğ miğjasda kөstərmәliјik. Əkər 1918—1920-чi illəriп 23 ajыny — Azərbajчan Xalğ Чümhuriјjətinin varlığыny nəzərə almasaq, neчə əsrlər Azərbajчan xalğынын heч bir nəsli qarşısында indiki qədər əzəmətli, məs'ulijjətli, чətin və həm də fəxarətli dövr açılmamışdы. Mən keчəkündүz düşүnүb-daşыnырam ki, neчə edək ki, bu əzəmətli, bu məs'ulijjətli, чətin və həm sevinчi hər bir vətən өvlady başa düşsүn, nə etmək və nədən başlamaq lazым oldуğunu dərk etsin. Bүpүn үчүn isə sөzdən işə keчmək, hamынын gol чырmajыb işləməsinə nail olmaq lazымdыr.

Jenidənqurma xalqa qanышmağ өjrədib. Lakin əliniqolunu işlədən soјudub. Elə bir vəzijjət jaranыb ki, işə чan jandырanları az galыr ələ salsынlar. Nədənsə dүzlүk dönүb qəbahət olүb. Iste'dad fərəhdən чox bə'ziləriндə nifrət jaradыr. Hər şej satылыb-alыnыr. Inди belə bir şəraitdə, bu vəzijjətdə dүnja mиgjasына чıxmağ olarmы?

Dүnja mejdanына, sijasət səhnəsinə əvvəllərdə oldуğu kimi, inди təkчə inчəsənət kollektivləri, чalыb-oxujanlarla чıxmağ olmaz. Respublikada bүtүn iğtisadijjatы, idarəçiliјini, mүnasibətləri jenidən gurmağ tələb olunur. Dүnja standarty səviјjəsində məhsul istehsal etməklə, elmi-texniki ixtiraларla, sijasi, iğtisadi və diplomatik təşəbbүsləրlə tanынmağ olar. Bu sahələrdə isə həlәlik чidди jaradычылыğ əzmi, təşəbbүskarlыğ və işkүzarlыğ nəzərə чarpmыr. Xarичi өlkələrlə əlağə saxlajanlarын bөjүk bir qismi jalnыz alыb-vermək və tiчarətlə məşğul olur. Elə bil xarичi sijasəti alыb satmağ və jaxud da ərzaq sijasəti əvəz edir. Bүtүn bunlar uzun əsrlərdən galmыş kөlәlik psixologijasынын, dүşүnчə tərzinin təzahүrləridir.

Inди hamы kөstəriş kөzləjir, inчəчылыğ pүhy hөkm sүrməkdədir. Mүstəğillik pүhy, səbəbstlik keniş miğjasda hiss olunmur. Buny biz respublika Xarичi Işlər Nazirlijinin fəaliјjətinə mүnasibətdə də kөrүrүk. Mən bu nazirliқdə arabir oluram. O darыsgal bir binada jerləşir. Mүasir elmi-texniki əlağə və rabitə vasitələrinin kasadlыğы hiss olunur. Elə əməkdaşlarынын sajы da nahatlыğ jaradыr. Mүğajisə үчүn dejim ki, əkər keчən ildə Ermənistanын xarичi işlər nazirlijində 180, Kүrчüstanын xarичi işlər nazirlijində 200 nəfərdən чox əməkdaş чalışырdыsa, bizim Xarичi Işlər Nazirlijində чəmisi 40 nəfər işчi varды. Halbuki xarичi sijasət sahəsində bizi чox böjүk işlər kөzləjir.

Əvvəllər Ittifaq respublikasы paјtaxtы kimi tanынan Bakы, inди mүstəğil Azərbajчan Respublikasынын paјtaxtы statusunu jenidən alыr. Bakылылара bunun nə demək oldуğunu izah edirikmi? Axы birləşmiş millətlər ailəsinin үzүү kimi minlərlə xarичi kөz bizə dikiləчək, şəhərimiz, mədəniјjətimiz, davranышymыz, əxlağymыz haqqында təsəvvүr və təəssүrat jaranaчaq. Xarичi өlkələrin kүtləvi informasija vasitələrinin hər şeji kөrən, seчən və kөstərən журналист və publisistləri paјtaxtыmыzын daimi məskunlarы olaчaqlar. Əkər bura bizim ismыzын daimi məskunlarы olaчaqlar. Əkər bura bizim istiqlalijjətimizi tanыjan өlkələrin səfirlərini və diplomatik nүmajəndələrini də əlavə etsək, kөrүn şəhərimizin həjatыny neчə bөjүk dəjişikliklər kөzləjir. Mən təəччүb edirəm ki, şəhərin rəhbərləri Azərbajчan paјtaxtыnын jeni statusu ilə əlaqədar şəhər sakinlərinə, bura da jerləşən idarə və mүəssisələrə mүraчiət etmirlər, onlarын diqqətini paјtaxtымыzын jeni statusu ilə əlaqədar чidди problemlərə jönəltmirlər. Mənчə, respublikamыzын kүtləvi informasija vasitələri də bu sahədə чox iş kөrə bilər.

Mүstəğillik xalğын və өlkənin talejini ələ almağdыr. Beјnəlxalğ miğjasda tanынmağ sijasətdə dүnja standartlarы səviјjəsinə jүksəlmәkdən, үmumi bəşəri dəjərlərə jiјələnmək və sadiq olmağdыr.

Əsrimizin əvvəllərində «Molla Nəsrəddin» журналы bөjүk үrək ağrысы ilə jazырdы ki, «Tənbəllik və ğejrətsizlik karxanasыny» bağlamadan xalğын azadlыğы mүmkүn olan şej dejil». Bөjүk sijasi xadimimiz M. Ə. Rəsulzadə

јазырды ки, «бир пара әһли маарифләримиз јери дүшәндә көһнә ислам мәдәнијјәти илә фәхр едирләр ки, бу һал алим бабасы илә фәхр едән чаһил нәвәнин күлүнч һалына бәнзәр». Кәлин кечмиши өјрәнәк, һәм дә бу күн вә кәләчәклә фәхр етмәјә чалышаг.

Елә етмәк лазымдыр ки, истиглалијјәт һавасы вә мәс'улијјәти бүтүн республикада һаким олсун.

ОРДУНУН ТАЛЕЈИ НЕЧӘ ОЛАЧАГ?

Русија империјасыны рус ордусу јаратмышдыр. Она көрә дә ордуда империја руһу һәмишә күчлү олмушдур. Инди империја дағылыр. Онун јериндә он беш мүстәгил дөвләт јаранмышдыр. Амма империјанын әсас дајағы орду һәләлик тохунулмамыш галыр. Бәс бу ордунун талеји нечә олачаг? Минскдә славјан дөвләтләри башчылары тәхмини разылыға кәлмишдиләр ки, Мүстәгил Дөвләтләр Бирлијинә дахил олан өлкәләрин стратежи силаһлар үзрә үмуми командирлији олачаг. Лакин јердә галан орду һиссәләринин мүстәгил дөвләтләрдәки талеји мәсәләси дәгиг ајдынлашдырылмамышды. Доғрудур, белә бир фикир варды ки, һәр бир мүстәгил дөвләтин өз милли гвардијасыны, кичик милли ордусуну јаратмаг арзусу ганунаујғундур.

Орду мәсәләси инди ән плана чыхыр. Әввәла, бу ордуну ким сахлајачаг? Онун тәчһизаты илә ким мәшғул олачаг? Ахы мәркәзи дөвләт јохдур. иттифаг бүдчәси дә јохдур. Әслиндә инди һеч ССРИ Мүдафиә Назирлијинин өзү дә көјдән асылы вәзијјәтдәдир. Шапошниковун вәзијјәти дә елә белә дир.

Орду сахламаг һәр бир мүстәгил дөвләтин гануни һагдыр.. Ордусу, мүстәгил пул ваһиди олмајан, өз сәрһәдләрини өзү горумағы бачармајан, мүстәгил харичи сијасәт јеритмәјән мәмләкәти нечә мүстәгил адландырмаг олар? Әлбәттә, бүтүн бунларын һамысына бирдән-бирә наил олмаг чәтиндир. Лакин бу јолда реал аддымлар атылмалыдыр. Бу бахымдан Украјна Республикасынын вә онун президенти Кравчукун фәалијјәти диггәтәлајигдир. Бу да тәбиидир. Русија һәрбчиләринин гаршысында, о чүмләдән Русија Федерасијасы президентинин гаршысында елә јалныз Украјна дура биләр. Јердә галан республикаларын бу ишә һәләлик күввәси, чүр'әти вә чәсарәти чатын чатсын.

Дөрд милјонлуг Совет Ордусуну сахламаг үчүн игтисади күч, күдрәт лазымдыр. Мәсәлән, белә бир факт. Түркмәнистан Республикасында ишләјән һәр сәккиз нәфәр бир

һәрби хидмәтчини сахламага мәчбурдур. Инди сорушула биләр: јашајыш сәвијјәси ашағы олан республика бу бојда јүкүн алтындан нечә чыхсын? Вә бүтөвлүкдә Түркмәнистана белә бир бөјүк орду лазымдырмы? Кимдир онун мүстәгиллијини һәдәләјән? Харичдән белә бир һәдә һәләлик мөвчуд дејил?

Бу бахымдан бизим вәзијјәтимиз хүсусилә ачыначаглыдыр. Азәрбајчан дөрд илдән артыгдыр ки, ачыг-ашкар ермәни тәчавүзүнә мә'руз галыр. Торпағымызын Дағлыг Гарабағ һиссәси харабазара чеврилир, ган ахыдылыр, јүзләрлә, минләрлә ев дағыдылыр. Лакин бу тәчавүзү дәф етмәк үчүн көрүлән тәшәббүсләр, атылан аддымлар һәлә һеч дә кифајәт дејил, әксинә, кечикмәк бизи мәғлубијјәтә апарыр. Һәгиги орду јаратмаг әвәзинә сөз күләшдирмәк, шәхси амбисијалар иш көрүр.

Ордунун талеји илә әлагәдар инди Москва вә Санкт-Петербургда мүһафизәкар күввәләр баш галдырмышлар. Ваһид ордуну сахламаг, кечмиш ССРИ-ни бәрпа етмәк тәләби илә нүмајишләр кечирилир. Орду ичәрисиндәки империја тәфәккүрлү забитләр ачыг-ашкар һәдә-горху кәлирләр. Јанварын 17-дә Москвада забитләрин үмуми јығынчағы кечириләчәк. Һәрбчиләр бу јығынчаға мүстәгил дөвләтләрин башчыларыны да дә'вәт етмишләр. Дејәсән силаһ ојнатмаг, һәдә-горху кәлмәк, халглары мүстәгиллик јолундан јајындырмаг тәшәббүсләри едиләчәк.

Мүстәгил дөвләтләрин әразиләриндә јерләшән орду һиссәләриндә дә белә әһвал-руһијјә нәзәрә чарпыр. Бир сөзлә, ордуну халга гаршы гојмаға чалышанлар өз күввәләрини сәфәрбәр едирләр. Белә бир шәраитдә ајыг-сајыг олмаг тәләб олунур.

ЈЕЛЕНА ГАН-ГАН ДЕЈИР

Бу күнләрдә «Азадлыг» радиостансијасы Азәрбајчан халгынын вә бүтүнлүкдә Ислам дүнјасынын гәддар дүшмәни олан, ермәни иргчи милләтчиләринин башчыларындан сајылан Јелена Әлиханјан-Боннерин Русија Федерасијасынын президенти Јелтсинә мәктубуну онун өз сәси илә ефирә вермишдир. Мәним мәгсәдим Боннерин бу сајагламаларыны кениш шәрһ етмәк дејил. Чүнки онун чавабыны «Известија» гәзетинин јанварын 11-и нөмрәсиндә Ирина Овчинникова чох тутарлы шәкилдә вермишдир. О да мараглыдыр ки, ермәнипәрәст «Известија»да бу јазы чап олунмушдур. Мәгалә белә адланыр: «Жандарм мундири Русијаја јарашмыр».

Јелена Әлиханјанын мәктубунун әсас чаны белә дир: әкәр Америка Бирләшмиш Штатларынын президенти Чорч Буш Ирагы дармадағын етдисә ејни шеји Русија Федерасијасынын президенти Борис Јелтсин дә көрмәлидир. О да Азәрбајчана бу чүр дәрс вермәлидир.

Ирина Овчинникова өзүнү сүлһ тәрәфдары, милләтләрин һүгугларынын мүдафиәчиси кими гәләмә верән, өзүнүн әсл симасыны кизләтмәк үчүн әри Андреј Сахарову бајраг едән Јелена Боннерин бу ачыг, давакар, арагызышдыран фитнәсини гәтијјәтлә писләјир. Онун әсл ниҹҹәтләрини ачыб көстәрир. Вә белә бир нәтичәјә кәлир ки, ермәниләрин әразі иддиалары үчүн нијә руслар ган төкмәли, вурушмалыдырлар? Онсуз да башыбәлалы Русијанын ады бу сәһәдә дә бәднамдыр. Мүәллиф тарихи фактлар көстәрир. Мачарыстан, Чехословакија вә Әфганыстанын адыны чәкир. Рус аналарынын фачиәсини чох тутарлы шәкилдә нәзәрә чарпдырыр. Вә белә бир нәтичәјә кәлир ки, Боннерин бу чүр давакар, фитнәкар чыхышлары Русијаны вә онун президентини көздән сала биләр. Ахы узун әсрләр боју Авропа вә Асијанын жандармы ролуну ојнајан Русија, мәкәр инди дә кечмиш ССРИ дахилиндә мүстәгил дөвләтләрин жандармы вәзифәсини өз өһдәсинә көтүрмәлидир? Бу чүр сајгламаларын сүлһ ишинә, әмәкдашлыг ишинә нә хејри ола биләр?

Мүстәгил Дөвләтләр Бирлији јеничә јарадылыб. Индидән бу бирлијә јени сәчиҹјә вермәк тәшәббүсләри едилир. Өзү дә биринчи нөвбәдә ермәни милләтчиләри тәрәфиндән. Сөздә мүстәгиллијә тәрәфдар чыхан ермәниләр бу бирликдән, хүсусилә Русија Федерасијасындан өз торпаг иддиаларыны, милли амбисијаларыны һәјата кечирмәк мәгсәдилә истифадә етмәјә сә'ј көстәрирләр.

Бу күнләр икинчи бир ермәни сијасәтчиси, Горбачовун көмәкчиси олмуш Шахназаров да Чехословакија мәтбуаты органларына мүсаһибә вермишдир. Шахназаров белә бир иддиа ирәли сүрүр ки, кечмиш ССРИ-нин јериндә јарадылмыш мүстәгил дөвләтләрә кениш әл-гол ачмаға имкан вермәк лазым дејил. Бу дөвләтләрин һамысы үчүн вахид бирләшмиш орду, вахид пул, вахид вәтәндашлыг олмалыдыр. Өзүнү милли мәсәләләр үзрә мүтәхәссис һесаб едән Шахназаровун бу чүр бәјанаты империја тәрәфдарларының дәјирманына су төкмәкдир. Шахназаровлар, әлиханјанлар вә дикәр јанлар јахшы билирләр ки, мүстәгил дөвләтләр һәгигәтән өз торпагларының, өз варидатларының саһиби олсалар, бу вахта гәдәр башга халгларын вә республикаларын һесабына доланан ермәни мафијасынын ишчох чәтин олачаг. Она көрә дә бунлара империја тәфәккүрлү вахид дөвләтләр бирлији лазымдыр ки, онун мәркәзи органларына сохулуб өз планларыны һәјата кечирмәјә башласынлар.

Русија Федерасијасынын депутат комиссијасы кечмиш КГБ — Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәсинин архивләриндә иш апарырлар, «мәхфи», «тамамилә мәхфи» сәнәдләри ирашдырырлар. Бу һагда верилмиш јазыларда диггәтими бир факт чәлб етди. Сән демә, дөвләт тәһлүкәсизлији органлары Јелена Әлиханјан-Боннерә хүсуси ләгәб вермишләр: «Тиса», јә'ни «Түлкү» ләгәби. Башга сәнәдләр һаггында бир шеј дејә билмәсәм дә амма бу барәдә кечмиш дөвләт тәһлүкәсизлији органларынын ишчиләринин тапынтысы мәнчә лап јериндәдир. Јелена Әлиханјан-Боннер доғрудан да јалтаг, түлкүдүр. Сахаров дөнүну кејиб өз әсл симасыны кизләдир. Амма бу күнләрдә о, јени бир либасда — гурд либасында мејдана чыхыб ган-ган дејир. Аллаһ бәласыны версин! Мәддәси башында чатласын!

ШӘРӘФЛИ, МӘШӘГГӘТЛИ ИСТИГЛАЛ ЈОЛУ

Јашадығымыз дүнјанын өз әсрарәнкиз кәрдиши вар. Тәбиәтдә фәсилләр фәсилләри, чәмиҹјәтдә нәсилләр нәсилләри даим әвәз едир. Ичтимаи-сијаси гурулушлар дәјишир. Фәләјин дә чәрхи даим фырланыр. Һәр кәсин пајына, һәрәнин чијинләринә бир тале јүкү дүшүр. Ону фәхарәтлә, намус вә гејрәтлә дашыјанлар да олур, фәндкирлик едиб чијинләриндән ашыранлар да.

Халгы, вәтәни чијинләринә милләт вә вәтән јүкү, ел дәрди көтүрәнләр јашадырлар. Торпағы, онун уғрунда шәһид оланлар вәтәнә чевирирләр. Она көрә дејибләр ки, торпаг әкәр уғрунда өлән варса вәтәндир. Вәтән вә торпаг ајрылмаздыр, вәһдәтдәдир, һәр икиси намус, шәрәф рәмзидир.

Вәтән јолунда, торпаг уғрунда вурушанлар мүчаһид, һәлак оланлар шәһид олурлар. Шәһид — бир мәсләк, бир әгидә јолунда һәлак олан гәһрәманлара дејирләр. Шәһид— халғыны, торпағыны, милләтини, онун намусуну дүшмәнләрдән мәрди-мәрданә горујан, чаныны бу јолда фәда етмәјә һазыр олан милләт гәһрәманларына дејирләр. Она көрә дә шәһидләр мәзары мә'бәд вә зијарәткаһ јери олур. Онлар һеч вахт халгын гәлбиндән, тарихиндән, һафизәсиндән силинмир. Өмүрлүк јашајыр. Азәрбајчан истиглал фикри вә мүасир дөвләтчилик тә'лиминин әсас ме'јары сајылан

М. Ә. Рәсулзадә məhз буну нəзəрдə тутараг демишдир: **«Минləрlə чан фəда едən hүрријјət гурбанлары јаддан фəрамуш олармы? Мүмкүнмү ки, күлли мəшригин (Шəргин) вə бəлкə дүнјанын сəадət вə hүрријјəти јолунда чан гурбан едən бу фəдаиләр јаддан чыхсын?.. hejhat! hejhat! Онлары нəинки бир тək Русија, həтта чүмлə мəшриг, чүмлə аləм јадда сахлајачагдыр».**

Истиглал мүбаризəси, азадлыг уғрунда мүбаризə чох тəəссүф ки, шəhидсиз баша кəлмир, шəhидсиз мүмкүн олмур. 20 **ЈАНВАР ШƏHИДЛƏРИ** дə белəдир. Онлар да Азəрбајчан дурдугча, јашадыгча јашајачаглар. Бу бизим сөзləримиз дејил, бу тарихин вə талејин hөкмүдүр.

* * *

Тарихдə елə анлар олур ки, өз мүстəгил милли дөвлəтини јаратмаг вə јаинки јенидən бəрпа етмək фикри, ону əməли сурəтдə həјата кечирмək əзми вə гəтијјəти бир халгын, бир нəслин нəинки дүшүнən габағчыл hиссəсинин, həмчинин бүтүн сојдашларын јашамаг гајəсинə, həјат амалына, өлүм вə ја олум мəсələсинə чевирилир. Бизим нəслин дə талејинə məhз белə бир əзəмəтли, мəшəггəтли, лакин фəхарəтли вəзифə дүшүб. Инди торпағымызда гаршысыалынмаз тəбии, нəhəнк ел күчү, потенсиалы формалашмаға башлајыр. Аталар məhз бу дөврləри нəзəрə аларағ дејибләр ки, ел күчү сел күчүнə чеврилə биләр. Лакин бу күчү рам едиб көləлик вə мүстəмləкəчилик зəнчирини дағытмаға, истиглал бајрағыны галдырмаға, јурду азад етмəјə јөнəлтмəјə башбиләнләр, милли ајдынлар, тарихи шəхсијјətләр лазымдыр. Милləтин, тарихин белə туфанлы чағында бөјүк исте'дад вə дөвлəт дүшүнчəсинə малик шəхсијјətләрə еhтијач həр шејдən артыг hисс олунур.

Ики ил бундан əввəл јанварда баш вермиш фачиəнин башлыча сəбəбləриндəн бири дə мəним гəнаəтимчə бу иди ки, биздə məhз белə шəхсијјətләр јох иди. Онларын бир гисми бөhранын билаваситə иштиракчылары, туфан баш-лананда исə башларыны көтүрүб, нечə дејəрләр, өзləри дə «гачгын» олдулар. Бир гисми исə өз гынына чəкилди, кизлəниб фүрсəт көзləди. Јанвар фачиəсини планлашдыран вə она фитва верəн Горбачов дəстəсинин тə'јинаты илə hакимијјət күрсүсүндə əјləшдиләр. Инди дејирләр ки, шəhидләр вар, гатилләр, сəбəбкарлар тапылмыр. Лакин бир шеј ајдындыр ки, төкүлəн ганлар, ахыдылан көз јашлары əбəс кетмəмишдир. Ики илдир ки, биз империјанын, зүлм вə ишкəнчə империјасының дағылмасы просесинин шаhидləриjик. Нəhəнк сələ дөнəн халг həрəкатының кəрдиши илə чох шеjлəр дəjишиб вə дəjишмəкдəдир. Бакы фачиəсинин фитвачыларының вə ичрачыларының бир гисми артыг рүсвајчылыг мəhкəмəси гаршысында дурачаглар. Онлар сонралар өлкəни бу фачиəли јола сөвг етмəјə чəhд көстəрдиләр. Дејəсəн Бакы фачиəсиндəн сонра ағызларында «гələбə» ширəси галмышды. Крјучковун, Јазовун, Лукјановун вə башгаларының мəhкəмə просесини биз hамымыз чох бөјүк интизарла көзləjирик. Лакин тəəссүф ки, həлəлик примаковлар вə бакатинләр, фачиəнин дикəр ичрачылары — əлиганлы hərбчиләр сијасəт мејданыны тəрк етмəмишләр. Јашајыб онларын да ədaлəт мəhкəмəси гаршысында дурачаглары күнүн шаhиди олачағыг, иншааллаh!

Азəрбајчан истиглал həрəкатының көркəмли хадимləриндəн Мирзəбала Мəммədзадə јазмышды: **«Бизə милли бирлијини анламыш бүтөв бир Азəрбајчан лазымдыр»; «Азəрбајчан əсрləр узуну давам едən сијаси-дөвлəти бир бирлик həјатыны дəхи јашамыш олдуғуну хатырлајырды».**

Доғрудан да Азəрбајчан əсрləр боју «сијаси-дөвлəти бир бирлик həјатыны јашамышдыр». Башга дејимлə, бизим сијаси дөвлəт гуручулуғу ән'ənələримиз, јаддашымыз вардыр. Бунунла бирликдə вə бунунла јан-јана бизим гədим ədəбијјатымыз, мадди вə мə'нəви мədəнијјətимиз мөвчуддур. Бизим талејимизи həлл едən, бизи məhв етмəјə гојмајан əсас дајагларымыз да бунлардыр.

Белə бир потенсиал гүввəси, ән'ənəси олан халг нə үчүн чыхылмаз чətинликләр вə бөhранлар ичиндə чабалајыр, həгиги, кəсə чыхыш јолуну тапмагда ачизлик көстərир. Мəнчə бунун сəбəбləри чох, көкləри дəриндир. Ən башлычасы одур ки, республикада инди мөвчуд олан сијаси дөвлəт гурулушу, вахтыны кечирмиш инзибати-амирлик системи вə мəфкурəси јенə дə əл-голумузу бағлајыб. Өлкəнин чыхылмаз бөhран вəзијјətинə саланлар ону бу вəзијјətдən хилас етмək игтидарында олачаглармы? Ахы киминсə көз көрə-көрə отурдуғу будағы кəсдијини көрən олмајыб. Үзləрчə фəрман, ганун вə гəрарлар гəбул едилə биләр, лакин онлар ишləмəјəчəк, реал нəтичə вермəјəчəк. Игтисадијјат дағылачаг, гијмəтләр hədсиз дəрəчədə артыб халгын кениш күтləсинин диланчи вəзијјətинə дүшмəсинə сəбəб олачагдыр. Нə гədəр ки, биз өз јолумузла кетмирик. М. Ə. Рəсулзадə вахтилə мүдрикчəсинə дејиб ки, **həр бир милләт үмуми бəшəри дəјəрləри нəзəрə алмагла, өз мүстəгиллик јолуну тапмағы, бу јолла кетмəји бачармалыдыр.**

Русијанын өз проблемləри, өз ән'ənələри, өз тарихи мə'нəви сəрвəтləри вардыр. Биз həр чүр ehкамдан тəмизләнмəлијик. Русија илə үмуми проблемləримиз чохдур.

Чәтинликләримизин бир гисми мүәјјән мә'нада еjнидир. Јелтсин јанварын 15-дә Санкт-Петербургда вердиjи илк бәjанатда деди ки, сон 74 илдә биз өзүмүзә елә бир дәрин гуjу газымышыг ки, инди орадан чыхмағын әзабыны чәкмәjә мәчбуруг. О, Русиjадакы индики вәзиjjәти Бөjүк Вәтән мүһарибәси дөврүндәки вәзиjjәтлә мүгаjисә етди.

Мә'лумдур ки, гуjуjа дүшәнләрдән һәр бири әввәлчә өзүнү хилас етмәjә чаһд көстәрир, чалышыр, өзкәләрлә билаваситә иши олмур. Русиjадакы индики вәзиjjәт дә буну хатырладыр. Русиja президентинин вә онун һөкумәтинин әсас мәгсәди инди Русиjаны хилас етмәкдир. Кечмиш республикалар исә jалныз бу ишә көмәкчи ролуна чәлб едиләчәкләр. Буну да баша дүшмәк вачибдир.

* * *

Нә тарихчиләр, нә дә тарихи шәхсиjjәтләр өз дөврләринин там һәгигәтләрини ахыра гәдәр деjәjибләр, ачмаjыблар. Буну сонракы гәрәзсиз, тәмәннасыз тарих елми демәлидир. Бу, 20 јанвар фачиәсинә, онун тарихинә дә аиддир.

ТӘРӘГГИ, ЈОХСА ФИТНӘ-ФӘСАД

Сон илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, бәшәри инкишафын үмуми истигамәти кениш, һәртәрәфли, һәгиги демократик чәмиjjәтә доғру тушираныб. Јашадығымыз вә артыг сона чатмагда олан XX әсрдә чәрәjан едән һадисәләрин мәғзи дә буну көстәрир.

Мараглыдыр ки, Азәрбаjчанын милли мүстәгиллиjи идеjасыны ирәли сүрәнләр бу глобал үмумбәшәри истигамәти вахтында көрмүш, бүтүн ичтимаи-сиjаси вә әмәли фәалиjjәтләриндә ону әсас көтүрмүшләр. Азәрбаjчанда илк демократик чүмһуриjjәт дә бу зәминдә jарадылмышдыр.

Лакин демократик тәфәккүр вә һәjат тәрзи заман-заман узун әсрләрин мүтләгиjjәт идарә-үсулу вә дүшүнчә тәрзи илә гаршы-гаршыjа дурмалы, өлүм-дирим мүбаризәси апармалы олмушдур. Бу вуруш инди дә давам едир.

Һәгиги демократиjанын илкин шәртләриндән бири мәтбуат азадлыгыдыр, чәмиjjәтдә фикир мүхтәлифлиjинә, ишкүзар тәнгидә саглам, гәрәзсиз мүнасибәтдир. Һәмин кеjфиjjәт дә бирдән-бирә jаранмыр Бунун үчүн тарихи тәчрүбәjә еһтиjач дуjулур, шәраит тәләб олунур. Бу бахымдан мәтбуат тарихимиздә ибрәтамиз сәһифәләр аз деjил. Бу күн анадан олмасынын 108 или тамам олан М. Ә. Рәсулзадәнин «Иршад» гәзетинин илк нөмрәләриндән бириндә дәрч олунмуш «Мөвчиби-һеjрәт» (һеjрәт доғуран сәбәб) сәрләвһәли, һәчмчә кичик мәгаләсиндә чох бөjүк проблемләрә тохунулур, «фикирләрин тоггушмасындан нифаг, фәсад» салмаг үчүн деjил, «һәгигәт», «сәадәт вә тәрәгги» jолуна чыхмаг, «милләтин тәрәггиси үчүн» истифадә етмәк зәрурәти геjд олунур.

МӨВЧИБИ-ҺЕЈРӘТ

Бу бәндимн јухарыда jаздығым үнван илә сәрләвһәләндирмәjим «Иршад» гәзетинин интишарында ешитдиjим мүхтәлиф фикирләрдән нашидир. Һәнуз (һәлә) «Иршад» гәзети аләми интиба'ә (нәшрә) гәдәм басмамыш шәһәрдә бә'зи әчаиб вә гәриб (тәәччүблү) фикирләр дөвран едирдиләр ки, куjа «Иршад» зүһур едирсә шәһәримизә нифаг, икитиәлик дүшәчәкдир. Һәмин фикир саһибләри өз сәһвләрини буна мәбниjи (әсасән) — исбат едирдиләр ки, бир jердә, бир шәһәрдә ики гәзет олурса, бир мәмләкәтдә һөкмдари-мүтләг олдуғу кими шигаг (икитиәлик) вә нифаг бируз едәчәкдир. Нә кәскф тәсәввүр, нә вәхим (ваһимәли) фикир! Гәзетәнин мүтәәддүд (чохсајлы) олмағынданмы нифаг чыхар?!.

Доғрудур, гәзетләр арасында һәр бир вахт, һәр бир заман мүбаһисә, мүчадилә, мүбаризә олур. Лакин бу бәһс, бу чидал, хәнчәр вә тапанча давасы олмајыб, мүсадимеjи-әфкар (фикир тоггушмасы), мүбаризеjи-тәсәввүрдән ибарәтдир вә бу тоггушма вә вурушма гәбиһ (чиркин) олмајыб бәлкә ән көзәл вә мүстәһсән (хошакәлән) мүбаризә тәригидир. Мүсадимеjи-әфкардан баригеjи-һәгигәт (һәгигәт шәмшәjи) чыхартмышлар! Гәзетәнин тә'дадына (сајына) сәдд гоjан әшхаслар (шәхсләр) ја көрәк гәзетәни мәнфәәтдән хали билсинләр вә jаинки jетмиш мин мүсәлман әһалиси олан бир шәһәрдә ики деjил, онларча гәзетә нәшринә һиммәт еләсинләр.

Әчәба, нә үчүн көрәк гәзет чох олдугча нифаг артсын, бәр'әкс (әксинә) олараг гәзетәләр вә рузнамәләрин чохлуғу һәсби (сәбәби) илә иттифаг, иттиһад артыб, инсаниjjәт, һагганиjjәт, мәдәниjjәт тәрәгги етмәлидир. Буна интибааты (нәшр етмәк имканы) олан милләтләрин һалы шаһидиашкардыр.

Шәһәримиздә бир гәзетә нәшр едиләркән милләтимизә «һәjат» бағышланды. «Һәjат» оландан сонра «Иршад» (доғру jол көстәрән) лазымеjи-мәдәниjjәт олдуғундан «Иршад»ын зүһуру мәтлуби-тәбии (тәбии истәнилән) олмазмы?

Фикримчә «Һәjат» илә «Иршад» сүтунларында jек дикәринә интигад (тәнгид) бәндләри jазылыр исә һәрифләр

будур нифаг әламәтләри — дејә чығырачаглар. Лакин хејр! Бу тәнгидләр һәркиз јарамаз, әдавәтәнкиз олмајыб, бәлкә һәгигәти мејдана чыхармаг үчүн бир асан јол, бир мүстәгим баш јолдур.

Еј «Һәјат»чылар! Вәли «Иршад»чы! Һәр кәсдә нә нөгсан, нә ејб вар исә, она ајна фаш един, таинки о ејбдән, о нөгсандан тәмиз олсунлар.

Милләтин еһтијачларыны, дәрдләрини нәзәри-тәнгиддән кечириб она ајна олун! Тәнгиддән әл чәкмәјиниз. Чүнки тәнгидсиз һеч бир сәнәт, һеч бир милләт тәрәгги етмәмишдир. Көстәрин ки, фикирләрин тоггушмасындан нифаг, фәсад дејил, һәгигәт, сәадәт вә тәрәгги чыхар!

М. Ә. Рәсулзадә.

«Иршад», 9 јанвар 1906.

ФӘДА ОЛ — ГӘДР КӨР!

Өз күчүнә, гүдрәтинә, гејрәтинә вә чәсарәтинә, ән вачиби, кәләчәјинә инанмајан халг мәһвә мәһкумдур. Инамсызлыг, һәр шеја вә һәр кәсә шүбһә илә јанашмаг, вәзифә вә сәрвәти идеал сајмаг милли фәлакәтә апаран јолдур. Лагејдлик, руһ дүшкүнлүјү, гәлбән һеч шеја инанмамаг, еһтијач вә горхунун әсири олмаг дәһшәтдир. Милләтин вардлығы — торпағында, мә'нәви гүдрәт мәнбәји — кечмишиндәдир. Бу ики һәјат чешмәсинин итирилмәси вә ја чәрчивәсинин даралдылмасы бу күнү вә кәләчәји әлдән вермәјә бәрабәрдир. Ики әсрә јахындыр торпағымызын чәрчивәси даралдылыр, биз ону һиссә-һиссә, бөлкә-бөлкә, гарыш-гарыш итиририк. Азәрбајчан торпағына, демәли варлығымыза көз дикәнләр, гәсд едәнләр чохалыр. Нијә? Дөрд һәрфли бу бир кәлмә суала чаваб вермәк асандырмы? Әсла јох. Ајдын олан һәгигәт будур ки, өз торпағыны горумаға һазырлашмајан, бу мүгәддәс вәзифәнин ичрасыны кәнарда ахтаран нәсил — халгын кечмиши, индиси вә кәләчәји гаршысында хәјанәтә јол вермиш кимидир. Мүстәгиллик, истиглал вә азадлыг уғрунда вурушанлар, торпағымызын һәр гарышы уғрунда, чаныны фода едән милләт гәһрәманлары тарих гаршысында имтаһан верән мүчаһидләрдир. «Киши кәрәк чамаат үчүн һәр бир шејиндән, һәтта чанындан кечсин» — гејрәт вә намус, мүдриклик вә узагкөрәнлик символумуз М. Ә. Рәсулзадә бу сөзләри јазанда чәми 24 јашы варды.

«Милләт нечә тарач олур-олсун нә ишим вар» — сәфсәфәсинә гуллуг едәнләрә, «чәмаәт өз мүчаһидләринин гәдрини билмир» — дејәнләрә чаваб верәрәк М. Ә. Рәсулзадә јазырды: «Нә вахт бир мүчаһид өзүнү фәда етди ки, чәмаәт онун гәдрини билмәди? Чәмаәтә гәдр билмәји фәдакарлыын илә кәрәк өјрәдәсән. Әвәзсиз һеч нә алынмаз. Фәда ол, гәдр көр!».

Мән бунлары она көрә нәзәрә чатдырырам ки, кечмишдән, о чүмләдән М. Ә. Рәсулзадә ирсиндән онун маһијјәтинә вармадан бизә дәрс вермәк истәјәнләрә хатырладым: инди бизә бу ирсдән күл јох, даим көзәрмәкдә олан, һеч кәсин сәндүрә билмәјәчәји милли гејрәт гығылчымы, оду кәрәкдир. Республика Телерадио ширкәти «Радикал студијасы»нын М. Ә. Рәсулзадәјә һәср етдији вә бүтөвлүкдә уғурлу олан верилишиндә бә'зиләри иддиа едирди ки, куја М. Ә. Рәсулзадәнин әсл публисист јарадычылығы 1910-чу илдән башлајыр. Куја М. Ә. Рәсулзадәнин атасы онун мүчаһид јолуну сечмәсини бәјәнирди вә с.

Инди, һөрмәтли охучулар, мән сизә 1903—1909-чу илләр әрзиндә публисистикамызын 200-дән артыг классик нүмунәсини јаратмыш бу мүтәфәккир милләт хадиминин бир јазысыны тәгдим едирәм. Охујун. Онда көрәрсиниз ки, сәриштәси олмајыб телевизија екранына чыхараг М. Ә. Рәсулзадә һаггында данышанлар нәләри јаддан чыхарырлар. Јазыдакы Гәһрәман мүәллифин өзү, Мирзә Јусиф онун оппонентидир.

МҮТАЛИӘЛӘРИМДӘН

Әлимә дүшмүш гәләми (әљазмасы — *ред.*) бир нүсхәдән бу күн тәрәггипәрвәнәмиз илә еһтијаткаран вә мазипәрәстанымыз арасында тәсадүм (чарпышма, тоггушма — *ред.*) вә мүбаризәдә олмагда олан бир мәсәләјә даир мүсадимејәфкари бурада нәгл етмәк истијорам.

Иштә о китабда охудугларым:

Мирзә Јусиф: — Балам, тамам шәһәрдә сәнин сөзүнү данышырлар. Бир мәчлис олмајыр ки, орада сәндән демәсинләр. Һеч адам тапылмаз ки, јахшылығын десин, һамы сәни пислијор. Кими дијор ки, һеҹф о кишидән ки, онун оглу бөјлә вејл чыхды. Кими дијор ки, баби олуб, кими дијор ки, сосиалист олуб. Һәрә ағзына кәләни дијор. Һеч бир нәфәр адам мәнә раст кәлмәди ки, десин: «флан кәсин оғлу әчәб оғландыр». Чаным, нијә өзүнү дилләрә салмысан? Нә үчүн ејлә оласан ки, чәмаәтин дилинә дүшәсән? Атон сакит бир адамдыр, доланачағы чәмаәтдәндир. Сән белә еләјәндән сонра атон нә еләсин, ким она әл тутар? Инди мән бир чох адам билирәм ки, сәнин ачығына атова бинөрмәтлик еди-

jorlar. Сән нечә рәва көрүрсән ки, о бу вахтында рүсвајчаһан олсун. Дејирләр куја, орада-бурада кәзиб, дијорсан ки, чәмаәт кәрәк һәггини алсын, нә билим дөвләтлиләр чәмаәтә дүшмәндирләр, беләдирләр, һеләдирләр. Ахы сәнин булар нәјинә лазым, касыб бабасан чәкил бир јана, бу зибилдә, сәнин бу ишләрдә нә ишин вар?..

Гәһрәман: — Дајы, бирчә дајан, бурачан ки, данышмысан ej... Һамысы доғрудур. Мән кәзиб, өз әгидәми, өз фикримни дејәчәјәм. Һәмин фикримни демәк үстүндә бу аз өмрүмдә аз бәлалар көрмәмишәм: ата илә арамыз дәјиб, бә'зи чәмаәт һесаб олунанларын нәзәриндән дүшмүшәм, ушколдан говулмушам, лакин бунларын һамысыны гәбул еләјиб, билдијимдән кери галмајачағам. Мән өз фикримни демәсәм, өзүмү күнаһкар биләрәм. Инсан кәрәк чәмаәт јолунда һәр бир шејдән кечсин.

Мирзә Јусиф: — Әдә, нә данышырсан? Көрүнүр ки, доғрудан да чавансан! Мән елә билирдим ки, сән чаван олсан да тәсәввүратын пиранәдир. Амма инди көрдүм ки, өзүнү һәлак етмәк истәјирсән.

Јахшы дејирсән ки, киши кәрәк чәмаәт үчүн һәр бир шејиндән кечсин.

Гәһрәман: — Һәтта чанындан да.

Мирзә Јусиф (тәәччүблү): — Чанындан да?.. Адә, чаны нә учузлашдырдын?

Гәһрәман: — Чәмаәтдән дә артыг шеј вармы?

Мирзә Јусиф: — Сәбр елә, сәбр елә, сән дејән чәмаәт һәлә бурада јохдур. Адә, һансы чәмаәтә өзүнү гурбан елијорсан? Бу Куфә мәхлугунамы? Бу өз хејри илә шәрини билмәјәнләрәми? Әзизим, сән бизим бу чәмаәти танымыјорсан, бунлар сөзә бахмазлар, сәнин сөзүн нә гәдәр һәгг, нә гәдәр дүз, доғру олса да чијниндә бүрүнч, башында әммамә, белиндә тапанча, чибиндә пул олмајынча, сәнә гулаг асмазлар. Бу үч нишанлардан биринә дара олсан һәр нә десән гулаг асарлар. Көрүрсән? Һәлә чавансан, бу мәхлугу танымыјорсан. Мән билирәм бунлар нечә таифәдир. Бешалты нәфәр сәнин кими чаванлара, ганы истиләрә нә алланырсан? О төвр јолдаш сән анчаг беш-алты нәфәр тапарсан, онларын да бәрк күндә көмәк етмәләринә чох да күман јохдур.

Гәһрәман: — Дајы, мән билән, сиз сәһвдәсиниз. Доғрусу, чәмаәтимиз чаһилдир, авамдыр, хејрини-шәрини билмијор, әммамәләрә, медаллара, тапанчалара, пула итаәт едијор, һәгг вә һәгигәтә сәбр еләмијор. Бунлар һамысы дүздүр. Һәркаһ бунлар олмајајды, һәр бир шеј јери-јериндә олајды, онда даһа бизә нә еһтијач, онда даһа нә лазым кәлијорду

ки, чәмаәти өз һәггини билмәјә, гара гүввәләрә итаәт етмәјә чағырасан.

Сизин дедикләриниздә билмәррә мәнтиг јохдур. Сиз дијорсунуз ки, «чәмаәт билмијор, билдирмә, биләндә дејәрсән». Буну бир нәфәр мүстәбидин дилиндән ешитсәјдим бир о гәдәр тәәччүб етмәздим. Чүнки, бөјлә мәнтиг илә анчаг онлар разы оларлар. Чәмаәтин зијалы, мә'рифәтли бир үзвү исә кәрәк десин ки: «Чәмаәт билмијор, билдир, демәсән билмәз». Гој әввәл дәфә сәни дөјсүнләр, вурсунлар, сөзүнү ешитмәсинләр, ејби јохдур. Ахырда биләрләр, һәгг һәр һалда гәләбә едәр. Әкәр ки, сән бир тохум әкәрсән, мүруризаман илә о тохум көјәриб сүнбүл олачаг, нәтичәсиндән исә үн вә сонра чөрәк олачаг. Тохум сәпән бир кәндчи тохум әкдији бир ани-ваһиддә о саәт дөнүб чөрәк олдуғуну истәмәјә һәгли дејил, чүнки бу тәбиәтдән харичдир.

Бундан әлавә биз мүсәлман чәмаәтинин өвзаи лап да әјлә дејил ки, сиз тәсәввүр еднијорсунуз. Сизин көрдүјүнүз, доландығыныз тачирләр, моллалар вә бә'зи әһвали-күзәрани вүс'әтлә (боллуг, рифаһ — *ред.*) кечәнләр илә олдуғундан тәбиидир ки, әтрафынызда оланлары өз мәишәтиндән разы көрүб, сијаси ишләрдә мүһафизәкар көрүрсүнүз. Чәмаәт мүчаһидләринә нисбәтән онларда әдавәт мүшаһидә гылырсыныз. Бундан да белә нәтичә чыхарырсыныз ки, азад фикирләр һәлә мүсәлман арасында јеримәз. Лакин бу әбәс фикирдир, һәркаһ, сиз әсл чәмаәт һесаб олунан фәгир-фүгәра, әмәлә вә фәһлә синфинин арасында кәзејдиниз, һәркаһ сиз мәишәтин бүтүн ағырлығыны архасында чәкәнләр арасында олсајдыныз, һәркаһ сиз онларын әзаб вә мәшәггәтләриндән хәбәрдар олсајдыныз, онда биләрдиниз ки, мүсәлман арасында ишләмәк үчүн нечә һазырланмыш јерләр вар. Мәдәнијјәт әкмәк үчүн мүсәлман чәмаәти нечә мүнбит бир топрагдыр.

Анчаг мүдәббир (тәдбирли — *ред.*) әкинчи лазымдыр ки, бу јерләри шум ејләјиб әксин. О әкинчиләр дә биз милләт чаванларыјыг. Бизә вачибдир ки, һеч бир мүманәәт вә чәтинлијә бахмајыб, вар күчүмүз илә чалышаг ки, чәмаәтимизи дүчар олдуғу фәлакәтдән хилас едәк.

Һәр саһиби-вичдан олан кимсә куши (гулаг — *ред.*) ибрәт илә гулаг асса, мәзлумларын наләсини, јетим ушагларын фәрјадыны, зүлм алтында әзилән әһалинин истимдадыны ешитмәјә билмәз! Бунлары ешитмәмәк үчүн кар олмалыдыр, көзүмүзүн өнүндә ачлыг вә фәлакәтләри көрмәмәк үчүн кор олмалыдыр, мә'нәви кар вә мә'нәви кор олмалыдыр. Һәр кәс ки, кар дејил, һәр кәс ки, кор дејил,

һәр кәсин ки, бәдәниндә кизләтдији гәлб даш парчасы дејил, дөврәмизи тутан бу дәһшәтли мәнзәрә ичиндә сакит отура билмәз. Она лазым вә вачибдир ки, өз чәмаәтинин әлиндән тутуб, она көмәк етсин...

Дајы, мәкәр гоншумуз күрчүләри, ермәниләри, јәһуди вә русları көрмүјорсунузму ки, нечә чәмаәт јолунда гурбан олурлар?..

Мирзә Јусиф: — Бах, јенә мән дејәнә кәлдин һа... Ермәниләри, күрчүләри вә гејриләрини мәнә көстәрирсән, нијә бахмыјорсан ки, онларын чәмаәти нечә өз мүчаһидләринин гәдрини билирләр. Бизимкиләр дә биләрләрми?

Гәһрәман: — Аһ... нә вахт бир мүчаһид өзүнү фәда етди ки, чәмаәт онун гәдрини билмәди? Чәмаәтә гәдр билмәји фәдакарлыгын илә кәрәк өјрәдәсән. Әвәзсиз һеч нә алынмаз. Фәда ол, гәдр көр! (Әвәт: «Фәда ол, гәдр көр!»).

. . . . . .

Мирзә Јусиф (һиддәтләнмиш): — Адә, ахы сән нә дијорсан?!...

Гәһрәман: — Дајычығым, мән чох сөз дијорам, анчаг мүхтәсәри будур ки, һамынын дирилик етмәјә ихтијары олмалыдыр.

Мирзә Јусиф: — Инан ки, ганмыјорам.

Гәһрәман: — Ән ачыг сөзләрдән биридир. Дүнја кәрәк һамы үчүн бир олсун. Бир овуч инсанларын сәадәт вә рәһатлыгы үчүн милјонларча инсанлара чәбр олунмасын.

Мирзә Јусиф: — Будурму сизин истәдијиниз? Ах, хүлјапәрәстләр! О һансы ахмагдыр ки, буна разы олсун? О һансы сарсагдыр ки, өз гуллугчусу илә бәрабәр олмағы истәсин?

Гәһрәман: — Дүздүр, дајы, дүздүр! Дүнјада елә ахмаг тапылмаз. Јер үзүндә өјлә сәфеһ јохдур. Амма онлары, о ахмаглыға о сәфаһәтә вадар едәрләр.

Онларын хошуна галса, әлбәт ки, риза вермәзләр, әлбәт ки, разы олмазлар. Амма чәмаәт јығышыб бирләшә, мүттәфиг олуб өз һәггини ганса вә бу һәгг далынча дүшсә, онда тез разы оларлар.

«Кафәр бечәһәннәм нә мирәвәд, кәшан-кәшан мибәрәнд». (Кафир чәһәннәмә кетмәз, ону чәкә-чәкә апарарлар—*ред.*).

Мәһәммәд Әмин.

«Иршад», № 51, 15 апрел 1908.

ЧҮРҮК ЗӘМИНДӘ БИРЛИК ОЛМАЗ

Мүстәгил Дөвләтләр Бирлијини — бејнәлхалг дејимлә СНГ-ни нә көзләјир?

Бу күнләрдә Вашингтонда хүсуси мәрасимлә дүнја хәритәсиндән ССРИ адыны рәсмән поздулар. Лакин онун јеринә МДБ јазмадылар. Чүнки дүнјада белә бир дөвләт јохдур. Әввәлләр үч Прибалтика республикасының мүстәгиллијини танымыш АБШ вә дикәр дүнја дөвләтләри елә бил бирдән ајылдылар, реал варлыгы көрдүләр. Тезликлә кечмиш ССРИ-јә дахил олан республикаларын дөвләт мүстәгиллијини бир-бириниң ардынча танымаға башладылар. Ахы, тарихин јаратдыгы белә бир шансы әлдән бурахмаг олмазды.

Нечә јүз илләрдир ки, планетин аз гала алтыда бирини зәбт едиб дүнјаја мејдан охујан «шәр империјасы» тәбии шәкилдә сүгут едиб парчаланды. Москва 15 мүстәгил дөвләтдән биринин — Русија республикасының пајтахтыдыр.

Инди нечә ајдыр ки, сијаси лексиконумуза јени бир шәһәрин — Белорусун пајтахты Минск шәһәринин ады дахил олуб. «Минск сазиши», «Минск көрүшү» вә с.

Көрән, Белорус пајтахты тарихә нечә дахил олачаг?

Бурада өзүлү үч славјан республикасы тәрәфиндән гојулан вә индиликдә кечмиш ССРИ әразисиндәки 11 мүстәгил дөвләти бирләшдирмәли олан МДБ јашаја вә фәалијјәт көстәрә биләчәкми? Дөвләт башчыларының сон көрүшүндән сонра Русија пајтахтында рә'ји сорушуланларын 41 фаизи бу суала мүсбәт, амма 45 фанзи мәнфи чаваб вермишдир.

Бу инамсызлыг нәдән доғур? Верилән рәсми информасијалар, рә'ј сорғулары, иштиракчыларын бәјанатлары о гәдәр зиддијјәтли, биртәрәфлидир ки, һәгиги мәнзәрәни тәсәввүр етмәк чәтинләшир. Әлбәттә, сон Минск көрүшүндә МДБ-јә дахил олан дөвләт башчылары бә'зи игтисади-сијаси вә һәрби мәсәләләрә даир разылашма әлдә етдиләр, сәнәдләр имзаладылар. Буилары гијмәтләндирмәмәк олмаз. Лакин бу көрүш көстәрди ки, МДБ үзвләри арасында бир сыра мүһүм мәсәләләрә даир фикир ајрылыглары кетдикчә күчләнир. Мәсәлә бундадыр ки, мүстәгил дөвләтләрә хас олан статусларын көзләнилмәси бә'зән нәдәнсә Русија рәһбәрлији тәрәфиндән вә она тәзјиг көстәрән һәрбчиләр тәрәфиндән нәзәрә алынмаг истәнилмир.

Мәркәз јохдур, мәркәз руһу исә јашајыр. Империја парчаланыб, ону јарадан, онун әсас дајағы олан орду тохү-

нулмамыш галыр. Сон мә'лумата көрә, өлкәдә үч милјонлуг орду вардыр. Онлардан бир милјону забитдир. Забитләрин чох бөјүк әксәријјәти исә руслардыр. Бунлар һеч бир шеј истеһсал етмирләр. Лакин чох јахшы, иштаһлы истеһлакчылардыр. Москвадакы һәрби апаратда 20 мин кенерал вә јүксәк рүтбәли забит гуллуг едир. Јазовун бу командасы, һәрби апараты тохунулмамыш галмышдыр. Јазовун јеринда ејни империја руһлу, лакин арабир күлүмсәјән вә мүлки палтар кејән авиасија маршалы Шапошников отурмушдур.

Ордуда әсаслы дәјишиклик апарылмамыш, ислаһат һәјата кечирилмәмишдир. Москвада забитләрин үмуми јығынчағыны кечирән вә аз гала МДБ-јә ултиматум вермәк истәјән онлардыр.

Бизи марагландыран Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әтинин фәалијјәтидир. Орду мәсәләсиндә Украјна вә Молдова илә бир мөвгедә дурдуг. Ја'ни әкәр МДБ адлы бир дөвләт јохса, ваһид орду да олмамалыдыр.

Минскдәки сон көрүшү онун иштиракчылары мүхтәлиф чүр гијмәтләндирмишләр. Мәсәлән, Шушкевич көрүшү бүтөвлүкдә јахшы, Кравчук дөрд минус, Назарбајев исә һәтта мәгбулдан ашағы кими гијмәтләндирмишдир.

Тәәччүб вә тәәссүф доғуран одур ки, республикамызын рәһбәрлијинин һәр бир сәфәрини тарихи, уғурлу сәфәр кими гәләмә вермәк истәјән тележурналистләр бу дәфә дә ејни јолла кетдиләр. Мүшавирәнин башга иштиракчыларының, диқәр информасија васитәләринин нә дејәчәкләрини, нә сөјләјәчәкләрини көзләмәдиләр. Мәсәлән, «215 КЛ» студијасы апарычысының суалына чаваб вериләркән Шапошниковун куја Ханкәнддән 366-чы полку бир-ики күнә чыхартмаға разылыг вердији барәдәки хәбәр, көрәсән, кими алдатмаг үчүн иди? Вә јахуд апарычынын Күрчүстан нүмајәндәси илә мүсаһибәдә *бә'зән* провакасија характерли суаллары кимә лазым иди?

Минскдәки сон көрүш һаггында нәтичәдә ону дејә биләрәм ки, разылыг әлдә едилән мәсәләләр гаршыја чыхан јени проблемләрә нисбәтән азлыг тәшкил етмишдир. Бир шеј ајдындыр ки, мүстәгил дөвләтләр өз суверенликләрини горумаг әзминдәдирләр. Јени мәркәз јаратмаг, көһнә иттифагы јени формада бәрпа етмәк тәшәббүсләри баш тутан шеј дејил.

НӘ ГӘДӘР ДӨЗМӘК ОЛАР?

Кечән ил танынмыш рус шаири, сон заманлар сәси чыхмајан вә ја һәрдән бир телеекранда көрүнән Јевкени Јевтушенко «Протерпет» (дөзмәк, гатлашмаг, давам кәтирмәк) адлы бир ше'р јазмыш вә дәрч етдирмишди. Мән бунунла әлагәдар шаирә гыса бир мәктуб јазмышдым. Ону охучулара тәгдим едирәм.

Һөрмәтли Јевкени Александрович! Сизин «Комсомольская правда»да дәрч олунмуш «Протерпет» адлы ше'ринизи диггәтлә охудум. Доғрудан да рус халгынын һүдудсуз, өлчүјә кәлмәз дөзүм феномени јашадығымыз дүнјанын ән бөјүк вә анлашылмаз сирләриндән биридир. Рус халгына вә онунла бирликдә «халглар һәбсханасы»нда дөзүм тә'лими кечмәкдә олан диқәр әсир халглара үрәји јанан бөјүк рус шаири Александр Блок сиздән әввәл јазырды ки, аллаһ Русијаны она көрә јаратмышдыр ки, дүнјанын диқәр халглары нечә јашамаг лазым кәлмәдијини бахыб, руслардан өјрәнсинләр.

Инкаредилмәз бир һәгигәтдир ки, Русијаны дүнјанын ән радикал, ағласығмаз нәзәријјәләринин сынаг мејданына чевирмәк тәшәббүскарлары мәһз радикал рус зијалылары олублар. Зоракылыг, ганунсузлуг, әдаләтсизлик фәлсәфәси вә тәчрүбәси үчүн дүнјада ән мүнбит зәминләрдән бири Русија олуб. Инди әсас мәсәлә Русијанын бу хәстәликдән нечә хилас едилмәси проблемидир. Бунун үчүн јенәми, дөзмәк тәләб олунур? Инди бир фикирләшин: әкәр сиз дөзә билмирсинизсә, бизләр — бәдбәхт вә зәлил вәзијјәтә дүшмүшләр нечә дөзсүнләр?

Әлинизин үстүндә әл јох,
Көзүнүзүн үстүндә көз јох,
Сөзүнүзүн үстүндә сөз јох,
Ајағыныз алтында көз јох.

Сиз дөзүрсүнүз, бәс биз нә едәк!

Һөрмәтли Јевкени Александрович! Азәрбајчанда халг мәсәли вар, дејәрләр: «Өзүнү јорулмуш биләндә, јолдашыны өлмүш бил». Дөзүм — зүлмдүр. Дөзмәк — чаһаннәм әзабыдыр. Кәлин сиз дә, биз дә бу бәладан хилас олмаг јолуну арајаг. Башгаларыны көләликдә сахлајан бир халгын өзү дә көлә вәзијјәтинә дүшмәлидир. Кәлин, дөзмәјәк, бәсдир.

Русијадан јенә әввәлки империја гајда-ганунларына гајытмаг сәсләри ешидилир. Бу тәблиғатын вә һәрәкатын өн чәркәсиндә дуранларын бир гисми радикал рус зијалылары, шаирләри вә империја тәрбијәси көрмүш јерли мангуртлардыр. Кәлин, сиз мәркәздә вә Русијада, бизләр исә јерләрдә бизи чаһаннәмә сүрүкләмәк истәјәнләрин мәкрли планларыны позаг. Мүгәддәс китабымыз Гур'ани-кәримдә белә бир ајә вар: «Анчаг јолуну азмыш адамлар шаирләрин ардынча кедәрләр». Буну да нәзәрдән гачырмајаг.

КИМӘ САҺИБЛИК ЕДИРИК: ДИРИЈӘ, ЈОХСА ӨЛҮЈӘ?

«Әкинчи»нин нәшрә башладығы күн — ијулун 22-си кечән илдән Азәрбајчанда милли мәтбуат күнү кими гејд едилир. 117 ил бундан әввәл торпағымыза, милли руһумуза Зәрдаби гејрәти, Зәрдаби фәдакарлығы вә Зәрдаби гәтијјәти, Зәрдаби узагкөрәнлији вә Зәрдаби мүчаһидлији гәдәм гојмушдур. Ким бу бөјүк исте'дадын нәјә гадир олдуғуну билмәк вә өјрәнмәк истәјирсә, Зәрдаби ирсинә мүрачиәт етсин. Бу, хүсусилә журналистләримизә, сијасәт вә милләт мејданында чарпышан мүчаһидләрә, мүбаризләрә лазым вә вачибдир. Јашадығымыз чох зиддијјәтли, доғру вә огрунун гарышыб демократ либасы кејдији, вәзифә вә вар-дөвләт һәрисләриниң әл-гол ачдыглары шәраитдә бизә һава-су кими көрәкдир. Әзиз охучулар, бу тарихи бир һәгигәтдир ки, биз индијә кими әсл милләт фәдаиләриниң, ағлы, елми вә исте'дады илә милли мүгәддәсләр сәвијјәсинә јүксәлән, милләт вә вәтән наминә өзүнү фәда етмәјә һазыр олан мүчаһидләри сағлығында көрүб гијмәтләндирмәји бачармамышыг. Јаланчы, көзә күл үфүрән, халгын зәлаләти һесабына јүксәлән «милләт пәһләванларына» чох үјмушуг. Сонра да пешиманчылыг кечирмишик. «Гуру тахта үстә вәфат едиб, әһли-әјалына бир шеј гоја билмәјән», јалныз өлəндән сонра һәмвәтәнләриниң јадына дүшән Зәрдабиниң тимсалы јалныз кечмишдәми галмышдыр?

Фикирләширәм: көрәсән, нә вахта кими намус вә гејрәт, дүзлүк вә һагганијјәт, елм вә билик саһиби олан дириләр сағлығында диггәтдән кәнар галачаг, минбир һијлә вә ојунла чилдләрини дәјишән, фитнә-фәсад мүһәррики усталары исә мејдан охујачаглар. Милләтин бөјүклүјү әјри илә дүзү, јаланла доғруну сечә билмәсиндәдир. Һәсән бәј Зәрдаби мәһз белә шәхсијјәт олуб.

Кәлин, мәтбуат күнү бир даһа Һәсән бәј Зәрдаби илә тәмасда олаг. Сөзү намус, идрак саһибләри Әһмәд бәј Ағајевә вә Гара бәј Гарабәјова верәк, көрәк 85 ил бундан әввәл нә дүшүнмүш, нә демишләр? Заманын коллектив јаддашы — «Иршад» гәзети буна имкан верир.

* * *

«Сағакүн мәтбуатымызын баниси, һисси-миллијјәмизин ојанмасына ән үмдә сәбәб олан, үрәфа вә данышмәндләримизин сәркәрдәси вә пишрову, милләт мүчаһиди Һәсән бәј Мәликовун дәфни-кејфијјәти Бакыда көрүнмәмиш вә ешидилмәмиш бир тәнтәнә вә шә'шәә (тәмтәраг) илә ичра олунду.

Бу вагиә гәлбә сүкунәт верән, үрәји һәсрәтлә долдуран вә истигбалымызы тә'мин етдирән ики шеји исбата јетирди. Әввәлинчи, чәмаәтимизин ојанмасыны, дүз, һәгиги хадимләринин гәдрини башлајыб билмәсини, мәтбуат аләминдә, чәмаәт ишләриндә сәдагәт вә сәфа илә ишләјәнләри лајигинчә тәгдир етмәси; икинчи, үрәфа вә данишмәндләрин күчүнү чәмаәт арасында вәг вә һејсијјәтини чәмаәтимиз нә гәдәр әвам, нә гәдәр керидә галмыш, нә гәдәр чаһил дә олсаг үрәфанын сидг вә сәдагәтини дүшүнүб дә даһа шејтанәтләрә вә вәсвәсәләрә үјујуб үрәфанын дә'вәт вә сәдасыны ешитмәјә, онлара пишров олмаға, онларла бәрабәр иш көрмәјә шүру' етмәси.

Бу һаләти срағакүн мүшаһидә едән һәр бир милләтпәрәст вә тәрәггихаһ мүсәлман Һәсән бәј мәрһумун вәфатындан нә гәдәр мә'јус вә мүкәддәр олсајды да өзүчүн бир дәрәчәјәдәк тәскинлик, кәләчәјә үмидварлыг һасил едә биләрди. Көрүнүр ки, мәрһумун вә мәрһумә нејрәви оланларын бу 40 ил мүддәтиндә сәпдији тохумлар бисәмәрә галмамышлар. Јаваш-јаваш гүлубүнnaста (гәдирбиләнләрдә — *ред.*) нәшр вә нүма едиб бәһрә веријорлар.

Мәрһумун чәназәсини тәшји' етмәк үчүн Бакыда сакин чүмлә үрәфа, данишмәндләр, Бакы мәктәбләринин чүмлә мүсәлман шакирдләри, чүмлә мүсәлман мүәллимләри Бакы әһалисиндән чәм'и үләма вә рүәса илә бәрабәр вә гејритәјфаларын үрәфа вә нүмајәндәләри һазырдырлар.

Чәназә башдан ајаға нөвбәнөв чәмијјәтләрдән тәгдим олунмуш шаллар илә, һадисәјә мүнасиб јазылар илә јазылмыш лентләр илә мүәјјән олмушду...

Намаздан сонра габагча тәртиб олунмуш гајда үзрә нагигләр нитг демәјә шүру' етдиләр.

Әһмәд бәј Ағајевин нитги

Чәмаәт! Биз бураја чәм олмушуг мәшһур вә мә'руф (танынан — *ред.*) Һәсән бәј Мәликовун чәназәсини тәшји (јола салмаға — *ред.*) етмәјә.

Бахыныз! Көз габағында нә көрүрсүнүз? Беш күн бундан әгдәм фаил (ишләјән), мухтар, һәрәкәт, һисс, фе'л саһиби олан бир затын шимди бир чансыз, һәрәкәтсиз, һеч бир ишә, һеч бир шејә габил олмајан бәдәни дуруjор. Нә олду, нә иттифаг дүшдү? Бу бәдәнә дирилик верән, бу бәдәни һәрәкәтә, һиссә, фе'лә габил едән руһ дедијимиз шеј ондан ајрылды! Пәс инсанын инсанлығы, инсанын дирили-

ји, инсанын варлығы ибарәтдир онун руһундан. Лакин руһ өзү нәдир? Бу мәсәләни нә әгил, нә елм вә нә фәнн һәлл едәмәјиб. Һәтта лисани-Аллаһ олан Гур'ани-Шәрифимиздә бу мәсәлә барәсиндә бујрулуб: «Әкәр сәндән суал олунса ки, руһ нә шеjдир, чаваб вер ки, бу бир әмрдир (ишдир) Аллаһ јанында». Фәгәт, әкәр ки, руһ өзү бизә мә'лум деjилсә, онун мәшһәри (тәзаһүрү), вүчуди-заһириси, сәмәрәләри бизә мә'лумдур. Күнүн олдуғу күнүн шүасиндән ашкар олдуғу кими, руһун да варлығы онун сәмәрәләриндән ашкардыр. Бу сәмәрәләр һансылардыр? Һаман инсаны һаләтиһejванијјәтдән хилас едиб дә инсанлыг һаләтинә jетишдирмәкдән, jә'ни елм вә фәнн, тәрәгги вә тәалијә, һәмчинси олан милләтә вә үмуминсанијјәтә хидмәт етмәкдән. Одур ки, јенә лисани-Аллаһ олан Гур'анымыз бүкүнә руһи тәбиијјә малик оланлара әсл инсан ады гоjуб, галанларыны кәләнам, jә'ни дөрдајаглы адландырыб.

Ишдә бу нөгтеји-нәзәрдән Һәсән бәj мәрһумун тәрчүмеји-һалына, өмүр вә күзәратына нәзәр едәлим, бахалым, нә дәрәчәдә о мәрһумун руһу руһи-әвалими (аләмләри) инсанијјәти сеjр етмиш вә өзүндән сонра нә әсәрләр гоjмуш.

Там 50 ил бундан әгдәм, jә'ни о вахтлар ки, Гафгаз даирәсиндә елм вә фәнн нә олдуғуна е'тина белә олунмуjорду, Һәсән бәj мәрһум, Москва шәһәринә кедиб орада Дарүлфүнунда тәһсил етмәjә бәзл һүммәт етмиш, сонра Дарүлфүнунун үлуми-риjазијjә шө'бәсини гуртарыб өз вилаjәти олан Бакыjа мүрачиәт етмиш, Бакыjа гаjыдыб да бу мәрһум нәjлә мәшғул олмуш? Jерләр гәсб етмәjә? Дөвләт газанмаға? Исми-рәсм, шөһрәт вә пул газанмаға? Хеjр! Хеjр! Мүәллимлик едиб өз һәмчинси вә гөвми олан таифәни дүчар олдуғу чаһаләтдән, зүлмәтдән хилас етмәjә! Әл'ан (бу күн) Гафгаз даирәсиндә иш көрән бир чох зиjалы, мә'рифәтли елм вә үрфан саһиби олан мүсәлманлар вар ки, бу мәрһумун шакирдләридирләр. Онлардан бә'зиләринин саггаллары ағармыш, оғул-ушаг саһиби олан зәват (шәхсләр) бу мәчлисдә һазырдырлар! Лакин мәрһум бир мүәллимликлә ичтифа етмәjиб, милләтинә даһа бөjүк бир даирәдә гуллуг етмәк ниjјәтиjлә 1875-чи илдә һаман бу Бакыда бир «Әкинчи» адында гәзетә нәшр етмәjә шүру' етмиш. Бу гәзетәнин нәшриндән мәрһумун мәгсәди нә? Өз милләтини үjудуғу чаһаләтдән, зүлмәтдән вә онларын вәхм горхулу нәтичәләриндән хәбәрдар етмәк иди! Бу кечә һаман «Әкинчи»нин әввәлимчи нөмрәләриндән мүталиә едирдим. Онларын бириндә мәрһум jазмыш: **«Ej мүсәлманлар! Кәрәк зәманә илә сазиш етмәк! Зәманәнин тәгазасына көрә иш көрмәк! Әкәр көрмәсәк, зәманә өзү-өзүнә бизсиз иш көрүб,**

фәгәт бизи әзәр, бизи дөjәр, кечәр». Бу сөзләр 1875-чи илдә jазылмыш! Мүсәлманлар бу сөзләри сәми' е'тибара (ешитмәди) алмады. 1877-чи илдә Гафгазын бир бөjүк галасы әлдән кетди. 1882-чи ил Иранын Блүчистаны инкилисләрин әлинә дүшдү; һаман илдә фирәнкләр, инкилисләр Мисирә дахил олуб Мисири тәсәррүф (ишғал) етдиләр. Jенә һаман илләрдә Тунис әлдән кетди. Хүласә, аләми-ислам өз дағылмағында давам етди!

Бахын, бу шәһәрин өзүндә бизим һалымыза: гejриләр тәрәгги вә тәали, сәрвәт вә рәфаһиjjәт фикриндә олдуглары заман, биз бир-биримизин чанына, малына, ирзи-намусуна дүшүб, бир-биримизи дағытмагдаjыз!

Һәсән бәjин сөзүнә бахмамаг аздыр! Һәсән бәj бизә һагг сөз дедикдә ачығымыз тутуб, ағзына белә дөjүрдүк! Он әввәлинчи тән'ә вә сәрзәниш (данлаг) ки, она едирдик онун касыблығы, онун бичизлиjи иди. Ағзыны ачыб данышдыгда биз она дejирдик: кәс сәсүвү! Данышма! Сән касыбсан! Сән фәгирсән! Jә'ни биз она тән'ә едирдик ки, вахтыны пул газанмаға сәрф етмәк әвәзинә, бизә, биз милләтә гуллуг етмәjә сәрф едирди! Лакин бу мүчаһид, бу милләтпәрәст бизим һеч бир чөврн-чәфамыздан кери дурмаjыб өз тутдуғу jолунда гәрибә бир сәбат илә давам едиб милләти аjылтмаг иши илә, таифәсинә хидмәт етмәк үчүн әлиндән кәлән чүмлә-сә'jи бәзл (әсиркәмәдән) едирди. Әл'ан Бакыда 11 рус-мүсәлман мәктәби вар! Бу мәктәбләр чүмләси о бичарәнин сә'jләринин, зәһмәтләринин нәтичәсиндир!

Шимди бу гәдәр бөjүк, бу гәдәр бир али шәхсин тәшjиһә кәлиб дә, биз она нә дejәк! Нә нөв онунла вида едәк? Әгидәмчә биз көрәк о руһи-пака хитаб едиб дә дejәк! «Ej али руһ! Шимди сән кедирсән ата-бабаларымызын, әчдадымызын һүзуруна! Онлара биздән салам jетириб дә бизим бу шикаjәтимизи де: Ej әчдад, ej бабалар! Бизә нә күн гоjдунуз?! Бизә нә нөв ирс гоjдунуз, кетдиниз?! Станларымыз (мәмләкәтимиз) хәрабә, вилаjәтләримиз виранә! Чүмлә милләтләр арасында сәрникүн, хар, зәлил, мәгһур (гәһр олмуш), мәзлум, әһвалымыз позғун! Күнү-күндән тәнәззүл едиб, күнү-күндән пуч вә заj олмагдаjыз! Әл'ан ишимиз, сәнәтимиз оғурлуг, гулдурлуг, бир-биримизин чанына, малына, ирзи-намусуна гәсд етмәк имиш! Ej каш нә биз олаjдыг, нә бөjлә ирс».

Шимди үзүмү чаван мәктәб ушагларына тутуб да дијорам: «Иштә Һәсән бәjин бу биһөрмәт, биһисс, натәван галмыш бәдәни сизә ибрәт олсүн! Дүнjадан чүмләмиз бөjләчә кедәчәjиз! Һеч бир шеjи апармаjачаjыз! Биздән галан фәгәт о инсанлыг, о өз милләтимиз, өз таифәмизә вә үмумин-

499—15

саниjjәтә гуллуг вә хидмәт галачаг ки, әл'ан Һәсән бәjин руһуну бу гәдәр әзиз вә мөһтәрәм едиjор.

Һәсән бәjи өзүнүзә нүмунә един вә әләддәвам о устады — биһәмтанын (мисилсизин) руһуна рәһмәт охуjун!»

Гара бәj Гарабәjовун нитги

Ағалар! Бакы шәһәринин аз гәдәрли мүәллимләр әһли-маарифи мәним өһдәмә һәвалә етмишләр ки, бу мәрһумун тәрчүмеji-һалыны бәjан едәм. Һәсән бәj кими бир мүчаһидин тәрчүмеji-һалыны бәjан етмәк, онун мүнәггиди олмаг нәһajәтдә чәтин бир әмрдир. О да бу заманда...

— Һәсән бәj бир зат иди ки, ону jахындан таныjанлар билир ки, һеч бир заман өз шәхси ишинин фикриндә олмамышдыр.

Бу мәрһум өлдүjү күнә кими белә милләт вә чәмаәт фикриндә олмушду. Мүсәлманларын арасында олан һәр бир әсас мәдәниjjәтә бу зат әләмдари-әввәлинчи, jә ки, әввәлинчи мүәссис олмушду. Көтүрәк, нәшри-мааријә ишини: Һәсән бәj мүәллимләрдә әввәлинчи Авропача тәһсил икмал етмиш бир мүәллим иди ки, өзүнүн мә'рифәтли шакирдләрини сајмагла гуртармаз. Чәмаәт мә'рифәти jолунда ондан мүчаһидә фикрини әввәлинчи дәфә верән вә ону фә'ләл көрән Һәсән бәj олду. Һәсән бәjин әли илә бина олунан мәктәбләр инди чох шәһәрләрдә вә кәндләрдә дурур. Көтүрүн, гәзет ишини. Һәсән бәj 35 ил бундан әгдәм «Әкинчи» адында бир гәзет чыхарырды. Бу гәзетәни мәзкур өзүнүн аз мајасы илә алдығы мүәллимлик мәвачиби илә нәшр едиjорду. Һаман о гәзетәнин нөмрәсини будур о ләвһәдә дири олан «Иршад» идарәси jадикарлыг рәсми илә көтүрмүшдүр.

Бу ишин дә әсас вә бинасы бүтүн-бүтүнә она мүтәәллигдир. Бу күн арамызда олан драма һеj'әтләри дә бу затын һиммәти сајәсиндә әмәлә кәлмишдир.

Һәсән бәj әввәлинчи дәфә олараг 35 ил бундан габаг Бакыда һәвәскарлар jығыб театро оjунлары вермишди. Һәсән бәj бичиз (касыб) мүтәәллимләрә көмәк етмәк үчүн әввәлинчи шәхсдир ки, ианә һеj'әтләри тәшкилинә чалышмыш ки, о сә'jин нәтичәси олараг инди бизим Бакы шәһәриндә белә нечә-нечә чәмиjjәти-хejриjjәләр вардыр.

Мүсәлман чәмаәти ишинин һәр тәрәфинә бахарса, биз Һәсән бәjи орада зәһмәт чәкән көрүjоруз. Һәсән бәj үнас маарифинә чиддиjjәти илә хидмәт етмишдир.

Иштә, Николаjевск күчәдә о дәрәчә бир чәлал илә дуран үнас мәктәби һаман бу мәрһумун мәһсулу-фикридир

ки, Һачы Зејналабдин Тағыjевин пулу илә бина едилмишди. Һәсән бәj Бакы думасында чох зәһмәтләр чәкмишдир. 30 ил тамам думада гласны олуб. Бир мүддәт фөвгәл'адә илә өз доғру сөзүнү демишдир. Һәр бир шәһәр әмлакына хәjанәт едәнләрин сөзүнү үзләринә демиш вә бу чәһәтдән өзүнә бир чох дүшмәнләр газанмышдыр. Һәсән бәj тәк бирчә гласны иди ки, һамы мүсәлман гласныларынын jеринә шикаjәт етмәjәрәк ишләjир, фәгәт дөврәсиндә олан гласны адыны дашыjанлардан буну рича едиjорду ки, ишләриндә доғрулуг вә һәгигәт илә әлагә етсинләр. Хүласә, Һәсән бәj чәмаәт ишинин һәр бир тәрәфиндә, сәмими бир сурәтдә ишләjәрәк өзүнүн хүсуси мәнафеjини билмәррә фәрамуш етмишди. Һәсән бәjин Бакыда гәзетә чыхардығы заманлар өjлә бир вахт иди ки, онда jерин сажыныны үч гәпиjә алмаг мүмкүн иди. Нефт jерләри, демәк олар ки, мүфтә пајланырды. Һәсән бәj истәсәjди инди Бакынын капиталистләриндән ола биләрди. Лакин о буну еләмәди. Дүнjа малына көз дикмәди. Анчаг чәмаәт дәрдинә галды. Ахырда да гуру тахта үстә вәфат едиб, өз әһли-әjалына һеч бир шеj гоjмады. Онун «нөгсаны» бу иди. Амма бизләр үчүн, онун шакирдләри вә мәсләкини тә'гиб едәнләр үчүн бу бөjүк бир фәхр вә мүбаһатыдыр! Биз Аллаһа һеч бир шәква (шикаjәт) етмиjоруг ки, о бизим гоча әдибимизи әлимиздән алды. Чүнки онун вахты чатмыш иди. Бизи онун фәгирлик ичиндә вәфат етмәси дә мүкәддәр етмиjор. Бизи мүкәддәр едән о һал вә о заддыр ки, бу Һәсән бәjин нахошлуғу чәһәтинә чәмаәт ишинин сәһнәсиндән дүшдүjү заманда, бизим хатирәмиздән чыхмышды. Һеч биримиз онун көрүшүнә белә кетмәмишдик. Һәмчинин бизим шәһәримизин нүмајәндәләри дә ону сајмырдылар. Бу гызыл вә дөвләт адамлары онун һәр бир һагг сөзүнүн мүгабилиндә диjордулар ки, сән данышма — пулун jохдур! Сән данышма — касыбсан!

Ағалар, һәр кәсә ки, һагг вә һәгигәт хош кәлмиjорду, онлар Һәсән бәjи сыхырдылар. Һәтта сечки вахтында гутусуну оғурламаг дәрәчәсинә кәлиjордулар. Бу шәһәрин фәсат вә чинаjәтләринин мүһәррикләри олан шәһәр нүмајәндәләри тәбии ки, Һәсән бәjи хошламырдылар. Биз үрәфа мүсәлманлар мүбаһат едиjоруз ки, сән, Һәсән бәj, өзүнә белә достлар сахламадын. Биз фәхр едириз ки, сәнин дүшмәнләрин бу кими адамлар олду! Биз анчаг бундан утаныры ки, бу адамын чәназәси үстүндә мәчбур олуруг ки, онун нә дәрәчәдә һүммәтли бир зат олдуғуну чәмаәтимизә билдирәк. Чүнки чәмаәтимиз һәлә чох чаһилдир ки, буну өзләри өзү-өзүнә билсинләр. Биз илә бәрабәр бир аз бун-

дан ирәли күрчү гоншуларымыз өз шөһрәтли шаирләри кнјаз Чавчавадзени дәфн етдиләр.

Онларын һөрмәтләри нә дәрәчәдә бөјүк иди! Нә дәрәчәдә онларын һисси-миллијјәләри өз шаирләринә нисбәтән бөјүкдүр.

Биз мүсәлманлар Чавчавадзенин етдији хидмәтләрини билә билмәјәрәк күрчү милләтинин о дәрәчәдә гәмә алудә олдугларыны көрүб, бу затын јадикарыны сахламағы көрдүк. Бизим бу габағымызда јатан мәрһум һәсән бәјин көрдүјү ишләр мүсәлманлардан өтрү Чавчавадзенин күрчүләрдән өтрү көрдүјү ишләрдән аз дејилдир. Јох, һәсән бәј! Сиз инди бир гүввәсинниз ки, әл чатмајанларын әлиндә олуб, онлар сәни бизә гајтармазларса да, милләтимизин чаванлары сәнә лазым олан гәдр вә гијмәти верәрләр. Сән јохсан да, сәнин ишләрин пајидардыр! Сәнин о ишләрин һәмишә сәни јадда сахлатдырачагдыр.

Мөһтәрәм һәсән бәј! Сәнин мәматын, һәјатын кими бизә дејир ки, өзүнүзү јадыныздан чыхардын, кедин чәмаәтинизи ишыгландырмаға, өз пејғәмбәримизин бөјүк вәсијјәтләрини әмәлә кәтирин ки, исламын игтидар әзәмәтиндән ибарәтдир.

Биз сәнин гулағымыза охудуғун нәф'ләри дәркуш едиб, сән һазырладығын јол илә кедәчәјик!

Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин! — АМИН!

«Иршад» газети, № 122, 2 декабр 1907-чи ил.

КЕЧМИШДӘН СӘҺИФӘЛӘР:
ОХУЈУН КӘРӘЈИНИЗ ОЛАР

МИЛЛИ ГЕЈРӘТ ВӘ МИЛЛИ ТӘРӘГГИ ДИЈАРЫ — ШӘКИ

Узун әсрләр боју Шәки зијалылары, дијарын ишкүзар адамлары вә сәнәткарлары, хүсусилә онларын узагкөрән ајдынлары һәмишә милли инкишаф вә тәрәггинин өн чәбһәсиндә олмушлар. Онларын дүшүнчә вә тәфәккүр тәрзи милли-чоғрафи мәканла мәһдудлашмамышдыр. Умуми милли вә бәшәри инсаны кејфијјәтләрә рәғбәт, елм вә маариф сонсуз мәһәббәт, чаһаләт вә фанатизмә нифрәт, јенилијә дајаг олмаг вә саир бу кими замансыз дәјәрләрә сәдагәт Шәкинин әсл зијалыларына хас олан әламәтләр олуб. Милли мәтбуатымызда Шәкидән көндәрилән вә дәрч олунан јазылар үзәриндә апарылан тәдгигат белә мүлаһизә сөјләмәјә әсас верир. Ачыг вә кизли имзаларла — тәхәллүсләрлә дәрч олунмуш белә јазылар исә чохдур. Мәсәлән, «Нида» тәхәллүсү илә милли мәтбуат органларында јүксәк пешәкарлыг сәвијјәсиндә чыхыш едән Мәшәди Мећди Садыговун јазылары хүсусилә диггәти чәлб едир. Онун јазыларында тохунулан мәсәләләр вә проблемләр көркәмли гәләм саһибләримизин дүшүнчәләри илә сәсләшир, умуми милли тәфәккүр тәрзинин формалашмасына әмәли јардым көстәрирди. Мүгајисә вә әјанилик үчүн бу күн үчүн дә актуал сәсләнән бир нечә нүмунәни охучулара тәгдим едирәм.

228

Мәшәди Мећди Садыгов

«Биз әски адәт вә хурафатымызы. јалан вә ријакарлығымызы өјлә мүгәддәс зәнн едирик ки, бирдәм бунлардан, бу истибдадлыгдан ајрылмајыјоруз. Игтизаји-заман вә әһвали-зәмин һәр вахт, һәр ан тәбдил олунур.

Әски истибдал јериндә бу күн һүрријјәт, әдаләт, мусават ичаб едијор. Вахт вә заманын ичабатына, тәбиәтин гануна јалныз бизми гаршы дурачағыз? Биз һеч вахт бу һөкмүн, бу тәбиәтин, бу үмумијјәтин, бу мәтанәтин гаршысында дура билмәјәчәјиз. Бу ичабат, бу тәбәддүлат бизи тәпәләјиб, јахалајыб инсан едәчәк.

Вахт вә заман нәји ичаб едијорса шуну дүшүнмәлијиз. Һүрријјәт, әдаләт, мусават олдугдан сонра һәр ишимизи буна тәтбиг етмәлијиз.

Һүрријјәт бизә доғру јолу көстәрмәклә, милләт, вәтән, мәишәт үчүн кәшфијјаты сәадәт вә истифадәни әмр едијор.

Тәрәгги вә тәкамүл үчүн әввәлчә маарифдән башламалыјыз...».

«Тәрәгги», № 11, 14 јанвар 1909.

Һәсән бәј Зәрдаби

Һәгигәт биз бир-биримиз илә хоруз-бечә кими чәмаәтин, әләлхүсус харичиләрин һүзурунда дөјүшмәмиз чох ејибдир. Бизим бәдбәхт мүсәлман таифәси гејриләрдән керидә галыб хаб-гәфләтдән ојана билмәдијинин бир бөјүк сәбәби дә будур ки, биз өз нәфсимизи өлдүрә билмәјиб гејри вачибли ишләри кәнара гојуб бир-биримиз илә тутушуб гејриләри өзүмүзә күлдүрүрүк. Бәсдир, белә мәсләкдән әл чәкәлим.

«Иршад», № 15, 18 јанвар 1906.

229

Əhməd bəj Ağajev

Hər jerdə, hər məkanda, hər kəsin ixtijary var ki, allahymyzy, dinimizi, pejғəmbərimizi, Gur'anymyzy, şəriətimizi, əxlagymyzy, adətimizi, ədəb və nəzakətlə tənгid etsin. Allahymyz, pejғəmbərimiz, şəriətimiz bu kynə tənгidlərdən vahimə etmijorlar. Vahimə edənlər gejri allahlardyr, gejri şəriətlərdir. Lakin sevjush sevmədə, təhvin etmədə, hədjan danyshmaғa heч kəsin ixtijary joxdur.

«Tərəggi», № 5, 7 janvar 1909.

M. Ə. Rəsulzadə

Siz elə bilirsiniz bu hərzə ermənilər... bərkləri janyb bizdən ətry Irana hyrrijjət almaғa kəlmishlər. Vallahi, Iran millәti sonra bilәvәkdir ki, kimdir onun dostu və kimdir onun dyshməni... Iran millətindən əmin bir vəmaət joxdur. Bu vyrə shejtanlar aralyғy pozub öz vichlərini doldurmag yvyn bunların məishətinə zəhər gatyjorlar.

«Tərəggi», № 112, 24 maj 1909.

M. Ə. Rəsulzadə

Indi əhval bəjlə bir surət almyshdyr: məshrutəpərəst hardan bashlanyb, mystəbid nərədə guртardyғy mə'lum dejildir. Hamysy biri-birinə garyshyb məshəb itmishdir. Məhəmmədəli shah hə'l olunmush, amma Məhəmmədəli shahy sahlajan gyvan-ichtimaijjə təsfijjə olunmamyshdyr. Istibdad synmysh, amma ona təravət vermәkdə olan gabyғy yzylməmishdir.

«Tərəggi», № 163, 22 ijul 1909.

M. Ə. Rəsulzadə

Shəxsi həjatdan, xyсusi xanəsindən zəvg almag istəjən bir iranly ymumishəhərdən, nəv'i Vətəndən həzz etmək istəmijor. Ishtə buny da Shərg istibdadyndan xəbər alynyz, cavabы ondadyr...

Sijasətchə istibdada, ibadətchə istibdada, məishətchə istibdada və jenə də istibdada mərhur olan bir məmləkətdə, həjati-ichtimaijjənin azad və nəfis bir surətdə oldugyny arzu etmək, garanlyg bir otagda ajnabəndlik etmәjə bənzər.

«Tərəggi», № 135, 19 ijun 1909.

Yzejir bəj Hachybəjov

«Bizim öz gydrətimizə e'tigadymyz joxdur. Vармышса да итибдир. Будур ки, инди бизим чyр'ətsizlijimiz və achizlijimizə mүbtəla olmaғymyz hər bir ish mүgabilində əl-ajaғymyzы baglajыb bizi hərəkətsiz burahyr. Chyr'ətsizlikdən bashga bir də ymumijjət e'tibarilə dikər bir fəna sifət dəxi mүshahidə olunur. Bu da achizlikdir. Balача bir mүsibət və bədbəхtlijə dүchar оланда биз өзүмүзү билмәррә итиририк. Əslinə bахсан, bu da bizim chyr'ətsizlijimizdən doғan bir sifətdir... Achizlik və chyr'ətsizlik kөstərmәkdənsə, mүbarizə edib basylmamag əfsəldir».

«Irshad», 29 dekabr 1907.

M. Ə. Rəsulzadə

«Nə gədər achy və kylynch bir istehzadyr ki, biz mүsəlman millәti өz dostumuz ilə dүshmənimizi tanymajыb millət хаинләринә өз инсаф və mүrүввәтләрини, hər bir mүgəddəs və pak shejlərini gara pula, bir əl verishinə, bir molodesə сатан вүчудлара өjlə bir vүs'ət vermishik ki, onlarын вүчуду ilə хулиган Диманскиләр (Диманскi бөjүк рус шовинистләриндән иди, mүsəlman nахәләфләри də өз этрафына чәлб етмәк истәjирди — *Ш. Һ.*) өз гара фикирләринин rəvachyna bizi alət kөstəriб, өзүмүз-өзүмүзү пуч etmәjə gabil, bichdansyz olmamyza ishарə edijor. Lakin biz chox jахшы bilirik ki, Диманскиләрин «mүsəlmanlarы» hanєылар, hansy bojny və chiби joғунлардыр».

«Təkamүl», № 12, 12 mart 1907.

Өmər Faig

... Bizdə, bizim хасиjjətimizdə өzkələrlə olan dostluғun davamy үchүn, өzүmүzүn mənfəətini, өzүmүzүn təhlүkədə oldugyny dүshүnmәmək adəti var, həm choхдан var.

Bu хасиjjət jalnyz tək-tək kishiləriн bejinləriндə jil, millətimizin ryhunda, əхлаги ichtimaimizdə kөklәshmish, mөhkəmlәshmishdir.

Dostlug хənchəri ilə jaraланmag və o jaranyn achysyny dujmamag ikidlijи (?) bizdə choхдан milli əхлаг jerini tutmushdur.

Ishtə bu jaman adət və хасиjjətimizin zərəri bu kүn elə artmysh, dostlug jolu ilə milli mənfəətimizə endiriləн балтанын achysy bu kүn elə shiddətlənmishdir ki, ar-

тыг ону дуjмамаг, анламамаг ашкар бизим габалығымызы, гуру чаһиллијимизи билдирир...

Балаларымызы дилләриндән, динләриндән, миллијјәтләриндән чеврилмәjә гоjмаjаг! Аналарымызын jадларын, сәфеһләрин аjаглары алтына дүшмәсинә мәһәл вермәjәк! Бачыларымызын бир лохма чөрәк үчүн намусларыны сатмага разы олмаjаг! Вә разы олмаjаг ки, кәләчәк нәслимиз милләтимизин бу ағыр күнләриндә ки, гансызлығымызы, һәмиjjәтсизлиjимизи, имансызлығымызы, jаланчылығымызы мүһакимә едиб бизә лә'нәт охуjарлар.

Достлуг, сәмимиjjәт гара күнләрдә бәлли олур. Бир милләтин jашамага исте'дады фәлакәтли күнләрдә анлашылыр. Бир милләтин гәләбәси һалидәки чыхышындан, тәрпәнишиндән ашкар олур. Бир милләтин, хүсусилә мәһкум бир милләтин инсанча jашаjа биләчәjи, тәрәгги едә биләчәjи, мәдәни бир үнсүр һалына кечә биләчәjи «көмәкләшмәсинин» аз вә чохлуғу илә өлчүлүр. Бир милләтин башчысы о милләтдән оланларын өз милләтини танымасы илә, өзү-өз анасы кими севмәси илә, онун шанының, намусуну, дирилиjини, мәнфәәтини, өз намусу, өз мәнфәәти кими билмәсилә олар.

Бир дин вә әгидәнин доғрулуғу она иман едәнләрин рәфтары илә, мәрһәмәти илә, инсанлығы илә гиjас едилир.

Вахтдыр ки, биздә бу һәгигәтләри ганыб jашамага лаjиг олдуғумузу, милләтимизин шәрәфини, динимизин «сәламәт»лиjини гуру сөз, ловғалыг илә jох, әмәлимизлә, көмәjимизлә көстәрәк!

«Ачыг сөз», 10 jанвар 1917.

ДӨВРАН JЕНИ, БӘЛАЛАР КӨҺНӘ ВӘ JА ДӨВЛӘТЧИЛИК ӘХЛАГЫ ҺАГГЫНДА ҮЧ-ДӨРД СӨЗ

Иjул-август аjларында Шәкини, әтраф рајонлары, кәнд вә гәсәбәләри хеjли долашдым. Jүзләрлә адамла, мүхтәлиф jаш, сәнәт вә пешә саһибләри илә көрүшүб-үрәкдолусу, ачыг-сачыг сөһбәтләр етдим. Халгын әксәриjjәтинин үрәjи долу, гәлби һәjәчанлы, кәләчәjә үмиди думанлыдыр. Елә бил чәмиjjәт үзәриндә нәзарәт итиб. Шүур реал варлыгла һесаблаша билмир. Көһнә анлаjышлар, бахышлар, һәjат вә jашаjыш стандартлары сүр'әтлә дағылыр, jениси исә һәлә гурулмур. Һараjа кедирик, талеjимизи кимләрә тапшырмышыг, jахуд бизи һара апарырлар? — суаллар долу

кими jагдырылыр. Үмид һәсрәтли, бә'зән дә мин суаллы көзләрә дик бахмага адамын чүр'әти чатмыр. Ахы чох шеjләр елә мәним өзүм үчүн дә ајдын деjил, нә чаваб верәсән, нә деjәсән? Һакимиjjәтсизлик, күтләви үмидсизлик, инамсызлыг, һәjәчан дағ сели кими чох бөjүк гүввәjә, һәм дә дағыдычы гүввәjә малик көзәкөрүнмәз вә һесаблашмалы гүввәдир.

Елм вә тәчрүбә илә исбат олунуб ки, тәбиәтдә фыртына вә туфанларын әсас сәбәби күнәш енержисинин атмосфердә геjри-бәрабәр бөлүнмәсидир. Чәмиjjәтдә исә ингилаб вә чахнашмалары, бөjүк сарсынты вә гырғынларын әсас төрәдичиси сосиал әдаләтин позулмасыдыр.

Ағсаггалларла көрүшләримдә jәгинләшдирдим ки, онлары ән чох нараһат едән мәһз сосиал әдаләтин бәргәрар олуб-олмаjачағыдыр. Шәки ипәк комбинатында әли гаjнар суда пөртәләнән фәһләләр мәнә дедиләр ки, онларын бир иш күнү әрзиндә газандыгларынын 20-чә фаизини зәһмәт һаггы кими онлара гаjтарсалар, аиләләрини минимум сәвиjjәдә доландыра биләрләр.

Кәнддә хүсусилә дәһшәтлидир. Кәндли нә газанырса, 94 фаизи әлиндән алыныр. Jүксәк һәjат стандартлары олан өлкәләрдә, мәсәлән, АБШ-да бу өдәниш фаизи 65-дир. Кечмиш ССРИ-дә исә бу, чәми 7—8 фаиз олуб. Она көрә ки, билаваситә мадди не'мәтләр истеһсал едән һәр бир әмәк адамы нечә-нечә коммунист паразити, бүрократ- истеһлакчыны jашатмалы, һарынлар ордусуну бәсләмәли иди. Колхоз сәдрләри, колхоз вә совхоз бүрократиjасы, мәним зәннимчә, өләр — амма торпағы, әмлакы әлиндән вермәз. Кәндләри көзәркән инандым ки, һәр шеj әсасән олдуғу кими галыр, фәаллыг көстәрәнләрин чоху вәзифә һәвәсләрдир.

Бунлары она көрә хатырладырам ки, һакимиjjәтә кәлмиш демократ бәjләрин ичәрисиндә, хүсусилә әjаләтдә, һәр шеjи зорла, гајда-гануну, хүсусилә сосиал әдаләти көзләмәдән һәлл етмәк мејлинин кетдикчә күчләндиjини көрүрәм. Сәриштәсизлик, идарә етмәк саһәсиндә нашылыг, ичтимаи рә'jә е'тинасызлыг, чәбһә достбазлығы, кечмиш рүшвәтхорларын, варидат саһибләринин гиjафәсини дәjишәрәк дөвләт вә сиjасәт меjданларында ат чапмасы халгын көзүндән jајынмыр.

Мүстәгил дөвләт jаратмаг, һәгиги суверенлик газанмаг нә гәдәр чәтинсә, ону горуjуб jашатмаг сосиал әдаләтин, ганун вә һүгугун үстүнлүjү зәмининдә демократик чәмиjjәт вә дөвләт бәргәрар етмәк ондан дәфәләрлә чәтиндир. Меjдан мүбаризәси вә һәтта савашы илә һакимиjjәтә кәлмәк

олар, лакин өлкә идарә етмәк олмаз. Биздә демократик дөвләтчилик мәдәнијјәти, дөвләтчилик ән'ənəси чатышмыр. Көстәрим ки, 1918—1920-чи илләрдә, јә'ни Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә бурахылмыш бә'зи чидди сәһвләр инди дә тәкрарланыр. Чүмһуријјәти јараданларын, она башчылыг едәнләрин тарихи ролуна вә зәһмәтләринә чох бөјүк гијмәт вермәклә јанашы, тарихи һәгигәтләри дә унуда билмәрик. Һәмин илләрдә бу барәдә јазанлар да вар. Мәсәлән, 1921-чи илдә Истанбулда «Азәрбајчан фачиәси» адлы китабча бурахылыб. Мүәллифи Түркијәдә Азәрбајчан сәфирлијиндә һәрби атташе олуб, ишләјиб. О, Азәрбајчан дөвләтинин сүгутунун дахили вә харичи сәбәбләрини ајдынлашдырмаға чалышыр. Дахили сијасәтдә ән бөјүк гүсуру биринчи нөвбәдә кадрларда көрүр. Мүәллиф јазыр ки, јухарыдан ашағыја гәдәр бүтүн пилләләрдә дөвләт гуллуғуна ирәли чәкиләнләр, әсасән, гоһумбазлыг, јерлибазлыг вә ән дәһшәтлиси, рүшвәт јолу илә сечилиб тә'јин едилирди. Өлкәни ганун дејил, адамлар идарә етмәјә чалышырдылар. Сосиал әдаләт принсипи һәр аддымда позулурду. Бу сәбәбдән игтисади ислаһатлар, хүсусилә торпаг реформасы көрчәкләшмирди вә с. Әлбәттә, бу иттиһамларын һәгигәтә ујғунлуг дәрәчәси јохланмалыдыр. Анчаг мүәллифин үрәк јанғысы, Азәрбајчана мәһәббәти, гәрәзсизлији шүбһә доғурмур. Ахы халгын психолокијасы, дөвләтчилик әхлагы гыса мүддәтдә дәјишмир. Онун көстәрдији милли бәлаларын варлығыны ким дана биләр? Инди јенидән мүстәгиллијә говушдуғумуз заманда, мәнчә, даһа ачыг данышмаг, бу мәрәзләрдән тәдричлә хилас олмаг бизә чох вачибдир.

ДИКТАТУРАДАН ДЕМОКРАТИЈА ЈАРАНА БИЛМӘЗ

— Ширмәммәд мүәллим, сөһбәтә мөвчуд мәтбуат нәшријјәләри барәдә гыса мә'луматла башлајаг.

— Нә дејирәм. Нәшријјә 4 тип мәтбуатдан данышыр. Јә'ни мәтбуатын 4 мүһүм консепсијасы вар: тоталитар, азад ирадә, сосиал мәс'улијјәт вә совет коммунист мәтбуаты. Тоталитар мәтбуат бу адлы режимлә бағлыдыр. Белә режимдә азад мәтбуат јохдур, орган, тәблиғат васитәси вар.

Маркс тоталитар мәтбуаты вахтилә јахшы сәчијјәләндириб: «Һөкумәт јалныз өз сәсини ешидир. О јахшы билир ки, ешитдији сәс өзүнүнкүдүр. Амма бунунла белә өзүнү алдадараг куја халгын сәсини ешитдијини сөјләјир. Вә халгдан да бу алданыша тәрәфдар чыхмағы тәләб едир. Халгын бир гисми сијаси мөвһумата, бир гисми исә сијаси

инамсызлыға гапылыр, ја да ки, дөвләт һәјатындан тамам үз дөндәрәрәк јалныз өз аләминә чәкилиб өмүр сүрән күтләјә чеврилир» (тәрчүмә сәрбәстдир — *ред.*).

Инди Гәрбдә, хүсусән Америкада дәбдә олан сосиал мәс'улијјәт нәшријјәсидир. Бу нәшријјәјә көрә, мәтбуат әввәла, халга дүзкүн, оператив информасија вермәлидир. Икинчиси, аудиторијаны әјләндирмәлидир. Үчүнчүсү, кениш реклам фәалијјәти илә мәшғул олмалыдыр. Дөрдүнчүсү исә, чәмијјәтдәки зиддијјәтләри барышыг мөчрасына јөнәлтмәлидир. Биздә вәзијјәт бу нәшријјәләрдән һеч биринә ујғун кәлмир. Чүнки тарихдә сосиализмдән капитализмә кечид тәчрүбәси јохдур.

— Биздә гәрбсајағы мәтбуат јаранырмы?

— Доғру-дүзкүн базар игтисадијјаты вар ки, буна ујғун мәтбуат да олсун? Көтүрәк елә реклам мәсәләсини. Хүсуси мүлкијјәт, азад игтисадијјат, бунун үзәриндә базар вә болуг олмајан јердә реклам нечә ола биләр? Америкада тәкчә 150 нөв миник машыны реклам олунур. Јапонијада сөһбәт рекламын өзүнүн рекламындан кедир. Јохланылмыш, тә'минат верилмиш рекламын бир дәгигәси Јапонија телевизијасына 1 милјон доллар кәлир кәтирир.

Игтисадијјат дәјишмәсә, мәтбуат да чәтин дәјишәр. Биздә игтисадијјатын 97 фаизи дөвләт мүлкијјәтиндәдирсә, сиз истәсәниз дә сосиал мәс'улијјәт нәшријјәсинә ујғун кәлән мәтбуат јарада билмәзсиниз. Игтисадијјаты өзәлләшдирмәк исә асан мәсәлә дејил. Түрк моделиндән чох сөһбәт кедир. Онларын өзүндә бир чох тәсәррүфат саһәләри һәлә дә дөвләтин әлиндә галыр. М. Тетчер Инкилтәрәдә 10—12 илә дөвләт мүлкијјәтинин јалныз 40 фаизини өзәлләшдирә билди.

Сөзүмүн чаны будур ки, әсл базар игтисадијјаты јаранмамыш мәтбуаты базара кечирмәк асан дејил. Базара кечирилмиш мәтбуат көрәк јухарыда дедијим тәләбләрә ујғун кәлсин ки, өзүнә базар јарада билсин. Инди бәлкә дә јеканә базар мәтбуат үчүндүр. Көрүрсүнүзмү о нә вәзијјәтдәдир? Алычыда имкан јох, реклам да реклам дејил.

— Бу гәдәр ашкарлыг, демократија дејирик. Нәһајәт, «сөз» азадлыға чыхыбмы?

— Кәлин белә дејәк: «сөз», «мәтбуат» дејил, инсан журналист азад ола биләр. Сөз азадлығы инсанын тәбии азадлығыдыр. Күтләви информасија васитәләри адында дејилдији кими јалныз васитәдир, силаһдыр. Ону әлиндә тутан азад олмалыдыр. «Азад ирадә» нәшријјәсинин мүәллифләри Милә, Локка көрә инсан көрдүү, ешитдији, дујдуғу, дүшүндүү кими дә данышмалыдыр.

Бу мә'нада, сөз азадлығы һәм тәбии, һәм дә ичтимаи һүгугдур. Һеч кәс дејә билмәз ки, бу фикир нијә ағлына кәлди. Мәтбуат азадлығы мәфһуму буржуа ингилабларыдөврүндән галыб. Һазырда буна журналист азадлығы дејилир.

— Биздә дөрдүнчү һакимијјәт формалашырмы?

— Кәрәк о бири 3 һакимијјәт ајрылыб формалашсын ки, дөрдүнчүдән дә сөһбәт кетсин. Демократик өлкәләрдә белә дир: дөрдүнчү һакимијјәт олан мәтбуат ганунвериҹи, ичраедичи вә мәһкәмә һакимијјәти барәдә ичтимаи рә'ји формалашдырмагла онлара фәал тә'сир едир. Дөрдүнчү һакимијјәт араны гарышдырыб чәмијјәти мәчрасындан чыхара да биләр, истәсә барышыг да јарадар. О һәр шеји көрмәји, ағылла гијмәтләндирмәји бачармалыдыр. Бу һакимијјәтин өз статусу, консепсијасы вар. Биздәки нәшрләр әсасән ја кимисә мүдафиә едир, ја да адамлары гызышдырыб араны гатыр.

Биз 170 илдән бәри Русија ичтимаи тәфәккүр системиндә тәрбијә алмышыг. Бу өлкәдә дөвләти һәмишә ганунлар дејил, адамлар идарә едиб. Русијада да, биздә дә һәмин адамлар истәсәләр мәтбуаты низама сала биләр, истәмәсәләр јох. Чүнки һәләлик ја ганунлар јохдур, ја да оланлар ишләмир. Адамлар исә әввәл олдуғу кими јенә дә өлкәни истәдикләри кими идарә едирләр. Б. Јелтсин дејир ки, «Известија» гәзетинин мүлкијјәти коллективиндир. Р. Хасбулатов исә дејир ки, јох, гәзет дөвләт мүлкијјәтидир. Көрүрсүнүз, бу, ганунун јох, адамларын ирадәсидир. Һакимијјәт бөлүнәндә, ганунлар ишләјәндә дөрдүнчү һакимијјәт дә олачаг.

— Ахы бу күн мәтбуат сәрбәст данышмаға чан атыр, адамларын үрәк сөзләрини ифадә едир.

— Мәтбуат чох шеј јаза биләр, сәһифәләрини халгын үрәјиндән кәлән сөзләрлә бәзәјәр. Лакин кәлин көрәк һәмин сөзләр керчәкликлә, чәмијјәтин инкишаф ганунлары илә нә дәрәчәдә сәсләшир? Бәјәм дүнән пис сөзләр јазылырды? Сосиализм адамлара пис нә вә'д едирди? Һеч кәс сосиал әдаләт мәсәләсини сосиалистләр кими гојмајыб. Бәс нијә белә олду? Чүнки, тарихи реаллыг, чәмијјәтин өз инкишаф јолу вар. Бундан кәнарда һеч бир хош сөз, хош күзаран јарада билмәз.

Мүһачир Куба әдиби Томас Борхе јазыр ки, Ф. Кастро сосиал әдаләт ахтарырды, өзү сосиал әдаләти тапдалајан биринчи адам олду. О, Кубаны Америка тә'сириндән азад етмәк истәјирди, өлкәни ССРИ-нин көләси еләди. Бу адам кубалылары касыблыгдан чыхармаг истәјирди, һамыны

диләнчи көкүнә салды. Журналистләр дә бә'зән чох көзәл шејләр арзулајырлар. Амма унудурлар ки, һәләлик онларын һәјата кечмә механизми јохдур. О арзуларын һәјата кечирилмәсинә сүн'и чәһд көстәрилсә учурума апарачаг. Реаллыгла һесаблашмаг лазымдыр.

— Һакимијјәтә кәлмиш демократлар чох иш көрәчәкләрини вә'д едирләр. Журналистләри дә һәвәсә кәтирән будур.

— Тарихдә һакимијјәтә кәлишин мүхтәлиф јоллары вар: динч, тәкамүл јолу илә, ингилаб, сычрајышлар јолу илә. 1917-чи илин ијунунда Советләрин биринчи гурултајына сәдрлик едән Серетели дејәндә ки, Русијаны тәкликдә вәзијјәтдән чыхара биләчәк партија јохдур. Ленин чаваб вермишди ки, белә бир партија вар. Бизим китабларда бу диалогун арды верилмирди. Мән «Известија»нын о вахткы нөмрәләри илә марагландым. Сән демә, Серетели бунун ардынча дејиб: Ленин вә болшевикләрин тимсалында Русијаја дал гапыдан елә бир диктатура дахил ола биләр ки, II Николајын диктатурасы тоја кетмәли олар. Сонрасыны јахшы билирсиниз.

Һакимијјәтә күчәдән кәлмәјин ахыры нечә олур, мә'лумдур. Һитлер дејирди ки. күчәнин саһиби кимдирсә, әввәлахыр һакимијјәтин дә саһиби о олачаг. Көчмиш системи зорла јыхмаг олар, амма зорла идарә етмәк олмаз. 1909-чу илдә М. Ә. Рәсулзадә Тәбризә кетмишди. Рус гошунлары шәһәрә кирдијиндән Сәттархан Түркијә сәфирлијиндә сығыначаг тапмышды. Мәһәммәд Әмин онунла көрүшүр. Дејир ки, сәрдари-милли, бу саат Иран гајнајыр, мәшрутә е'лан олунуб, милләт сизи көзләјир.

Сәттархан нә десә јахшыдыр? Чаваб верир ки, бизим ишимиз көһнәни јыхмаг иди. Нә гәдәр бачардыг дағытдыг. Инди тикәнләр кәлмәлидир. Өлкәни алимләр, ишбиләнләр идарә етмәлидир. Инди дә белә дир. Һакимијјәтә гуранлар кәлмәјибсә, сиз һа гурмагдан јазын. Горбачов да чох дејирди ки, әсрин сонунда һамынын ајрыча мәнзили олачаг. Бәјәм сөзлә ев тикилир?

— Белә сөһбәтләр дә кедир ки, демократијанын јолу диктатурадан кечир.

— Јаландыр. Диктатурадан демократија јарана билмәз. Франкону, Пиночети мисал чәкирләрсә унудурлар ки, Испанијада да, Чилидә дә диктатура сијаси һакимијјәтдә иди. Игтисадијјат исә азад иди. Биздә үч диктатура формасы варды: игтисадијјатда дөвләт мүлкијјәти диктатурасы, идеолокијанын, бир партијанын диктатурасы. Хүсуси мүлкијјәт олмајан јердә демократија, демократија олмајан јердә исә һүгуги дөвләт олмаз.

Мәһәммәд Әмин вахтилә дејирди ки, игтисадијјатда истибдад, ичтимаијјатда истибдад, ибадәтдә истибдад, һәр јердә истибдад. Белә јердә демократија ахтармаг гаранлыг отагда ајнабәнд чәкмәк кими бир шејдир. О ајнабәндә ишыг һарадан дүшәчәк? Сијаси, идеоложи вә игтисади диктатура галса, мәтбуат азадлығы да әввәл-ахыр боғулачаг. Истәсән дә, истәмәсән дә.

— Инди биздә мәтбуат боллуғудур. Дөвләт нәшрләри вар, сијаси һәрәкатлар вә партијалар гәзет бурахыр, бир дә мүстәгил нәшрләр чыхыр. Азад мәтбуата бунларын һансы даһа чох јахындыр?

— Биздә һәлә Гәрб типли демократија олмадығы кими, Гәрб типли азад мәтбуат да јохдур. Биздә мәтбуат боллуғу вар. Бу да она бәнзәјир ки, јазда торпаг ојананда јер нәм олур, бүтүн тохумлар көјәрир. Лакин һавалар истиләшдикчә, нәмишлик чәкилдикдә бу чүчәртиләрин бир чоху гурујур. Көкү дәринә ишләмәјәнләр јашамыр.

Биздәки нәшрләрин чоху өзү бағланачаг. Диктатура мөһкәмләнсә Октјабр ингилабындан сонра олдуғу кими, һаким даирәләрин зиддинә кедәнләр сусдурулачаг. Демократик чүмһуријјәти мәгсәд кими баша дүшәнләр дә јанылыр. О, мәгсәдә чатмаг үчүн јалныз васитәдир. Вахтилә Н. Нәриманов дејәндә ки, милли чүмһуријјәт бизим үчүн мәгсәддир, идеалдыр, Мәһәммәд Әмин әлавә едирди ки, идеал чүмһуријјәт дејил, сосиал әдаләт ола биләр. (Бу ики шәхсијјәт бир-бирини тамамлајырды). Тарихин дәрсләрини унутмаг фачиәли ола биләр.

— Тәәссүф ки, мәтбуатымызда пешәкарлар, авторитетләр аздыр...

— Бу, мүһүм шәртдир. Бәла бурасындадыр ки, журналистләр, публисистләр арасында сөзү кениш аудиторијада ешидилән, фикринә инанылан шәхсијјәтләр аздыр. Америкалылар президентләриндән чох Уолтер Липмана инанырдылар. О, 1919-чу илдән 60-чы илләрәдәк һәфтәдә 2 дәфә «Њју-Јорк тајмс»-да ичмал јазарды. Бу өлкәдә дејәрдиләр ки, президентләр кәлди-кедәрдир, Липманса һәмишә галачаг. Биздә охучу да о охучу дејил. Инди мәтбуат базарына һәр шеј чыхарылыр. Охучу ач олдуғундан әлинә кечәни јохламадан алыб охујур, һәзм едир. Һадисәләр о гәдәр сүр'әтлә чәрәјан едир ки, јазанлар да, охујанлар да мүвазинәтләрини чәтин сахлајыр. Бә'зән ичтимаи фикир идарәолунмаз һала дүшүр.

— Мәтбуатымызда сосиал мәс'улијјәт һисс олунурму?

— Онда бир мисал да чәким. Дајаначагда һамы сүрүчүнү тәләсдирир ки, тез ол, тәрпән. Јахында дүшәчәк адамлар

исә лап чох гышгырыр. Машын саз олду-олмады онун вичинә дејил. Лап узаға кедәнләр исә фикирләшир ки, бир аз кеч тәрпәнсин, ахыр ки, машын насаз олмасын. Узағы көрмәк лазымдыр. Биздә гышгыранларын чоху һакимијјәтә чан атырды. Вәзифә тутду, чығыртысы да кәсилди. Сосиал мәс'улијјәт мүтләг олмалыдыр. Хүсусән дә мәтбуатда.

Халгын тәфәккүрүнү бир аја, беш аја дәјишмәк олмаз. Мәһәммәд Әмин дејирди ки, бу өлкәни рус чиновники фәлакәтә апарыр. Чүнки евдән чыханда фикирләшмир ки, бу күн гануну нечә көзләјәчәк. Фикирләшир ки, бу күн гануну нечә позуб, кими нечә алдадачаг, нә газаначаг. Биздә дә узун илләр белә олуб. Вај о һалдан ки, јенә гануну позапоза кедәк. Һүгуги дөвләт бош сөһбәт дејил. Кәләчәјимиз дә, азад мәтбуатымыз да онунла бағлыдыр.

ГАДАҒАН ЕДИЛМИШ ЧЫХЫШ

ЕРМӘНИЛӘР ИНДИ ДӘ ТҮРКИЈӘНИ ЧАЛХАЛАМАГ ИСТӘЈИРЛӘР

Гарабағ проблеми мүстәгиллијимизин, милли варлығымызын әсас мәсәләсинә чеврилмишдир. Һијләкәр, мадди, мә'нәви вә һәрби имканлы гаты ермәни милләтчиләри Азәрбајчаны тәкләмәк, биринчи нөвбәдә онун бөјүк гоншулары Русија, Иран вә Түркијә илә арасыны вурмаг үчүн дәридән габыгдан чыхырлар. Сон вахтлар исә бејнәлхалг мигјасда Түркијә әлејһдарларыны, мүхтәлиф сепаратчы вә террорист груплары ширникдирир, онларын сыраларына сызыр, Русија, Иран, Сурија вә Ирагла түркләрин арасыны вурмаға вә белә ликлә дә Түркијәнин диггәтини јајындырмаға сә'j көстәрирләр. Рәсми түрк даирәләринин мә'луматына көрә өлкәдә сон вахтлар баш галдырмыш террорист груплары-нын тәркибиндә хејли ермәни вардыр. Бунлар гоншу өлкәләрдән Түркијә торпагларына сохулурлар. Һадисәләрин бу тәрздә чәрәјан етмәсинин гаршысыны алмаг үчүн Анкара һөкүмәти чидди һәрби вә дипломатик тәдбирләр көрүр. Бу бахымдан Түркијәнин дахили ишләр назири Исмәт Сезкинин Сурија вә Иран сәфәрләри диггәти чәлб едир. Сурија да, о чүмләдән онун ордусунун нәзарәти алтында олан Ливанда террорист базаларынын ләғв едилмәси барәдә разылыг әлдә едилиб. Бу күнләрдә Тећрандакы көрүшләр заманы да һәр ики өлкәнин террорчулуға гаршы гәти мәнфи мөвгеји е'лан едилиб. Тећран көрүшләриндә е'лан едилиб ки, һәр ики өлкә Гафгаз вә Орта Асијада һәр чүр рәгабәти

jолверилмәз һесаб едирләр. Онлар биркә әмәкдашлыг, гардаш өлкәләрин вә халгларын милли мәнафеjинә уjғун сиjасәтә үстүнлүк верәчәкләр.

Мәним фикримчә, Азәрбаjчан дипломатиjасы да бу мүһүм чәһәти нәзәрә алмалы, дашнакларын мәкирли сиjасәтинә фәал, дүшүнүлмүш һәр чүр тәсадүфи меjлләрдән узаг, реал керчәкlijә әсасланан аjдын хәтт тутмалыдыр.

JЕНӘ ДӘ ИСЛАМ ФУНДАМЕНТАЛИЗМИ ВӘ САМАН ЧӨПҮ ҺАГГЫНДА

Горбачовун, Примаковун, Jазовун, Бакатинин вә бу гәбилдән олан мә'лум команда үзвләринин Азәрбаjчанда ислам фундаментализми тәһлүкәси барәдә сәрсәм, уjдурма бәjанатлары охучуларын хатириндәдир. 1990-чы илин jанварында Бакыjа ишгалчы гошун дәстәләри һәм дә мәһз бу уjдурма «тәһлүкәнин» гаршысыны алмаг үчүн jеридилмиш ди. О вахт өлкәнин харичи ишләр назири олан Едуард Шеварднадзе бу мәсәлә барәсиндә сусурду. Дүзү, әһвалатлардам там һали олан Шеварднадзенин һадисәләрә өз мүнасибәтини ачыг билдирмәмәси бир чохлары кими мәни дә дүшүндүрүрдү. Амма фикирләширдим ки, jәгин конфликтдә олан тәрәфләр арасында о, бир нөв, битәрәф мөвге тутдуғуну нүмаjиш етдирмәк истәjир. Күрчүстан Дөвләт Шурасынын сәдри күрсүсүнә jиjәләнмиш Шеварднадзенин бу күнләрдә БМТ Баш Мәчлисинин нөвбәти сессиjасында чыхышы һәр шеjи өз jеринә гоjду. О, jүксәк бejнәлхалг трибунадан реал һәгигәти тәһриф едәрәк билдирмишдир ки, куjа Күрчүстан вә Ермәнистан Гафгазда баш галдырмыш ислам фундаментализминин төчавүзүнә мә'руз галмагдадырлар. Елә Абхазиjадакы һадисәләр дә куjа онларын иши имиш. Һәтта «Азадлыг» радиосунун рус редаксиjасы белә сентjабрын 27-дә «Загафгазиja империjадан сонра» верилишиндә Шеварднадзенин бу бәjанатындан тәәччүблә данышырды. Биз баша дүшүрүк ки, әввәлләр Күрчүстанын дахили ишләр назири, сонра узун мүддәт республика партиja тәшкилатынын рәһбәри олмуш Шеварднадзе, jенидән Тбилисиjә гаjытса да, әввәлки итаәти көрмүр, вәтәндаш мүһарибәси, сиjаси вә һәрби гаршыдурма республиканы чәтин вәзиjjәтә салыб. Биз jахын гоншуларымызын дахили ишләринә гарышмыр, онларын бу бөһрандан тезликлә чыхмаларыны арзу етмишик вә едирик. Амма тәчрүбәли дипломат Шеварднадзенин һаггында сөз ачдығымыз дүшүнүлмәмиш чыхышы тәәссүф вә тәәччүб доғурмаjа билмәз. Белә тәсәввүр jараныр ки, Горбачов командасынын фәал үзвү Шеварднадзе бу уjдурма «идеjаны» ehtijатда — «бәд күн үчүн» сахлajыбмыш. Аталар: «Сахла саманы кәләр заманы», — демишләр. Һәмин аталар «Суда боғулан саман чөпүнә әл атар» — да демишләр. Амма идарә етмәк, реал дүшүнмәк габилиjjәтини итирәнләрин уjдурма ислам фундаментализминә әл атмалары барәдә бир шеj дедикләри jохдур.

ТАРИХИМИЗИН ИБРӘТАМИЗ СӘһИФӘЛӘРИ

Сон вахтлар jашадығымыз әсрин биринчи он илликләриндә нәшр олунмуш мәтбуат органларынын адларыны көтүрмәк дәб дүшүб. Һәтта бә'зи гәзетләр нәшр тарихләрини дә онлардан башлajырлар. Нә олар, вәрәсәлик, көкә бағлылыг, ән'әнәjә сәдагәт, гәдрбилмәк jахшы кеjфиjjәтдир. Лакин галыр әсас мәсәлә — jә'ни мәзмунча, журналист сәнәткарлығы чәһәтинчә, ән вачиби исә милли гejрәт, һәjат һәгигәтинә ,истиглал мәфкурәсинә сәдагәтлә онларын jолуну давам етдирмәк мәсәлəси.

Мән бу сөзләри тарихән ики әзәмәтли дөвр кечмиш, инди исә үчүнчү дөврә гәдәм гоjмуш «Азад Азәрбаjчан» гәзетинә дә шамил етмәк истәjирәм.

Журналистикамызын «Әкинчи», «Молла Нәсрәддин», «Ачыг сөз» мәктәби кими милли истиглал мәфкурәмизин бajрагдары «Азәрбаjчан» журналистика мәктәби дә мөвчуд олмушдур. Тәәссүф ки, һәләлик бу зәнкин мә'нәви хәзинәнин гапыларыны кениш ача билмәмишик. Доғрудур, сон вахтлар «Азәрбаjчан» гәзетинә, онун 1918—1920-чи илләр фәалиjjәтинә, jазыларына мараг хejли артмышдыр. Лакин көрүләси ишләр һәлә гаршыдадыр. Зәннимчә, ән әввәл «Әкинчи» кими «Азәрбаjчан» гәзетинин дә 1918—1920-чи ил нөмрәләрини jени әлифба илә транслитерасиja едиб нәшр етмәк вахты чатыб. Гәзетин баш мүһәррирләри Y. Һачыбәjов вә Ч. Һачыбәjовун гәзетдә дәрч олунмуш jазылары топланыр, jахын заманда ишыг үзү көрә биләчәкдир. Нөвбәдә дикәр көркәмли гәләм саһибләринин, о чүмләдән, зәнкин вә ибрәтамиз ирс гоjуб кетмиш гәзетин баш мүһәррирләриндән Хәлил Ибраһимин публисистик ирсини топламаг, она jени һәjат вермәк борчу галыр. Мән «Ачыг сөз» вә «Азәрбаjчан» гәзетләринин нөмрәләрини нәзәрдән кечирәркән Х. Ибраһимин чох ибратамиз, сәнәткарлыг вә хejирлилик бахымындан бу күн дә фаjдалы ола биләчәк jазыла-

рына раст кәлмишәм. Онлардан бир нүмунәни охучулара тәгдим едирәм.

ХАЛГ ИСТӘЈИР

Азәрбајчан һәјатында елә анлар вар ки, тарих сәһифәләриндә гејд олунмаға лајигдир. Бинахассә бунлар јалныз Азәрбајчан һәјатында дејил, саир мәмләкәтләрин дә һәјатында көрүлмүш шејләрдир. Тарихи-мәшрутәјә бахылыгда адәтән ики бөјүк чәрәјан мүшаһидә едилир: 1. Һүрријјәт фикринин али синифләрдә доғуб да ашағы тәбәгәләрә јајылмасы. 2. Ашағы тәбәгәләрдә ојаныб да јухары синифдән истәнилмәси.

Бурасы да исбат олунмуш бир һәгигәтдир ки, ајыглығы ашағы тәбәгәдән башланмыш олан мәмләкәтләр даһа мәс'уд, даһа азад вә даһа мүәсир бир һәјата наил олурлар.

Хошбахтанә Азәрбајчан һәјатында дәхи бу икинчи чәрәјан бүтүн гүввәси илә мүшаһидә едилмәкдәдир. Һәјатымызда севинчлә гејд олунаҹаг чәрәјанлардан бириси дә халг арасында истиглал фикри вә истиглалы мүһафизә чарәләринин дүшүнчәләри вә чамаатымызын әскәрлик мәсәләсинә нә нәзәрлә бахмасыдыр. Гуру фәлсәфәдән исә фикримизи дәлилләр илә анлатајым.

Газах гәзасы түркләри саһиб-мәнсәб бир затын һүзуруна кәләрәк шикајәт едирләр:

— Ачлыгданмы? Баһалыгданмы?

— Хејр!

Чамаат шикајәт едир ки, Азәрбајчан гошуну аздыр. Онларын әскәрлијә јарајанларыны әскәр алмајырлар. Әскәр әвәзинә онлардан пул истәјирләр. «Әкәр биздән доғрулугла әскәр јығсалар, һәпимиз кедәриз вә дөвләтимизин гүввәси нечә гат артар. Амма, әскәр истәмирләр, бәдәл (әвәз) јығырлар» дејә мә'мурлардан шикајәт едирләр.

Икинчи бир шикајәтә:

Сураханы, Бүлбүлә, Әмирчан вә саирә кәндләрин әһалиси кәраһәтлә (нифрәтлә) кәлиб шикајәт едирләр ки, онлары әскәр алмајыблар. Тәгрибән 100 нәфәрдән 30-ну гәбул едиб, јердә галанларыны «сағ-сәламәт» олдуғу һалда бурахдылар ки, «кет, сән јарамазсан». Кәндлиләр тәәччүб едирләр, мүтәәссир галырлар ки, дөвләтимизә әскәр лазым олан бир заманда нә үчүн әхз әскәр (әскәрјығма) идарәләри белә едирләр?

Шајани диггәт гејд фәгәрәләрин (һекајәнин) ән үмдәси бунлар да дејилдир. Әсл мәтләб Бакы дүканчыларынын бир тәшәббүсүдүр.

Нечә вахт бундан әввәл Бакы дүканчылары мәгамиаидинә мүрачиәтлә бүтүн азәрбајчанлыларын әскәри низама билмәррә еһтијачы олдуғуну кәндиләр (өзләри) дәхи әскәр дүшмәдикләри һалда, низам өјрәнмәк истәдикләрини билдирмиш вә онлара мәшг вермәк үчүн мүәллим забитләр истәмишләрди. Һәрбиҹјә идарәси, әлбәттә бу хаһишә лагејд баха билмәзди. Она көрә дүканчыларын иддиасыны гәбул едиб мүәллимләр вермишдир. Бу чүмә күнүндән е'тибарән Салјан гышласында дүканчылар әскәри мәшг алмаға башламышларды. Ешитдијимизә көрә, бириичи күн мәшгә 600 адам кәлмишдир. Вә бүтүн алыш-веришчиләр һәр чүмә кәлмәјә гәрар вермишләрдир. Кәлән чүмәдән шүбһәсиз бунларын мигдары минләри тәчавүз (һәддини кечмә) едәчәкдир.

Милләтин, чамаатын бөјлә ајыглығы һөкумәт мә'мурлары үчүн о гәдәр бөјүк бир ибрәт дәрси олмалыдыр.

Ајыглыг, милли гајғыкешлик вә мүдафиеји-милличјә һиссинин чамаатын ашағы тәбәгәләриндә бу гәдәр кениш вә ачыг сурәтдә тәзаһүри-ибрази (ашкара чыхмасы) истиглалијјәт фикринин әсл демократија ичәрисиндә нә гәдәр мөһкәм јерләшмиш, көк салмыш олдуғуну көстәрмәклә бәрабәр, истиглалымызда әбәда (һәмишәлик) пајдар олачағына вә милләт тәрәфиндән һәр васитә вә вәчһлә мүдафиә вә мүһафизә едиләчәјинә әсаслы бир дәлилдир.

Шајани-тәгдир одур ки, јазыланлар чүмләсиндә чүмә күнү мәшгдә 65 јашында бир гоча илә 11 јашында бир чочуг да вармыш.

Аллаһ товфиг (көмәклик) версин!

Х. И. (Хәлил Ибраһим)

«Азәрбајчан» № 192,
1 ијун 1919.

ЗАМАНЫН СЫНАҒЫНДАН ЧЫХДЫ «МҮСАВАТ»

Адәтән, «Мүсават» партијасынын тарихини 1911-чи илин тәшрини — әввәл (октјабр) ајындан башлајырлар. Онун илк тәшкилатчылары кими Тағы Нағы оғлу, М. Ә. Рәсулзадәнин әмиси оғлу Мәммәдәли Рәсулзадә вә Аббас Казымзадәнин адлары чәкилир. Мәһз бу үчлүк «Мүсават»ын илк програмыны тәнзим едәрәк бәјаннамә илә бирликдә нәшр етмишди. Бунлар догрудур. Лакин милләтин вичданындан доған, милләти бирләшдирән, онун мә'нәви һәмрә'лијини

јарадан вә тә'мин едән, милләтин фәрдләри арасында фикирләрдә, дујғуларда, гәнаәтләрдә, вурушларда бир вәһдәт вә мүвазинәт вүчуда кәтирән «мүсаватчылыгы» чох-чох әввәлләрдә Азәрбајчанын гејрәтли вә узагкөрән милли мүчаһидләри јаратмышдылар.

«Мүсават»ын илк програмы вә бәјаннамәси ислами маһијјәтдәдир. Бурада «үммәт» (бир пејғәмбәрин дининә мәнсуб олан адамлардан ибарәт ичма) илә «милләт», «түрклүк» илә «мүсәлманлыг» бир-бири илә чулғалашмышдыр. Мәгсәд, гајә бүтүн мүстәгил мүсәлман дөвләтләринин истиглалларыны горумаг вә бүтүн мәһкум мүсәлман милләтләринин истиглала говушмаларына көмәк етмәк иди. Бу, биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә Гәрбдә христианлыг, Русијада панславизмин баш галдырмасына гаршы, бир нөв, чаваб тәдбири, мүсәлман милләтләринин истиглалына хидмәт едән дикәр фиргәләрлә ортаг фәалијјәт көстәрмәк програмы иди.

1913-чү илдә Романовлар сүлаләсинин 300 иллији мүнасибәтилә е'лан олунмуш әфви-үмуми нәтичәсиндә М. Ә. Рәсулзадә Азәрбајчана гајытдыгдан сонра «Мүсават»ын фәалијјәтинин јени дөврү башланды. Бу дөврүн бүтүн мә'на вә маһијјәти онун «Түркләшмәк, исламлашмаг вә мүасирләшмәк» шүарында өз әксини тапмышдыр. Түркләшмәк, өз көкүнә гајытмаг, өзүнү дәрк етмәк, түркүлүјүмүз вә исламлығымыз үчүн, бизи мәһв етмәк фикриндә оланлара лајигинчә чаваб вермәји бачармаг үчүн халгын бүтүн мә'нәви, мадди вә елми потенсиалыны сәфәрбәр етмәји нәзәрдә тутурду. Нәсиб бәј Јусифбәјли мәсәләни белә гојурду ки, «нә үчүн шансыз, шәрәфсиз, тарихсиз, кечмишсиз милләтләрин истиглалијјәтә һаглары олсун, нәчиб, шанлы, шәрәфли, кечмишли, истиглаллы түрк милләтинин истиглала һаггы олмасын?!».

М. Ә. Рәсулзадә һәлә илк мәгаләләриндә јазырды: «Нә сосиал-демократизм, нә демократизмин үмдә әгидәләри ислам илә мүхалиф дејил», одур ки, «биз һансы дәстәдән олурса олаг, анчаг исламијјәт үзрә олаг. Исламијјәтдән кәнара чыхсаг, фәлакәт бизи көзләјир», чүнки исламијјәт «ејнән инсанијјәтдир».

Түркләшмәји пантүркизм илә ејниләшдирмәклә нәзәрдән салмаг истәјәнләр јанылмышлар вә јанылырлар.

«Исламлашмаг»ын панисламизм вә ислам фундаментализми илә һеч бир әлагәси јохдур. Дүнјанын мүасир демократик өлкәләриндә христианлыға бахыш илә М. Ә. Рәсулзадәнин ислама бахышлары арасында бир охшајыш олдуғу гејд едилмәлидир.

Мүсаватчылар вә онун лидери М. Ә. Рәсулзадә «мүасирләшмәк» шүарыны иряли сүрүрдүләр. Ағыл, елм вә реал керчәклик зәмининдә истиглала, демократик чүмһуријјәтә вә сосиал әдаләтә чатмағын мүмкүнлүјүнү нәзәрдә тутан бу тә'лим «Мүсават»ын фәалијјәтинин чаны, бизә гојуб кетдији ән дәјәрли ирсдир.

1911-чи илин пајызында үчлүјүн јаратдығы «Мүсават» тарихән гыса бир мүддәтдә Загафгазијада ән күчлү сијаси партијаја, мүсаватчылыг исә үмуммилли һәрәката чеврилди. 1918—1920-чи илләрин мүстәгил Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти кими, индики мүстәгил Азәрбајчан Республикасы да онун мејвәсидир. 1938-чи илдә «Мүсават» сөзүнүн Азәрбајчан дилиндән зорла чыхарылдығы, бу барәдә дүшүнәнләрин вә ону дилинә кәтирәнләрин аз гала чармыха чәкилдикләри бир дөврдә М. Ә. Рәсулзадә чох бөјүк инам вә инанчла «Милли Азәрбајчан һәрәкаты» әсәрини бу сөзләрлә битирмишди: «Мүсават» бу сурәтлә милли бирлик вә милли һәмрә'лијин тәмәлини гојмуш вә милли гуртулушла онун ардынча кәләчәк милли һакимијјәт үчүн милләти полад кими монолит, һәм мә'нәви, һәм дә мадди бир вүчуд һалына кәтирәчәк ән доғру јол көстәрмишдир. Бу јол илә «Мүсават» дурмадан јүрүјәчәк, милләтлә вә мәмләкәтлә дашыдығы бөјүк милли мәфкурәнин керчәкләшмәсини бир даһа көрәчәкдир».

85 ил әввәл

ОКТЈАБРЫН 17-си

Заман дәјишир, нәсилләр бир-бирини әвәз едир, адама елә кәлир ки, јашадығы өмүр, гаршылашдығы һадисә вә проблемләр илк дәфәдир, јалныз онун пајына дүшәндир. Лакин тарихлә, мәтбу ирслә танышлыг заманы чох-чох мәтләбләрин узун мүддәтдир ки, бизи тә'гиб етдијини, дәрд вә бәлаларын хроники сәчијјә дашыдығынын шаһиди олуруг. Көрәк билək, өјрәнәк ки, мүаличәсинә дә киришәк. Һеч олмазса кәләчәк нәсилләри, һеч олмазса инкишафа мане олан милли хәстәликләрдән хилас едәк. Гаршыда парламент сечкиләри дурур. Индидән фикирләшмәк, көтүр-гој етмәк, халгын кениш тәбәгәләринин көзүнү ачыб, әсл һәгигәти вә вәзијјәти баша дүшмәсинә, јардымчы олмаг вачибдир. 85 ил бундан әввәл Дума сечкиләри дөврүндәки вәзијјәти 22 јашлы Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә көрүн нечә тәсвир едиб. Чохму шеј дәјишиб?

* * *

Бу көн октябрын 17-сидир. Тарихи-мәдәнијјәтдә бағланан мүәззәм әгдләрдән биринин, Русија ингилаби-кәбиринин биринчи фәтһ-ә'зәминин бир иллијидир.

Тамам бир ил бундан габаг һәмин октјабрын 17-синдә өлкәнин ә'саб вә дамарлары дәрәчәсиндә олан чүмлә дәмир јоллары вә телеграфлар тә'тил едиб мәмләкәти иflич һалына јетирән бир заманда хәтти-һүмајуну садир олуб мәмләкәтә сәадәт вә рәфаһәт вә'дә етди.

Бу октјабрда вә'дә верилән чох-чох иди. Һәм мәтбуат һүрријјәти, һәм данышыг, иттифаг вә ичтималәр азадлығы, һүрријјәти-дин вә вичдан, инсани ондан мән' еләмәк олмајачаг бир тағым һүрријјәтләр, чүмләси вә'д едилмишди.

Бәли, вә'д едилмишди! Јалхуз вә'дә олуб да вә'дәлијиндә галды-гөвлдән фе'лә кечмәди. Гөвлдән фе'лә кечмәди сәһилдир, тәрәггији мәкус едиб октјабрдан габагкы дөврдән бәдтәр, даһа ачраг оларағ зүлм вә тәәддиләр, рәсми чәбр вә тәәддиләр чохлашды.

Истибдад вә бүрократија тәчавүзүндән тәнкә кәлмиш чүмлә милләтләр бу фәрман сударі илә өзләринә бир үмид ишығы көрдүләрсә дә, лакин бу ишыг, бу нур тезчә дә сөнүб һүрријјәт вә әдаләт мәһтабынын үзүнү јенә чәһаләт вә истибдадын дәһшәтли булудлары тутуб һәр тәрәфдә чәфа рузикары мүтәраким[1] олуб мүгатиләләр, мүчадиләләр бир милләти о бири милләтә јағы етмәк сијасәти — шән'и[2] мејданкир олуб һүрријјәти-кәлам-һәбс вә нәфидән, һүрријјәти-мәтбуат-мәтбәәләрин гарәти вә гәзетәләрин бағланмасындан, һүрријјәти-иттифаг инсанлары дәстә илә, фиргә илә сүркүнә чәкмәдән, һүрријјәти-шәхсијјә-хәлајиги күчәдә дејил, евиндә белә рәһәт гојмамадан ибарәт олду. Тамам һүрријјәт вә имтијазлар мәвчуд олду, фәгәт мәзлумлара дејил, залимләрә, чәмаәт ганы соранлара әлверишли олду.

Нәһајәт, һәр бир гисм илә олса да, Русијада тамам бир ганлы мејдана дөнән һалда, топларын, түфәнкләрин үрәк партладычы мәһиб сәдалары алтында, һәбс вә нәфиләрин мүавинәти илә Дөвләт думасы јығылды.

Дөвләт думасы јығылды, лакин һөкумәт чох чалышды, чох сә'j еләди ки, бу Думаја чәм оланлар истибдад тәрәфдарларындан, көһнә идарә достларындан олсун. Лакин тарихин 2-чи сәһифәсини чевирмиш олан Русија чәмаәти һөкумәтин бу һиjләсинә бачардыгча сәдд гојуб, Дума әзаларынын чохусу һүрријјәтпәрәст олдулар.

[1] Мүтәраким — үст-үстә галанмыш.

[2] Шән'и — биабырчы иш, ejбли иш.

Иш бөjлә олдугда һөкумәт өзүнү алданмыш көрүб — сиз ингилабчысыныз, мәмләкәти ислаһ етмәjә мүстәид дејилсиниз — дејә Думаны дағытды.

Думаны дағытдылар вә «кединиз 7 ајдан сонра тәзәдән чағырачағыз» — дејә вәкилләри евләринә говдулар вә тәк бу говмагла кифајәт етмәjиб вәкилләрин «шиддәтли ингилабчы»ларыны да кимини нәфj, кимини һәбс етмәjә башладылар.

Инди һөкумәт jени бир Дума ичтимаинә һазырлашыр. Һәркаһ бу дәфә дә Дума «ингилабчы» олса, онда һөкумәт нә тәдбир төкәчәкдир, өзү билир... Әлбәттә ки, чәмаәт дә өз һүгугуну jахшыча таныjор.

Чәмаәт дә өз һүгугуну jахшыча таныjор! Һәр кәс өз һүгугуну jахшыча билсә дә биз мүсәлманлар өз һүгугумузу һеч jаманча да олсун белә билмиjоруг.

Чүмлә милләтләр вәкил көндәрәндә, о вәкилин нә әгидәдә, нә jолда ишләдикләрини билиб сечдиләрсә биз әлли ики мин һиjлә вә төзвир гуруб өз ашнамызы, достумузу, «милләт нечә тарач олур олсун нә ишим вар» — дејиб, вәкил етмәjә чалышдыг. Үмуми адәтимизә көрә һәр кәсин пулу варса, архалы исә, голу күчлү исә ондан горхуб өз һүгугумузу бир тағым «милләтпәрәст» наминдә чибпәрәстләрә гурбан етдик. Вәкил сечәндә онун исте'дадына, бачарығына, әгидәсинә, тутдуғу мәсләкинә е'тина етмәjиб, фәгәт фланкәс охумуш адамдыр, флан аға ону тәклиф едир — дејә гојун сүрүсү кими биримиз һүркдүкдә гејриләримиз дә һаман тәрәфә гачышдыг. Дәхи Русијаны бүрүjән бу тәлатүм вә һәjәчанын һәмин бу һүгугпәрәстликдән өз гәдр вә һејсиjjәти — инсаниjjәсини өзкәләрә гурбан етмәмәк хаһишиндә олмадан нәш'әт етмәсини ганмадыг!

Ганмадыг ки, илләр узуну бизим ганымызы соран «рәисләр, ағалар» бизә рәис дејилләр, бизим һәгиги рәисимиз өзүмүзүк, чәмаәтдән бөjүк гүввә һеч бир шеj jохдур. Одур ки, бизим вәкилләримиз дә нә Думада бир иш көрдүләр, нә бизим дәрдләримизи бир дәфә олсун мөвгеjи мүзакирәjә гоjдулар вә нә дә гаjыдыб кери кәләндә бизә бир һесабат, бир мә'лумат вердиләр!!

Әлбәттә, бир тағым рүәсаләр[3] вә ағалар тәрәфиндән сечилиб кедән шәхс һаман өз интихабчыларына да һесаб вә мә'лумат верир, о чәмаәти нә таныjор, чәмаәт онун нәjинә көрәкдир. Лал вә кар олан чәмаәтин нәjиндән горхсун, нәjиндән һәзәр еләсин!

Чәмаәт, будур, jенә сечки башланыр! Әввәл билә әввәл, көрәк сә'j еләмәк ки, бу Дума кечмиш Думанын ихтијарын-

[3] Рүәсаләр — рәисләр.

да олмајыб даһа ихтијарлы, даһа имтијазлы олсун, өјлә Дума олсун ки, кәл дејәндә кәлиб, кет дејәндә кетмәсин. Бизә өјлә Дума лазымдыр ки, чүмлә кенераллар, вәзирләр вә саһиб-мәнсәбләр онун һөкмүнә табе олсунлар. Вә ораја сечилән вәкилләр бир тағым нәфспәрәстләр тәрәфиндән дејил, үмум чәмаәт тәрәфиндән дөрд үзвүлү-сечки гаијәси үзрә оларағ сечилсин!

Һәркаһ Дума бөјлә оларса, ондан Русијанын раһат вә сакит олмасына үмид бағламаг олар!

Русијаны бу фәлакәт, һәлакәт вә анархијадан гуртарачаг бир чарә варса, о да тамам ихтијарлы Дөвләт Думасыдыр.

Јашасын тамам ихтијарлы Дөвләт Думасы!

М. Ә. Рәсулзадә

«Иршад» № 245, 17 октјабр 1906.

Хејријјәчилик тарихимиздән

ШӘКИЛИ ҺАЧЫБАЛА БӘЈИН ВӘСИЈЈӘТИ

Бу јахынларда аз тәсадүф едилән мараглы бир сәнәд растыма кәлди: шәкили һөким, Киләһли мәһәлләсинин кечмиш сакини (индики Киләһли күчәси, 7 №-ли евин саһиби) Һачыбала бәј Нағыбәјовун вәсијјәти. Бу нотариал мә'нәви вәсијјәт 1916-чы ил ијунун 3-дә Пјатигорски шәһәр нотариусу тәрәфиндән, 3 нәфәр шаһидин иштиракы илә тәртиб вә рәсми сурәтдә тәсдиг едилмишдир. Сәнәддән мә'лум олур ки, Һ. Нағыбәјов һәмин вахтда Пјатигорскда Уптонун евиндә кирајә етдији мәнзилдә јашајырмыш.

Көстәрим ки, Шәкинин танынмыш Нағыбәјовлар нәсліндән олан Һачыбала бәј 1870-чи илдә анадан олмуш, рус-мүсәлман мәктәбиндә охумуш, тибби тәһсил алмышды. О, Гафгазын мүхтәлиф шәһәрләриндә, бир мүддәт исә Иранда ишләмишди. Онун Русија, Иран вә бир сыра харичи банкларда хејли пулу, һәмчинин мүлкләри вар иди. 46 јашлы Һачыбала бәј јәгин ки, хәстәлијинә көрә Пјатигорскијә мүаличәјә кетмишди. О, 1922-чи илдә Бакыда вәфат етмишдир.

Мән Һачыбала бәјин 1903-чү илдә «Шәрги-рус» гәзетинин нашири вә редактору М. А. Шаһтахтлыја көндәрдији вә гәзетдә дәрч олунмуш мәктубу илә кечән ил «Шәки фәһләләси»нин охучуларыны таныш етмишдим. «Шәрги-рус» вә онун редакторунун мүтәрәгги мөвгејини үрәкдән мүдафиә вә тәгдир едән Һачыбала бәј гејрәтли, узагкөрән зијалы

кими јадымда галмышдыр. Одур ки, онун вәсијјәти дә дигәтими чәлб етди.

Вәсијјәтин, һәм дә һүгуги органлар тәрәфиндән рәсмиләшдирилән нотариал мә'нәви вәсијјәтләрин гајәси әсасән мә'лумдур. Бу, биринчи нөвбәдә, капитал, пул вә әмлакын варисләр арасында бөлүшдүрүлмәси мәсәләси илә бағлы олур. Лакин бә'зән илк бахышда гуру рәсмијјәтчилик характери дашыјан сәнәддә дә онун саһибинин дүнјакөрүшү, әхлагы, халга вә Вәтәнә, һәмјерлиләринә вә кәләчәк нәслә мүнасибәти дә бу вә ја башга шәкилдә өз әксини тапыр. Сөһбәт кедән вәсијјәтдә дә биз бу хүсусијјәти көрүрүк. Мәсәлән, Һачыбала бәј доғма анасы Сәлтәнәт ханыма өмүрлүк һәр ај 60 манат, гоһуму Абдурраһман Ағаја вә онун ики оғлунун һәр биринә бирдәфәлик 5 мин манат вәсаит ајырмышды. (Бу индики вечсиз кағыз пул дејилди, гызыла бәрабәр Николај пулу иди, мәһз буна көрә дејәрдиләр ки, пулун олду јүз, дүш ичиндә үз — *Ш. Һ.*) Диқәр аилә үзвләринә вә гоһум-гардашлара да мүвафиг мәбләғләр вәсијјәт едилмишди. Бунлар тәбиидир. Мараглы чәһәт онун хејријјә мәгсәди дашыјан сәһәјә даир вәсијјәтиндәки сәрәнчамлардыр. Мәсәлән: Һачыбала бәј «Киләһли» мәсчидинә 3 мин манат, мәһәллә гәбристанлығынын абадлашдырылмасы, јолунун тә'мири, мүһафизәси, һәмчинин Һачынағы булағынын сахланмасына 6 мин манат вәсаит ајырмышды.

Мааријф вә мәдәнијјәтин, милли тәрәггинин фәдаиләриндән олан Һачыбала бәј капиталынын бөјүк бир гисмини бүтүн Азәрбајчан үчүн фәалијјәт көстәрән М. Ә. Рәсулзадәнин башчылыг етдији «Ничат» хејријјә чәмијјәтинә вәсијјәт едирди. Һәм дә көстәрирди ки, онун вердији вәсаит ибтидаи, орта вә али мәктәбләрдә јетим вә имкансыз исте'дадлы мүсәлман балаларына тәгаүдә хәрчләнмәлидир. Өз дүнјасыны дәјишмәјә һазырлашан Вәтән өвладынын бу вәсијјәти јаздырмаг вә имза етмәк әснасында нәләр дүшүндүјү, һансы һиссләр кечирдији бу сәнәддән дә мүәјјән мә'нада ашкарланыр.

Ахтарылса Шәкидә дә јәгин ки, бу гәлбин, бу гејрәтин саһибләриндән, нечә дејәрләр, кечмиш кишиләрдән аз олмајыб. Елә мәшһур таҹир Һачы Мәммәд Садыг Әлијеви јада салаг. Шәки кимназијасы бинасыны тикмәк үчүн 100 мин манат пул вермишди. Кәлин, бу кишиләрә мин рәһмәт охујаг вә фикирләшәк.

Мәним гәнаәтимчә, бизим зәманәмиздә белә вәсијјәтләрә раст кәлмәк чәтиндир. Әввәла, она көрә ки, индики маашла вар-дөвләт саһиби олмаг мүмкүн дејил. Хүсуси мүлкијјәтдән мәһрум, һалал зәһмәтлә газанмағын мәһдуд-

луғу; ачыг ишкүзарлығын гадаған едилдији, јалныз күндәлик јашајыш еһтијачлары уғрунда чабалајан инсанларын кәләчәјә вәсиҹјәт едиләчәк нәји ола биләр? О ки галды оғру вә рүшвәтхор милјонерләрә, онларын да јазылы рәсми вәсиҹјәт гојмаға чүр'әтләри, белә һәрәкәт етмәјә гејрәтләри, кишиликләри чатмаз.

Јени әмәлә кәлән милли капиталистләрә, зәнкинләрә кәлдикдә исә, онларын әксәриҹәти пул, мүлк, сех саһибләри олсалар да, мә'нәви чәһәтдән јохсулдурлар. Чүнки милли мәдәниҹјәт вә милли гејрәт мәктәби кечмәмишләр. Јәгин ки, бу тарихи мәрһәләни дә кечмәлијик. Јахшы ки, өјрәнмәјә, ибрәт көтүрмәјә нүмунәләримиз вар.

1906: ЈЕНӘ ДӘ МҮСИБӘТМИ!?

Бу күнләрдә әтрафдан кәлән хәбәрләр өзкә иди, өзкә рәнкдә кәлиҹор. Әтрафдан кәлән гара фитнә булудлары үфүғү өртүб, һәгигәт күнәшини пәрдәләмәсинә сәбәб олуҹор. Вәтәни — мә'луфумузу[1] гара күнләрә гоҹан, аталары оғулсуз, аналары баласыз, гардашлары бачысыз, бачылары гардашсыз, арвадлары дул, бичарә аиләләри пәрәсдарсыз, абаданлыглары хараб гоҹан, көзәл, мүнбит чөлләримизи хәрабәзара дөндәрән мүфәттишләр әтраф вә әкнафда (уч-гарларда) вүгу булан һадисати-иттифагиҹјәләрдән истифадә едиб, јени сакит, раһат олмуш вәтәнимизи дүбарә бәлаји-әзимә кирифтар етмәк истәҹирләр.

Ган ичмәји адәт едән бу «шејтан» хидмәтчиләринә бу гәдәр дә төкүлән мә'сум ганлар көрүнүр ки, кифајәт етмәҹиб, көрүнүр ки, хәрабә севән бу бајгушлар вәтәни—мә'луфумузу билмәррә хак илә јексан етмәк истәҹирләр.

Фитнәчиләрин бөјлә бир нгази-фитнәјә әлләриндә үмдә дәставизләри Ирәван һадисеји-мүәссифәсидир. Лакин һәр бир зи'әгл, зиһуш бу һадисәни иттифаги бир шеј олдуғуну гәзетәләрдә верилән мә'луматдан әләни көрүр. Әкәр ки, бу барәдә бизә тәфсилдән бир хәбәр кәлмәмишдир. Лакин Бакы вә Тифлис гәзетәләринин алдыглары хәбәрләр чүмләси бир мәзмунда олуб, күллән һадисәнин иттифагән баш вермәсини тәсдиг едиҹорлар.

Ирәванда вүгу булан һадисәнин че күнәлијин кечән нөмрәләримиздә јаздыгымыздан башга бир шеј олмамасы гејри-гәзетәләрин хәбәрләриндән дә анлашылыр.

Лакин фитнәчи правокаторлар, «шејтан» хәдәмәләри бунлары мүлаһизә едирләрми? Ишин һәгигәтини ахтарырлармы? Мадам ки, иш бөјлә олду, фитнәчи дә һәгигәт ахтарды. Чәмаәтин сәадәт вә асајишини мүлаһизә етди. Онда дәхи нә мүфтинлик, нә правокаторлуг!

Әчәба, биз һәмишә правокатор, мүфтин — дејә дурујоруз. Һәр бәланын мәнбәји бунлар вә баиси бунлардыр. — дејиб бир шеј олан кими, о саат «будур мүфтин јенә ишләди» — дејиб изһари-нифрәт едијоруз. Мадам ки, белә мүфтинләрин вәтәнимиздә олмасыны билириз, мадам ки, һәр вәгт мәнбәји онлардыр — дејириз — пәс ниҹә бунун өнүнү алмаға бир чарә, бир вәсилә ахтармыјоруз?!

Һејһат! Арамызда мүфтин олан гәдәр мүшәввигләримиз јохдурму? Инсанлары вәһшилијә чағыранларын мүгабилиндә үнсә, үлфәтә, ниҹјәт вә сәламәтә, бе ибарәти-үхра[2] инсанлыға чағыранлар јохдурму?

Вахтдыр, вахтдыр ки, бәла селләринин габағы алынсын! Вахтдыр ки, һәр ики тәрәфин сүлһпәрвәр олан үнсүрләри, фитнә вә фитнәчиләрин әлеjһинә дуруб, онларын нәһс олан әфкарларынын вәслинә сәдд чәкиләр. О гәдәр ки, һәр ики милләт өз вәги' вә һеjсиҹјәтини билиб бөјлә бир вәһши әдавәтә ингираз[3] гоjсунлар! Вахтдыр ки, инсанлар өзләринин инсан олуб, гардашы инсанын үстүнә әл галхызмағын күнаһи-кәбир олмасыны билсинләр! Вахтдыр ки, Русиjанын индики, өвзаини билиб, мүттәфигән, мүттәһидән, чүмлә милләтләри бир әндазәдә бир мизанда тәһти-зүлм вә тәзјигдә сахлајан, көкү чүрүмүш истибдад һөкумәтинин әлеjһинә дуруб, наили-мәрам олаг.

Шүкүрләр олсун ки, инди һәр ики тәрәфдә сүлһпәрвәрләр чохлашыб артмагдадыр. Һәр тәрәфдә фитнәәнкизләрин сәсләри кәлән кими сүлһпәрәстләрин дә сәдалары учалыр. Шәһримиздә чыхан «Дә'вәт» гәзетәси дә, һәр ики тәрәфин ән јахшы үнсүрләри тәрәфиндән нәшр олунур, бу јолда бөјүк хидмәтләр едәчәкдир.

Биз чох инанырыз ки, Ирәван мүсәлманларынын вә ермәниләринин әфкари-һәсәнә саһиби оланлары бөјлә вә'еjиттифагиҹјәнин вәхим нәтиҹәләринә өз дә'вәт вә тәшвигләри илә сәдд чәкиб, бир дәхи һадисати-мүәссифә[4] үз вермәсинә имкан вермәзләр.

Бүкәла биз илә вә чүмлә Гафгаз балалары илә бәрабәр сәс-сәрә вериб, үрәкдән нида едәрләр ки, батсын фитнәчиләр! Јашасын сүлһчүләр!

М. Ә. Р-задә.

«Иршад», № 127, 31 мај 1906.

[1] мә'луф — әзиз.

[2] бе-ибарети-үхра — башга сөзлә.

[3] ингираз — сон.

[4] Мүәссифә — тәәссүф доғуран.

1992: БӘЛИ, ЈЕНӘ ДӘ МҮСИБӘТ!

Әзиз охучулар! Милли истиглал мүчаһиди вә фәдаиси М. Ә. Рәсулзадәнин үрәк јанғысы илә гәләмә алдығы јазы — «Јенә дә мүсибәтми!?» адланыр. Нида вә суалла мәһүрләнмиш бу сөзләрдә чох бөјүк мә'на, тарихи һәгигәт, милли фачиә вә мүсибәтләрә дүчар олан вәтән өвладларының аһ-наләси, милли сүлһ вә хиласа чағырыш, бөјүк инсанпәрвәрлик вә мүдриклик руһу һисс олунур. Бурада һәмчинин ган ичмәјә адәт едән «шејтан» хидмәтчиләринин» фитнә-фәсадлары, «әзиз вәтәни билмәррә хак илә јексан етмәк истәјән» хәрабәсевәр бајгушларын» әмәлләри тутарлы тәрздә мәһкум вә ифша олунур.

XX әср Азәрбајчан тарихинә, аз гала һәм дә фачиә вә мүсибәтләр әсри кими дахил олмагдадыр. Бу фәлакәт вә әзабларын тарихи әввәлки әсрләри әһатә етсә дә (мүстәгил дөвләт гурумунун итирилмәси, вәһид Азәрбајчанын парчаланмасы, харичи истила, дахили чәкишмәләр вә с.), Азәрбајчан торпағы заман-заман ичтимаи-сијаси туфанла гаршылашса да вәзијјәтимиз һеч вахт јашадығымыз XX әсрин онилликләриндә олдуғу гәдәр мәшәггәтли, фачиәли, хәталы олмамышдыр. Бурада објектив вә субјектив сәбәбләр чохчохдур. Ән әсасы исә одур ки, М. Ә. Рәсулзадәнин көстәрдији кими, «биз мүфәттинләрин вәтәнимиздә олмасыны» һәр ан јаддан чыхармышыг. Онларын мүгабилиндә исә «арамызда мүфтин гәдәр мүшәввигләримиз» — јә'ни дүшмәнин һијлә-шәрини вахтында көрән вә хәбәрдарлыг едән, тәдбирә чағыран ајдынларымызы саја салмамышыг. Башга дејимлә, «инсанлары вәһшилијә чағыранларын мүгабилиндә үнсә, үлфәтә, нијјәт вә сәламәтә чағыранларын» сәсини ешитмәмишик.

«Јенә дә мүсибәтми?!» мәгаләси 1906-чы илин мајында Иравән вә бу адлы губернијада дашнакларын империја гүввәләрилә әлбир азәрбајчанлылара гаршы кениш мигјасда һәјата кечирдикләри гәтлиам вә гырғынла әлагәдар гәләмә алынмышдыр. Көстәрәк ки, «Иршад»ын сонракы нөмрәләриндә М. Ә. Рәсулзадә «Дашнаксутјуна «Рәдијјә» сәрләвһәли мәгалә илә дә чыхыш етмишди. Бурада о «өзүнү ермәни милләтинин һамиси» адландыран дашнаксутјуну «һәгигәти көрмәк истәмәјән гәддар», һәмишә «һијләкәрлији өз ајағына дүчар олан» бөһтанчы, һәјасыз сијаси гүввә вә партија кими ифша едир, ајыг-сајыг олмаға чағырырды. Бунунла белә М. Ә. Рәсулзадә јазырды ки: «ермәни милләти илә дашнаксутјун фиргәсини бир һесаб етмәк олмаз».

Тарихдән әмәлли-башлы хәбәри олмајанлара елә көлирди вә инди дә елә көлир ки, халгымызын дүчар олдуғу фачиә вә мүсибәтләр јалныз јашадығымыз дөврүн тәсадүфи һадисәләридир, онлары асанлыгла дәф етмәк олачаг. Тарихи һәгигәтләри дәрк етмәјәнләр, ону билиб, гулагардына вуранлар исә чох тәәссүф ки, тәһлүкәни көрән вә хәбәрдарлыг едәнләрдән чох-чохдур. Сијасәт мејданында ат ојнаданларын бөјүк бир гисми дә мәһз бунлардыр. Бу гәбилдән оланлары башга амбисијалар, өлчүлүб-бичилмәмиш кечичи сөчијјәли актлар вә фактлар марагландырыр. М. Ә. Рәсулзадә мәһз бу хәстәлији, бу гәбилдән оланлары нәзәрдә тутараг, чох бөјүк узагкөрәнликлә хәбәрдар едирди ки, «әгилсиз дәли достларданса, ағыллы дүшмәнләр јахшыдыр», «сијасәт мејданыны күч мејданына чевирмәк јарамаз», «күчүн өз хүсуси мејданы вардыр».

М. Ә. Рәсулзадә вә онун мәсләкдашлары милли фәлакәтдән чыхыш јолуну «һәр ики тәрәфин сүлһсевәр үнсүрләринин фитнә вә фитнәчиләрин әлејһинә дуруб онларын нәһс олан әфкарларынын вәсинә сәдд чәкмәкдә» көрүрдүләр. М. Әмин јазырды: «Вахтдыр ки, Русијанын индики овзаини (вәзијјәтини) билиб, мүттәфигән, мүттәһидән, чүмлә милләтләри бир әндазәдә, бир мизанда тәһтизүлм вә тәзјигдә сахлајан, көкү чүрүмүш истибдад һөкумәтинин әлејһинә дуруб, нанли-мәрам олаг».

Бу сөзләрин јазылмасындан 86 ил кечиб. Азәрбајчан ики дәфә истиглалыны е'лан етсә дә, дашнак тәчавүзү давам едир. 1905—1906, 1918—1920-чи илләрин Бакы, Иравән, Шуша, Зәнкәзур, Кәнчә фачиәләринә, Ермәнистандакы сојдашларымызын, Хочалы, Шуша, Лачын вә бүтөвлүкдә Гарабағ мүсибәтләри дә әлавә олунмушдур. Мүсибәт јенә дә давам едир!

Бајрағына вә истиглал мәфкурәсинә сәдагәт етдијимиз М. Ә. Рәсулзадә јазырды: «Вахтдыр, вахтдыр ки, бәла селләринин габағы алынсын!». Доғрудан да ганында вә чанында вәтән гејрәти, торпаг намусу оланларын һамысы мәһз бу мүгәддәс гајәјә хидмәт етмәли, индики вә көләчәк нәсилләри тә'гиб едән мүсибәтләрдән бирдәфлик хилас олмаг уғрунда чалышмалы, вурушмалыдыр. Әчдадларымызын руһу бизи бу јола сәсләјир!

ӘСРИН ӘВВӘЛИНДӘН БҮКҮНҮМҮЗ КӨРҮНҮР

Республикамызда мәтбуат боллуғудур. Гәзетләрин дәгиг сајыны билән белә јохдур. Кими 410, кими исә 500 адда

гәзет чыхдығыны сөјләјир. Әсрин әввәлләриндә дә белә иди... Демократија гәзет нәшр етмәк сарыдан өзүнә кениш мејдан ачыб. Бәс мәзмун, һәјаты доғру вә дүзкүн әкс етдирмәк, ичтимаи рә'ји дүзкүн формалашдырмаг бахымындан вәзијјәт нечәдир? Бу суала чаваб вермәк о гәдәр дә асан дејил. Бунун үчүн мәтбуатын фәалијјәтини тәдгиг едән мәркәз јарадылмалы, биринчи нөвбәдә, охучу аудиторијасы өјрәнилмәлидир.

XX әср Азәрбајчан демократик мәтбуатынын бу күн давам етдирилмәли көзәл ән'әнәләри вар, онлары јашатмаг бизим борчумуздур. Бу бахымдан, «Демократик Азәрбајчан» гәзетинин мәтбуат тарихимизин сәһифәләринә «сәјаһәти», инди дә әһәмијјәтини итирмәјән јазылары чап етмәк нијјәти тәгдирәлајигдир.

Мәтбуатла әлагәдар дикәр проблем журналист сәнәткарлығы проблемидир. Бу саһәдә өрнәкләримиз аз дејил. Мәсәлән, елә «Тәкамүл» гәзетиндә М. Ә. Рәсулзадәнин (Марзадә имзасы илә) јазыларыны, хүсусилә «Һәр јандан» үмуми башлығы алтында дәрч олунмуш сатирик парчаларыны нәзәрдән кечирмәк олар. Бир сыра чох мүһүм, актуал мәтләбләри анлашыглы дил вә образлы тәфәккүр тәрзилә шәрһ етмәк бачарығы бурада өзүнү ашкар көстәрир. Бу јазылардан илк нүмунәләрлә танышлыг дедикләримизи әјани нүмајиш етдирә биләр.

ҺӘР ЈАНДАН

Бизим һөкумәтимиз гәрибә дәрдә кирифтар олубдур. Һәмишә дөјдүјү, әздији, башында әлли ики мин ојун чыхартдығы чәмаәт инди дуруб ки, нә вар, мән дә варам, нә вар ки, мән дә адамам... Һәлә јенә бу арзуну едәнләр дөвләтлиләр, «абруриләр», бөјүк-бөјүк адамлар олса дәрд јарыдыр... Әши, бу чырыг фәһләләри көрүрсәнми, паһ, иш көр нә јерә јетиб ки, бунлар да дуруб һагг истәјирләр... хүласә «јазыг һөкумәт лап өзүнү итириб, һеч билмир ки, нә еләсин. Ел идарәси — дејиб чығыранларын ағзына сакит олмагдан өтрү бир «Дөвләт думасы» бурахды ки, кәлә, бу да сизин саггызыныз, чејнәјин, мәни јадыныздан чыхардын.

Амма олмады... иш даһа да јаман олду. Думадакылар да аз адам олдугларыны играр едиб һәлә аздыр, ел вәкиллији иддиасына дүшүб, нә билим «јер вә ихтијар», «сәккиз саатлыг иш күнү», мән нә билим чүрбәчүр азадлыглар, елә шејләр ки, о вахтадәк ону һөкумәт ешитмәмишди — демәјә башладылар. Хүласә, ахырда Думанын лап «һәјасызлығы» көрүб, «һајды, кединиз, сизә үз көстәрмәли дејил, јохса адамын башына «чыхарсыныз» сөзүнү бурда дејиб вәкилләри моталладылар.

* * *

Елә ки, Думаны моталладылар, чәнаб тәрәггипәрвәр Столыпин мәмләкәти һәрчмәрч бир һаләтдән гуртармаг фикринә дүшдү вә бунун үчүн дә әглинә һәр нә кәлди еләди...

Столыпинин ағлына чох шејләр кәлди: мәсәлән, ваједнни полевој судлар, чәза гошунлары, гәзетләри бағламаг, топ, түфәнк, хүласә, Столыпинә лајиг чох шејләр...

* * *

Столыпинин ағлы нә гәдәр ити олса да, нә гәдәр дә вәсилә, тәдбир тапса да, Шамахы әфәндиси Әбдүлрәһим кими зәки вә иш билән ола билмәз. Залым баласы көтүрүб падшаһа бир петик јазмышды ки, онунла өлкәни анархијадан гуртарсын. Зәһмәти һәдәр дә кетмәди.

Әввәла, падшаһ һәзрәтләриндән бир «молодес» алыб, сонра да һәгигәтән мәмләкәти анархијадан сахлады...

* * *

Олмаја әфәнди бабанын дуасынын тә'сиринә инанмыјорсан? Бах, кечән Думаны бајкотлајанлар инди һамысы сечкијә чалышыр, бу нәдир? Һәмин о чанына гурбан олдуғум ағанын бәрәкәтиндән дејилмидир?

* * *

«Әсл рус» чәмаәти дини дә инсан үзәринә мүәјјән бир шеји гәрар верир ки, бәли, көјкөз, сары түк пијанскә бир уруздур, гаршыда дурур. Өзү дә рус милләтиндәндир. Амма инди тәзә «Әсл рус» сөзү чыхыбдыр ки, инсан лап тәәччүб галыр ки, бу сөз дә ибарәт ола Бахчасарајда әмәлә кәлән «мүсәлман» хулиган дәстәсинин ады «Әсл рус мүсәлманлары» — нәдән тәәччүб едијорам. Һәрче фикир едирәм ки, бу адамлары өзүмә бир тәсәввүр етдиним.

Лакин һеч мүмкүн олмујор. «Әсл рус» дејәндә, әрз елә дим ки, нәзәримә көј көз, сары түк бир пијанскә урус кәлир, әкәр «әсл мүсәлман» десәк јекә гарын, узунсаггал бир бәј көрәрәм. Амма «әсл рус мүсәлманы» дејәндә лап мат галырам. А киши, мүсәлман һара, урус һара, о да «әсли» ола...

Хүласә, бир мүсәлманлыгдан башга һәр нә десән мүсәлманлардан чыхар...

* * *

«Иштиракијјәтин («Тәрчүман» сосиализмә «иштиракијјәт» дијор) нә олдуғу ашкар едиләрсә, мүсәлманларын һеч бири она тәрәф кетмәјиб мүғајир дин олмасыны көрәр» дејән «Тәрчүман» гәзетәси көрәсән бу «әсл рус мүсәлманлар» чәмијјәт гајыранда һарада имиш?.. Нијә онлара бир бәнд дә олсун јазмыјормуш?...

* * *

О кишини чох да гынамаг олмаз, бу мә'лумдур ки, бир әлдә ики гарпыз дајанмаз, һәми иштиракијунлары күдәсән, һәм дә «әслләри». Бу бир ишдир ки, өндәсиндән һеч көлмәк олмаз...

Јазыг дедим, јадыма шеј дүшдү:

Әсл јазыг дејәндә, инди бу мүтрүбчиләрдир. Билмијорум ки, «мүчаһидә» мүтрибләр нә еләјибләр ки, көтүрүб «һидајәт»ә онларын әлиндән әризә вермишләр. А чаным, бәс бу јазыглар һарадан чөрәк јесин, һәлә бу о јанда дурсун, бәс бизим бу кәрбәлаји мәшһәдиләр инди нә еләсин? Бунлар һамысы о јана, белә де көрүм, ки, хәлг даһа тој еләмәсин? Мүтрүбсүз дә тој олар?..

Јазыг бундан сонра тој едәнләрин күнүнә, әлиниз мүтрүбдән чыхды. Вај һејф, һејф!

Көрүнүр ки, зәманәмиз чох дәјишибдир.

Бир нечә ил бундан габаг консулхананын өзүндә падшаһ бајрамы оланда мүтрүб ојнадырдылар.

Амма инди мүтрүбләри говмағы консулханаја тәклиф едирләр...

* * *

Бәли, зәманәнин дәјишмәсинә һеч сөз јохдур. Һәр јердә дәјишмәсә дә Бакыда ки, лап дәјишибдир. Мәсәлә, әввәл Бакы војенни положенија иди.

Амма инди војенни положенијадан чыхарылмышдыр. Инанмырсан — бу күнләрдә бағланан приказчикләр иттифагы идарәсиндән хәбәр ал, десин...

Марзадә.

«Тәкамүл», № 2, 23 декабр, 1906.

ТҮРК БИРЛИЈИ РЕАЛЛАШАЧАГМЫ?

Анкарада алты мүстәгил түрк дөвләти башчыларынын көрүшү вә бурада имзаланмыш сәнәдләр бејнәлхалг мигјасда, күтләви информасија васитәләриндә түркчүлүк, түрк-

ислам дүнјасы проблеми ады алтында чох кениш мүзакирә вә шәрһләрә сәбәб олуб вә олмагдадыр. Сүлһ, әмин-аманлыг, гаршылыглы әмәкдашлыг вә бејнәлхалг һүгуг вә инсаны дәјәрләрә әсасланан бу ганунаујғун тарихи просеси бәјәнәнләр, она рәғбәтлә јанашанлар да вар, әввәлләрдә олдуғу кими, бу дәфә дә арагызышдыран вә е'тимадсызлыг аб-һавасы јаратмаг истәјәнләр дә. Бу, тәбиидир. Тәхминән үч әсрдән чохдур ки, түркләри Авропа, Кичик Асија вә Гафгаздан сыхышдырмаг, физики чәһәтдән мәһв едиб, торпагларына саһиб олмаг хүљасы илә јашајанларын планлары, арзулары, чәһдләри үрәкләриндә галмаг үзрәдир. Узун илләрин сүкунәт бузу артыг гырылмыш, сынмыш, бөјүк түрк-ислам дүнјасы нәһри һәрәкәтә кәлмишдир.

Белә тарихи күнләрдә түркчүлүк мәфкурәсини ишләјиб һазырлајан, она елми-сијаси сәчијјә верән вә бу јолда кениш әмәли фәалијјәт көстәрән милли истиглал мүчаһидләрини анмаг, онларын бахыш вә көрүшләриндән бәһрәлənмәк түрк дүнјасынын јеничә башламыш бирлик һәрәкатына чох бөјүк фајда верә биләр. Белә тарихи шәхсијјәтләрдән бири XX әсрдә Азәрбајчаны мүасир түркчүлүјүн мәркәзинә чевирмәји бачаран М. Ә. Рәсулзадәдир.

Мә'лумдур ки, биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә Османлы империјасы вә дүнја түркчүлүјүнә өлдүрүчү зәрбә вурмағы гаршыларына мәгсәд гојан түрк-ислам дүшмәнләри, һәр шејдән әввәл, түрк халгларыны бир-бириндән тәчрид едиб ајырмаг, араларына әдавәт вә дүшмәнчилик тохуму сәпмәк үчүн һеч бир шејдән чәкинмирдиләр. Чар Русијасында да бу мәгсәдлә фитнәкар планлар һазырланыр вә һәјата кечирилирди. Өлкәдә ваһид ислам дини мәркәзинин јарадылмасына һәр чүр манечилик көстәрмәк чәһдләри дә бунунла бағлы иди. Белә бир вахтда М. Ә. Рәсулзадә, онун јаратдығы «Мүсават» партијасы вә «Ачыг сөз» гәзети чох бөјүк мәһарәт вә бачарыгла түрк-ислам бирлији уғрунда әзм вә сәбатла мүбаризә апарырдылар. Тәсадүфи дејилди ки, чар һөкүмәти биринчи дүнја мүһарибәсинин Русија ганунларына көрә М. Ә. Рәсулзадәни әскәри мәһкәмәјә чәлб етмәјә һазырлашырды. Лакин 1917-чи ил февралын сонунда баш верән ингилаб туфаны бу фачиәнин гаршысыны алды. Мә'лумдур ки, 1917-чи илин апрелиндә Бакыда топланан «Гафгаз ислам гурултајы», ејни илин мајында Москвада топланан «Русија түркләри бөјүк конгресиндә» (Русија мүсәлманлары һеј'әти) Рәсулзадә түркчүлүк вә «милли дөвләт» тезисини һәрарәт, исрар, гүввәт вә мүвәффәгијјәтлә мүдафиә етди вә бу, Рәсулзадәни мәһкум түркләрин лидери сәвијјәсинә јүксәлтди. Мәһз буна көрә М. Ә.

499—17

Рәсулзадә ачылышы 1918-чи илин јанварына нәзәрдә тутулмуш Русија гуручулар мәчлисинә (мәчлиси-мүәссисана) һәм Азәрбајчандан, һәм дә Түркүстандан бөјүк үстүнлүклә халг вәкили сечилмишди.

1918-чи илин мартында Бакы түркләрини гылынчдан кечирән болшевикләр Рәсулзадәнин лидери олдуғу «Мүсават» партијасы бинасы илә сахиби вә баш редактор олдуғу «Ачыг сөз» гәзетәси мәтбәәсини атәшә вердикләри заман «Түркләрүн Бакы чәбһәсини јыхдыг» — дејә севинмишдиләр. Һадисәләрин сонракы кедиши охучулара бәллидир.

Түркчүлүк мәфкурәсинин јени интибаһ күнләриндә М. Ә. Рәсулзадәнин түрк-ислам дүнјасы проблемләринә һәср олунмуш вә дөврүн реал шәраити илә бағлы 1917-чи ил февралын 12-дә «Ачыг сөз» гәзетиндә дәрч олунмуш «Мүсәлман идареји-руһанијјәләри» сәрләвһәли мәгаләсини охучулара тәгдим едирәм.

М. Ә. Рәсулзадә

МҮСӘЛМАН ИДАРЕЈИ-РУҺАНИЈЈӘЛӘРИ

Русијада јашајан мүсәлманлар: Волга бојундакы татарлар, крымлылар, гафгазијалыларла түркүстанлылар һамысы бир дин илә мүтәәддид олдуглары кими, бир бөјүк сујун ајры-ајры булаглары, бир бөјүк көтүјүн дүрлү шахәләридир. Һәнбәли, шафии, һәнәфи, малики шиә кими мүхтәлиф мәзһәбләр һаман бир динин фәр'иә аид чүз'и тәфавүтләрлә — шө'бәләр олдуғу кими, татар, азәрбајчанлы, өзбәк, гырғыз вә түркүстанлылар да бөјүк түрк аиләсинин доғма ушагларыдыр. Биз Русијада јашајан мүсәлманлар ејни заманда да түрк, биз Русија түркләри ејни заманда да мүсәлманыз, һәр нә гәдәр сајымыз да 20 милјон илә 30 милјон арасында кәзәр. Арамызда бөјүк бир ихтилаф варса, һамымызын бир дин вә бир чинсә мәнсуб олдуғумуза да әслән шүбһә јохдур.

Белә ики бөјүк мә'нәви рабитә илә бир-биринә бағлы олан Русија мүсәлманлары арасында аз-чох бир тәфавүт көрүнүрсә бу, чинсијјәт вә ја дин тә'сири илә дејил, иглим вә шәраит сајәсиндә ирәли кәлмиш хүсусијјәтләрдир ки, һәр һалда әсли дејил, әрзидир. Бу әрзи (харичдән ариз олан) тә'сирләр сајәсиндә дикәр «бир күтлә» (күтлеји-ваһид) олан «чамиә»ләрдә көрүлдүју кими түрк-татар «чамиә»си дә вахтилә тә'сираты-фиргәјә тутулараг ајрылыб дағылмышдыр.

Бүтүн бөшәр «чамиә»ләри идракларынын тәрәггиси нисбәтиндә ајрылдыгдан сонра (бу сөзләрдән сонра мәтндән бир нечә хәтт чыхарылмыш, гәзетдә јери аг бурахылмышдыр — *Ш. Һ.*) чалышыб чабаламагдадыр. Бу мәгсәдлә Русија мүсәлманлары мүтәәддид ичтималарында мүхтәлиф вахтларда һөкумәтә вердикләри әрзи-һалларында һал-һазырда мөвчуд олуб да Русија мүсәлманларынын руһани ишләрини тәнзим едән гәрардадлары дәјишмәсини тәләб еләмишләрдир. Чүнки бу гәрардадлар нә руһи-шәриәтлә мүвафиг олуб, нә дә милләтин мә'нәви еһтијачлары илә мүтәнасибдир. Гәрардадларын чүз'иҗҗәтиндән бу дәфәлик сәрфи-нәзәр еләсәк, белә бир дәф'ә бир «күтлеји-ваһид» тәшкил едән мүсәлманларын мүхтәлиф гәрардад-руһанијјәләр васитәсилә идарә олунмалары үстүндә дајанмаг мәчбуријјәтиндәјиз.

Динләри, чинсијјәтләри бир Русија мүсәлманларынын үч нөв идареји-руһанијјәләри вардыр. Бу идарәләр бири-бириндән һәм һүгуг вә сәлаһијјәт, һәм дә тәшкилатча фәргләнирләр. Мүхтәлиф заманларда мүхтәлиф сијаси амилләр тә'сири алтында јазылан гәрардадларла вүчуда кәтирилән идареји-руһанијјәләр арасында ән кениш һүгуг вә сәлаһијјәтә малик олаңы Загафгазија мүсәлман идареји-руһанијјәси олуб, ән дар бир рамка вә гысыг бир һүгуг вә сәлаһијјәт ичәрисинә гојуланы да «Оренбург духовны собранијасы»дыр. Крым идареји-руһанијјәси исә бунларын икиси арасында бир нөв бир зәхм тәшкил етмәкдәдир.

Дахилијјә вәзири Протопоповун мүсәлман идареји-руһанијјәләрини ислаһ гәсди илә тәртиб еләдији лајиһәдә — гәзетләрдә охундуғуна көрә — бүтүн Русија мүсәлманлары үмури-руһанијјәсинин һәр бир јанда бир гаидәјә салынмасы дәхи вармыш. Протопопов «Гаидеји-күллијјә»синин нәдән ибарәт олдуғуну билмәјинчә, билтә'б бу заһирән мүсәлманларын истәдикләринә бәнзәјән тәшәббүсүн һәгиги гијмәтини кәсдирмәк мүшкүлдүр. Мүсәлман идареји-руһанијјәләрини идарә вә сәлаһијјәтчә һанкы бир мәгсуми- мүштәрәк (обшы знаменател) идарәсинә кәтирмәји јахшыча билмәк үчүн һал-һазырда мөвчуд үч мүхтәлиф идарәнин нә һалда олдугларыны мүтаилә етмәк кәрәк.

Бу хүсусда јарын.

«Ачыг сөз», № 402, 13 феврал 1917-чи ил.

1876—КӨРПҮ СУДАН УЗАГ ГАЛЫБ

Нечә гисм гардашлыг вар. Онун ики гисминдән данышаг. Әввәл бәни-адәм вә нөв'и-бәшәрлик гардашлыгдыр ки, һамы кәс бир-бирилә гардашдырлар. Амма ихтилафи-әгаидә (әгидәләрә) бинаән фиргә-фиргә олуб һәр бири бир милләт адланыб, онларын бөјүк ичмасына дөвләт дејилир вә кичик ичмалар бир дөвләтә табе олмаг сәбәбилә асудә олублар. Мәкәр Дәшти-Гыпчаг әһалиси вә әкәр онлар һәм өз мәсләһәтләринә бинаән тәфәккүр, тәәггүл (дүшүнмә) етсәләр, онлара мә'лум олур ки, бир дөвләтә табе олалар, һәм өзләри асудә олурдулар, һәм башга халг онларын азарындан хилас олурду вә өзләри өзкәјә бахыб елми-әдәб өјрәниб тәрәгги тапардылар. Амма дөвләтләр үчүн ики мәгам вар: бири — мәгами-чәнк ки, онун тәклифи (вәзифәси) өзкәдир вә бири мәгами-сүлһ ки, ол вахтда кәрәк һамы бир-бирилә мәһәббәт вә доғрулуг илә рәфтар етсинләр, она бинаән ки, инсан мәишәт үчүн бир-биринә мөһтачдыр, адамын иши адам илә кечәр вә әкәр доғрулуг олмаса бир-бириндән нәф'-бәрдар ола билмәз. Икинчи, милләти гардашлыгдыр. Бунлар кәрәк зијадә гардашлыг мәрасимин мүраат едиб (көзләјиб) мәһәббәт, инсаф вә доғрулуг илә бир-бирилә рәфтар етсинләр. Һансы ки, ачиз вә мискинләр, кәрәк әл-әлә вермәк илә доландырмаг. Амма бизим чамаатда пул газанмаг елмләри аз олдуғуна варлымыз аз вә бибәзаәтимиз (касыбларымыз) чохдур вә һамысынын варлыгдан бир нөв чешмдашты (үмид бәсләмәји) вар. Лиһаза (буна көрә) аз гардашлар чох гардашлары доландыра билмәз, она бинаән кәрәк варлылар инсафы вә варсызлар доғрулуғу вә инсафы орталыға гојуб, бир-бирилә әл-әлә вериб көмәкләшиб, дөвләт газанмаг тәригәсини (јолуну) тапмаға сә'ј етсинләр, та милләт дөвләтләри тәрәгги тапсын. Амма чифајда, бизим варлы, варсыз, һәр кәс өз һаггына разы олмамағына бинаән бир-биринә инанмыр. Белә дә ишләр јердә галыр...

Амма милләти гардашлар, билин ки, көрпү судан узаг галыб, нечә ки, сабиг әрз олду, әгл итиб һәр кәс бир тәриг илә өзүнә чыхыб: һәмчинин кәмал да итиб һәр кәс өзүнә чыхыр...

Әһсәнүл-Гәваид.

«Әкинчи», № 4, 29 феврал 1876.

1992—КӨРПҮ СУДАН ЈЕНӘ ДӘ УЗАГДЫР

Мәктуб мүәллифинин «Көрпү судан узаг галыб» кәламында чох бөјүк тарихи һәгигәт, хәбәрдарлыг вә һәјәчан еһтива олунмагдадыр. Вахтилә тарихин инкишаф вә тәкамүл јолу, бәшәри тәрәггинин мәчрасы Јахын вә Орта Шәргдән, бүтөвлүкдә, Мәшригдән кечирди. Мин илләр әрзиндә һәр бир мүстәгил јашамаг игтидарында олан халг өз заман көрпүсүнү мәһз бу мәчраја ујғун гурмаға, дөврлә, тарихлә бир сәмтдә аддымламаға, ирәлиләмәјә сә'ј вә гејрәт көстәрирди.

Лакин фәләјин чәрхи истигамәтинин, бәшәри тәрәггинин заман вә мәканынын дәјишдији глобал гүтбләшмә дөврүндә јени көрпүләр салмаг һәр халга мүјәссәр олмамышдыр. Мүһафизәкарлыг, кечмишлә өјүнмәк, елм вә ичтимаи тәрәггијә лагејдлик чох-чох өлкә вә халглары јени мәчрадан кәнарда сахламыш, чаһаләт вә зүлмәтә гәрг етмишдир. Һачы Мәһәммәдсадыг бундан габагкы мәктубларынын бириндә үрәк ағрысы илә һарај чәкәрәк јазырды: «Еј јаран! (еј достлар!). Нә јатыбсыз, ојанын, карван кетди, биз галдыг, әчәб бихәбәрик!», јахуд «дөвләти ешшәкләрә вермишик, не'мәти итләрә. Бәс биз дүнјаја тамаша етмәјәми кәлмишик?».

Мүәллифин милләти ваһид бир гардашлыг топлуму кими көрмәси барәдәки мүлаһизәләри дә диггәт вериләси чәһәтдир. Дөвләтлиләри «аз гардашлар», касыблары «чох гардашлар» кими сәчијјәләндирән кәнчәли сојдашымыз һамыны бирлијә, «инсаф вә доғрулуг илә әл-әлә вериб» «пул газанмаг елмләрини өјрәнмәјә», «дөвләт газанмаг јолуну тапмаға» чағырырды.

«Әкинчи»нин нәшриндән, бу мәктубларын ишыг үзү көрмәсиндән 116 илдик бир дөвр кечир. Дүнја әсаслы сурәтдә дәјишмәкдәдир. Биз дә дәјиширик. Амма е'тираф едәк ки, көрпү судан јенә дә узагдадыр. Тарихи бир һәгигәт вар ки, көһнә көрпүләри јыхыб-дағытмаг чох-чох асандыр. Әкәр бу дәфә дә «карван кетсә, биз галсаг» агибәтимизин нечә олачағыны тәсәввүр етмәк чәтиндир. Бу күн исә үзүмүзү кәнчәли Һачы Мәһәммәдсадыг кими гејрәтли узагкөрәнләрә тутараг дејәк ки, Аллаһ сизә мин рәһмәт етсин, кишиләр!

ВӘТӘНИН ИКИ МҮЧАҺИД ӨВЛАДЫНЫН ИЛК КӨРҮШҮ

1909-чу илин јазы. Чар мүтләгијјәт режиминә гаршы Русијанын дикәр азадлыгсевәр халглары илә чијин-чијинә

өлүм-дирим савашы апаран Шимали Азәрбајчанда силаһ күчүнә нисби сакитлик јарадылса да, халг вә вәтән матәм ичиндә иди. Гара иртича кәсиф ганадларыны ачыб истиглал фикринин габағыны кәсмәк истәјирди.

«Бөјүк Ермәнистан» барәдәки дашнак хам хәјалларына рәвач верән чар хәфиҹјәси вә һәрбчиләри ермәни силаһлы гүлдур дәстәләринин әли илә бүтүн Гафгазда азәрбајчанлыларын мәскун олдуглары јүзләрчә кәнди, минләрчә еви харабазара дөндәрмишди. Милли гејрәт вә намус символуна чевриlmиш Шушанын мүсәлман мәһәлләләри атәшә тутулурду. Күнаһсыз гурбан вә шәһидләрин сајы-һесабы билинмирди. Гачгынларын сајы исә јүз мини һагламышды. Шимали Азәрбајчан бир нөв суздурулмушду. Лакин ингилаб вә азадлыг гығылчымы вәтәнимизин чәнуб һиссәсиндә көзәрмәкдә, аловланмагда иди.

Бүтүн Ираны бүрүмүш мәшрутә һәрәкатынын әсас мәркәзи ингилаблар јурду Тәбриз, ингилабын апарычы гүввәси азәри түркләри иди. 1908-чи илин ијулунда Тәбриз үсјаныны боғмаг үчүн шаһ 40 минлик бир орду көндәрмишди. Лакин Сәттарханын вә онун фәдакар милләт мүчаһидләринин әзми сајәсиндә Тәбриз тәслим олмамыш, шаһ гүввәләрини шәһәрдән вуруб чыхармышдылар. 1909-чу илин апрелиндә Петербург—Теһран сөвдәләшмәси илә бу дәфә рус гошунлары Тәбриз үзәринә јериди. «Вәтәндашларын әминаманлығыны тә'мин етмәк» пәрдәси алтында һәјата кечирилән бу тәчавүз ингилаба, истиглал вә мәшрутә һәрәкатына гаршы јөнәлдилмишди. Ингилаб сәркәрдәләри Сәттархан вә Бағырхан һәмин күнләрдә Тәбриздәки Османлы консулханасында сығыначаг тапмышдылар.

Иранда, хүсусилә Чәнуби Азәрбајчанда чәрәјан едән мәшрутә һәрәкатыны јериндә изләмәк, Шималдакы ган гардашларына вә Русија түрк-мүсәлман ичтимаиҹјәтинә доғру-дүзкүн мә'лумат вермәк үчүн М. Ә. Рәсулзадә 1909-чу илин февралында Чәнуба јола дүшүр. Бакыда Әһмәд бәј Ағајевин редактору олдуғу вә демократик зијалылары әтрафында чәмләшдирән «Тәрәгги» гәзетиндә әмәкдашлыг едән М. Ә. Рәсулзадә бу дәфә гәзетин хүсуси мүхбири кими сәфәрә чыхмышды. Һәм дә тәк јох, Русијада нүфузлу мәтбуат органларындан сајылан «Русскоје слово» гәзетинин мүхбири Тардов вә онун ханымы илә бирликдә. Бу да дүшүнүлмүш аддым иди. Ахы, Чәнуби Азәрбајчанда вә Ираның шималында рус һәрбчиләри мејдан охујурдулар.

М. Ә. Рәсулзадәнин Чәнубдан хүсуси мүхбир кими көндәрдиҹи илк јазы «Тәрәгги»нин 1909-чу илин 18 март нөмрәсиндә дәрч олунмушдур. «Иран мәктублары» рубрикасы

алтында «Тәрәгги»нин 1909-чу илин март—август нөмрәләриндә 43 белә јазы ишыг үзү көрмүшдүр. Чох бөјүк сәмимиҹјәти, дәрин сијаси, елми-нәзәри сәвиҹјәси илә сечиҹјәләнән бу мәктубları дөврүн ән гијмәтли вә дәјәрли салнамәси адландырмаг олар. Инди дә онлары һәјәчансыз охумаг олмур.

М. Ә. Рәсулзадәнин гәләминдән чыхан јазылар ичәрисиндә «Тәрәгги»нин 1909-чу ил 28 мај нөмрәсиндә дәрч олунмуш **«Тәбриз. Сәттарханла мүлагат (мүсаһибә)»** сәрләвһәли јазысы хүсусилә диггәтими чәлб етди. Сән демә, 1909-чу ил мајын әввәлләриндә Тәбриздә, Османлы консулханасында о тајлы-бу тајлы Азәрбајчанын ики чәнкавәр сијаси хадими Сәттарханла М. Ә. Рәсулзадә илк дәфә көрүшмүш, чәрәјан едән һадисәләр вә вәтәнин талеји илә бағлы мәсәләләр барәсиндә фикир мүбадиләси етмишдиләр. Танынмыш сәркәрдә, Сәрдари-милли адына лајиг көрүлмүш 42 јашлы Сәттарханла кәнч ингилабчы, танынмыш журналист вә публисист 25 јашлы М. Ә. Рәсулзадәнин мај көрүшләриндә нәләрдән данышылдығы, мүсаһибәнин кениш тәфсилаты бизә мә'лум дејил. Тарих бизә бу көрүшдән, бу сөһбәт вә мүсаһибәдән телеграфла верилмиш вә «Тәрәгги»дә дәрч олунмуш бир парчаны сахламышдыр. Милли истиглал һәрәкатымызын ики бөјүк шәхсиҹјәтинин бу күн гәзетдә дәрч олунан мүсаһибәсиндә диггәт вериләси чәһәтләр, мәтләбләр чохдур. Сәттархан өз шималлы гардашына дејирди ки, «мән артыг истәрдим ки, бизим милләт Османлы илә јахынлашсын», јахуд вәзифә истәјән һакимләрин әксинә олараг, Сәттархан билдирирди ки, әкәр «мәшрутиҹјәтимизин сәламәтлијинә әмин олсам... јенә дә өз рәнчбәрлијимлә мәшғул оллам». Вәзифә һәрисләри үчүн ибрәтамиз факт дејилми!

83 ил бундан әввәл Сәттарханла — М. Ә. Рәсулзадәнин илк көрүшү тарихимизин чох мүһүм, әламәтдар һадисәсидир. Бу көрүш бизи бирлијә, вәһдәтә, там истиглала сәсләјир.

ТӘБРИЗ
СӘТТАРХАНЛА МҮЛАГАТ

Тәбризә гәзетәмиз тәрәфиндән көндәрилән хүсуси мүхбир идарәмизә бөјлә бир телеграф көндәрмиш:

Бүтүн Ирани тә'мин јолунда тамам дүнјача шөһрәт газанмыш олан бу гәһрәмани-миллинин зијарәтинә наил ол-

дум. Фәгәт бөјлә бир гәһрәман мал вә чаныны тә'мин үчүн бәстидә булунурду.

Мүлагатымыз Османлы консулханасында ваге олду. Бағырхан илә Сәттархан бир одада олдуглары һалда Сәрдари-милли бизи гәбул етди.

Сәрдарын заһирини тә'риф етмәк мәнчә әбәсдир. Зира, бу сурәти-бенами танымајан бир нәфәр тапылмаз. Фотограф о әкси — миллини еjнилә бүтүн аләмә нәшр етмиш вә һәр бир кәсә танытдырмышдыр.

Сәрдар гајәтдә садә вә сафдил бир адам олуб, өз гүввеји базусинә кәмали-әмниjjәтлә инанан бир адам олдуғу һәр бир һәрәкәт вә көвтари илә ашкар едиjор.

Нә үчүн консулханада бәстә кирдикләрини хәбәр алдыгда бөjүк бир үрәк ағрысы вә чидди бир төвр илә:

— Мән вәтәнимин истиглали jолунда бир ил тамам чалышдым. Өлүм ичиндә дирилдим. Барыт түстүсү удараг, ишы бу jерә чыхартдым. Инди әзиз вәтәндә бир ишыг учу көрүндүjү кими, о доғма анам башга бир һәлакәтә уғрајыр. Асајиш һазырламаг вә раһәтлик бәрдавам етмәк үзрә кәлмиш олан руслар, һала бир һәрәкәти-истилачуjанjә башламышлар ки, артыг вәтәнимизин истиглалындан гәти — үмид едир. Е'лан олунан әфвиүмумиjә инана билмиjоруз. Зира, харичиләр һәр кәсә истәрләрсә, тутарлар, һәр нә истәрләрсә, едәрләр. Мәмләкәтин һакимләри вәзифә алмаг истиjорлар. Иштә бөjлә бир һалда биз нә гајыра биләрик? Артыг чанбазлыг меjданына атылыб, мүгатилә башламаг ишә кечмәз. Чүнки бурасы вәтәни даһа тез әлдән вермәjә сәбәб ола биләр. Одур ки, биз дә бурада мүтәһәссин олуб, сүлһә протестимизи бүтүн дөвләтләрә билдириб, харичиләрин тезликлә вилаjәтимиздән чыхмаларыны истәjирик.

Мән артыг истәрдим ки, бизим милләт османлы илә jахынлашсын. Инди бу һалдан бир дәрәчә мүтәшәккирәм ки, бизи бирләшдириjор. Тә'мин алмаг вә бәстә кирмәк үчүн доғрусу бурасыны мүвафиг көрдүк. Зира, Ислам мәмләкәти вә үмдәси мәшрутәли бир мәмләкәтин нүмајәндәсидир.

— Бу дәфәки, е'лани мәшрутиjjәтә инаныjормусунуз?

— Мәшрутә верилмишдир. Амма русларын бу һәрәкәти бир чох шүбһә вә күманлара jол ачыjор.

— Русиjа гәзетәләриндә шаһын Сизи Теһрана дә'вәти хүсусунда jазылан хәбәрләрин әсли вармыдыр?

— Бәли, елә ки, мәшрутә е'лан олунду, шәһәр шадиманлыг етди, мән дә көтүрүб шаһа бир телеграф чәкдим. Мәзмуну белә ки, бу вахтадәк гылынч чәкиб, күллә атыб, вар гүввәтлә чалышдым, мәгсуд әлә кәлди. Һала әкәр изни-шаһанә садир олурса, бәндәләри мәшрутиjjәтимизин сәламәтинә әмин олараг кедим дә, jенә өз рәнчбәрлиjимә мәшгүл олум.

Бунун чавабында исә шаһ jазды ки, сәнин рәшадәтләрин бүтүн дүвәли-мүәззәмә арасында исбат олунуб, нам вә шөһрәтин зиһәгг олараг бүтүн афагы басмышдыр. Һеч рәва дејил, сән инди кедиб рәнчбәрлик едәсән. Лазымдыр ки, бурада милләтә вә дөвләтә хидмәт етмәк үзрә олуб, бизим дә'вәтимизи гәбул едәсән.

— Сизин евинизи партлатмаг барәсиндә бурахылан хәбәрләрин әсли вармыдыр?

— Мәним евими һеч кәс партлатмады. Бу һаман сурсат гуллугчусу, әлиндән бир сүстлүк нәтичәси олараг, од алмыш барытын одланмасындан башга бир шеj дејилдир.

Бу хүсусда мәним имзам илә «Русское слово» гәзетәсиндә бир мәктуб чап олунмушдур.

Сәрдар гајәтдә ганы исти бир адам, һәрәкәти хеjли чәлддир, данышығы чох чиддидир. Мәшрутәпәрәстлиjи дин дәрәчәсиндә гәвидир. Бу адам мәшрутә тәрәфдары олмагда фанатизм едиjор. Бүтүн һәрәкәтини, вүчудуну, зорибазусуну милләтә сәрф етмиш олан бу адам өзүнүн тәкрарән бәjан етдикләринә көрә Нәчәф үләмасы һөкми-мүгәддәсләринә табе олуб, онлар нә әмр едирсә, бир ан тә'хир етмәсизин ичрајә назырдыр.

— Рус вә инкилис консулханалары jаныма кәлдикләриндә: мәшрутә сәнин әлиндәдир, — дедиләр. Мән исә чаваб вердим ки, сиз бөjүк бир сәһв едирсиниз, мән мәшрутәнин ити ишли бир пасибанијәм. Саһибләри исә Нәчәф үләмаји—ә'ламыдыр. Онлар нә әмр едирләрсә, мән о саатчада ичраја һазырам.

М. Әмин.

«Тәрәгги», № 116, 28 мај 1909.

23 декабр 1992.

ЈАНҒЫЛЫ ҮРӘЈИН ФӘРЈАДЫ

86 ил сонра да
ејни вурғу илә сәсләнир

Гејрәт вә намус саһиби олан һәр нәсил, һәр фәрд өз милләти вә әчдадларының уjудуғу торпаг, кәләчәк өнүндә чавабдеһдир, һөкмлүдүр. Варислик вә нәсли мәс'улиjjәт мүгәддәс борчдур, һәjатын, jашамағын мәjасыдыр, мә'насыдыр. Бу һәгигәти дәрк едәнләрин саjы илә һәр бир милләт

бәшәри аиләдә өз јерини вә мөвгејини мүәјјәнләшдирә билир. Әксинә, бу кејфијјәтдән мәһрум оланлар башгаларының шикарына чеврилир, зәлаләт вә фәлакәтә дүчар олурлар.

М. Ә. Рәсулзадәнин 86 ил әввәл «Тәкамүл» гәзетиндә «Чаванларымыза» мүрачиәтини диггәтлә охудугдан сонра илк тәәссүратым мәһз белә олду. Белә бир мүрачиәти, үрәкјандыран фәрјады јалныз халғынын тарихинә, һәјат вә күзәранына, дүшүнчә вә тәфәккүр тәрзинә, инам вә инанчына, дүчар олдуғу бәлалара вә онун сәбәбләринә дәриндән бәләд олан гејрәт вә милли һејсијјәт саһиби, мүдрик вә дүнјакөрмүш бир тарихи шәхсијјәт јаза биләрди. М. Ә. Рәсулзадәнин исә бу вахт чәми 22 јашы варды.

Әсрин әввәлләриндә сәсләнән, һәјәчан тәбилини хатырладан чағырышы кениш шәрһ етмәк фикриндә дејиләм. Сијаси тәфәккүр вә сијаси мәдәнијјәтимизин аз-чох формалашмаға башладығы бир шәраитдә буна еһтијач да көрмүрәм. Лакин бир чәһәти, бир мәтләби сөјләмәји вачиб билирәм. О да мөвчуд чаванлыг чағынын јаш һәддидир. Биз јашлылар бә'зән ону аз гала 25—30-дан да о јана аддадырыг. Беләликлә дә кәнч нәслин потенсиал күчүнү, саһиблик вә мәс'улијјәт јүкүнү азалдырыг. М. Ә. Рәсулзадә 19 јашында «Шәрги-рус» гәзетиндә «Һүммәт вә гејрәт вахтыдыр» сәрлөвһәли мәгалә илә чыхыш етмишди. Алим бабаларын, дәјүшкән әчдадларын ад-саныны өзләринә бајраг едәнләрә мүрачиәтлә јетишмиш ағыл вә камал саһиби олан бу кәнч јазырды ки, «мүсәлманам — дејиб, отуруб бахмагла иш ашмаз», «Гардашлар! Кәлин һамымыз бирликдә һүммәт едәк!», һәм дә баша дүшәк ки, «елмсиз бир нөгсанымыз белә көтүрүлмәјәчәкдир». Јахуд «Мәрәзимизин чарәси» (19 ијун 1906) мәгаләсиндә Гафгазда милли гырғын төрәдәнләрин «шејтани әмәлләрини»н мәгсәд вә гајәсини ачараг дијарын әсл вәтәнпәрвәрләрини фәалијјәтә сәсләјиб јазырды: «Ej Вәтәнини истәјән гафгазлы сүлһсевәр үнсүрләр! Әкәр сүлһ истәјирсиниз, јә'ни дүчар олдуғумуз мәрәздән сәһһәт тапмағымызы арзу едирсиниз, мүттәһид олун, бирләшин, тәки зикр олунан илләтләр арадан көтүрүлсүн. Нә гәдәр ки, бу илләтләр дурур, бу мәрәз, бу хәстәлик дә олачагдыр».

Нәһајәт, даһа бир мүһүм чәһәти хатырладым. Тарихимизин вә талејимизин бу мүрәккәб, кешмәкешли чағында һамымыз кәләчәк гаршысында мәс'улијјәтимизи лазымынча дәрк едирикми? Әсрин әввәлиндә сијасәт мејданына атыланларын бу барәдәки кәскин, иттиһам сәчијјәли көрүшләри адамы јерли-јатаглы силкәләјир, дүшүнмәјә вадар

едир. М. Ә. Рәсулзадәнин чаванлара мүрачиәтиндән тәхминән бир ил сонра — 1907-чи ил нојабрын 30-да Әһмәд бәј Ағајев илк милли мүчаһидимиз Һәсәнбәј Зәрдабинин дәфн мәрасиминдәки нитгиндә мәрһума, әслиндә дириләрә демишди: «Ej али руһ! Шимди сән кедирсән ата-бабаларымызын, әчдадларымызын һүзуруна! Онлара биздән салам јетириб дә бизим бу шикајәтимизи де: Ej әчдад, ej бабалар! Бизә нә күн гојдунуз?! Бизә нә ирс гојдунуз кетдиниз?! Станларымыз (мәмләкәтимиз) хәрабә, вилајәтләримиз виранә! Чүмлә милләтләр арасында сәрникун, хар, зәлил, мәгһур (гәһр олмуш), мәзлум, әһвалымыз позғун! Күнүкүндән тәнәззүл едиб, күнү-күндән пуч вә зај олмагдајыз! Әл'ан ишимиз, сәнәтимиз оғурлуг, гулдурлуг, бир-биримизин чанына, малына, ирз-намусуна гәсд етмәк имиш! Ej каш нә биз олајдыг, нә бөјлә ирс».

Үрәк вә вичдан, гејрәт вә милли тәәссүбкешлик јанғысындан кәлән бу иттиһамлары ирәли сүрәнләр иш көрдүләр, фәалијјәт көстәрдиләр. 1918-чи ил мајын 28-дә Истиглал бајрағыны учалтдылар. Бизим М. Ә. Рәсулзадә, Ә. Ағајев вә мүстәгил дөвләтчилијимизи бәрпа етмиш нәслә јалныз миннәтдарлығымыз ола биләр.

Индики нәсил һаггында кәләчәкдә өвладларымыз вә нәвәләримиз нә фикирдә олачаглар? Буну заман көстәрәр. Лакин инди бу кәләчәк барәдә чаван да, камил вә аһыл да дүшүнмәлидир. Ә. Ағајев дејирди ки, «Дүнјада чүмләмиз бејләчә кедәчәјиз! Һеч бир шеј апармајачағыз! Биздән галан фәгәт о инсанлыг, о өз мәмләкәтимизә, өз танфәмизә вә үмум инсанијјәтә гуллуг вә хидмәт галачаг». Мәнчә, бу сөзләрин шәрһә еһтијачы јохдур.

М. Ә. Рәсулзадә

ЧАВАНЛАРЫМЫЗА

Милләтимиз бир чәһл ичиндә јашајыб, өмрүнү гәфләт вә хәбәрсизликдә кечирмәкдәдир. Әтрафыны тутан һеч бир һәрәкәтләри сәнәләр илә истибдадын вә һөкумәти-мүтләгәнин чәкдији зәнчирләрдән кејимиш бәдәни һисс етмәјиб һавајы-һавајы сөзләр илә чәфәнкијјат вә мөвһумата, һекајә вә вә'зләрлә долмуш гулаглары күлл Русијаны чүглајан һүрријјәт вә нигилаб сәдаларыны ешитмијор. Алимнүма моллалар көз һејрәтләндирән шәбәдәләри вә сәрмајәдарларын һәр бир шеји әсилдә олмадығы бир рәнкдә көстәрмәләриндән наши пәрдеји-зәлам вә гәфләт илә өртүлән көзләри һүрријјәт, инсанијјәт вә һәгганијјәт јолунда төкүлән

ганлары, ону (өзүнү) әһатә едән рәзаләт вә зәлаләти көрмијор. Вә даһа доғрусу, әваризи-сијасијјә илә мә'јуб олан көзләри әһвәл адамлар кими һәр бир шеји башга бир рәнкдә, башга бир әдәддә көрүр. Елмә һәвәс етмијор, мә'рифәт кәсб еләмијор, кәсб-рузи јолунда лазым олан сә'ј вә кушиш етмијор, Аллаһ өзү јетирәр — дијор.

Кирифтар олдуғу фәгр вә фағәјә тәһәммүл едијор. Саһибкар вә дөвләтлинин һәр бир чөвр вә сыхынтысына сәбр едијор. Инсана јарашмаз ағырлыгларда, ән алчаг бир мәвачиб вә шәртләр үзрә ишлијор. Һәр чәбр вә зүлмү, нә гәдәр ағыр вә шиддәтли олса да чәкијор. Һәр әдаләтсизликләрә сәбр едиб динмијор, көјдән белә јазылыб — дијор.

Һәр бир һијләкара дүчар олур, вар-јохуну әлиндән алдадыб алырлар, бир јаван чөрәјә мөһтаҹ едијорлар. Бунларын һамысыны көрүр, һамысынын ағрысыны гәбул едијор — јенә дә үмид үзмәјиб, Аллаһ Кәримдир — дијор.

Бу гәдәр чәфа вә әзалардан тәнкә кәлир, нәһајәт, өзүнә бир чарә ахтарараг һөкумәтә күвәнир, полисәјә шикајәт едир, бир нечә күн кедир-кәлир, јол ағардыр, ахырда өзү мүтәссир олур, дәрдинә чатан олмујор, јенә дә сакит-сакит дүруб әли голтуғунда һејран вә сәркәрдан галыјор.

Нә еләсин, нә чарә гылсын, кимә дәрдини дејиб, кимдән имдад истәсин, һәр јанә кедир зүлм, һәр тәрәфә гачыр тәәдди, һәр шәхсә сығыныр әза, һәр кушәјә варыр чәфа, һәр сәмтә дөнүр әдаләтсизлик, хүласә, һәр јанда јалан вә зүлмәт көрүб ачиз галыр, нә еләмәјин билмир, чарә јолуну тапмыјор. Өзүнә бир јол көстәрән, дәрдинә дәва дејән көрмүјор. О бири јандан исә һаллы моллалар, рөвзәханлар вә гејри бу кими шәбәдәбазлар, о зүлм вә зүлмәтин әмирләри, о шәриәт вә милләтин һадимләри*, о пула сәчдә едән дәнилләр бу бичарәни сәбрә, тәһәммүлә, һәр бир шеји разы олуб «Аллаһ тәрәфиндән мүгәддәрдир, разы олмаг кәрәк» демәјә алышдырыб вә бу зәнфин, бу мәзлумун башалтыны јастыгламајыб, ону јатырдырлар. Бәстәри-гәфләти дөшүјүб чәһаләт јухусуна алышдырырлар. Бу да јатыр, мүрәббиләрин верликләри тәрбијә учундан елә бәрк јатыр ки, һәр бир ағры вә санчылары да билмәррә јадындан чыхарыјор. Бу минвал илә бир хејли заман јухулајыр. Һәрдән бир бә'зи һәмијјәтмәндан тапылыб бунлары ојатмаг истијор, лакин гаравулда дуран лајлачылар һаман шәхси говуб ону ајылмага гојмујорлар. Зира јатанлар ајыларса өз һәгләрини аларлар. гасибләр исә рүсвај олар.

* Һадим — дағыдан, сөкән.

Нәһајәт, Русија ингилабы аловланыр, бир кирдар дүшүб һај-һуј гопур, бу һај-һуј вә мә'рәкәнин сәсиндән јатмыш олан милләтимиз јаваш-јаваш ајылмаға башлајыр, ајылыр, ајылыр да јөн тутуб бир јана кетмәк, вәсилә тапыб бу әсарәтдән гуртармаг, хадим тапыб һадимләрин әлиндән чыхмаг истијор.

Будур, мүсәлман фүгәрасы, фүгәраји-касибәси өз гејримүнәззәм тә'тилләри илә үрәкдән фәрјад едиб чағырыр ки, еј милләтин чаван гүввәси, еј һәр бир чәмаәтин тәрәгги вә тәалисинә сәбәб олан милләт чаванлары, кәлин, сиз Аллаһ кәлин, бизи әсарәтдән гуртарыб раһи-сәадәт вә сәламәти бизләрә көстәрин. Гәринәләр илә ујудуғумуз хаби-чәһаләт вә гәфләтдән ојандыг, бир даһа јатмаг, бир даһа дүшмәнләрин лајласына ујмаг истәмијоруг. Сизи анд веририк инсаниҗјәт вә һәгганиҗјәтә ки, бизим әлимиздән тутуб бизләри ничат вә фәлаһә јетирәсиниз!!!

Еј милләт-милләт дејиб бар-бар бағыранлар, еј өз елм вә биликләри илә фәхр вә мүбаһат едән чаванлар, еј тәләбәлик вә студентлик фахир-либасы илә мүзәјјән зијадарлар, еј чәмаәт мүәллими адланан әвати-кирамлар, еј тәб'ән һүрријјәт вә азадлыг мәфтуну олан милләт балалары! Бичарә фүгәра үрәјинин ән дәрин кушәсиндән кәлән бу сәда фәрјады, милләтимизин чох гисми олан бу фүгәра вә кәсәбәнин јанғылы фәрјадларына куш вериниз! Кириниз бунларын ичинә, көстәрин онлара о јолу ки, онунла мәнзилә јетишә билсинләр.

Һавахта кими бәталәт, һавахта кими кәсаләт бизләрә габил олуб, фәгәт өзүмүзә мәшғул олуб өз гардаш вә јолдашларымызы фәрамуш едәчәјиз?

Бир бахын өзкәләрә, бир бахын әтрафыныза, бир көрүн гејри-милләт чаванлары нә гајырырлар, нә јолла иш көрүјорлар. Нечә көр һүрријјәт вә фүгарә јолунда чандан вә башдан кечијорлар.

Һәр саһиби-вичдан, мәрһәмәт вә шәвгәтә лазым вә бәлкә вачибдир ки, фүгәраји-касибәнин вә үмум милләтин јаныглы үрәјиндән кәлән бу сәдаја өз үрәјиндә јер вериб онун дәрдини өз дәрди, онун әсарәтини өз әсарәти билиб она имдад әлини узатсын, она јол көстәриб белә бир фәлакәтдән гуртармаға сә'ј етсин.

Кәлин, јолдашлар, иштә инсаниҗјәтә дәјәр иш фәгәт будур!

«Тәкамүл», № 2, 23 декабр 1906.

МУСТАФА БӘЙ ВӘ ӘФРУЗ ХАНЫМЫН ФАҹИӘСИ

Гәдим Шәкидә өз хејирхаһ әмәлләри, инсани кејфијјәтләри, инсаф вә мүрвәтләри илә сечилән, јадда галан кишиләр аз олмајыб. Һ. М. Әлијев, Һ. Нағыјев, А. Мустафазадә, М. Ф. Пишнамаззадә, Ш. Ашурбәјов, А. Әфәндијев, М. Зүлфүгаров, М. Нүтвәлибәјов вә башгаларыны көстәрә биләрик. Јери кәлмишкән дејим ки, индинин өзүндә дә белә адамлар вардыр, онларын хејирхаһ әмәлләри барәдә һеч шүбһәсиз ки, јазылачаг.

Һәјатын мә'насыны дар чәрчивәдә, шәхси вә аилә мигјасында дејил, милли мәнафе бахымындан дәрк едәнләр гондарма ад, рүтбә, вәзифә наминә өмүр сүрмәмишләр. Онлар шәхси вә милли дәјәрләри вәһдәтдә көтүрмүш, иман вә инанчын һөкмү илә јашамышлар. Халг да белә кишиләри һәмишә һафизәсиндә сахламаға, хатирәсини әзиз тутмаға сә'ј көстәрмишдир. Онлардан бири адыны һәр бир шәкилинин танытдығы Мустафа бәј Әлибәјовдур.

Танынмыш һүгугшүнас, хејриҹҹәчи вә ичтимаи хадим олан Мустафа бәјин хидмәтләри чохдур. Бунлар һаггында заман-заман јазылыб. Мәсәлән, Азәрбајчанда илк гадын «Ишыг» журналынын нашири М. Әлибәјов, редактору онун өмүр јолдашы Хәдичә ханым олмушдур. «Ничат» хејриҹҹә чәмиҹҹәтинин фәаллары сырасында Мустафа бәјин ады ифтихарла чәкилир. Киләһли мәһәлләсиндә, Тачлыг булағы зонасында Мустафа бәјин бағыны ким танымыр?

Бу јахынларда 1916-чы илдә нәшр олунмуш «Доғру сөз» гәзетини нәзәрдән кечирирдим. Гәзетин 28 мај тарихли нөмрәсиндә Мустафа бәјин имзасы илә дәрч олунмуш «Ачыг мәктуб»а раст кәлдим. Онунла, әзиз охучулар, Сиз дә таныш олун. Мустафа бәјин нечә инсафлы, хејирхаһ, мәрһәмәтли зијалы олдуғуну нүмајиш етдирән бу сәнәд бизи ибрәт көтүрмәјә, бу ән'әнәни давам етдирмәјә сәсләјир. Ону да көстәрим ки, сонра мә'лум олур ки, һәмјерлимиз Әфруз ханыма вә онун Аишә вә Сәфурә адлы балаларына 200 манатдан артыг ианә јығылмышдыр. Бакыда оларкән бүтүн хәрчини Мустафа бәј чәкмиш, сонралар да бу аиләјә хејли мадди јардым көстәрмишдир.

АЧЫГ МӘКТУБ

Мүдири мөһтәрәм. Иш бу нечә кәлмәнин гәзетәниз сүтунунда дәрчини арзу едирәм.

Шубаныда нефт гујуларында ишләјән шәкили Әбдүлрәһман Исмајыл оғлу илә нефт гујуларыны идарә едән пиркешик арасында паспорт тәләби үстүндә мүбаһисә дүшүб, нәһајәт пиркешик фәчи (үрәк ачыдан) бир сүрәтдә Әбдүлрәһманы 3 күллә илә гәтл етмиш: Мәфлук (јазыг) фәһлә Әбдүлрәһман өз фәһләлији илә анасы Әфруз Осман гызыны вә ики јетим бачысыны сахлајырды. Заваллы анасы Әфруз бу әһвалаты ешидән кими зәиф вә нахош олдуғу һалда јетим вә бикәс ики нәфәр балача Аишә вә Сәфурә адлы балаларыны евинин бир кушәсинә атыб көзләриндән ган-јаш төкәрәк Бакыја кәлиб чаван оғлунун гәбри үзәриндә ганлы көз јашы төкмәкдәдир. Һал-һазырда бу мәзлумә мәнимлә Торгови күчәдә 70 нөмрәли евдә сакиндир. Шәкидә бисаһиб галмыш заваллы балаларынын гаракүнләринә ағламагдан башга бир чарә билмир. Бу фәгир өврәт вәтәнинә гајытмаға вә орада јетим балаларыны сахламаға, хүсусән Шәкинин бу баһалыг заманында доланмаға бир гәпик дә олсун кәлири јохдур. Она көрә дә гареини кирамин (һөрмәтли охучуларын) нәзәр-диггәтләринә бу мүсибәт һалы јетирнб, бегәдри-гүввә бу заваллы өврәт илә бу јетим балалара ианә етмәләрини арзу едирәм.

Мустафа бәј Әлибәјов.

«Доғру сөз» гәзети, 28 мај 1916.

ИСЛАМА ГАРШЫ ЈЕНИ СИПӘР АХТАРЫРЛАР

«Гәрб—Шәрг гаршыдурмасыны
«Шимал—Чәнуб гаршыдурмасы
әвәз едәчәкми?

«Азадлыг» радиосу сыраҕакүн Русија мүдафиә назири П. Грачовун бир сыра әрәб өлкәләринә нәзәрдә тутулмуш сәфәри илә бағлы шәрһиндә сон заманлар чох аз тәсадүф етдијимиз ачыглыгла билдирди ки, Гәрб Русијаны јенидән ислам әлејһинә күчлү бир сипәрә чевирмәк ниҹҹәтиндәдир. Лакин орадача әлавә етди ки, Москва игтисади мәчбуриҹҹәт гаршысында, өлкәдәки ағыр ичтимаи-игтисади вә сијасимилли бөһран нәтичәсиндә бу ролу мәһдудлашдырмаг мәчбуриҹҹәтиндә галмышдыр. Јә'ни, Москва әсас диггәтини кечмиш ССРИ әразисиндә исламын тә'сирини зәифләтмәк, ислам бирлијинә вә һәмрә'лијинә мане олмаг ишинә јөнәлтмәк фикриндәдир. Бејнәлхалг сијасәтдә исә Гәрблә һәмрә'лик хәтти галачагдыр.

Зәнкин әрәб өлкәләри илә игтисади-һәрби әмәкдашлыгын Русијанын карына кәләчәјини Москвада јахшы баша дүшүрләр. Буна сон вахтлар хүсуси диггәт јетирилир. Елә Русија мүдафиә назиринин, парламент башчысынын, ондан әввәл исә харичи ишләр назиринин Јахын Шәрг өлкәләринә сәфәрләри дә бу мәгсәди күдүрдү. Русија һәр шејдән әввәл, әрәб өлкәләринә силаһ сатмаг фикриндәдир. Бу саһәдә АБШ вә дикәр Гәрб өлкәләри илә рәгабәтә аз-чох давам кәтирмәк олур. Доғрудур ки, мүдафиә назири Грачов нәзәрдә тутулан сәфәри баша чатдыра билмәди. Атасы вәфат етдијиндән јалныз Бирләшмиш Әрәб Әмирликләри илә сазиш бағлаја билди вә вәтәнә дөндү.

Москванын јенидән ислама гаршы сипәр ролуну ојнамаға тәһрик едилмәси вә ја бу ролу бојнуна көтүрмәси чох чидди проблемләр јаратмаја билмәз. Чар Русијасынын нечә әсрләр боју ислам өлкәләринә, онун әсас һамиси вә дашыјычылары олан мүсәлман түрк халгларына гаршы нечә сипәр ролу ојнадығы тарихдән бизә мә'лумдур. Совет дөврүндә бу сијасәт формача дәјишсә дә мәзмунча даһа мәкрли сәчијјә дашымышдыр. Әфганыстан тәчавүзү, Фәләстин вә Ираг фачиәси, инди исә Југославијада мүсәлманлара гаршы чеврилмиш кеносид, елә Тачикистандакы гардаш гырғыны, чечен вә ингушлар, мүсәлман абхазлар әлејһинә јөнәлдилмиш ачыг вә кизли тәчавүзләр буну ајдын көстәрмирми?

«Азадлыг» радиосу хәбәр верир ки, сербләрлә бирликдә Југославија мүсәлманларына гаршы вурушларда иштирак етмәк үчүн он минләрлә рус шовинисти көнүллү бирликләр јаратмаг фикриндәдир.

Нәһајәт, Азәрбајчанын ајрылмаз тәркиб һиссәси олан Јухары Гарабағы гопарыб ермәниләрә вермәк хүлјасы бу мәнбәдән гидаланмырмы?

«Сојуг мүһарибә» әсасән баша чатмыш, капитализм-сосиализм гаршыдурмасы биринчинин гәләбәси илә нәтичәләнмишдир. Дүнјаны чалхалајан коммунизм кабусу тарихә говушмаг үзрәдир. Бәс бу идеоложи бошлуғу нә, һансы мәфкурә, идеја вә сијаси көрүш долдураҹагдыр. «Известија»нын шәрһчиси бу күнләрдә јазмышдыр ки, «Гәрб—Шәрг гаршыдурмасыны Шимал—Чәнуб гаршыдурмасы әвәз едәчәкдир». Бурада сөһбәт јүксәк инкишаф етмиш дөвләтләрлә кәсиб вә диләнчи вәзијјәтинә дүшмүш өлкәләр арасындакы зиддијјәтләрдән кедирди. Бә'зи Гәрб ичмалчылары исә јенидән христиан — ислам гаршыдурмасындан сөһбәт ачырлар.

Бунунла әлагәдар һәлә әсрин әввәлләриндә мүтәфәккир-публисист Әһмәд бәј Ағајевин јаздығы вә «Тәрәгги» гәзетиндә дәрч олунмуш «Мәшриг вә Мәғриб», «Ислам вә христианлыг» сәрләвһәли силсилә мәгаләләр јада дүшүр. Чох тәәссүф ки, бизим бу зәнкин мә'нәви ирсдән хәбәримиз олмајыб, јохса чох мәтләби вахтында билиб башымыза чарә гыла биләрдик.

Ә. Ағајев Франсада Сарбон Университетиндә тәһсил алдығы илләрдә мәшһур франсыз јазычыларындан бири илә мүкалимәни хатырлајараг 1908-чи илдә «Тәрәгги» гәзетиндә јазырды: **«Мәшһур јазычы ханымларындан бириниң евиндә идик. Сөһбәт Шәргдән кетди, мән дә авропалыларын Шәргә нисбәт тә'гиб етдикләри** мәсәләдән шикајәт етдим.

Ханым әфәнди деди:

— Мән тәәччүб едирәм ки, шәрглиләр дә сијаси һөкумәтә, дүнјәви ишләрә е'тина едирләр, көрүнүр ки, Шәрг дә хараб олмаға үз чөндәрмиш! Чүнки Аллаһ Мәшриги јаратданда мәһз хәјалдан, о хәјалатыдан көјләри, улдузлары, әфлаки сирр етмәдән өтрү јаратмыш! Онлар кәрәк әсла мадди, дүнјәви ишләрә е'тина етмәсинләр! Бүкүнә ишләр авропалыларын вәзифәсидир! Чүнки Аллаһ Гәрби дә мадди мәсәләләр үчүн јаратмыш! Јер — гәрбликләрә, көјләр — шәрглиләрә, дүнја — гәрбликләрә ахирәт шәрглиләрә! Будур Аллаһын төвсијәси! Вә бу тәгсимдә ән бәхтијар тәрәф Мәшригдир!

Доғрудан да, јахшы тәгсимдир, фәгәт бурасы вар ки, инсан нә гәдәр мәләкут (илаһи сәлтәнәтдә) вә мәлакути сирр етсә дә јенә башы вә гарны бу дүнјаји-фанидәдир, баша Гәрб јумруғу дәјәндә вә јаинки инсанын әлиндә олаңы гәрбликләр гарәт едиб ач галанда чар-начар мәләкут вә мәлакутдан нүззул едиб бу дүнјаји-фанини јада салыр.

Ханым әфәнди бир гәдәр мүкәддәр олуб деди:

— Көрүнүр ки, сән әсл шәргли дејилсән, әсл шәргли нә јумруғу вә нә ачлығы дүшүнмәз».

Чохму шеј дәјишмишдир? Бүтүн бунлары нәзәрә алмаг, садәликлә садәләвһлүјү, сијасәтлә сијасәтбазлығы ајырд етмәји бачармаг, белә мәсәләләрин тарихи мәнбәләрини билмәк вачибдир. Јахшы дејибләр ки, индинин көкү кечмишдәдир, кечмиш исә кәләчәјин ијнәсидир.

ЛОВҒАЛЫГ ВӘ МИЛЛИ ТӘКӘББҮР НӘЈӘ ВӘ КИМӘ КӨРӘКДИР?

Мүһәндәки «Азадлыг» радиосунун Азәрбајчан редаксијасы «Азәрбајчан вә Ислам» мөвзусунда силсилә вери-

лишләр һазырлајыб. Апарычы республикамызын танынмыш вә һөрмәтли дин хадимләриндән биридир. Редаксијанын нә мәгсәдлә белә бир верилиш һазырладығынын гајәсинин нә олдуғуну дејә билмәрәм. Верилиш нечә күндүр ки, давам едир. Әлбәттә, бир нечә дәгигәлик ики-үч верилишә әсасән мүлаһизә сөјләмәк чәтиндир. Дикәр тәрәфдән мән бу саһәнин мүтәхәссиси дә дејиләм. Амма гулаг асдығым илк верилишдә мәни нараһат едән бир мәсәлә барәсиндә фикримни билдирмәк истәјирәм. Һөрмәтли дин хадимимиз билдирди ки, куја кечмиш советләр бирлији әразисиндә исламы гәбул едән илк өлкә Азәрбајчан олмушдур. Һәм дә Орта Асија да дахил олмагла дүнјанын бу бөлкәсиндә ислам дини Азәрбајчан васитәсилә јајылмышдыр. Мәни дүшүндүрән будур ки, јашадығымыз чох мүрәккәб, бөһранлы бир шәраитдә дүнја мигјасында Ислам вә түрк-мүсәлман халгларына гаршы кениш идеоложи-дини һүчум вә тәхрибатын баш алыб кетдији бир вахтда бу чүр бәјанат вә верилишләрин фајдасы вармы? Инди мәкәр дөшә дөјмәк вахтыдырмы ки, исламы јаҹанлардан бири биз олмушуг вә јахуд бизим әразидән кечилиб јајылыб?

Дикәр нараһатчылыг доғуран мәсәлә түркчүлүк јарышыдыр. Сон вахтлар нә гәдәр «түрк оғлу түркәм» — дејиб һарај салан, аз гала нә'рә чәкән милләт пәһләваны әмәлә кәлмишдир. Аксиомадан тәнлик дүзәлтмәк истәјән бу үздәниракә түркпәрәстләр кимә нәји исбат етмәјә чалышырлар? Һәтта түрк дилинин османлы голу илә Азәрбајчан голуну сүн'и сурәтдә долашдыран, охучуну чаш-баш салыб әслиндә түрк бирлији вә һәмрә'лији ишинә чидди хәләл кәтирән бу башабәла «түркчүлүк» бүтүн түрк дүнјасының имтина етдији пантүркизмә јуварланмырмы? Бу јаланчы пафос вә һиссијјат кимә кәрәкдир? Тәәччүблүсү будур ки, аз галыр Азәрбајчаны тәкчә түркчүлүјүн јох, һәтта пантүркизмин вәтәни кими дә гәләмә версинләр. «Молла Нәсрәддин» журналы 1907-чи илин декабрында јазырды: «Јазычыларымыздан бир парасы елә јаҹлы дилләр вә сөзләр илә чамаата јарыныр ки, һеч мәрсијәханлар да о сөзләри бачараммазлар. Бир пара адамлар гәләми әлләринә алан кими јаландан башлајырлар: «ај мәним јахшы милләтим, гадан алым, ај мәним милләтим, нә гәдәр чаным сағдыр һазырам сәнә чанымы фәда едәм, ај мәним көзәл милләтим, ај милләтләрин падшаһы милләтим!» Ибрәтамиз дејилми?!.

Азәрбајчанчылыг идејасының, мәфкурәсинин вә сијасәтинин јарадычысы вә ме'мары М. Ә. Рәсулзадәнин учалтдығы истиглал бајрағы алтына кирәнләрә, онун шәклини

башлары үстүндә асанлара мәсләһәтим будур ки, бу сәһнәри сәдагәт вә һөрмәтлә јанашы онун идеја вә мә'нәви ирсини дә өјрәниб һәрәкәт етсинләр. М. Ә. Рәсулзадә јазырды: «Милләтин мүчаһидләринә лазым кәлән одур ки, давакар олан милләтчилији бачардығча мәғлуб едиб, үмуминсанијјәт вә бәшәри амалы вә әфкарыны чамаат арасында мөһкәмләндирсинләр».

Јенә М. Ә. Рәсулзадәнин тә'биринчи десәк, «бу күнләр чәһл илә әглин күләшдији вахтда» буну баша дүшмәк лазым вә ваҹиб дејилми?!.

О, ВӘТӘНИ БҮТӨВ КӨРҮРДҮ

Буна көрә дә о тај-бу тајы кәзир, көрүр, таныјыр вә севирди

1914-чү ил нојабрын 9-да Теһран јахынлығындакы Шаһ Әбдүләзимдә Иран ингилабы вә Чәнуби Азәрбајчанда демократик һәрәкатын рәһбәрләриндән Сәттар хан Һачыһәсән оғлу 47 јашында дүнјасыны дәјишмишди. Бу дәһшәтли хәбәр алынанын сәһәри күнү — нојабрын 10-да Бакыда «Игбал» гәзетәсиндә өз мәзмун вә дәјәри илә тарихи сәнәд адландырыла биләчәк «Сәттар хан» сәрләвһәли, нисбәтән ири һәчмли бир мәгалә дәрч олунмушду. Мүәллифи о тајлы, бу тајлы Азәрбајчанын чәфакеш вә гејрәтли оғлу, көркәмли сијасәтчи вә дөвләт хадими кими јетишмәкдә олан 30 јашлы Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә иди.

Некролог-хатирә сәчијјәли јазыны, орада тохунулан чох бөјүк елми-нәзәри мәсәләләри вә тарихи һадисәләри тәһлил едиб гијмәтләндирмәк үчүн ири һәчмли бир китаб јазмаг лазым кәләрди. Мән исә охучуларын диггәтини бир нечә мүһүм чәһәтә чәлб етмәк истәјирәм.

М. Ә. Рәсулзадә јазынын лап әввәлиндә гејд едир ки, «Милләтин бәтниндән јетишмиш бу гәһрәманы — Сәттар хан исмини» Авропа гәзетәләри... Гарибалди илә бәрабәр тутујорларды». Бу мүгајисә тәсадүфидирми? Мәнчә јох! Әксинә, бурада чох бөјүк мә'на вә мәгсәд ифадә едилмишдир. Ахы Чүзеппе Гарибалди дә (1807—1882) Италијанын халг гәһрәманы, өлкәнин милли истиглалијјәти вә бирләшдирилмәси уғрунда фәал мүбариз вә мүчаһид иди.

Мәһәммәд Әмин Сәттар ханла 1909-чу илин мајында Тәбриздәки илк көрүшләрини хатырлајыр. Сәрдари-милли о вахт Шималдакы гардашларына өз килејини билдирәрәк демишди: «Тәбриз вагиәләри (һадисәләри) бүтүн аләми марагландырыб бураја бир чох әчнәби гәзетәләринин

мүхбирини чәлб еләди. Тәәссүф олунур ки, анчаг вагиәләр битдикдән сонра мүсәлман гәзетәсинин мүхбирини гәбул етмәк шәрәфинә наил олујоруз». Бу «тәнгидин һаглы олдуғуну тәсдиг едән» мүәллиф сонра јазыр ки, «Биз» мүсаһибәнин зәминини дәјишдик».

Бунлары охујанда фикирләширсән ки, дејәсән тарих заман-заман тәкрар олунур. Ахы биз дә сон вахтлар ејни килејдә идик. Дикәр мараглы чәһәт Сәттар ханын «һәтта даванын гызгын вахтында белә мәтанәтини гејб етмәјәрәк» дедији вә инди дә актуал сәсләнән сөзләринин хатырланмасыдыр.

Сәрдари-милли демишди:

— Артыг бизим вәзифәмиз битди. Бизимки әскәрлик иди. Вәзифәмиз дәхи көһнәни јыхмаг вә дағытмаг иди, бу јолда әлимиздән кәлдији еләдик. Лыха билдијимиз гәдәр јыхдыг. Инди тикмәк заманы кәлмишдир. Бунун үчүн башга гүввәтләр, јә'ни алимләр вә мүтәәккирләр лазымдыр. Бөјлә едичиләри һәр јердә олса тапмалы вә онларын архасында дурмалы вә ишләјин демәлијиз!

Мәһәммәд Әмин јазыр ки, «Икинчи дәфә Сәттар хан Тәһрана кәләркән онунла көрүшдүк. Мәрһума шаһанә бир истигбал һазырланмышды. Демәк олар ки, бүтүн Тәһран о күн истигбала чыхмышды».

Сонра о, үчүнчү, ахырынчы көрүшү хатырлајыр:

— «Ах, бу мәл'унлар башыма нәләр кәтирдиләр? — дејә Сәттар хан интригачыларә лә'нәтләр охујурду».

«Тәбриз гәһрәманынын интрига гурбаны олдуғуну» мүәллиф чох бөјүк үрәкағрысы илә јенидән хатырлајыр вә белә бир нәтичәјә кәлирди ки, Сәттар ханын парлаг бир нәтичә әлдә едә билмәмәсиндә «јетишдији мүһит вә о мүһитин кирифтар олдуғу сијаси вә ичтимаи шәртләр мүгәссирдир».

М. Ә. Рәсулзадә Азәрбајчаны бүтөв вә-баһид бир Вәтән кими таныјан, онун тарихинә вә мәдәнијјәтинә, мә'нәви вә әхлаги дәјәрләринә јахындан бәләд олан, торпағынын һәр бир күшәсини шәхсән **кәзән, көрән, танијан, севән** надир бир сијасәт адамы иди. Азәрбајчан руһуну, азәрбајчанчылыг идејасыны јалныз вә јалныз белә тарихи шәхсијјәтләр јарада вә јашада биләрләр. «Азәрбајчан — чоғрафи мәфһум, јалныз јер адыдыр» — дејәнләр, башга сөзлә «көнүлүчандан» ајыранлар, бу торпагдакы кирајәнишинләр ола биләр.

М. Ә. Рәсулзадәнин анадан олмасынын 109-чу илдөнүмү әрәфәсиндә онун 1914-чү илин нојабрында «Игбал» гәзетиндә дәрч олунмуш «Сәттар хан» сәрләвһәли мәгаләсини охучулара тәгдим едирәм.

СӘТТАР ХАН

М. Ә. Рәсулзадә

Телеграф мәшһур Сәттар ханын вәфаты хәбәрини кәтирди.

Сон заманлар Сәттар хан унудулмушду. Артыг ады дилләрдә дастан дејилди. Фәгәт бир вахт варды ки, бу исм күнүн мөвзуну тәшкил едијорду. Авропа гәзетәләри белә Сәттар хан исмини Гарибалди илә бәрабәр тутујорларды. Иштә, бу вахтилә Иран Гарибалдиси олан зат өлмүшдүр.

Сәттар хан һәр нә гәдәр чисмән, инди өлмүшсә дә, Тәбриз мејдани-һүрријјәтиндә газандығы шөһрәтини мәәлтәәссүф даһа 1910-чу илдә Тәһранда ваге Атабәј паркында өлдүрмүшдү.

Фәгәт бу һәзин хатирәни чох да гурдаламајајым.

Үзкүру мөвтәкүм билхејр (өлүмүнүн јад олунмасы хејирли олан) Сәттар ханын хејриндән дә бир чох сөз сөјләмәк олар. Әлбәттә вахтилә бүтүн гәлбләрдә бөјүк бир һүсн тәвәччөһ газанмыш олан бир затын һүсн хатираты дөрд-беш сәнә зәрфиндә унудуламаз.

Милләтин бәтниндән јетишмиш олан бу гәһрәман һәр нә гәдәр авамлығы чәһәтиндән онун-бунун интригаларына гурбан олујордуса да фитрәтән бир чох мәзијјәтләрә малик иди.

Мәрһум Сәттар ханла бир чох кәрә мүлаги олдум. Фәгәт мүшар илејһлә (ады чәкиләнлә) ваге олан көрүшмәләримдән бир нечәси һеч бир вахт јадымдан чыхмаз.

Мәрһумла илк дәфә Тәбриздә көрүшдүк. Биз Тәбризә варид олан күндән бир күн әввәл Сәттар ханла Бағыр хан бу Тәбриз ихтилалынын ики сәркәрдәләри — рус гошунларынын шәһәрә кәлдикләри нәтичәсиндә өзләринин һәбс олунмаларындан хоф едәрәк, сығынјат үчүн Османлы консулханасында бәстә отурмушларды.

Иштә Сәттар ханла да илк дәфә бурада көрүшдүк.

Хан бизи Гафгасија мүсәлман мәтбуатынын нүмајәндәси олмаг сифәтилә гәбул едәркән олдугча илтифат көстәриб зимнән мүсәлман мәтбуатына гаршы һаглы бир тәнгиддә булунду. Деди ки, Тәбриз вагиәләри бүтүн аләми мараландырыб. Бураја бир чох әчнәби гәзетәләринин мүхабирини чәлб еләди. Тәәссүф олунур ки, анчаг вәг'әләр битдикдән

сонра мүсәлман гәзетәсинин мүхбирини гәбул етмәк шәрәфинә наил олуҗоруз.

Мән бу тәнгиддән һаглы олдуғуну тәсдиг етмәклә бәрабәр мөвчуд олан сәбәбләрин бәјаны илә мәнсуб олдуғум мәтбуаты мүдафиә етдикдән сонра, мүсаһибәмизин зәминини дәјишдирмишдим.

Мүсаһибәмиз әснасында бир чох сөзләр сөјләдик.

Сәттар хан севдији хор-хор гәљаныны чәкә-чәкә (дијорлар ки, Сәттар хан гәљаны чох-чох севијор, һәтта даванын гызғын вахтында белә мәтанәтини гејб етмәјәрәк ондан әл чәкмәзмиш) бу сөзләри бәјан едијорду.

— Артыг бизим вәзифәмиз битди. Бизимки әскәрлик иди. Вәзифәмиз дәхи көһнәни јыхмаг вә дағытмаг иди. Бу јолда әлимиздән кәлдијини еләдик. Јыха билдијимиз гәдәр јыхдыг. Инди тикмәк заманы кәлмишдир. Бунун үчүн башга гүввәтләр, јә'ни алимләр вә мүтәфәккирләр лазымдыр. Бөјлә е'мар едичиләри (јә'ни гуручулары) һәр јердә олса тапмалы вә онларын архасында дурмалы вә ишләјин демәлијиз.

Доғрусу ханын бу сөзләри мәндә бөјүк бир тә'сир ојатмышды. Бу тәәссүратым о заман «Тәрәгги» сүтунларына да кечмишди.

Икинчи дәфә Сәттар хан Тећрана кәләркән онунла көрүшдүк. Мәћрума шаһанә, бир истигбал һазырланмышды. Демәк олар ки, бүтүн Тећран о күн истигбала чыхмыш иди. Шаһабада гәдәр јолларда чадырлар гурулмуш, һәр әснаф вә һәр тәбәгә өзүнә көрә хејмәләр, чадырлар дикәлтмишди ки, гәһрәмани-мәшрутијјәти орада истигбал етсин.

Үчүнчү хатиратым олдугча һәзиндир.

Сәттар ханын өз сә'ји вә һиммәтилә вүрудуна чалышмыш олдуғу мәшрутијјәт һөкүмәти артыг нүфузуну најидар етмәк истәмишди. Бинаән-иллеји (о сәбәбә) әлләриндә силаһ олараг күчәләри кәзән мүчаһидләрин тәрксилаһ етдирилмәсинә гәрар вермишди. Көзләнилмәли иди ки, бу гәрары һәр кәсдән әввәл Сәттар хан гәбул еләсин. Һеjһат, хан Тећран интригачыларының даминдә (төләсиндә) иди. Һөкүмәтин бу мәшру (гануни) төләбиндән бојун гачыртды.

Мүчаһидләр Атабәјин паркына долдулар. Һөкүмәтә гаршы дурдулар. Нәтичә паркын һүчумла алынмасы вә Сәттар ханын да ајағындан јараланмасы кими фәчи' (фачиәли) бир һалда мүнчәр олду. Јараландығындан сонра өзү илә көрүшәнләрә Сәттар хан өзүнүн бу сәһвиндән мүтәәссир олдуғуну сөјләјирди.

— Ах, бу мәл'унлар башыма нәләр кәтирдиләр? — дејә интригачылара лә'нәтләр охујурду. Тәбриз гәһрәманының интрига гурбаны олдуғуну һөкумәт дә гәбул еләмиш, бинаән-иллеји онун шикәст олмасына гаршы бәјаны-тәәссүф изһар еләдији кими, јарасынын мүалиҹәсини дә өз өһдәсинә алмышды.

Парк вәг'әсиндән сонра Сәттар хан артыг бир кушејинзива (кәнар бир јерә чәкиләрәк) ихтијар едиб, о сүрәтлә јашамаға вә Тәбриздә чыхардығы бөјүк ада иктифа едәрәк (кифајәтләнәрәк), ади бир һәјат кечирмәјә разы олмушду.

Бу кәрә кәлән телеграфлар артыг бу ади һәјатын да битдијини билдириjорлар.

Сәттар хан әввәлки шөһрәтилә мүтәнасиб парлаг бир нәтичә әлдә едиб, мүвәффәг билмәрам олмадыса, бунда биз биләк, өзүндән зијадә јетишдији мүһит вә о мүһитин кирифтар олдуғу сијаси вә ичтимаи шәртләр мүгәссирдир.

Иран мәшрутијјәти арзусуна наил олуб, тәкамүл едә билмәдији кими, онун гәһрәманлары да өјлә бир фәчи' бир хатимәјә мәһкум идиләр.

Фәгәт бу әдәми-мүвәффәгијјәтләр тамамилә ümидсизлији товлид етмәјиб (сәбәб олмајыб) вахтилә бу заваллы гәһрәманларын мәһрум олмадыглары аличәнабанә хасијјәтләр иранлыларын милли ümидләрини аз тәгвијә (гүввәтләндирмә) етмәјәчәкдир.

Бу нөгтеји-нәзәрдән Сәттар хан Иран тарихи-тәчәддүдүнүн унудулмаз бир симасыдыр.

Аллаһ рәһмәт ејләјә, Амин!

М. Ә. Рәсулзадә.

«Игбал» гәзети, 10 нојабр 1914.

ИПӘК ЈОЛУ НИЈӘ ОД ТУТУБ ЈАНЫР?

Инкилтәрәнин нүфузлу «Економист» журналында «Ипәк јолу од тутуб јаныр» сәрләвһәли бир мәгалә дәрч олунмушдур. Орта Асија чүмһуријјәтләри вә бүтүнлүклә кечмиш советләр бирлијинин мүстәгиллик газанмыш бу реқионунда мөвчуд игтисади-сијаси вәзијјәтин тәһлилинә һәср олунмуш бу јазыда диггәт вериләси чәһәтләр чохдур. Лакин нараһатлыг доғуран бурадакы дәһшәтли прогноздур. Елә бил мүәллифи вә журналын архасында дуранлары мүстәгиллик јолуна гәдәм гојмуш Түрк-Ислам Халгларынын кәләчәк дирчәлиши чох бәрк горхузур.

Һамыја мә'лумдур ки, нечә әср мүстәмләкәчилик зүлмүнә мә'руз галмыш бу чүмһуријјәтләрин проблемләри чохдур. Онларын һәлли јолу да асан олмајачаг. Дүнјанын вә бүтөвлүкдә халгларын әмин-аманлыгы гајғысыны чәкәнлә-

рин инсанијјәт борчу будур ки, бу күн бәркә дүшәнләрә өз көмәк әлини узатсынлар, јардым етсинләр. Јазыда исә мәһз бу мүһүм мәсәләјә тохунулмур. Бунун әвәзинә «су чатышмајачаг», «етник вурушмалар», «сәрһәдләри дәјишдирмәк һәрәкаты башлајачаг», «ислам фундаментализми күчләнәчәк», «2010-чу илләдәк әһали ики дәфә артачаг» вә бу кими гызышдырычы инамсызлыг јарадан фикирләрә кениш јер верилир. Әкәр сон вахтлар ислам дүнјасына гаршы чевриlmиш кениш тәхрибат компанијасы бахымындан јанашсаг белә јазыларын тәсадүф нәтичәси олмадыгы ајдынлашар.

Ачы бир һәгигәтдир ки, мүсәлман дүнјасынын индики һалы фәнадыр. Дүнјанын сијаси мәнзәрәсинә вә сијаси хәритәсинә бахырсан, статистик мә'луматларла таныш олурсан, елә бил һәр шеј јериндәдир. Фикир верин, планетимизин сакинләриндән һәр 5 нәфәрдән бири мүсәлмандыр. Јә'ни мүсәлман дининә инанч кәтирәнләрин сајы бир милјарды кечмишдир. БМТ үзв олан дөвләтләрин аз гала јарысыны мүсәлман өлкәләри тәшкил едир. Дүнјанын тәбии сәрвәтләринин, хүсусилә нефт вә дикәр енержи дашыјычыларынын чох бөјүк бир гисми бу өлкәләрин әразисиндәдир. Амма әслиндә керидә галан, гырылан, сојулан вә сөјүлән, гапазалты едилән, ачындан өлənләр мүсәлман аләминдәдир. Бир бахын, 40 илдән артыгдыр ки, Фәләстин халгынын бөјүк гисми доғма јурд-јувасындан дидәркин салынмышдыр. БМТ-нин нечә-нечә гәтнамә вә гәрарыны сәја салан јохдур. Вахтилә Јахын Шәргин Авропасы адландырылан Ливанын башына нә ојун кәтирмәдиләр? Инди дә өлкә парчаланыб. Сомалидә халг ачындан гырылыр. Әфганыстан јерлә-јексан едилмишдир, совет шејтанынын үфләдији очаг инди дә јанмагдадыр. Һиндистанда мүсәлман мә'бәдләрини дағыдыб, дини-етник вурушма төрәдирләр. Ираг АБШ-ын вә онун Гәрби Авропа мүттәфигләринин, һәмчинин Москванын разылыгы илә арамсыз һүчумлара мә'руз галыр. Өлкәни парчаламаг, онун игтисади вә һәрби күчүнү һечә ендирмәк истәјирләр. Чорч Буш президент күрсүсүнү тәрк етдији ахырынчы күнләрдә белә Ирагда ган төкмәкдән чәкинмәди. Авропанын, нечә дејәрләр, лап көбәјиндә Босниј вә Һерсоговинада мүсәлманлара гаршы мисли көрүнмәмиш кеносид һәјата кечирилир. Артыг 200 миндән чох күнаһсыз инсан гәтлә јетирилмиш, милјонларчасы исә ев-ешијини гојуб гачгын вә дидәркин дүшмүшдүр. Демократија вә инсан һүгугларындан дәм вуранлар бу фәлакәт вә фачиәни көрмүрләрми? Үмуми сөзбазлыгла, ишә кечмәјән гәтнамә вә мүрачиәтләрлә, һуманитар јардымла кеносидин гаршысы алынармы?

Ејни вәзијјәти биз кечмиш ССРИ әразисиндә дә мүшаһидә едирик. Көзүмчыхдыја салынанлар, тәчавүзә мә'руз галанлар, гырылан вә тә'гиб олунанлар кимләрдир? Тачикистанда төрәдилмиш гардаш гырғынында өлән вә јарадланларын сајы 100 мини кечмишдир. Өзбәкистанда Месхет түркләрини, Гафгазда абхазлары, чечен вә ингушлары, нәһајәт елә бизим өзүмүзү ганлы вурушлара чәлб едәнләр ислам дүшмәнләри дејилләрми?

Бүтүн бу мәнзәрә адамда истәр-истәмәз белә бир тәсәввүр јарадыр ки, дејәсән, бу әмәлијјатлар, бу һијлеји-шәрләр бир мәркәздән планлашдырылыр вә һәјата кечирилир. Әввәлки сојуг мүһарибә мүсәлман дүнјасы үчүн исти мүһарибә илә әвәз олунур.

Бу јахынларда харичи ичмалчылардан бири белә бир мүлаһизә сөјләди ки, һазырқы дүнјада сијаси-игтисади рәгабәт вә гаршыдурманын әсас мәсәләси енержи гајнагларына нәзарәт проблемидир. Елми-техники ингилаб дөврүнүн кәләчәји бундан асылыдыр. Әмәклә-капитал, капитализмлә сосиализм рәгабәти архада галмышдыр. Енержи гајнагларынын бөјүк гисми исә мүсәлман өлкәләриндәдир. «Парчала вә һөкм ет!» сијасәти дејәсән, күндәликдә галмагдадыр.

Мүсәлман дүнјасы сөзүн кениш мә'насында ајылмыр ки, ајылмыр. Онлар бир-бириниn үстүнә салыныр, вар-јохлары мүхтәлиф јолларла талан едилир. Чәмиси 600 мин әһалиси олан Күвејт јахын 10 илдә силаһланмаја 18 милјард доллар вәсаит сәрф етмәји планлашдырыр. Сәудијјә Әрәбистаны силаһ алмаға аз гала 20—30 милјард хәрчләмәк мәчбуријјәти гаршысында галмышдыр. Дүнјанын јеканә ән ири вә күчлү дөвләти статусуна јијәләнмиш АБШ инди дүнја силаһ алвериниn 56 фаизини әлиндә чәмләшдириб. Һалбуки бир нечә ил бундан әввәл бу 38 фаиз иди. Нефт вә хаммал дашыјыб әвәзинә силаһ вермәк, даһа доғрусу нефти силаһа дәјишмәк бөјүк бир бәлаја чеврилмишдир.

«Економист» јазыр ки, «Ипәк јолу од тутуб јаныр». Мәнчә, бу фикри тамамламаг вачибдир. Демәлидирләр ки, «Мүсәлман аләминә од вуруб јандырыгы».

Вахтилә «Молла Нәсрәддин» журналы «мүасирләшмәк» шүарыны «гәрбләшмәк, гәрби тәглид» кими башa дүшәнләри нәзәрдә тутараг јазырды ки, «мүсәлманларын бир парасы күнүн чыхмағыны күнбатан тәрәфдән истәмәкдәдирләр». Кәлин, дүнјакөрмүш Молла Нәсрәддинин бу узагкөрән фикрини дә јаддан чыхармајаг, инкишаф вә тәрәггинин милли-тәбии јолуну ахтараг. Бу тәчрид олунмаг, фајдаланмамаг дејил. Әксинә, тарихи-милли зәминдә бој атмаг, јүк-

сәлмәкдир. Јапонија вә Асијанын бир сыра өлкәләринин тәчрүбәси јахшы нүмунә дејилми?

ДОСТА ТӘШӘККҮР, ЗИНДАНДАН ГАЧЫШ

М. Ә. Рәсулзадә вә И. В. Сталин

70 ил бундан әввәл — 1923-чү илин јанварында Истанбулда Азәрбајчан дилиндә вәтәндән баш көтүрүб гачмаға мәчбур олмуш милли истиглал мүчаһидләринин нәшр етдикләри «Јени Гафгазја» мәчмуәсинин 5-чи нөмрәсиндә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин јарадычысы вә танынмыш лидери М. Ә. Рәсулзадәнин «Сталинә мәктуб»у дәрч олунмушдур. Мәктуб русча јазылмыш, Москваја көндәрилмиш вә һәмин вахтда да ады чәкилән мәчмуәдә ачыгланмышды.

Бөјүк тарихи әһәмијјәт кәсб едән, мүәллифин узагкөрәнлијинә шаһидлик едән бу гијмәтли јадикары охучулара тәгдим едирәм.

Дәгиг вә сәһиһ мүәјјән едилмишдир ки, И. В .Сталин Бакыја илк дәфә 1904-чү илин ијунунда кәлмишдир. Бу вахт онун 25 јашы варды, күрчү сосиал-демократ һәрәкатының үздә олан нүмајәндәләриндән бири иди. 20 јашлы М. Ә. Рәсулзадә исә бу вахт мүсәлманлар арасында маарифчилик, сосиал әдаләт вә милли дирчәлиш фикирләри јајан вә бу саһәдә илк әмәли-тәшкилаты иш көрән габагчыл кәнчләрдән иди. РСДФП Бакы тәшкилаты ону вә һәммәсләкләрини өз тәрәфләринә чәкмәк үчүн бу кәнчләр арасына сызмаға чалышырды.

М. Ә. Рәсулзадәнин өз сөзләри илә десәк, онлары «өз һесабларына газанмаг истәјирдиләр». Мәһәммәд Әмин јазыр ки, «елә бу вахтларда чарлыг әлејһдары бә'зи шәхсләрдән Бакыда болшевик фраксијасыны идарә едән Қоба адында енержили бириснин олдуғуну ешитмишдим». Сонра: «Бакы чиварында олан Балаханы петрол очаглары мәһәллиндә бир фабриканын ишчиләринә мәхсус евләрдән бириндә чох бәсит бир отагда гаршымыза зәиф, үзкүн вә ортадан бир аз узун бојлу бириси чыхды. Бәсит гијафәли олан бу затын чичәк позуғу илә чопурланмыш үзүнә диггәт етдим, чидди бир төврлә күлүмсүндү. Бизи тәбии вә сәрбәст бир әда илә гаршылады. Күрчү аксенти гүввәтлә һисс олунан бир русча данышырды. Ади хош-бешдән сонра сөз сијаси вә сосиал мәсәләләрә кечди».

М. Ә. Рәсулзадә 1954-чү илдә «Дүнја» гәзетәсиндә дәрч олунмуш «Сталинлә ихтилал хатирәләри»ндә гејд едир ки, «Қобаны чох сејрәк олараг арада-сырада көрүрдүм. Дүрлү конспирасија шәртләри дахилиндә надир тәсадүфләр бизи гаршылашдырырды». М. Ә. Рәсулзадә Сталинлә сонракы көрүшүнү белә хатырладыр: «Күнүн бириндә Бакы чиварында нефтајырма заводларынын булундуғу Гарашәһәр дејилән бир мәһәлләдә идик. Кечәнин кеч саатларында бир дүлкәр ателјесиндә чарлыг әлејһдары мүхтәлиф ингилаб тәшкилатларына мәнсуб делекеләрдән ибарәт бир конфрансда идик. Күнүн тактикасына аид олан мүштәрәк мәсәләләр мүзакирә едилмәкдә иди... Болшевик көрүшүнү Қоба, ја'ни Сталин, меншевик көрүшүнү исә инди Советләрин милләтләрарасы сөзчүлүјүнү јапан Андреј Вышински мүдафиә едирди.

О заман азәрбајчанча интишар едән чарлыг әлејһдары милли мүхалифәт органы «Тәкамүл» гәзетәсини .бу топлантыда мән тәмсил едирдим. Мүзакирәләр русча иди. Рус олмајан бир чохлары кими мәним русчам да чох мүкәммәл сајылмазды. Үслуб вә грамер хәтасы да јапмамыш дејилдим. Мүзакирәдә иштирак илә тәмсил етдијим милли мүхалифәт чәрәјанынын анладығы тактика ичабы олараг балтаны чарлығын да көкүнә вуран болшевик көрүшүнә үстүнлүк верән бир ифадәм варды. Буну һәзм етмәјән о заманкы меншевик Вышински јапдығым јанлышлыглара ејһамла:

— Јолдаш, әдәби дејил!.. — дејә үслубума тахылды (саташды). Қоба исә дәрһал:

— Һајды, јолдаш Вышински, бир чыхыб түркчә, азәрбајчанча даныш, бахаг ким даһа әдәби данышыр? — дејә она гаршы чыхды.

Јери кәлмишкән охучулара хатырладым ки, «Тәкамүл» гәзетинин 1907-чи ил 11 феврал тарихли 8-чи нөмрәсиндә М. Ә. Рәсулзадә «Һәр јандан» сәрләвһәли јазысында II Дөвләт думасынын депутаты З. Зејналова мүрачиәтлә јазырды: «Зејналова биз индидән дејирик ки, балтави итилә. Нечә ки, фикриндә вар, белә лап дибиндән вуруб һөкүмәт ағачыны јых! Ону јәгин өзүн билирсән ки, бу ағач јыхылса кимин башына дүшәчәкдир...».

Әкәр нәзәрә алсаг ки, «Тәкамүл» гәзети 1906-чы ил декабрын 16-дан 1907-чи ил мартын 25-нәдәк нәшр олунуб, демәли, М. Ә. Рәсулзадә илә И. В. Сталинин сөһбәт кедән нөвбәти көрүшү бу заман чәрчивәсиндә олмушдур. Диккәт тәрәфдән бу көрүшләр әснасында Сталин гаршысында Гафгазда чохлуг тәшкил едән азәрбајчанлылар вә бүтөвлүкдә мүсәлманлар ичәрисиндән савадлы, әгидәли вә мәс-

ləkli bir sijasi partija xadiminin jetishdijini kөrүrdү, gijmətləndirirdi.

M. Ə. Rəsulzadə 1908-ci ildə Bakıda İ. V. Stalinlə olan kөrүshүnү isə belə xatırlajır: «1908-ci ildə Türkijədə kənc türklər ingilabы baш vermishdi. Hүrrijjət sevən dəmөkrətlərdə, xүsusən Qafqaz türk və mүsəlmanlarыnыn fikir və sijasi hərəkat mərkəzi olan Bakıda bu hadisə kүnүn mөvzusu idi. Bir təsadүflə Qobaja rast kəldim.

— Osmanlы ingilabы haggында bizim dərkijə bir məgalə jazsanыz, — dedi. Məgaləni jazdым. «Gүdok» redaksijasына kətirdim!.. Kizli bir redaksija hej'əti vardы ki, buraja Qoba ilə Timofejev adында partijalы, bir mүnəvvər dахil idi. Hej'ət bir vəkmətchi dүkanыnыn pərdə ilə ajrılan arxa tərəfində topланырды». M. Ə. Rəsulzadə xatırlajır ki, məgalə үstүndə Timofejevlə arамызда fikir mүxtəlifliji olду. Qoba mүdaxilə etdi: «Rəsulzadənin məgaləsi jeriндədir, orada jүrүdүlən mүhakimə chox haglыdыr, məgalə basылmalыdыr.

Nəhajət, məgalə basылdы».

Kobanын (Stalinin) xahishi ilə M. Ə. Rəsulzadənin «Kənc türklərin gələbəsi haggында» jazdыgы məgalə onun «Stalinlə ixtilal xatirələri» əsəriндə kөstərilдiji kimi «Gүdok» gəzetiндə dejil, «Gүdok» və «Bakinski rabochi» gəzetlərinin əvəzinə 1909-чu ilin fevralында nəshrə bashlajan və chəmisi 2 nөmrəsi chыxan «Volna» jurnalынын 1-ci nөmrəsiндə dərch olunmүshдur. Məgalə «Ə. N.» (Əmin) imzasы ilə chыxmышдыр. «Gүdok»da bu mөvzuda jazы joxdur.

1908-ci il martын 25-də Stalin Bakıda həbs olunur, Bajыl həbsxanasына salыныр. Mart—sentjabr ajында onu gachыrtmag sə'jləri, təshəbbүsləri baш tutmur. Sentjabrын axырларында Stalini Vologda gubernijasынын Solvычegodsk shəhərinə sүrgүn etmək gərara alыныр. Bu vaxt partija kassasында sojuz Sibirə kөndəriləchək Stalinə isti paltar almag, jol xərchliji vermək və gachырmag үchүn pul joх idi. Dүstagларын kөndərilməsinə iki kүn galmышды. Bu xəbəri M. Ə. Rəsulzadə də bilir. Ingilabchылар M. Ə. Rəsulzadənin baшchылыг etdiji «Nichat» chəmijjətinin ishtirakы ilə «Nүfүzu olan məshhүm xanым və bəjlərдən, tanынмыш aktjor və aktrisalardan mүrəkkəb bir dəstə ilə bag kəzintisi» dүzəldirlər, өzү də «Bakынын məshhүr vali bagчasында». Məhəmməd Əmin jazыr ki, «Kəzintinin ilk kүnү baшagrылы olду. Jaxшы kəlir əldə edildi». «Bizim hissəmizə dүshəchək kəlir hesabына joldaш Qobanын (jə'ni Stalinin) gachырылmasы finansa etmək үzrə 200 rubla» istəmishdilər. Kəzintinin үchүnchү kүnү pulu apararkən fajtonlarын gabagыны əvvəlchədən hazырланмыш silahlы adamlar kəsirlər. Pulu alыb aparырлар. Nəhajət, M. Ə. Rəsulzadə ilə İ. V. Stalin arасында nөvbəti shəxsi kөrүsh 1920-ci ilin nojabrын əvvəlləriндə Bakıda olmushдur.

Bu vaxt hər iki sijasi xadim dүnjakөrүshləri, sijasi əgidələri və tutдugları mөvge e'tibarilə gəti dүshmən chəbhələrдə дурурдулар. Stalin hakim kommunist partijasынын tanынmыш xadimlәriндən biri, Xalg Milləтlər komissarы idi. M. Ə. Rəsulzadə artыg devrilmish Azərbajchan Xalg Chүmhuriijjətinin və «Mүsavat» partijasынын lideri, həbsxana dүstagы idi, onu өlүm kөzləjirdi.

1920-ci il nojabrын 6-da Stalin Bakы Sovetinin təntənəli ichlasында chыxыsh etdi.

O vaxt respublika hөkүmətinə baшchылыг edən N. Nərimanov M. Ə. Rəsulzadənin həbs edilдijini Stalinə xəbər vermishdi. Stalin həbsxanaja kətmish, Məhəmməd Əminlə kөrүshmүsh və onu өzү ilə bərabər Moskvaja apармышды.

M. Ə. Rəsulzadə xatirələriндə İ. V. Stalinin «kechmish dost» adlandырыр, dostlugu unutmajaraг, onu Bakы zindanыndan chыxardыgыны minnətдарлыг hissi ilə jada salыr, 1920—1922-ci illərдə Moskvada olдugu iki il ərzinдə bu dostlugдан fajdalandыgыны gejd edir və bu jaxшылыглары hech zaman unutmajachagыны bildirir.

M. Ə. Rəsulzadə və İ. V. Stalin arасындакы mүnasibətləri dərin shəkildə bilmək үchүn M. Ə. Rəsulzadənin «Stalinə məktub»unu oxuchулара təgdim edirəm.

STALINƏ MƏKTUB

«Mөhtərəm Stalin.

Gurtulushum dostlarым үzəriндə xoш bir hejrət tə'siri burahmышдыр. Onlar, təbii ki, haglыдырлар. Fəhlələrдən bir choxu mүsavatчы olдugлары үchүn kүllələnmədiləрми? Bu saatlar dahilиндə adы vəkilən partijanын rəisi olmag hesabы ilə mənim gurtulushum bir nөv mə'chүzə imish. Vagiənin tə'rifi, bu tə'birə lajigdirsə, inсaf tələb edir. Gejd edim ki, bu mə'chүzənin səbəbi-kəraməti Sizsiniz. Chүnki kechmish dostlugu unutmajaraг məni Bakы zindanыndan chыxarmagы lүzum kөrдүnүz.

Moskvada oldugum iki il əsnasында dostlugumүzdan fajdalandым. Bə'zi məhrumijjətlərə mə'ruz galдымса da bunlar hər kəsin, үmumijjətlə, jүklәndiji məhrumijjətlərдən ibarət olub, mənə aid bir xүsusijjətə malik dejildir.

Әксинә, бә'зән елә олурду ки, бир сыра имтијазлардан белә фајдаланырдым. Бунун үчүн Сизә тәшәккүр едирәм.

Москвадан ајрыларкән Сизинлә көрүшә билмәдим. Чүнки Русијаны кизлинчә тәрк етмәјә гәрар вермишдим. Бу һәрәкәтимдә Сизә гаршы һөрмәтсизлик көрмәјәчәјинизә үмид едирәм. Сәфәр үчүн ичазә истәмәдим. Ишин мәнфи тәрәфини мүлаһизә етдим. Бәлкә сиз ичазә вермәзсиниз, о заман һәр нә чүр олса да Русијаны тәрк етмәк һаггындакы гәрарымдан тамамилә ваз кечмәк лазым кәлирди. Һалбуки бу, мәним үчүн мүмкүн олан иш дејилди. Чүнки бу өзүмү рәдд етмәк вә әбәди олараг там бир фәалијјәтсизлијә мәһкум етмәк демәк иди. Ејни заманда бу, Русијада чәрәјан едән һадисәләрин вә һүсулә кәлмәкдә олан һалын дилсиз бир мүшаһиди галмаг оларды.

Һазырда Русијада һүсулә кәлән һадисәләр исә бундан јүз ил әввәл чәрәјан едән һадисәләрдән башга бир шеј дејилдир. Јүз ил әввәл олдуғу кими, инди дә Русија мүстәмләкәләри бир јерә топланмагдадыр.

Талејин һөкмү илә һакимијјәти әлә кечирмиш коммунист фиргәси идеолокијанын бүтүн чәбһәләриндә кери чәкиләчәкилә кечмиш рус империјасынын бәрпасы фикринә дајанды. Бу фикир исә фиргәнин идеоложи шүарларындан зијадә һаким олдуғу мүһитин чаһанкиранә тәмајүлләриндән доғмуш бир сыра мәнафе вә һәдәфә маликдир. Бир һөкумәтин рәсми идеолокијасы задәкан шовинизминдән фәһлә космополитизминә тәбәддүл едәрсә (дәјишәрсә), бундан мәсәлә чох да дәјишмәз вә ән сонунда керидә галмыш вә аз инкишаф етмиш милләтләрин миллијјәтләриндән мәһрум олмасына (демасионализә олмасы), дикәр бир миллијјәтә тәмсилләри (ассимилизә олмалары) кими бир нәтичәјә сәбәб олур. Јерли фәһлә (пролетариат) синфинә истинад иддиасы илә әлдә силаһ Гафгаз вә Түркүстан кими учгар вилајәтләрдә әмәлә кәлмиш олан демократик сијаси тәшәккүлләри ишғал етдијиниз заман үмумијјәтлә, сабиг империјанын чаризм сијасәтилә руслашдырылмыш мүстәмләкә шәһәрләриндән рус фәһләсиндән ибарәт ән кичик азлығын арзусуна ујғун олараг бөјүк бир чохлуг тәшкил едән јерли әһалинин ән гануни бир һаггыны кобуд бир сурәтдә чејнәмиш олурсунуз. Фәһләнин Азәрбајчан вә ја Түркүстанда диктатура е'лан етмәсинин Москва диктатурасындан башга бир шеј олмадығы күнәш кими ашкардыр.

Әски Петроград дөврүнүн сијасәти дә бундан башга бир шеј дејилдир. Учгар вилајәтләрин мухтариҗјәт шәклиндәки заһири көрүнүшү дә чидди бир шеј ифадә етмәз. Азәрбајчан ханлыгларынын илк Гафгаз «намесникләри» (чанишинләри) заманындакы истиглаллары индики Гафгаз чүмһуриҗјәтләринин «Закграјком» баш катибләри заманындакы истиглалларындан һеч дә аз дејилди. Ортадакы фәрг олса-олса, индики чүмһуриҗјәтләрин дағылмасы просеси о заманкы ханлыгларын дағылма просесиндән даһа артыг олмасындан ибарәтдир.

Болшевик партијасынын мәркәзиҗјәтчи олдуғуну билдијимдән бу партијанын нөвү өзүнәмәхсус бир империалист олдуғуну сезмиш вә зәрури бир дәјишиклијә кечә биләчәјини даһа әввәл сөјләмишдим. Гејри-ихтијари мүшаһидәчи дурумунда олдуғумдан бу дәјишмә көзләримин өнүндә баш верирди. Москвада олдуғум ики ил әрзиндә мән Шәрг милләтләринин вә хүсусилә түрк елләринин ничатынын јалныз өзләриндә, өзүнү бир милләт кими танымаларындан ибарәт олдуғуна гәти сурәтдә инандым. Бунун үчүн системиниздә милләтин өзүнә бәсләдији бу инамын көкүндән јох едилдијини вә милли анламынын милли ингилаб анламына тәбдил едилдијинә сојугганлы баха билмирдим.

Сизин истәдијиниз бу мүбадилә баш тута билмәз. Шәрг милләтләри коммунист һәјаты илә дејил, өз милли һәјатлары илә јашамаг истәјирләр.

Бу мәгсәдлә дә онлар өзләрини әсир едән гүввәләрә гаршы мүбаризә апарырлар вә бу мүбаризәләриндә онлара јардым едә биләчәк мүттәфигләр ахтарырлар. Бир заман онлар Вилсонун принсипләринә инандылар. Сизин шүарларыныз исә онлара даһа чәлбедичи көрүндү. Фәгәт, һејһат, Вилсон принсипләри Версал, Трианон* вә Север** мүгавиләләринә мүнчәр олдуса, Сизин шүарларыныз да Украјна, Түркүстан вә Гафгазын јенидән истиласы илә нәтичәләнди. Буна көрә дә вәтәним Азәрбајчанын Сизин ишғал вә әсарәтинизә гаршы мүбаризәјә гәһрәман Түркијәнин Антантаја гаршы јүрүтдүјү мүчадилә гәдәр бир һаггы вардыр.

Өз сијаси әгидәмә садиг галмагла бәрабәр, мән ејни заманда Сизин дә хејирхаһыныз галыр, шәхсинизә гаршы еһтирам һисси бәсләјирәм. Нәтичәдә дә мәнә гаршы көстәрдијиниз әлагәни һеч бир заман унутмајачағыма инанманызы хаһиш илә Сизә јахшы бир хидмәт көстәрмәк фүрсәтини чани-дилдән тәмәнни етдијими әрз едирәм.

Еһтирами-тамла:

Рәвулзадә Мәһәммәд Әмин.

---

* Трианон—Версал паркында сарај — 1920-дә бу сарајда сүлһ мүгавиләси бағланмышды.

** Север — Франсада шәһәр.

И. В. СТАЛИН. ДӘФН МӘРАСИМИНДӘН КИЧИК БИР ХАТИРӘ

1953-чү ил мартын 5-дә Сталин өлдү. 40 ил әввәл бүкүнкү күн јер үзүнүн үчдә бири донуб галмышды. Бу, ахырынчы мокикан идими?

1953-чү ил мартын илк күнләриндә Сталинин хәстәлији хәбәри илдырым сүр'әтилә бүтүн планетә јајылды. Москва радиосу мүнтәзәм олараг танынмыш һәкимләрин имзасы илә тибб бүллетенләри е'лан едирди. Бу вахт мән Москва Дөвләт Университетинин журналистика факүлтәсиндә аспирант идим. Университет вә факүлтәнин јерләшдији бина Кремллә үз-үзә, габаг-габаға иди. Мартын 5-дә күпортадан сонра Сталинин өлүмү хәбәри е'лан едилди. 4 мүндән артыг тәләбә вә аспирантын јашадыгы Јауза чајынын кәнарында Стромынка күчәсиндә јерләшән гәдим дөрдмәртәбәли әскәр казармасында сакитлик, матәм аб-һавасы һөкм сүрүрдү. Гејд едим ки, бу јатагханада 100 нәфәрә јахын азәрбајчанлы тәләбә вә аспирант, һәмчинин 4—5 нәфәр докторант һәмјерлимиз дә јашајырды. Совет тәләбәләри илә јатагханадакы харичи тәләбәләрин һадисәјә мүнасибәти әлбәттә ки, ејни сәвијјәдә дејилди. Онларын өзләринин дә сталинләри вар иди.

Мартын 7-дә сәһәр аспирант, философ һәмјерлиләримиз Мәммәд Гәнијев вә Елдар Микајыловла (рәһмәтә кедиб) Университетә јолландыг. Јолүстү гызыл мејдана дәјдик, орда гызгын иш кедирди. Сөзләшдик ки, Иттифаглар Евинин габағында көрүшәк. Саат бирдә елә Москва меһманханасынын габағына чатмышдыг ки, көрдүк әскәрләр һәр тәрәфдән кәлиш-кедиши кәсмәјә башлајырлар. Чәлд һәрәкәт едиб өзүмүзү Иттифаглар евинин арха гапысынын габағына јетирдик. Гыса мүддәтдә чох бөјүк бир издиһам күчә боју топлашмаға башлады. Азы 4 саат ајаг үстә дурдуг. Табуту кәтирдиләр. Бүтүн Москва бу бинаја ахышырды. Әввәлчә рәсми адамлары, дипломатик нүмајәндәләри, кенераллары ичәри бурахдылар, рәијјәтлә ичәри бурахылан илк дәстәдә биз дә вардыг. Пилләкәнләрдән тутмуш та чыхыш гапыларына гәдәр һәр ики тәрәфдән бир нечә сыра забит чәркәси дурмушду. Табут 5—6 сыра илә кечән чамаатдан 4—5 метр аралы иди. Биз кечәндә фәхри гаравулда Маленков, Берија, Хрушшов, Молотов, Булганин вә башгалары дурмушдулар. Табутун гаршысына чатанда адамларын бир гисми дизи үстә јерә чөкүб һөнкүртү илә

ағлаја-ағлаја сүрүнүрдүләр. Забитләр онлары голларындан тутуб зор илә апарырдылар. Адамлара елә кәлирди ки, һәјат гуртарыр, күнәш сөнүр. Ахшам вә сәһәри Москванын мәркәзи вә онун кениш әһатәсиндә һәрәкәт етмәк мүмкүн дејилди. Һәјат дајанмышды. Биз јалныз икинчи күн ахшам јатагханаја гајыда билдик. Сонралар мә'лум олду ки, Иттифаглар Евинә дүшмәк, рәһбәрлә видалашмаг истәјәнләрдән 100-дән чох адам сыхылыб вә ајаглар алтында галыб мәһв олмушду. Бу фанатизм вә шәхсијјәтә пәрәстишин сон көнүллү гурбанлары иди.

Тарих бир һөкмү илаһидир — демишләр. Ону јалныз еһтијат вә елми әсасларла арајыб-арашдырмаг, мүәммалы һәгигәт вә һадисәләри бу јолла күн ишыгына чыхартмаг олар. Тарихдән өјрәнмәк, ибрәт дәрси көтүрмәк олар. Амма тарихи имтаһана чәкмәк, ондан ријакар сијаси мәгсәдләр үчүн истифадә етмәк, һәтта тарих үзәриндә мүһакимә јүрмаг јол верилмәздир.

Баша чатмагда олан XX әср бәшәри кәшфләри, елми-техники наилијјәтләри, әсрәнкиз мө'чүзәләри, үмумбәшәри дәһшәтли фачиәләри, феномен шәхсијјәтләри илә тарихә говушмаг үзрәдир. Онун мүәјјән һиссәси бизим нәслин тарихидир, көзүмүзүн өнүндә чәрәјан едән һадисәләрдир, кечән өмрүмүздүр. Јахшы да олса, пис дә олса беләдир. Сталин феномени тарихимизин бир һиссәсидир. 40 ил бундан әввәл, 1953-чү ил мартын 9-да Сталинин дәфн мәрасими илә әлагәдар дәрч олунмуш некрологлардан биринде дејилирди: «Фантастик адамын фантастик карјерасы битди; 73 ил әввәл Горидә фәгир бир пинәчи аиләсиндә доғулмуш оғлан Кремлдә дүнјанын ән бөјүк империторлуғунун ән бөјүк диктатору олараг өлдү».

И. В. Сталини шәхсән таныјан, онун көмәји илә өлүмүн пәнчәсиндән хилас олмуш М. Ә. Рәсулзадә бу мүнасибәтлә јазмышды: «Дөврүмүзүн тарихинин бу ән бөјүк мүстәбиди һаггында чүрбәчүр һөкмләр верәчәк, онун аллаһлашдырылан шәхсијјәтини мүхтәлиф мөвгеләрдән тәһлил едәчәкләр, 30 илә јахын бир мүддәтдә Совет империторлуғундакы 200 милјон инсанын мүгәддәратына һөкм едән, јер күрәсинин үчдә бирини нәзарәт алтына алмыш, бүтүн динләри инкар едән, коммунист динининин бир пејгәмбәри сајылан, тоталитарлар тоталитары бир режимин ән бөјүк нүмајәндәси Сталини, онун нечә бир демагог, бир дипломат, бир маршал, бир кенераллиссимус, фир'онлара, нероплара, чинкизләрә рәһмәт охутдуран бир тиран, бир гызыл чар олдуғуну азад милләтләр чәмијјәтиндә билмәјән јохдур».

499—19

1875

«ӘКИНЧИ» — АЛЛАҺ КӨСТӘРМӘСИН!

Дүнјада хәлг олунан милләтләр өз лисанларына (дилләринә) ана лисаны дејиб ол лисан илә худавәнди-аләмә ибадәт едиб инсанлыг едирләр. Бунун үчүн бир лисан бир милләтин оланда вә лисанын дәхи әсасы милләт олдуғундан (һәр) бир кишијә вачибдир ки, даима онун ирәли кетмәсинә чаныны фәда етсин вә милләтин хидмәтиндә булунмајан кишијә һеч кәс јахшы деməјәчәкдир.

Әкәр халг ичиндә ешидилә ки, филан киши өз анасыны јахшы сахламајыб, она чөрәк вә либас вермир, ол вахтда һәр кәс ол кишијә јаман сөзләр дејиб јолдан кечәркән растына кәлсә, бу — анасыны хошнуд (хошһал) еләмәјән кишидир — дејибән Аллаһын саламыны дәхи она вермәклији чох көрәчәкдир.

Бир милләт ки, бу гәдәр өвладлар дүнјаја кәтирмишдир, нечә-нечә чәһәтләрчә онлардан борчлар истәјәчәкдир. Вә һәр кәс мүнкәр олмајыб (рәдд етмәјиб) мәдјундур (борчлудур) өз хидмәтини әда (ифа) еләмәјә.

Гәдим тарихләрдән мә'лумдур ки, чох милләтләр һәмишә ирәли кетмәкдә идиләр. Амма шимди һамыдан керидә галыблар. Вә ол милләтләр ки, керидә идиләр, шимди габагда кедән вә кетмәкдә оландырлар. Әчәба бунун сәбәби нәдир? Өзкә бир сәбәб јохдур, анчаг гәдим заманда әфкар саһиби кишиләр һәмишә милләтин ирәли кетмәји үчүн ағыл төкүр идиләр. Кәнди әһзанына (өз кәдәрләринә) дәхи өз әфкарындан бәхш едирдиләр, амма шимди зикр олунан әфкары* јаддан чыхарыб анчаг пул газанмаға, зәнкин олмаға, јахшы кејмәјә вә јемәјә чалышырлар. Вә өзләри елм вә әдәб кәсб етмәдикләриндән башга өвладларыны дәхи бу лүтфи-рәббанидән (Аллаһ кәрәминдән) кери бурахырлар. Вә бир киши она јахшылыг олмаг әфкары илә сөјләсә ки, өвладынызы нә үчүн мәктәбханаја көндәрмирсиниз, чаваб верир ки, оғлум чох охујуб молламы олачагдыр? Өз чулуну судан чыхармағы билир, шимди варсын пул газансын.

Шимди бир суал: Әкәр бир киши елм, әдәб, тәрбијә илә мәдәнијјәти бәртәрәф едиб пул газанмаглығы ондан јахшы тутурса, ол кишидән милләтпәрвәрлик мә'лум олурму? Һаша (Аллаһ көстәрмәсин).

«Әкинчи»,
№ 10, 2 декабр 1875.

* Транслитерасијада јәғин ки, мәтбәә хәтасы олараг «Әфкар» — инкар кими кетмишдир. «Әкинчи», 1979, с. 90.

1993

ДЕЈӘСӘН ЗАМАН КӨСТӘРӘЧӘК!

Һөрмәтли охучу! Милли фикир хәзинәмиз вә илк коллектив дүшүнчә јаддашымыз «Әкинчи»дән даһа бир јазыны сизә тәгдим едирәм. 118 ил кечмәсинә бахмајараг сөһбәт кедән мәсәлә вә проблем бизим мәшғәгәтли вә бөһранлы күнләримиздә дә өз бәјүк дәјәрини сахламагдадыр.

«Әкинчи» јазырды ки, дүнја та гәдимдән ајры-ајры тајфа, гөвм вә милләтләрин, өлкәләр исә ајры-ајры зүмрә, груп вә фәрдләрин јахшы һәјат, хош күзәран уғрунда даими јарыш вә вуруш мејданы олмушдур. Әввәлләр «Чох милләтләр ирәли кетмәкдә идиләр. Амма шимди керидә галыблар. Вә ол милләтләр ки, керидә идиләр, инди габагда кедән вә кетмәкдә оландырлар. Әчәба бунун сәбәби нәдир?».

«Әкинчи» бу суалын чавабыны өзү вериб. Бирчә мәсәлә галыр, көрәсән, бу суал-чавабдан инди сијасәт мејданында сағына-солуна ат чапанларын хәбәри вар, ја јохдур. Бах буна чаваб верә билмәрәм. «Әкинчи»дә охујуруг: «Гәдим заманда әфкар саһиби кишиләр һәмишә милләтин ирәли кетмәји үчүн ағыл төкүр идиләр», башга дејимлә «милләти ағыл, елм вә әдәб кәсб едәнләр» ирәли апарырдылар. Бәс индики игтидар башчылары, вәзифә саһибләринин истифадә етдикләри васитәләр һансылардыр? Бирчә буну дејә биләрәм ки, гәдим вә тарихин сынағындан чыхмыш васитәләр, онларын дашыјычылары олмадығына көрә инди ишә кечмир. Бу сәбәбдән шүарчылыг, сәриштәсизлик, һај-күј, јағлы вә'дләр, һәдә-горху, «јумруг», јери дүшәндә шапалаг вә с. ишә дүшмәкдәдир. Милләтин бу јолла һара апарыла биләчәјини исә «Әкинчи» көрмүш вә јазмышды ки, «һәдјанат вә чәфәнкијат сөјләмәјә вәрдиш» едәнләр, «ағылдан вә елмдән бихәбәр кәсләр» анламалыдырлар ки, елм кәсб едиб бизим илә «зиндәканлыг чәнки едән милләтләрин бәрабәриндә дурмасаг» «дөвләт вә хошкүзәранлыг онларын әлинә кечәчәкдир вә бизләр мүрур илә зиндәканлыг чәнкиндә мәғлуб олуб тәләф олачајыг».

Чох чидди хәбәрдарлыгдыр. Пул газанмағы, чалыб-чапмағы өзүнә әсас пешә едәнләрин милләти нә көзләдијиндән, дејәсән, хәбәрләри јохдур. Әкәр нечә әсрләрдир бизи физики чәһәтдән мәһв, торпагларымызы зәбт етмәји гаршысына мәгсәд гојмуш әсри дүшмәнләримизин ачыг тәчавүзүнү дә көз өнүнә кәтирсәк, бизи көзләјән фәлакәтин мигјасы ајдынлашар. Ајылмаг, милләти ирәли апара биләчәк «әфкар саһиби олан кишиләрә» мејдан вермәк вахты дејилми?!

ДЕМОКРАТИЈА ШҮАРЫ ВӘ РЕАЛ ҺӘГИГӘТ

Русија Федерасијасынын президенти Јелтсинлә АБШ президенти Клинтонун Канада көрүшү, әлдә олунмуш разылашмалар, көмәк вә с. һаггында кениш сөһбәт кетмәкдәдир. Русија һадисәләрини дүнјанын һәр јериндә диггәтлә изләјирләр. Рекионал проблемләр, тәчавүз вә гырғынлар, инсан һүгугларынын вәһшичәсинә позулмасы, дејәсән арха плана чәкилмәкдәдир. Елә бил дүнја јијәсиз галыб. БМТ јенә әввәлки кими бөјүк дөвләтләрин чалдығы һаваја ујғун һәрәкәт етмәкдәдир. Дүнја тарихинин әзәли принсипи өз јерини тутур: һәрә өз башынын чарәсинә өзү галмалыдыр. Вахты фөвтә вериб, јатыб-јухулајыб, досту-дүшмәни танымајыб дөјүләндә һарај саланларын сәси чох да узаға кетмир. Мөһкәм һамиләри; күчлү лоббиләри оланлара бахыб онлара олан мүнасибәти тәләб етмәк вә јахуд нәһәнк кәлир мәнбәји олан рекионларда мејдан охујуб күч көстәрәнләри һарајламаг садәләвһлүкдүр. Јүз өлчүб бир бичмәк заманыдыр, јүз күн һәдјан данышыб дөјүлүб чығырмаг вахты кечиб.

Русијадакы һадисәләрин тәһлили вә кәләчәк перспективләри һаггында да кениш сөһбәт кетмәкдәдир. Харичи көмәјин фајдасы олачагмы? Јелтсин вә онун командасы доғруданмы өлкәдә демократик гүввәләри тәмсил едир? Бу вә ја буна бәнзәр суаллара чох мүхтәлиф чаваблар верилир. Әлбәттә, әсил һөкмү заман өзү верәчәк, јахын ајларда чох шеј ајдынлашмалыдыр.

Русија һадисәләри илә әлагәләр «Азадлыг» радиосунун мүхбирләри, хүсусилә рус редаксијасы танынмыш сијасәтчи советологларын, шәрһчиләрин, мүтәхәссисләрин рә'јини сорушур, үмуми фикир мәнзәрәси јаратмаға сә'ј көстәрирләр. Бу күнләрдә Москва мүхбири, сосиолог профессор Иван Шараповла мүсаһибә верди. Русијада демократларла мүһафизәкарларын кечмиш тәрәфдарларынын һакимијјәт давасына нечә бахырсыныз? суалына Шарапов чаваб верәрәк деди ки, һәр ики тәрәф әслиндә бир-бириндән маһијјәтчә әсаслы сурәтдә фәргләнмир. Һәр ики чәбһәдә дуранлар дөвләт мүлкијјәтинә саһиб чыханлар, онун һесабына јашамаг вә варланмаг истәјәнләр, бу тактика вә стратекија бахымындан һәрәкәт етмәк истәјәнләрдир. Һадисәләри мүрәккәбләшдирән бөһранын вә дағылма просесинин әһатә һәчми вә дәринлијидир. Империја сијасәти вә дөвләт системи, игтисадијјат, һәрб машыны, идеолоҗи, мә'нәви вә әхлаги дәјәрләр милли вә милләтләрарасы мүнасибәтләр вә с.

ејни вахтда јарарсыз һала дүшмүшдүр. Одур ки, һәр ики тәрәф өз һәгиги мәгсәдләрини модда олан демократија шүары вә бајрағы алтында көрмәк истәјир. Демәли, сөһбәт демократија, ја диктатураның гәләбәсиндән јох, мүлајим вә сәрт сијасәт тәрәфдарларынын бу илкин мәрһәләдә һакимијјәт давасындан кедир.

Демократија исә һәләлик сөзүн кениш мә'насындан чохчох узаг үфүгдәдир. Гәрби горхузан вә һәјәчана кәтирән, дүнјанын алтыда бириндә баш верә биләчәк сосиал фыртына, үмуми сијаси атмосферн сарсыда биләчәк туфандыр. Бунун илк симптомлары артыг көрүнмәкдәдир. Һадисәләрин нечә чәрәјан едәчәјини исә һеч кәс әввәлчәдән сөјләјә билмәз. Дејилән одур ки, Русија вә нечә әсрләр боју онун һимајәсиндә олан халглар өз башчыларынын кәрамәтиндән асылы олараг тарихләрининн нөвбәти фачиәли вә ја ишыглы күнләрини вә илләрини јашајырлар.

ЕШИДӘН ГУЛАГ, НӘЧАБӘТ, ДӘРИН ДҮШҮНЧӘ КӘРӘК

Шималлы-Чәнублу Азәрбајчанын чәфакеш вә мүдрик оғлу М. Ә. Рәсулзадә 1905-чи илдән бәри Ираны чалхалајан һадисәләри вә гүввәләри өз көзү илә көрмәк, истибдад вә чәһаләтлә чарпышан мүчаһидләрлә шәхсән көрүшмәк вә јардым әлини узатмаг үчүн Бакыда нәшр олунан күндәлик, демократик «Тәрәгги» гәзетинин хүсуси мүхбири кими 1909-чу илин февралында Ирана сәфәрә чыхмышды. Охучулар онун 6 ај әрзиндә, ја'ни 1909-чу илин март—август ајларында «Тәрәгги» гәзетиндә дәрч олунмуш «Иран мәктублары» илә таныш ола биләрләр. М. Ә. Рәсулзадәнин бу јахынларда Азәрнәшр тәрәфиндән бурахылмыш әсәрләринин 1-чи чилдинә онлар да дахил едилмишдир.

1909-чу ил августун 23-дә Тећранда М. Ә. Рәсулзадәнин баш редакторлуғу илә «Ирани-нов» (Јени Иран) адлы Авропа типли илк күндәлик гәзет тә'сис едилмиш вә нәшрә башламышды. Бу гәзетдә М. Ә. Рәсулзадәнин имзалы вә имзасыз 200-ә јахын мүхтәлиф жанрлы јазысыны мүәјјән етмишик. Онлар мүәллифин әсәрләринин 2-чи чилдинә дахил олачагдыр.

М. Ә. Рәсулзадә Ираида, хүсусилә Тећранда азадлыг мүчаһидләри вә вәтәнпәрвәрләрлә әл-әлә вериб мүстәгил, демократик Иран уғрунда мүбаризә апараркән, бу һәрәкатын чәтинликләрини, иртича гүввәләринин һијләләрини, ингилаба рәһбәрликдәки сәбатсызлығы, сатғынлығы да кө-

рүр. мәғлубиҗҗәтә апараң ичтимаи хәстәликләри атәшә тутурду. Бу мүнасибәтлә сатирик әдәбиҗҗатын күчүндән дә мәһарәтлә истифадә едирди. Бу мөвзуда гәзетдә дәрч олунмуш вә сиjаси маһиҗҗәт дашыjан jазылар ичәрисиндә Крыловун мәшһур «Сазандалар» тәмсилини нәгл едән «Һejванларын консерти» сәрлөвһәли мәгалә диггәти чәлб едир. М. Ә. Рәсулзадәнин гәләминдән чыхан бу jазыны охучулара тәгдим едирәм.

Мәгаләни фарсчадан М. Әрчәван вә М. Мүсәддиг тәрчүмә етмишләр.

ҺEJВАНЛАРЫН КОНСЕРТИ

Әдәбиҗҗатын бир гисми вар ки, ону jазанлара әфсанәвисләр (тәмсилчиләр) дejирләр. Гүдрәтли jазычылар али фикирләрини бу үслубда jазырлар. Онлар бир чох сиjаси вә әхлаги мәсәләләри гушлар вә һejванларын ады алтында jазыб инсанлары тәрбиjәләндирмәjә чалышырлар. Бу чүр әдәби нүмунәләрә фарс, әрәб, түрк китабларында раст кәлирик. Бир вахт мәһәлли гәзетләрин бири белә мөвзуну бәjәнмәjиб «Ирани-нов»ун вердиjи бә'зи әфсанәләри тәнгид етмишдир. Өзлүjүндә белә тәсәввүр етмишдир ки, биз Ираны куjа вәһшихана һесаб етмишик. Амма белә дejил. «Ирани-нов» гәзети һәгигәт наминә өз һаггында дejиләнләри рәдд едир вә көстәрир ки, белә әсәрләр — «Кәлилә вә Димнә», «Ибн Мүгәффа», «Әнвари-сүhejл», «Мәнтигүл-һимар», «Мәрзибаннамеjи-вәравини», Ибн Әрәб Шаһын «Мүфакаһәтүз-Зүрәфа», Үбejд Заканинин «Муш вә гурбе», Мәһәммәдбағыр Халхалинин «Сәләбиҗҗә» вә гejриләри мәшһурдур.

Бу үслубда әдәбиҗҗат Авропада да мөвчуддур. Ону да әфсанәвиси адландырырлар. О шәхсләрин ки, бу саһәдә күчлү мәһарәтләри вар, онлар әфсанә jазычысы кими танынмышлар. Мәсәлән, гәдим әдибләрдән jунанлы Езоп бу саһәнин көркәмли нүмajәндәләриндәндир. Ондан сонра франсыз jазычысы Мүсjо Фабил Лафонтен бу чүр әдәбиҗҗатда усталыг көстәриб мәшһурлашандыр. Лафонтендән сонра танынмыш рус jазычысы Крылов бу саһәдә мәһарәтини нүмajиш етдириб шөһрәт газанды. Биз бу гәрара кәлмишик ки, Авропанын әфсанә (тәмсил) jазанлары илә jери кәлдикчә Крылов вә Лафонтендән тәрчүмәләри өз мөһтәшәм охучуларымыза тәгдим едәк. Инди исә «Ирани-нов» гәзетинин бу сајында Крыловун тәмсилләриндән «Һejванларын консерти»ни чап едирик:

Ајы, ешшәк, кечи вә мejмун бир jерә топлашыб гәрара кәлдиләр ки, әлләринә һәрәси бир мусиги алəти алыб консерт версинләр. Алəтләри көтүрүб сыраjа дурдулар. Башладылар чалмаға, гат-гарышыг сәсләр jаранды, һа әлләшдиләр бир шеj чыхмады. Белә бир вәзиjjәти көрән ешшәк деди:

— Достлар, мән ки, белә отурмушам jахшы дejил. Кәрәк jерләримизи дәjишәк. Ајы, дур кәл сән мәнимлә jеримизи дәjишәк, кечи илә дә мejмун үзбәүз олсунлар.

Белә отуруб консертә башладылар. Jенә аһәнк алынмады. Бу дәфә ајынын тәклифи илә дөврә вуруб отурдулар. Бунун да фајдасы олмады.

Мejмунун тәклифи илә мусиги алəтләрини бир-бирилә дәjишдиләр. Каманы ешшәк көтүрүб, тары мejмуна вердиләр. Ајы вә кечи нej илә сантуру бир-бирилә дәjишдиләр. Бүтүн гүввәтлә ишә башладылар. Анчаг нәтичә һасил олмады.

Jенә дә өз хәjалларында башга чүр отурмағын фикриндә идиләр ки, ағачда отурмуш бүлбүл гәһгәһә чәкиб күлдү ки, бу ағылсыз вәһши һejванлар нә едирләр? Будагдан ашағы ениб онлара деди:

— Ej мәним әзиз достларым, сиз нә гәдәр зәһмәт чәксәниз дә бу иши бачармаjачагсыныз, консерт верә билмәjәчәксиниз. Бу сәбәбә көрә ки, сизин консерт вермәк үчүн ешидән гулағыныз, нәчабәт, мә'лумат вә мусиги чалмаға вә консерт вермәjә дәрин дүшүнчәниз вә мусиги чалмаға өз алəтләриниз jохдур. Консерт үчүн бунлар лазымдыр.

М. Ә. Рәсулзадә.

«Ирани-нов» гәзети, № 213, 15 мај 1910.

ИРАН — АЗӘРБАJЧАН ӘЛАГӘЛӘРИ ТАРИХИНДӘН СӘҺИФӘ

Иран — Азәрбаjчан мөвзусу вә проблеми миниллиkләри әһатә едир. Бу барәдә jазанлар вә jазыланлар чох олса да индики нәслин әлиндә jығчам, санбаллы бир әсәр jох кимидир. Ejни сөзләри бизимлә һәмсөһбәд вә гоншу олан дикәр өлкәләрлә, халгларла тарихи әлагә вә мүнасибәтләр барәсиндә дә демәк олар. Һалбуки милләтин, онун һәр бир шүурлу вәтәндашынын сиjаси мәдәниҗҗәти, тәфәккүр тәрзи, узагкөрәнлик бачарығы вә вәрдиши, тәрәггинин jолуну дүзкүн мүәjjәнләшдирмәк сә'jләри һәм дә бундан асылыдыр. Гоншуларыны танымаjан милләт өзүнү дә дәрк едиб таныjа билмәз. Вә jа әксинә.

Азәрбајҹан зијалыларынын нечә-нечә узагкөрән нәсли бу ümуми бәшәри принсипләр әсасында тәрбијә көрмүшдү. XIX вә XX әсрин илк онилликләриндә әдәби-ичтимаи вә сијаси фәалијјәт мејданында иш көрән шәхсијјәтләримизин әсәрләри дедикләримизи тәсдиг едә биләр. Фарс, түрк, әрәб, рус, күрҹү вә дикәр халгларын әдәбијјатына, тарихинә бәләдлијин милли дирчәлиш, тәрәгги јолуну сечмәкдә вә көрмәкдә А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, Һ. Б. Зәрдабиҹә вә онларча дикәр мәдәнијјәт хадимләримизә нә гәдәр фајда вердијини өлчмәк имкансыздыр. Ејни фикри онлардан сонра кәлән даһа чәсарәтли вә тәдбирли XX әср мүчаһидләри һаггында да сөјләмәк олар. М. Ә. Рәсулзадәнин «Иран мәктублары» дедијимизә тутарлы сүбутдур. 1909-чу илин март—август ајларында јазылмыш вә «Тәрәгги» гәзетиндә дәрч олунмуш бу әсәрләр кәнч М. Әминин Иран вә Азәрбајҹан тарихинә бәләдлијини, бөјүк мәһәббәт вә бағлылығыны нүмајиш етдирән тарихи сәнәдләрдир. Ејни сөзләри онун редакторлуғу илә Теһранда 1909-чу илин август — 1910-чу илин ијул ајларында чап олунмуш (бизим әлимиздә олан нөмрәләр һәләлик бу дөврдәкиләрдир) «Ирани-нов («Јени Иран») гәзетиндә дәрч олунмуш мәгаләләри һаггында да демәк олар.

Бүтөвлүкдә М. Ә. Рәсулзадә вә Иран мөвзусу да өз тәдгигатчысыны көзләјир. Мән исә инди онун 1909—1910-чу илләрдә Иранда Азәрбајҹан вә фарс дилләриндә јаздығы әсәрләри топламагла мәшғулам. «Ирани-нов» гәзетинин 1909-чу ил августун 23-дә чыхан биринчи нөмрәсиндә «Бизим мәрамымыз» сәрләвһәли јазы диггәтими чәлб етди. М. Ә. Рәсулзадәнин гәләминдән чыхан, халгын вә чәмијјәтин һәјатында мәтбуатын јерини вә ролуну мүдрикликлә мүәјјәнләшдирән вә бу күн дә бөјүк әһәмијјәт кәсб едән һәмин мәгалә илә охучулары таныш едирәм.

М. Ә. Рәсулзадә.

БИЗИМ МӘРАМЫМЫЗ

Бизим гәзет вә мәтбуат бүтүн гүввәләрдән јүксәкдәдир. Франсада мәтбуат вә гәзетә верилән гијмәт һеч бир дөвләт идарәләринә верилмир.

Франсада гәзет 7-чи дөвләт һесаб едилир. Гәзетләрин гүввәси галадағыдан вә гранит дешән топлардан чохдур. Гәзет милләтин данышан дилидир. Бир милләтин ки гәзети јохдур, елә бил ки, о милләтин дили јохдур. Дили олмајан

исә диланчи вә мәһтачдыр. Биз иранлылар ки, гәзетимиз јохдур, бејнәлхалг аләмдә чәнуб вә шимал гоншулардан информасија төр-төкүнтүләрини јејирик. Һәр саһәдә еһтијачлы олуб, әлимизи она-буна ачырыг. Мәкәр бу саһәдә диланчи дејилик?

Аллаһа чох шүкүр ки, милләт вә мүстәгиллијимиз өлүмдән хилас олду, јенидән јашамаға башладыг. Фәналыгдан кечиб әбәдилијә чатдыг. Нечә ки, әтәкләримизи кәнара чәкиб милләти өлдүрән мәрдимәзар шејтанлары вә әһримәнләри (дивләри) говдуг, азад вә тәмиз һалда тәзә нәфәс алдыг.

Бахмајараг ки, бөјүк гүввә вә зорла бөјүк шејтан вә дивин дағыдычы бомбасыны кәнар етдик, амма о дивләрдән һәлә чох вардырлар ки, онлара чәза вә гулагбурмасы вермәјә ајры гүввә лазымдыр. Бурада топ курултусу вә бомба лазым дејил.

Билирсинизми, бу шејтанлар сон вахтлар арасы кәсилмәдән фәалијјәтдәдирләр. Онлар һансы гүввәдән горхурлар? Мәтбуатын дүнјаны бүрүјән гүввәсиндән горхурлар.

Һаман гүввә мәтбуатдыр ки, авропалыларын диггәт мәркәзиндәдир.

«Ирани-нов» тәзә дүнјаја гәдәм гојуб.

Биринчи хидмәти мәтбуатын инкишафына башчылыг етмәк олачагдыр. Вәтән дәрдләринә мәтбуат дәрман олур. Гәзет һәмишәлик гаравулдадыр, гојмур ки, өлкәнин инкишаф јолу бағлансын.

Гәзет халгын еһтијачынын тәр-тәмиз парламана верилмәсиндә дарүлшуранын јеканә јардымчысыдыр. О, парламанын ганун вә һөкмләрини дә милләтә чатдырыр, вәкилләр (сечиләнләр) илә сечәнләр арасында әлагә јарадыр.

Гәзет инанылмыш бир горујучудур ки, һөкумәтин иш вә һәрәкәтләрини көрүр, онларын сәһв вә хәталарыны ачыб көстәрир, милләти һөкумәтин сәһв вә хәјанәтләриндән хәбәрдар едир. Әфкари-үмумини ајыг-сајыг вә көзүачыг сахлајыр, һөкумәти дүзкүн вә дәгиг ишләмәјә вадар едир.

Гәзет чамаата вә тәк-тәк адамлара өз вәзифәсини көстәриб баша салыр, Вәтәни севмәји онлара өјрәдир, лазым оланда парламан вә һөкумәтә көмәк едир.

Гәзет бир чырагдыр ки, һәм гујуну, һәм дә јолу милләтә көстәрәр, сәрвәт вә сәһман јолуна һидајәт едәр.

Хүласә, рузнамә һагг данышан дилдир ки, бүтүн е'тиразлар, е'тирафлар вә хаһишләр онун васитәсилә доғру вә ајдын шәрһ едиләр.

Тәәссүф ки, индијә гәдәр бизим Вәтәндә бу мәсәлә јолуна дүшмәмиш вә танынмамышдыр. Милләтин вәзијјәти-

ни нечә лазымдыр өјрәнә билмәмишик. Јә'ни күндәликдән хәбәримиз олмајыбдыр. Елә буна көрәдир ки, бизим әзиз Вәтәнимиз сон вахтлар, таб-тәвандан,, гүдрәтдән дүшүб сөзсүз, данышыгсыз галыбдыр, өзүнү сәссиз-сәдасыз өлүм пәнчәсинә тапшырмышдыр.

Шүкүр Аллаһа, зүлм вә истибдадын голуну сындырдыг, фәналыг чәнкәлиндән хилас олдуг, горхулу учурумдан саламат кечдик, өлмәдик, дири галдыг.

Дил јашамағын нишанәсидир, кәрәк дилимиз олсун, јә'ни рузнамәмиз олсун, гәзетимиз олсун. Инди Теһранда бир нечә гәзет чап олунур. Тәәссүф ки, онларын һеч бири истәнилән гәдәр кениш дејил, онларын чоху бир вәрәг, һәчми аз, өзү дә тәкрар мәгаләләрлә долу чап олурлар. Мүһүм мәсәләләрдән јазмырлар, бәлкә дә јаза билмирләр. Чүнки ики адам бир белә ишин өһдәсиндән кәлә билмәзләр ки, о да бир бөјүк милләтин һәмишәлик дили олсун.

Будур ки, бизим Вәтәнә белә бир гәзет су вә һава кими лазымдыр. Онун васитәсилә һәр мәчлис вә јығынчагларда халгын еһтијачлары мүзакирә олунсун. Еһтијачларымызы арадан галдырмаг, нөгсанларымызы дүзәлтмәк хатириә чалышдыг вә гәрара кәлдик ки, тезликлә һәмин рузнамәни «Ирани-нов»у тәшкил едәк. Әкәр ишимиз мөһтәрәм охучулар тәрәфиндән гәбул олса өзүмүзү хошбәхтләрдән һесаб едәрик.

«Ирани нов» јухарыда дејилән мәгсәд үчүн јарадылды, һеч партија, ја чәмијјәтә аид дејил, тамамилә азаддыр, бүтүн тәбәгәләрин ејиб вә нөгсанларыны диггәтлә тәнгид едиб халга чатдырачагдыр.

«Ирани нов» гәзети истәјир һәгигәти дејән вә милләтин тәнгидчиси олсун. Елә бу әгидәјә көрә дә мәчлиси-шурада, һөкумәтдә, чамаат арасында мәчлис вә үмуми јығынчагларда дәгиг, ајыг бир горујучу кими танынсын.

«Ирани нов» гәзети арзу едир ки, онун сүтунлары халгын фикирләрини әкс етдирсин, Вәтән өвладларыны биканәләрин әлиндән гуртарыб бәшәриjjәтин јеканә мәгсәди олан шәрәф вә сәрвәтини өзүнә гајтармагда садиг хидмәтчи олсун.

«Ирани нов» гәзети үмид едир ки, нәчиб Иран халгы ону севинчлә гәбул едәчәк. Онлар ки, бу барәдә пис фикирдәдирләр, онлар узагкөрмәјән вә јолдан чыхмышлардыр.

Билирик, тарих бизә нишан верир ки, Иран нечә дәфә мәһв олма дәрәчәсиндән өтүб чох јүксәкликләрә галхыб. Мәсәлән, Дәмирчи Кавәләр, Шаһ Аббаслар вә Надирләр Иран тарихинин дүзкүн һәгигәтләридирләр. Хүсусилә сон

һадисәләр бүтүн дүнјаја е'лан етди ки, биз Иран милләти өзүмүзү дүнјанын дири милләтләриндән һесаб едә биләрик.

О биз идик ки, силаһланыб истибдадчылардан парламанын интигамыны алдыг. О биз идик ки, өз фитри габилијjәтимизлә милли һүгугумузу гәсб едәнләрә гулагбурмасы вердик. Әчнәбиләрин һүгугуну горудуг ки, онларын гејригануни тәчавүзләринә дөзүб өз мәгсәдләримизә јахынлашаг.

Кизли галмасын, бизим өлкә инкишаф етсә дә бир әкинчи вә тохум сатан өлкә олараг галачаг, чүнки бизим өлкәнин әксәр кәлири әкинчиликдәндир. Һәр нә гәдәр мүмкүнсә әкинчилији чохалтмалыјыг, кәндчиләрә көмәк етмәлијик. Чадырнишинләри, јарымвәһши јашајанлары мәктәб вә тә'лим-тәрбијә илә, мәдәни јашајышла таныш едәк ки, лазым олан вахтда чәтинлик нәкмәјәк. Нечә ки, көрүрүк, нә гәдәр бичарәләр чәһаләт алтында пајмал олдулар вә бизә дә нә гәдәр мал вә чан зәрәри вурдулар. Бу барәдә дөвләт јазылары, дарүлшуранын мүзакирәләри вә әһалинин тәләбләри даһа әһәмијjәтли вә диггәти чәлб едәчәкдир. Билирик ки, бу нөгтәдә хәјирхаһлар вә бәсирәт саһибләринин јенилик, сәрвәт вә милли мәдәнијjәт, һәмчинин әкинчилијин һимајәси һагда мәгаләләрини мәмнунијjәтлә гәбул едирик.

Хүласә, бизим мәрамымыз өлкәнин истиглалы вә инкишафыдыр. Һеч вахт бир дәгигә дә дөзә билмәрик ки, өвладларымыз халг арасында јарамаз кими танынсынлар. Бизим јеканә арзумуз будур ки, мәдәнијjәт аләминдә ағыллы өвлад кими танынаг. Үмид вә сә'j илә мәгаләни гуртарыб дејирик: Пајәндәбад «Ирани нов»! («Ирани нов» чох јашасын!).

Будур, «Ирани нов», будур бизим мәсләк вә мәгсәдимиз.

(Мәгаләни фарсчадан М. Мүсәддиг тәрчүмә етмишдир)

ДЕЈӘСӘН «СИЈАСИ КӨМРҮКХАНА» ДА ИШӘ ДҮШҮР

Сон вахтлар игтидарын ән јүксәк сәвијjәләриндә белә вәзифә күрсүләри вә јер дәјишмәләринин јени туру кечирилир. Мәшһур халг мәсәлиндә дејилдији кими, фәләјин нәрдиваны ишә салыныб, кими ешшәкдән ата миндирилир, кимиси тәрсинә. Амма јүксәк мәнсәбли бәјләрдән һәләлик рәијjәт сәвијjәсинә ендирилиб јердә кәзәни аздыр. Еләләри

вар ки, һеч рәһбәр рүтбәли бәјләрин миндикләри ади «мерседесләри» белә бәјәнмир, вахтында ишләрини мөһкәм тутуб өзәлләшдирдикләри зиреһли «мерседесләрдә» кәзирләр. Һәлә үстәлик көлкә кими јанларында һәрләнән мүһафизәчиләри дә вар ки, кечмишдә бунлара «гочулар» дејәрдиләр.

Дағ кими үст-үстә галанан проблемләр, һәр тәрәфдән милли варлығымызы тәһлүкәдә гојан һәдәләр, итирилмиш торпаглар, аз галыр јарым милјону ашан гачғын вә сәркәрданларын фачиәси вә с. ајдынча көстәрир ки, удузулан мүһарибә вә сијасәт көклү сурәтдә дәјишикликләриндә арамаг, һәм дә әсас диггәти «сијаси е'тибарлылыг» принсипинә ујғунлашдырмаг чәтин ки, бир фајда версин. Олса-олса јенидән гијмәтли вахт итириләчәк.

Президентин тә'јин етдији вә Милли Мәчлисин дә разылашдырдығы јени баш назир бу күнләрдә мүхбирләрлә көрүшүндә е'тираф етди ки, ону бу вәзифәјә биринчи нөвбәдә сијаси мүлаһизәләрә көрә мәсләһәт көрүбләр.

«Сијаси мүлаһизә» «сијаси е'тибарлылыг» — кадр сијасәтиндәки бу нөгтеји-нәзәр аз гала ганунаујғун сәчијјә дашыјан бу тәфәккүр тәрзи вә хәтти-һәрәкәт Русијада вә дикәр бу гәбилдән олан өлкәләрдә чохдан һәјата кечирилмәкдә иди. Ишкүзарлыг, сәриштәлик, исте'дад вә узагкөрәнлик јох, «сијаси е'тибарлылыг», башга дејимлә «ким олур-олсун, биз дејәни десин, биз көстәрән јолла кетсин» — принсипи рәһбәр тутулурду.

Көстәрәк ки, чаризм дөврүндә нисбәтән үстүөртүлү көрүлән бу иши, бәднам вә үзәнираг кадр сечмәк гајдасыны болшевикләр партија вә дөвләт сијасәти сәвијјәсинә галдырмышдылар. Елә һәр ики системин сүгутунун әсас сәбәбләриндән бири дә мәһз бу олду.

Һагг вә һагганијјәтә, әдаләт вә халгын кәләчәјинә бөјүк үмидлә бахан мүтәфәккир мүчаһид Һәсән бәј Зәрдаби «сијаси мүлаһизә» вә «сијаси е'тибарлылығы» «сијаси көмрүкхана» адландырырды. Һәтта өмрүнүн гүруб чағында «Бүрократија вә е'тибарлылыг» сәрләвһәли ири бир мәгалә дә јазмышды. «Каспи» гәзетиндә дәрч олунмуш бу мәгаләдә милләт вә халга һәгигәтән хидмәт етмәји мүгәддәс борч билән елмли, исте'дадлы вә бачарыглы шәхсијјәтләри «сијаси е'тибарсызлыг» дамғасы илә дөвләт ишләриндә јахын гојмајан бүрократик үсули-идарәни ифша едән Зәрдаби јазырды: «Ким бу гајданы билмир. Зијалылардан ким бу

вә ја башга вәзифәјә, мәктәбә вә и. а. дахил олмаг истәркән «сијаси көмрүкхана» «јохланышынын» көзәллијини өз үзәриндә һисс етмәјиб? Ади етика гајдаларына белә әмәл етмәдән инсан үзәриндә елә бир әмәлијјат апарырлар ки, истәр-истәмәз адамы диксиндирән һиссләр әмәлә кәлир. Бүтүн кечмишиниз, сизин адамлара мүнасибәтиниз, интим аилә һәјатыныз вә әлбәттә, сизин ичтимаи фәалијјәтиниз бөјүдүчү зәррәбин васитәсилә нәзәрдән кечирилир. Ләкә ахтарырлар. Вај о адамын һалына ки, онун ады һөкумәт нөгтеји-нәзәриндән ләкәләнмиш олсун. О заман ичтимаи характерли идарәләрин һабелә дөвләт идарәләринин гапылары һәмишәлик оларағ онун үзүнә бағланыр... «Сијаси чәһәтдән е'тибарсызлыг» е'лан едилмиш адам там олмаса да бир чох вәтәндашлыг һүгугларындан, илк нөвбәдә исә бир тикә чөрәк әлдә етмәк һүгугундан мәһрум олур. Адамы е'тибарсыз адландырмаг, ону мадди чәһәтдән фөвгәл'адә дәрәчәдә чәтин, бә'зән исә чыхылмаз вәзијјәтдә гојмаг ону амансызчасына чәзаландырмагдыр.

Бу чүр адамын гаршысында кәләчәјин ачлыг мәнзәрәси чанланыр, онун адына бинабырчылыг дамғасы вурулур, онун шәхсијјәти кизли вә ачыг нәзарәт алтына алынып. Күт вә горхаг адамлар арасында тәәччүблү бир шәхс кими гәләмә верилир... онунла үнсијјәтдән гачырлар... Зира онун бүтүн күнаһы будур ки, с нә вахт исә өз фикрини сөјләмәк чүр'этинә малик олмушдур» («Каспи» 1906, № 221).

Һөрмәтли охучулар, елә билмәсинләр ки, мән бу мәсәләнин тарихини вә индики тәзаһүрләрини узагдан-узаға, мүшаһидәчи кими билирәм. Хејр! Өз башыма кәләнләр дә мәни бу гәнаәтә кәтирир. Факт? Бујурун, «Азадлыг» гәзетинин 1992-чи ил сентјабрын 22-дә чыхмыш нөмрәсиндә «Игтидарын кадр сијасәти, телерадио ширкәтинин дуруму, демократија һаггында журналист сөзү»ндә гәзетин мүхбиринин — «ешитдијимизә көрә, игтидара јахын олмајан, мүхалиф фикирли шәхсләр ефирдән узаглашдырылыр» — бәрәдәки суалына ширкәтдә ичтимаи-сијаси програмлар студијасынын директору Халиг бәј Баһадыр белә чаваб вермишди:

— Бәли, белә фактлар да вардыр. Мән Москваја кедәнә гәдәр төләб еләмишдиләр ки, Ш. Һүсејнову вә Г. Һүсејнлини сијаси програмлардан узаглашдырым. Мән бу төләби јеринә јетирмәдим. Москвадан гајыданда артыг онларын узаглашдырылдыгларыны көрдүм».

Јери кәлмишкән дејим ки, инди дејәсән Халиг Баһадырын өзүнү дә ишдән узаглашдырырлар.

Һ. Зәрдабинин вахтилә үрәкағрысы вә нифрәтлә сөһбәт

ачдыгы «сијаси көмрүкхана» мүстәгил суверен чүмһуријјәтдә јенидән ишә салынмаг үзрәдир. Амма тарих һәлә ки, бу јолла узун мүддәт өмр сүрән ичтимаи-сијаси дөвләт системи танымыр. Әлбәттә, дикәр көмрүкханалар кими сијаси көмрүкханалардан да мүвәггәти газанч әлдә едәнләр олачаг, итирән исә милли мәнафејимиз ола биләр ки, буна да јол вермәк олмаз.

ТАРИХИН ДӘРСЛӘРИ ВӘ БУЈҮНКҮ ҺАЛЫМЫЗ

Нәсилләрин әсрләрлә газандығыны вә һифз етдијини итирмәк нә гәдәр әзаблы вә фачиәлидирсә, ону јенидән әлә кәтирмәк јүз о гәдәр чәтин вә мәшәггәтлидир.

Итирмәк, ән чох милләтин, хүсусилә она башчылыг етмәк мәс'улијјәтини өһдәләринә көтүрәнләрин көрмәк, дујмаг, горумаг иммунитетини, тәрәгги вә инкишаф мејлләрини итирмәси сајәсиндә, ичтимаи-сијаси анархија шәрантиндә баш верир. Иммунитети итирмәк хәстәлији дә бирдән-бирә тәшәккүл тапыб јаранмыр. Ону узун илләр, һәтта әсрләрчә милләтин чанына, ганына, руһуна зорла, мин чүр һијлеји-шәрлә сирајәт етдирәнләр олур.

Горунмаг үчүн илк нөвбәдә көрмәк лазымдыр, узагкөрмәк. Ахы, инсан көзү ән азы 18 параметри мүәјјәнләшдирир. 1884-чү илдә «Новости» гәзетиндә Рагозин адлы бириси азәрбајчанлылары нефт ишинә маја гојмагдан чәкиндирмәк үчүн белә бир хәбәр јајмышды ки, куја Абшеронда нефт, јаначаг еһтијаты тезликлә түкәнәчәк. «Кәшкүл» гәзети бунунла әлагәдар 1884-чү ил 9-чу нөмрәсиндә кичик, лакин тутарлы бир јазы вермишди: **«Новости» гәзетәсиндә Рагозин нам бир зат әглинә зор вериб 20 ил бундан сонра бизим зүлмәтдә галачағымызы хәбәр вермишдир. Рагозинин һесабына көрә куја бу һалда Гафгаздакы нефт мәнбәләриндә анчаг 1.500 милјон пуд нефт галмышдыр ки, о чүмләдән, һәр сәнә 40 милјон пуд исте'мал тәгдириндә мигдари-мәзкур 1904 сәнәјә гәдәр кифајәт едәчәк. Господин Рагозинә дејилмәлидир ки, нә лазым бизә нефт ишығы. Бизә нури-елм лазымдыр ки, јерин алтыны да көрүб худа афәридә (јаратмыш) олан нефт анбарларыны вәзн едәк (өлчәк)...».**

Бизә нури-елм лазымдыр, һәр јердә јерин алтыны да үстүнү дә, һадисәләри әввәлчәдән көрмәк үчүн дә елмсиз милли иммунитет зәифләјир, итир. Илк милли мүчаһидләримиз Һәсән бәј Зәрдаби, М. Ә. Рәсулзадә вә башгалары

фанатик савадсыз вә елмдән бихәбәр јарымчыглары, јанларында Гур'ан көздириб халгы ислам адындан фәлакәтә апаранлара мәсләһәт көрүрдүләр ки, инанч мәнбәјимиз олан мүгәддәс китабын һеч олмазса «Елми тәләб ет бешикдән гәбрә кими», «Әввәл елм, сонра әмәл», «Әмәл елмсиз вәбадыр», «Дүнја үчүн чалыш елә бил ки, орада һәмишәлик јашајачагсан», «Ағыл о шејдир ки, она Аллаһын өзү дә итаәт едир», «Аллаһ һәр шеји ағылла көрүр», «Әгл бәдән аләминин күлүдүр» вә бу гәбилдән олан ајә вә һәдисләри диггәтлә охудуб өјрәнсинләр вә дүшүнсүнләр.

Һ. Зәрдаби 1876-чы ил нојунун 25-дә «Әкинчи»дә јазырды: **«Әкәрчи бизләрдә адәтдир ки, үмурат әһлини (вәзифә саһибләрини) үзүнә тә'риф едиб, далда гејбәт едәләр вә үмуратдан (вәзифәдән) чыханда ол кәс һамынын јадындан чыхар, амма Авропа вилајәтләриндә бу адәт јохдур. Онлар елм саһибләридир вә елм јолу илә һәр кәс инсандыр вә инсанлығын әввәлинчи шәрти инсаф, доғрулуғ вә әлдән кәлдикчә гејриләрә јахшылыг еләмәкдир. Белә дә үмурат әһли јахшылыг еләдијинә көрә ону тә'риф етмәк Авропа гајдасына намүвафигдир. Лакин Авропа вилајәтләриндә бир адәт вар ки, ондан биз бихәбәрик. Онларда бир кәс елм јолу илә үмураты доландырмаглыг илә милләт ишләринә рәвнәг верә вә милләтин ирәли кетмәјинә баис ола, ол кәс үчүн јадикарлыглар бина едиб, онун милләт ишләринә еләдији јахшылыглары јазыб, мә'лум едирләр ки, онун исми тарихләрә дүшүб баги олсун».**

Тарихдән хәбәрсизлик, көклә мә'нәви әлагәнин зәифләмәси һәләлик бизә чох баһа баша кәлир, тарихи елмдән ајырыб сијасәтә гурбан вермәјин, ону өзфәалијјәтә чевирмәјин ачы нәтичәләри дә көз габағындадыр. «Елм јолу илә һәр кәс инсандыр», «инсаф вә доғрулугла», «елм јолу илә» үмураты доландырмаг — бәшәријјәтин јолу беләдир. Башга јол фәлакәтә апарыр.

БАШ АПАРЫБ СҮМҮК ГАЈТАРЫРЛАР! МӘГСӘД НӘДИР?

Русија Федерасијасы информасија органларынын јајдыглары мә'лумата көрә, президент Јелтсин үмумхалг рә'ј сорғусу әрәфәсиндә сәрәнчам вермишдир ки, Һачы Мурадын вахтилә кәсилиб Петербурга көндәрилмиш башы халгына гајтарылсын. Бу хәбәри ешидәркән шаирин «нәләр јарадырсан, тарих, сән нәләр, дујуб дүшүндүкчә доғур бә-

дәним» мисралары јадыма дүшдү. Һөрмәтли охучу, бу һадисәни шәрһ етмәздән әввәл 141 ил бундан әввәл — 1852-чи илин јазында Шәки илә Гах арасында Биләчикдән ашағыда Дајыкәнддә баш вермиш дәһшәтли фачиәни гысача хатырладым:

Дағыстан, Чеченистан вә бүтүнлүкдә Гафгаз мүсәлман халгларының мүстәмләкәчиләрә вә онларын сатғын јерли әлалтыларына гаршы имам Шејх Шамилин рәһбәрлији илә апардыглары азадлыг мүбаризәси тарихимизә вә јаддашымыза әбәди һәкк олунмушдур. Кечән әсрин дөрддә бири гәдәр давам етмиш бу иман вә инанч давасының чәсур вә горхмаз иштиракчы вә башчыларындан бири дә нечә-нечә нәслин мин рәһмәт охудуғу вә охујачағы Һачы Мурад олмушдур. 1851-чи илин нојабрында интрига, бөһтан вә чәкишмәләрә мә'руз галыб рус һәрбчиләринин әлинә кечән Һачы Мурад Тифлисә кәтирилди. Лакин ибадәтлә мәшғул олмаг бәһанәсилә Шәкидә јашамаға ичазә алды. 1852-чи илин јазында мүбаризәни давам етдирмәк әзми илә гачмаға тәшәббүс көстәрди. Мәрдликлә вурушду. Лакин хилас ола билмәди. Гәһрәман кими дөјүшдә һәлак олду. Азадлыг дүшмәнләри вә ган һәрисләри башыны кәсиб империја гылынчыны нүмајиш етдирмәк, милли мүчаһидләри горхутмаг үчүн зүлм илә абад едилән Петербурга көндәрдиләр. Сонралар Һачы Мурадын аиләси дә Казана сүркүн едилди. Дајыкәнд дә хәритәмиздән силинди. Тәкчә гәбристанлығы галды. Һачы Мурадын дәфн едилдији гәбристанлыг.

1914-чү илдә гыз нәвәси Азәрбајчана, Шәкијә кәлди. Јерли чамаатын көмәјилә бабасынын гәбрини јерини мүәјјәнләшдирдиләр, башдашы гојдулар. Мән Шәки — Гах шоссе јолунун сағ кәнарында јашыл мешәлијә гәрг олмуш бу гәбристанлығы вә Һачы Мурадын гәбрини дәфәләрлә зијарәт етмишәм.

Инди мәни башга бир мәсәлә дүшүндүрүр. Көрәсән, вахтилә азадлыг мүчаһидләринин намуслу вә гејрәтли башларыны кәсиб империја јараданлар, инди баш әвәзинә сүмүк гајтармагла нә демәк истәјирләр? Онларын, хүсусилә Гафгазы ганлы дөјүш мејданына чевирән, халглары бир-биринин үстүнә салышдыран фитнә-фәсадчыларын бу дәфә гајәси вә мәгсәди нәдир?

Көстәрим ки, империја өлүмчүл бөһран кечирдији дөврләрдә тарихи, иман вә инанчы ортаг олан Гафгазын гардаш халгларыны бир-биринин үстүнә салышдырмаг дәфәләрлә сынагдан кечирилмиш бәднам сијасәтдир. 1908-чи илдә Бакыда азәрбајчанлыларла ләзкиләрин арасыны вурмаг

истәјән рус-дашнак фитнәкарларыны гәтијјәтлә ифша едән М. Ә. Рәсулзадә «Фитнә вә провакасија» сәрләвһәли мәгаләсиндә јазырды:

«Ләзки гардашлар!..

Шејх Шамил һәзрәтләри сизә нә дәрәчә јахынса, бизә дә о дәрәчә јахындыр. Шејх Шамил әфәндинин фәдакарлығы сиздән өтрү нә әндазәдә әзиз вә кирами исә, биздән өтрү дә о дәрәчәдә әзиз вә кирамидир!..».

«Садәдилләри, саф үрәкләри өз шәхси мәнфәәтләриндән өтрү әл дәјмәмиш бир зәмин һесаб едән фитнәкарлара инсанын гејзи, ачығы тутуб нифрәтини артырыр... Бу бивичданлар нечә гыјырлар ки, бөјлә бир сәмимијјәт вә садәлијә мәзһәр олан үрәји өз шәхси мәнфәәтләринә јетишмәк үчүн ләкәләјиб шүбһәјә салырлар».

Ејни сөзләри Һачы Мурад һаггында да дејә биләрик.

Ајыг-сајыг олмаг, дүшүнән намуслу вә гејрәтли башлары, достлуг вә гардашлыг ән'әнәләрини көз бәбәји кими горумаг вахтыдыр. Һијлә вә шәрә үјмаг вахты кечмәјибми?!

ИСЛАМЛА ВУРУШ ҺӘЛӘ ГАБАГДА ИМИШ

Һөрмәтли охучулара мәсләһәт көрүрәм ки, «Правда» гәзетинин 15 мај тарихли нөмрәсиндә дәрч олунмуш хүсуси мүхбир Ј. Фадајевин Шимали-Шәрги Боснијадан көндәрдији репортажы диггәтлә охусунлар. Бизим үчүн дә фикирләшмәли, дүшүнүб-дашынмалы мәсәләләр аз дејил.

Мүхбир рәһмсиз, көзләри иргчилик вә дини фанатизм думаны илә өртүлмүш, бүтөвлүкдә ислам аләминә јени сәлиб јүрүшү е'лан етмиш серб хачпәрәстләринин дедикләри: «биз православија вә славјанлыг уғрунда вурушуруг», «бу һәлә мүһарибә дејил, мүһарибәјә киришдир, прологдур», «Исламын Авропаја дахил олмағына гаршы вуруш габагдадыр» вә с. кими түкүрпәдичи ифадәләри хүсуси вурғу илә нәзәрә чатдырыр.

Диггәт вериләси дикәр чәһәт серб фанатикләринин Русијадакы һәмкар вә һәмфикирләринә күвәнмәләридир. Јенә мүхбир јазыр ки, мүсәлманлара гаршы гырғын иштиракчыларындан бири вахтилә биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә атасынын рус әскәрләри илә әлбир мүсәлман-түрклә гаршы биркә вурушда чар режими тәрәфиндән верилмиш һәрби медалы дөшүнә тахмышдыр. О дејир ки, сербләрин архасы «көјдә Иса, јердә Русијадыр».

Авропанын вә бүтүн дүнјанын көзү гаршысында Боснијада мүсәлманлары күтләви сүрәтдә гырырлар. Демократија вә инсан һүгугларындан дәм вуранлар һәләлик игтисади ембарго, е'тираз бәјанатлары, үмуми һәдә-горху, һуманитар јардым, Босниј сәмасында тәјјарә учушлары, һәрби мүшаһидәчиләр вә с. һадисәләрин кедишинин гаршысыны алмаға јетмәјән тәдбирләрлә кифајәтләнирләр. БМТ вә онун Тәһлүкәсизлик шурасы Күвејт мәсәләсиндәки гәтијјәтини нәдәнсә көстәрмир. Суал олунур ки, нијә? Мәсәләнин маһијјәтини, мәғзини тарихән дәрк етмәк үчүн кәрәк бир кечмишә дә бахасан, бу глобал мәсәлә илә гаршы-гаршыја дуранларын дедикләрини, јаздыгларыны да охујасан, биләсән.

Мүтәфәккир философ вә Шәрг-Гәрб тарихинин биличиси Әли бәј Һүсејнзадә 1918-дә јазырды: «XI әсрин сонларындан XIII әсрин нәһајәтинә гәдәр (1096—1270) Шәрг вә Гәрб арасында баш верән вә әдәди сәккизә варан Сәлиб мүһарибәләри о нөв һадисатдандыр ки, әкмиш олдуғу нифаг вә зиддијјәт тохумларынын изләрини чаһанын әсримиздә белә чәрәјан етмиш вә етмәкдә олан бир чох вәгаје'индә (һадисәләриндә) көрмәмәк мүмкүн дејилдир».

Танынмыш мүһәррир, елм вә фикир адамы Әһмәд бәј Ағајев «Мәшриг вә мәғриб» сәрләвһәли мәгаләсиндә («Тәрәгги», 10. IX. 1908). Франсада тәһсил аларкән бир франсыз јазычысы илә сөһбәтини хатырлајараг јазырды: «Мәшһур јазычы ханымлардан бирисинин евиндә идик. Сөһбәт мәшригдән (Шәргдән) кетди. Мән дә авропалыларын Шәргә нисбәт тә'гиб етдикләри мәсләкдән шикајәт етдим. Ханым әфәнди деди — Мән тәәччүб едијорам ки, мәшриглиләр дә сијаси һөкумәтә, дүнјәви ишләрә е'тина едијорлар, көрүнүјор ки, мәшриг дә хараб олмаға үз чөндәрмиш. Чүнки Аллаһ мәшриги јараданда мәһз хәјалдан, о һүмаматындан көјләри, улдузлары, әфлаки сирр етмәдән өтрү јаратмыш. Онлар кәрәк әсла мадди, дүнјәви ишләрә е'тина етмәсинләр. Бу кунә ишләр авропалыларын вәзифәсидир. Чүнки, Аллаһ мәғриби дә мадди мәсәләләр үчүн јаратмыш. Јер — мәғриблиләрә, көјләр мәшриглиләрә, дүнја мәғриблиләрә, ахирәт — мәшриглиләрә — будур Аллаһын төвсијәси».

Ә. Ағајевин «бәс баша мәғриб јумруғу дәјәндә вә јаинки инсанијјәти әлиндән алынанда, гарәт едилиб ач галанда Шәргли нә етмәлидир?» — суалына Франсыз јазычысы «Әсил Шәргли нә јумруғу вә нә дә ачлығы дүшүнмәз» — демишди.

Бу тарих. Инди исә Босниј сербләринин башчысы Гарачич, Лорд Оуен вә Сајрис Венсин һазырладыглары вә өзүнүн дә бу јахынларда имза атдығы планы рәдд едиб тәклиф едир ки, гој кечмиш ССРИ президенти Михаил Горбачов бу мәсәлә илә, јә'ни Босниј да сүлһ јаратмаг иши илә мәшғул олсун.

Бу күнләрдә Босниј сербләринин кечирдикләри рә'ј сорғусу көстәрди ки, сербләр Босниј да мүсәлман чохлуғунун мүстәгил дөвләт јаратмасына имкан вермәк истәмирләр. Горбачову көмәјә чағырмагла онлар нә етдикләрини дејәсән јахшы билирләр.

Мүсәлман фундаментализминдән ағыз долусу данышанлар серблә рин славјан вә православ фундаментализмини дә көрсәләр пис олмаз. Чүнки һәр икиси бир медалын ики үзүдүр.

ТӘРӘГГИ ҮЧҮН АЗАДЛЫГ ВӘ ИСТИГЛАЛ КӘРӘКДИР

Узун әсрләр боју мүстәгил дөвләт һәјатыны гејб едиб дәрәбәјлик вә тоталитар идарә үсулу шәраитиндә јашамаға мәчбур едилмиш бир мәмләкәтдә сијаси мәдәнијјәт вә демократик милли тәфәккүрүн өзүнә јол ачмасы фөвгәл'адә дәрәчәдә чәтин, зәһмәтли просесдир. Лакин М. Ә. Рәсулзадәнин дә гејд етдији кими, «Авропа мәдәнијјәтинин атәшин вә илдырым кими шиддәтли бир мәчра илә ирәлиләмәси» түрк дүнјасынын бу гитә илә билаваситә гаршыгаршыја дуран һиссәләриндән олан Азәрбајчанда да тарихи инкишаф мејлләрини күчләндирмишдир.

Бөјүк мүтәфәккир философумуз Әли бәј Һүсејнзадә 1918-чи илдә јазмышдыр: «Бу күн бүтүн чаһаны сарсытмагда олан вә јекдикәри илә тәсадүм (мүбаһисә) едәрәк орталығы һәрч-мәрч ејләјән үч мүһүм чәрәјанын, јә'ни империализм, насионализм вә сосиализм чәрәјанларынын ән фачиәли сәһнеји-фәалијјәти Гафгазијјә вә билхассә Азәрбајчан олду, бурасы бир чәһәннәмә дөндү».

Һәгиги азадлыг вә истиглалијјәт уғрунда чарпышан Азәрбајчан, бүтөвлүкдә Гафгаз бу күн дә бир нөв чәһәннәми хатырлатмырмы? Елә бил тарих тәкрар олунур.

Гафгазда мүстәгил вә күчлү бир түрк дөвләтинин мөвчудијјәтини көзү көтүрмәјәнләр, нечә олурса-олсун бу тарихи реаллығын гаршысыны алмаға чалышанлар әввәлләр дә олмуш вә јенә дә вардыр.

Белә бир мүрәккәб өлүм-дирим савашы шәраитиндә халгын вә торпағын талејинин кимләрин әлиндә олмасы

адичә бир иггидар вә һакимиҗҗәт мәсәләси чәрчивәсиндән чыхыр, кечмиш, һал-һазыр вә кәләчәк нәсилләр гаршысында мәс'улиҗҗәт проблеминә чеврилир. Һәмин һәгигәтә бу торпағын һәр бир вәтәндашыны инандырмаг үмуммилли бирлиҗи вә сәфәрбәрлиҗи јарада биләчәк мә'нәви-ичтимаисијаси е'тибардан, е'тигаддан чох асылыдыр. Күндәлик әмәли ишләрлә, бә'зән дә хырдаватчылыгла мәшғул олан-ларын сијаси шүарчылыгла, кәлиши көзәл ифадәләрлә, бә'зән дә бош вә'дләрлә бу әсас милли идеал мәфкурәсиндән чәкинмәләри тәәссүф доғурмаја билмәз. Һалбуки 1917—1918-чи илләрин истиглал мүбаризәси дөврүндә һәрәката башчылыг едәнләр бу чәһәтә чох бөјүк әһәмиҗҗәт верирдиләр. Мәһз бунун нәтичәси иди ки, «Мүсават» партијасының ән гаты дүшмәнләри белә е'тираф едирдиләр ки, әввәлләр кичик бир групдан ибарәт олан бу партија гыса мүддәтдә Загафгазијада күчлү сијаси тәшкилата, милли истиглал һәрәкатының һәрәкәтверичи гүввәсинә вә рәһбәринә чеврилмишди.

Тарихи тәчрүбә көстәрир ки, бөјүк исте'дады, дәрин елми-нәзәри һазырлығы, әһатәли билиҗи, әмәли иш тәчрүбәси халгына, торпағына мүгәддәс инамы олан лидерләрин башчылыг етдикләри халг һәрәкаты игбаллы олур. 1918-чи илин 28 мај фүтүһатыны, узун илләрин әсирлиҗиндән мүстәгиллиҗә чыхыш јолуну көстәрән вә милләтин бу гәләбәсини һазырлајанларын М. Ә. Рәсулзадә кими лидери вар иди. Гафгаз, Русија, Иран вә Түркиҗәдә азадлыг, демократија, чүмһуриҗҗәт уғрунда Шәрг вә Гәрб истибдадына гаршы милли мүчадилә һәрәкатларында билаваситә иштирак едән, онлары диггәтлә изләјән, зәнкин тәчрүбә газанан М. Ә. Рәсулзадә 1917-чи илин февралындан, Асија, бә'зән һәтта Авропанын жандармы ролуну үстәләмиш чар мүтләгиҗҗәт режими деврилдикдән сонра милли истиглалы һәм нәзәри, һәм дә әмәли чәһәтдән һазырламаг ишинә киришмишди. Онун бу дөвр фәалиҗҗәтини кениш тәдгиг вә тәблиғ етмәјә даһа чох еһтијач дујулур. Буну нәзәрә аларағ 1917-чи илин августунда «Исмаилиҗҗә» бинасында «Мүсават» партијасының тәшкил етдиҗи бир елми мүбаһисә вә мүзакирә мәчлисиндә М. Ә. Рәсулзадәнин мә'рузәсинин хүласәсини әкс етдирән, «Ачыг сөз»дә дәрч олунмуш јазыны охучулара тәгдим едирәм.

«МҮСАВАТ»ДА МҮСАһИБӘ

Гәзетдә е'лан етдиҗимиз үзрә чаһаршәнбә күнү ахшам Түрк әдәми — Мәркәзиҗҗәт (мәркәзиҗҗәтсиз) фиргәси «Мүсават» биринчи дәфә олараг «Исмаилиҗҗә» бинасында фиргә јолдашларына мәхсус елми вә чари мәсәләләрә даир бир мүсаһибә мәчлиси тәртиб етмишдир.

Мүсаһибә саат 8-дә башламыш вә јолдашларын чоху хәбәрдар олмадығы үчүн анчаг 100-ә гәдәри иштирак етдиҗи һалда кејфиҗҗәт вә мә'на е'тибары илә мүвәффәгиҗҗәтли вә тә'сирати бир сурәтдә давам едиб саат онун јарысында гуртармышдыр. Мүсаһиб јолдашымыз Рәсулзадә Мәһәммәд Әмин чәнаблары иди.

Мүсаһиб јолдашымыз әдәби вә өзүнәмәхсус бир шивејибәјан илә сөзә башлады. Әввәлчә идеалын нә демәк олдуғуну анлатды вә сонра бүтүн инсанлар үчүн ән бөјүк идеал (мәфкурә) сәадәтли бир дөврә чатмаг вә бүтүн инсанларын гардашча јашамасындан ибарәт олдуғуну сөјләди. Бу идеал бу күн сосиалистләр тәрәфиндән тәрвиҗ (һәјата кечирмә, ишә салма) олунур. Фәгәт бәшәриҗҗәт һеч бир заман бу идеалдан узагда галмамышдыр. Ән гәдим мәзһәбләрдә, хүрафә вә әфсанәләрдә белә бу «сәадәт» көзләнилмишдир. Ираниләр Һүрмүздүн гәләбәсини көзләмишләр. Јәһудиләр әрзи-мөв'уд (вә'д олунмуш јер) архасындан гошмушлар. Көһнә Бабилдә мөвчуд олан мани* мәзһәбинә мәнсуб бир гөвм исә гајәт шаиранә бир сурәтдә һәлалын зөврәг (гајыг) олдуғуну тәсәввүр еләмиш ки, бу зөврәг һәр ај дүнјадакы мүһәссәнаты (көзәл ишләри) топлајыр, кәһкәшан дедиҗимиз мүһәссәнат анбарына долдурујормуш. Бир күн кәләчәк ки, бүтүн көј үзү һаман бир парча нури-мүһәссәнат олачаг, о заман да әдаләт вә мүсават күнләри пајдар олачагдыр.

Мүсәлман мәзһәбләри дәхи бәс бә'дәл мөвт (өлүмдән сонра) «сәлавәт» дөврүнә инаныјорлар. Көрүнүр, бәшәр бөјлә бир үмид дашымадан јашамыјор. Әфсанә вә хүрафатлардакы хәјал, бүкүн инсанларын әгл вә идракыны ишғал етмәкдә, кет-кедә фәнн вә елмә мүстәмәнд (мөһтач) бир идеал шәклини алмагдадыр. Иштә һәр заман вә һәр мәканда мәдәни инсанлары ишғал едән сәадәти-бәшәр бизим амалымыз-бәшәриҗҗәт.

Бәшәриҗҗәтин идеалыны бу сурәтлә анлатдыгдан сонра мүсаһиб буна ирмәнин јолларындан бәһс етмәјә башлады. Дин, миллиҗҗәт вә мүасирлиҗи анлатды.

Дин инсанларын мәдәни бирликләрини, мәдәни рабитәләрини һасил едиҗор. Мәдәниҗҗәтин бир әсасы вә әсли вардыр ки, бүтүн күјуд (гејдләр) вә шүрутун (шәртләрин) харичиндә вә сырф вичданиҗҗәт үзәринә бина вә инша олунмушдур.

* Мани — гәдим Иранда Сасаниләр дөврүндә зәрдүштлүјә гаршы мүбаризә апаран дини-фәлсәфи чәрәјанын башчысы иди — *Ш. Һ.*

Бу да диндир. Дини мәдәнијјәтдән ајырмаг вә ја мәдәнијјәти диндән фәкк етмәк (гопармаг) бинүдә бир зәһмәт, нәтичәсиз бир гејрәтдир. Ибтидаи инсанларын һәјатында ибтидаи дүшүнчәләр бир мә'будә (ибадәт олунан) е'тигад, бир сәнаиби-каинатә иман фикрини доғурмуш исә индики инсанлар буну даһа да тәкамүл вә тәрәгги етдирәрәк елми вә фәнни әсаслара көрә иман вә е'тигад ишләмишләрдир. Һәр бир мәдәнијјәтин бир тарихи, бир кечмиши олдуғу кими, һәр бир е'тигадын да ејнән бөјүк бир тарихи мөвчуддур. Бу е'тибарла һәр һанкы бир дин олурса-олсун, тарихи вә күввәтли әсасаты илә бу әсрдә дәхи мөвчудијјәтини мүһафизә едијор. Һалбуки миллијјәт бүсбүтүн башга вә о сырф елми вә фәнни әсаса вә амилләрә мәрбутдур. Миллијјәт инсанларын хүсуси бир һүвијјәт (мәһијјәтини билдирән) вә мәзијјәтләриндән бири вә башлычасыдыр. Һәр бир дүшүнчәнин, һәр бир е'тигадын, һәтта һәр бир мәдәнијјәтин, сәнаәтин (сәнәтин) бир хүсусијјәти вардыр ки, о да чәмеијјәти-миллијјәдир (милләтин чәми). Бу чәмеијјәти-миллијјә харичиндә галан бир мәдәнијјәт әсла һәгиги вә әсаслы ола билмијор. Јалныз кор бир тәглид вә хасијјәтсиз бир тәрәгги олуб галыјор. Бу бүтүн Авропа милләтләринин ајры милләт, христианлыгдан маәда (башга) ајры бир ирг вә гөвмијјә мәнсуб олдугларыны ајдынча көстәриjор. Шу хасијјәт исә о милләтләрин бир хәллагијјәт вә нчад күввәләринә саһиб олдугларыны көстәрир. Иштә бу әһвал о милләтләрин чәмеијјәти-миллијјәјә малик олдугларыны исбат етдији кими милләтләрин заман вә әсрә көрә силаһландыгларыны да рә'на (көзәл, парлаг) бир сурәтдә изаһ едијор. Миллијјәтә ки, мүасирлик ејни заманда амали-бәшәри бирләшдирмәк үчүн дә бир васитә олдуғу кими милләтләрин мөвчудијјәтләри үчүн дәхи мөһкәм бир истинадкаһдыр. Мүасирлији дәхи биз шу мә'на илә гәбул етмәлијиз.

Һал-һазыр Авропа мәдәнијјәти атәшин вә илдырым кими шиддәтли бир мәчра илә ирәлилијор, бу мәдәнијјәтин өнүндә синифләрин һәјаты даими тәһлүкәдә вә милли бир хәллагијјәти-мәдәнијјәдән мәһрум милләтләрин мөвчудијјәт вә бәгалары (варлығы) һәмишә тәһдид вә тәзјиг алтындадыр. Мүасирләшмәк үчүн биз мүсәлманлар вә түркләр башга милләтләрин кечирдији сәркүзәштләрдән узаглашмыш олараг бир чәрәјан тапа биләриз. О чәрәјаны исә бир сөзлә хүласә етмәк лазым кәлсә өкүз арабасы әвәзинә автомобилә миниб јола гојулмагдан ибарәтдир. Автомобил бизи һәм милли, һәм сијаси, һәм дә бәшәри амал вә мәфкурәләрә иришмәк үчүн мүасир бир васитә олачагдыр. Фәгәт диггәт едәлим ки, бу васитә илә өзлүјүмүздән, миллијјәтимиздән дә бир шеји әлавә едәлим. Амали-бәшәр парлаг вә кәһкәшанлы бир истигамәтлә јолчулуғунда давам едәркән һәрәсиндән мүстәсна бир хасијјәт вә мәзијјәт аранылачагдыр. Биз 60 милјонлуг түрк аләми дә бу сифәти-миллијјәси илә, түрклүјү илә бәшәриjјәт һүзурунда ајры бир мөвге тутачагдыр. Бу мәзијјәт вә мүһәссәнат исә мәшһур бир Шәрг мәнгәбәсини (ләјагәтини) хәјалымыз өнүндә тәчәссүм етдирир. Онларда кәһкәшани-мүһәссәнат вә мәзајанын (мәзијјәтләрин) илаһәси әдд едилмишдир. Кәһкәшанын шүалары нә гәдәр артырса дүнја үзүндәки зүлмат вә инсанлардакы гәбајеһ о гәдәр кәсиләчәкдир. Кәһкәшан шүасынын тәзајүд (артмасы) вә тәнагүсү (азалмасы) бәшәриjјәтин мүһәссәнат вә мәзајасы (мәзијјәтләри) илә мәбсутән (јајылмасы) вә мәһкумән (табечилији илә) мүтәнасибдир.

Иштә түрк аләми үчүн һамымыз бу диләк вә истигамәти тә'гиб едәчәјиз. Ејни заманда, бизимлә һәмдин милләтләр илә дәхи бир бејнәлмиләлијјәт һүсула кәтирдији үчүн шаһраһ амалымызда онларла бәрабәр јүрүјәчәјиз.

Исламијјәтин мүтәәјјинләр (диндарлар) арасында бир бејнәлмиләллијјәт нчад етдијини һеч шүбһәсиз гәбул етмәлијиз. Е'тигад бирлији мәдәни бир рабитәни ортаја атыр. Бу мәдәни рабитә мәдәни бир бејнәлмиләллијјәт һүсула кәтирдији кими ислам милләтләри арасында сијаси һеч бир ихтилаф мөвчуд олмадығы үчүн сијаси вә һүгуги бир бејнәлмиләллијјәти дәхи доғуруjор.

Демәк ки, ислам милләтләринин тәрәгги амилләри бу сурәтлә анлашылдыгдан сонра идари вә сијаси һәјатларына нәгли-кәлам едә биләриз. Һәр бир тәрәгги үчүн ән мүәссир вә лазым олан бир амил һүгуги-бәшәри тә'мин, jә'ни һүрријјәтдир. Һүрријјәтин мә'насы дәхи шу сурәтлә анлашылмалыдыр ки, һәр милләт өз мөвчудијјәти, өз мәдәнијјәти дахилиндә идари вә сијаси бир ихтијара малик олмалыдыр. Мухтар бир милләт тәрәгги вә тәкамүл үчүн бөјүк бир васитә әлдә етмиш демәкдир. Мухтаријјәти-милли амилләрин мүһүм бир чәһәти олдуғу кими синфи мүбаризәләрә дә гајәт лазым бир рүкндүр (дајагдыр).

Түрк әдәми — Мәркәзијјәт фиргәси «Мүсават» да мәрамнамәси илә бүтүн милләтдашларыны бу мәгсәдин истеһсалына дә'вәт етмишдир. Шүбһәсиз ки, фиргә бүтүн Русија ислам вә түркләринин бир мүмкүн амалы олараг идамеји-мөвчудијјәт едәчәкдир.

Мүсаһиб Рәсулзадә чәнаблары сүрәкли вә сәмими алгышларла саламланды, һәр тәрәфдән мәмнунијјәтлә гаршыланды.

Мүсаватчы.

«Ачыг сөз» гәзети, 20 август 1917-чи ил.

28 МАЈ ВӘ ИСТИГЛАЛ ТӘЗАДЛАРЫ

1933-чү илдә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин 15 иллик јубилеји күнүндә Истанбулда истиглал мүчаһидләримизин нәшр етдикләри «Азәрбајчан јурд билкиси» журналында Мүсават партијасынын көркәмли хадимләриндән, 1918-чи ил мајын 28-дә «Истиглал бәјаннамәси»ни имзалајанлардан бири, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә дахили ишләр вә әдлијјә назири олмуш Хәлил бәј Хасмәммәдлинин «28 мајын бөјүк гурбаны» сәрлөвһәли јазысы дәрч олунмушдур. Һәчмчә чох да бөјүк олмајан, лакин идеја-фикир тутуму, тә'сири вә инандырычылыг күчү илә охучуну әфсунлајан вә узун мүддәт өз орбитиндән бурахмајан, үрәк ганы вә јанғысы илә гələмә алынмыш бу јазыда нә гədәр бөјүк, тарихи проблем вә мәсәләләрә тохунулмушдур!

28 мај — милли зүлм вә әсарәтә гаршы чанла, ганла мүчадилә апаранлар үчүн мүгәддәс күн, истиглал мәфкурәси исә үлви бир идеал иди. Хәлил бәј јазырды: «15 ил бундан әввәл, о мүгәддәс 28 мај күнүндә Русијанын кечирдији бөһран вә ингилабдан истифадә едән Азәри түркләри өз милли варлыгларыны әлдә етмиш вә бир әсрлик әсарәт пәнчәсиндән милли түрк Азәрбајчаныны хилас етмишдиләр... Бундан долајыдыр ки, 28 мај һәр бир Азәрбајчан түркүнүн милли бајрамыдыр».

Хәлил бәј бајрам күнләриндә севинч вә ифтихар һисси илә јанашы истиглал мүчаһидләринин вә шәһидләринин әзиз хатирәләрини јад етмәјин, онларын һәјат вердикләри мүстәгил Азәрбајчан дөвләтчилији идејасыны јашатмағын вә давам етдирмәјин зәруриjjәтинә диггәти чәлб едирди.

Азәрбајчан чүмһуријjәтинин ишғалы вә мәнһус истиладан сонра башланан халгын «ән ганлы вә сағлам өвладларынын чанына гыјмаға башландығы» вә бу гырғынын илк шәһиди ким илк мүстәгил Азәрбајчан һөкүмәтинин башчысы Фәтәли хан Хојлунун адыны чәкирди. Әслиндә мәгалә бүтөвлүкдә онун хатирәси вә әмәлләринә һәср олунмушдур.

Хәлил бәјин «Азәрбајчан истиглалынын дүшмәнләри, Азәрбајчан мәфкурәсинин зәрәрли гатилләри ганлы әлләрини истиглал мүчаһидләринә узатдылар» фикри вахтилә архивдә арашдырма апараркән растлашдығым бир сәнәди јадыма салды. 1920-чи ил мајын 17-дә, мүстәгил Азәрбајчан ишғал едилдикдән ики һәфтә сонра Азәрбајчанда конслакер (өлүм-һәбс дүшәркәси) јарадылмасы барәдә јерли коммунист партијасынын тәшкилат бүросу хүсуси гәрар чыхармышды. Һәмин бүронун сонракы протоколларында һәр дәфә 40—60 күнаһсыз истиглал мүчаһиди вә мүстәгиллик тәрәфдарынын сијаһы илә өлүмә мәһкум едилмәси барәдә сәнәдләр сахланылмагдадыр. Истиглал күнләриндә бу шәһидләри дә анмаг мә'нәви-әхлаги вә тарихи јаддаш борчумуздур.

Бајрам күнү хатырладылачаг даһа бир мәсәлә. Мә'лумдур ки, 1918—1920-чи илләрин фачиәли вә севинчли, башга дејимлә, тәзадлы күнләриндән сонра халгымыз, торпағымыз «јағышдан чыхыб, јағмура дүшдү». «Сапы өзүмүздән олан балталар» дашнаклара Азәрбајчан зијалыларына — јеничә јетишмәкдә олан сијаси, һәрби, мәдәнијjәт вә маариф хадимләринә диван тутмаг имканы јаратдылар. Чүмһуријjәтин көркәмли рәһбәр хадимләринин бир гисми дашнак террорчуларынын гәтлиамына мә'руз галды (Фәтәли хан Хојлу, Нәсиб бәј Јусифбәјли вә б.).

Хәлил бәј Хасмәммәдли 60 ил бундан әввәл јазмышдыр. «Шүбһәсиз, бир күн кәләчәк, Азәри түркләри дә милли чүмһуријjәтин бу фәтрәт (кечид) дөврүндән гуртулмуш олачагдыр. Иштә о заман һүр (азад) мәмләкәтимизин мәдјун (борчлу) вә әсл өвладлары, гүрбәт елләрин мәтрук (тәрк олунмуш) мәзарыстанында истираһәт едән мәрһум Фәтәли ханын багијәләрини (гәбрини), онун гәлбимиздә јашајан әзиз руһу илә бәрабәр милли јурда, чох көрмүш вә кечирмиш заваллы өлкәмизә нәгл едәчәк (кәтирәчәк) вә шаирин дедији кими, она кимсәнин иришәмәјәчәји (чата билмәјәчәји) ифтихарлы бир абидә дикәлдәчәкдир.

Буну бизим һәм вичданымыз вә һәм дә милли гүрурумуз тәләб етмәкдәдир».

Кәләчәјә бөјүк үмидлә бахан гејрәтли вә намуслу атабабаларымыза, мин рәһмәтә вә һәр күн анылмаға лајиг милләт мүчаһидләринә, о чүмләдән Хәлил бәјә бу вәсијjәти илә әлагәдар бу күн нә дејә биләрик? Дилим кәлмир, гәләм ишләмир!

Кәлин истиглалымызын 75-чи илиндә Азәрбајчан дөвләтини јенидән јарадан, Шәргдә илк демократик чүмһуријjәти гуран, гејрәт, намус, чәсарәт вә ифтихар рәмзи олан милли мүчаһид вә шәһидләримизи бир даһа севинч вә кәдәрлә јад едәк, бу јолун һәгиги јолчуларына дајаг дураг, әчдадларымызын әманәтинә хәјанәт етмәјәк!

ИКИНЧИ ТӘЧРҮБӘНИ ГОРУЈА БИЛӘЧӘЈИКМИ?

1925-чи илдә Истанбулда Азәрбајчан мүһаҹир кәнчлији гаршысындакы чыхышыны М. Ә. Рәсулзадә «Истиглал

мәфкурәси вә кәнчлик» адландырмышды. Сонралар Милли Азәрбајчан нәшријјаты тәрәфиндән ајрыча китабча шәклиндә бурахылмыш ејни адлы китаба бир сәрлөвһә дә вермишди. «Уғурсузлуғумузун сәбәбләри һаггында бир арашдырма».

1918-чи ил мајын 28-дә Мүстәгил Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти е'лан олунана гәдәр истиглал мүчадиләсинин, 23 ајлыг мүстәгил дөвләт һәјатынын тарихини алим, философ, сосиолог, дөвләт вә сијасәт адамы кими һәртәрәфли тәдгиг едиб арашдыран М. Ә. Рәсулзадә онун өз тә'биринчә десәк «газанч» вә «уғурсузлуглары» маһир бир сәрраф кими милләт вә заман тәрәзисинә гојмуш вә нәһајәтдә белә бир нәтичәјә кәлмишди ки, *«Биз әлимизә кечән истиглалы горуја билмәдик».*

Нијә горуја билмәдик? Мүәллиф бу суала белә чаваб верир: «Бу бир тәчрүбә иди. Бу бөјүк тәчрүбәдәки уғурсузлуғумузун хүсуси вә үмуми бир чох сәбәби вардыр. Бу сәбәбләри бир-бир тәсниф вә онларын тә'сир әлагәсини ајры-ајрылыгда тәһлил еләмәк башлы-башына бир мөвзудур. Бу мөвзуја башга бир вахт һәср етмәк лазымдыр».

Көстәрәк ки, истиглал мүчадиләсинин әсас тәшкилатчысы вә танынмыш лидери М. Ә. Рәсулзадә мүстәгил дөвләтчилијин әсас тәмәлини тәшкил едән милли истиглал мәфкурәсинин тәһлили вә тәдгиғинә кениш јер верир вә јенә белә нәтичәјә кәлирди ки, **«фикрән дә газанылмамыш, милли шүурда сабит јер тутмамыш мәфкурә маддәтән дә газанылмады. Илк тәчрүбә уғурсузлугла битди».** Бу кәскин нәтичә илә бәрабәр ону да гејд едирәм ки, **«Истиглал мәфкурәси маддәтән дејилсә дә, фикрән газанылмышдыр».**

Бу чох дәрин вә бөјүк елми-нәзәри мүддәалардан бизим күнләримиздә дә өјрәнилиб нәтичә чыхарылачаг вә әмәли фәалијјәтдә истифадә едиләчәк чәһәтләр чохдур. Әлбәттә, ән вачиби истиглал вә вәзифә еҹфоријасындан баш ачыб бу зәнкин ирслә танышлыг, она јиҹәләнмәк өн плана чыхмалыдыр.

М. Ә. Рәсулзадә инанырды ки, кәнчләр, кәләчәк нәсил истиглал мүчадиләси тарихинин нәзәри вә әмәли тәчрүбәсиндән бәһрәләнәчәк, онун уғурсузлугларындан нәтичә чыхарачаг.

Кәләчәјә чох бөјүк үмидлә бахан М. Ә. Рәсулзадә 68 ил бундан әввәл кәнчләр гаршысында чыхышында дејирди:

«Гафгазија чүмһуријјәтләринин бүкүнкү вәзијјәти Финландијанын мүһарибәдән әввәлки вәзијјәтиндән фәна дејилдир». Гуру көстәришдән вә гејри-милли мә'надан ибарәт бир шәкилдә олса белә, мөвчуд олан чүмһуријјәт үнванлары өзү-өзлүјүндә бир «газанч»дыр. *Индики һалда Азәрбајчан мәһдуд, чох ағыр тәзјиг вә әсарәт алтында, болшевик системилә олса белә бир һөкумәт һәјаты јашајыр.*

Азәрбајчан фикри мөвчуддур. III Интернасионал бу фикри һәр нә гәдәр кечичи бир «руһ хәстәлији» кими гәләмә вермәк истәјирсә дә һәјат өз сөзүнү дејир. Ингилабын тә'сири илә бу вә ја башга сурәтдә олсун, сијаси вә ичтимаи һәјата дә'вәт олунан халг күтләләри, хүсусән кәндли күтләси истәр-истәмәз һәрәкәтә кәлир, тәшәккүл едир, милли мәнлијини дујур. *Мәнафе вә руһума зидд олан бир системи тәмсил едән* вә әксәри русијалы јабанчылардан ибарәт олан шәһәрли «фәһлә диктаторларына» гаршы дујдуғу һисс вә ичра елә*дији* мүбаризә сајәсиндә *јекүчүд вә фәал бир сијаси* гүввәт һалына кәлир. Бу, бир газанчдыр. Фәгәт бизим бурада гејд етдијимиз «газанч» әлбәттә, бу дејилдир. Мәсәләмизин бејнәлмиләл бир маһијјәт алдығы, фикримизин үч бојалы мүгәддәс бир рәмзә малик олдуғу кими газанчлар да аз дејилдир.

Азәрбајчан һәјатына алычы бир көзлә бахылыр, орадан кәлән курултулар сезән бир гулагла динләнилсә, болшевизм ифраты вә гызыл рус зүлмү ичиндә совет идарәсинин ганлы папағы алтында милләтин мәнлијини арајан, халгын гүрур вә иззәти-нәфсини охшајан һансы вә мәдәни бир һәрәкатын, сијаси вә милли бир чәрәјанын күндән-күнә көкләшдијини көрмәмәк габил дејилдир. *Үсулуну башга мүтәрәгги милләтләрин елми вә әдәби һәрәкатларындан, ән'әнәсини Мирзә Фәтәлиләр, Һәсән бәјләр, 1905-чи ил инғилабы илә мүвәггәти истиглал дөврүнүн милли јетәрвәр мүһәррир вә әдибләриндән, һәрарәтини әсрин ән гүввәтли вә ән һәјати мәфкурәсини тәшкил едән халгчылыгдан, һәјәчаныны ән инчә телләрә тохунан миллиҹјәт һисс вә дујғусундан алан бу чәрәјан фәдакар бир нәсил вә мәфкурәчи бир кәнчлик тәрәфиндән тәмсил олунур.*

Инди халгдакы түрклүк руһуну јүксәлдән, она мәфкурә һәрарәтини верән, азад вәтән мејвәсини јетишдирәчәк истиглалчылыг фиданыны өз мә'сум ганы илә суваран фәдакар бир зүмрә вүчуда кәлмиш вә кәлир. Јени бир нәсил доғмуш, бөјүјүр. Иштә, бу чанфәда әмәлпәрвәр вә истиглалчы кәнч нәслин јетишдији вә бөјүдүјүдүр ки, биз она чох бөјүк мә'на верир, әсл газанч олараг, ону әһәмијјәтли сајырыг.

1918—1919-чу илләрини дәрк едән нәсил вә сијаси һәјатыны истиглал күнләринин тәчрүбәси илә башлајан сизләрсиниз ки, һәгиги ингилаб сәһифәләрини јазачагсыныз.

М. Ә. Рәсулзадәнин бөјүк инам вә инанчла дедији дөвр вә заман кәлиб чатмышдыр. Азәрбајчан нечә-нечә нәслин «хәјалларында һәсрәт чәкдикләри», уғрунда «чан вә ган вердикләри» мүстәгиллик јолуна гәдәм гојмушдур. Инди дә илк чүмһуријјәт дөврүндә олдуғу кими һәгиги милли мүчаһидләрлә јанашы, «истиглалијјәт фикри кәрчәкләшәндә чаш-баш галанлар да» «һөкумәт башында дурачагларыны ағылларына белә кәтирмәјәнләр дә», «мүсәлманлыг варкән бу түрк нәрәдән чыхды?», дејәнләр дә, «истиглал мејвәсиндән зәһмәтсиз бәһрәләнмәјә чан атан бишәрәфләр дә», «Түркијә гүввәтли олурса, Иран јашарса бизим дә јашајачағымыз өз-өзүнә тә'мин олуначаг» дејиб милли мәнафедән чох шәхси мәнафени күдән алверчиләр дә, «нәзәрләрини Шималдан чәкмәјән бүрократлар да» мөвчуддур.

Бүтүн варлығыны вәтәнинин истиглалы јолуна вә ишинә һәср етмиш М. Ә. Рәсулзадә Азәрбајчан истиглалынын сон гәләбәсинә өмрүнүн сонуна гәдәр инанырды. О, үмид едирди ки, јени нәсил «икинчи фүрсәти гачырмајачаг», дүшмән таныначаг, милли интибаһ јүксәләчәк.

Јашадығымыз күнләрдә тарих вә милләт гаршысында, әчдадларымызын руһу гаршысында имтаһан веририк: Биринчи чүмһуријјәтин тәчрүбәсиндән нәтичә чыхармаг лазымдыр. Амма фикирләширәм ки, бу мәс'улијјәти дәрк едәнләрин сырасы азалыр, ја чохалыр? Мән бу суала чаваб вермәкдә ачизәм. Амма ону билирәм ки, «фикрән газанылан истиглал мәфкурәси» јенә дә «шүурларда сабит јер тутуб, маддәтән газанылмаса» икинчи тәчрүбәнин талеји дә үмидверичи ола билмәјәчәк. Ахырынчы һөкмү исә заман верәчәк. Арзумуз будур ки, М. Ә. Рәсулзадәнин вә бизим һамымызын гәлбән бағлы олдуғумуз мүгәддәс гајә чин олсун, икинчи тәчрүбәдән мүзәффәр чыхаг.

АЗӘРБАЈЧАН ИСТИГЛАЛЫ ДРАМЫ...

Мәшһур һүгугшүнас вә тарихчи, вәтәнпәрвәр мүчаһид Һүсејн Бајкара Истанбулда нәшр олунмуш «Азәрбајчан истиглал мүчадиләси тарихи» китабынын фәсилләриндән бирини мәһз белә адландырмышды. Илләр кечир, мәрһум елоғлумузун вахтилә сөз ачдығы «Азәрбајчан истиглалы үчүн ојнанан драмлар» кәламы јенә өз јерини тутмагдадыр. Өзү дә мәкрли, даһа фачиәли бир шәкилдә.

Әкәр милли ојаныш вә истиглал мүчадиләси тарихимиз системли шәкилдә диггәтлә арашдырылсајды, бу драмларын ссенаристләри, әсас ифачы вә иштиракчылары, онларын күддүјү ријакар гајә вә мәгсәдләр мүәјјән гәдәр күн ишығына чыхарыла биләрди. Милләтин исә кечмишдән хәбәри оларды, нәтичә чыхарыларды, вахтында лазымлы тәдбирләр көрүләрди. Анчаг нә едәсән ки...

I

Азәрбајчан «драмы»нын илк ермәни-рус мәрһәләси 1905—1906-чы илләрдә ојнанмаға башланмышды. Бүтүн Гафгазы бүрүјән милли гырғынла әлагәдар 1906-чы илин февралында Тифлисдә кечирилән вә 8 күн давам едән «сүлһ конфрансында» Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әти адындан чыхыш едән Әһмәд бәј Ағајев демишди: «Дашнаксутјун Русијанын бөјүк ричалынын (адамларынын), кенералларынын вә һәтта чанишини — Гафгаз һөзрәтләринин фикир вә әгидәләринә гуллуг едир. Вә 15 илдир ки, тәртиб олунуб вә онун гошуну, хәзинәси, солдатлары да вардыр. Биз мүсәлман вәкилләри буну ешидәндә һејрәт бармағымызы дишимизә тутуб өз-өзүмүзә фикир етдик. Шимди ки, иш беләдир шимди ки, бир мүсәлләһ фиргә 15 илдән бәри тәртиб олунуб вә һөкумәт адамлары буну билиб дә, нәинки әлач етмәјир, бәлкә онунла һәмәгидәдирләр, бизим истәр һөкумәтдән, истәр ермәниләрдән белә фиргәнин көтүрүлмәјини төмәнна етмәјимиз бијһудәдир. Бизим анчаг өзүмүз өз әлачымызы едәк. Бизим дә кәрәк мүкәммәл вә мүсәлләһ фиргәләримиз олсун. Бир һөкумәт ки, бир тәрәфдән белә ишләрә мүтәһәммил олур (дөзүр), кәрәк о бири тәрәфдән дә мүтәһәммил ола (дөзә). Вә илла (јохса) ишләр һәрч-мәрч олар».

Фитнә-фәсад сијасәтчиләри о вахт аз-чох танынды, милләтин гејрәтли оғуллары тәрәфиндән илкин тәдбирләр дә көрүлдү. «Дифаи» партијасы дашнаклара лазыми чавабы да вермәјә мүвәффәг олду. Лакин ара нисбәтән сакитләшән кими өз фитва верәнләримизин дә әли илә дүшүнән башлара, милли мүчаһидләрә гаршы мүхтәлиф сәмтләрдән атәш ачылмаға башлады. Әһмәд бәј Ағајев башыны көтүрүб Түркијәјә гачмаға мәчбур олду. М. Ә. Рәсулзадә Ирана јолланды. Ә. Һүсејнзадә Азәрбајчаны тәрк етди. Гачырылан, һәбс вә сүркүн едилән зијалыларын сајы 100-ү кечди.

Көстәрим ки, һәлә биринчи фачиә әрәфәсиндә Әли бәј Һүсејнзадә «Түрк» гәзетиндә дәрч олунмуш бир мәгаләсиндә ачыгча јазырды ки, «бир милләт үчүн һәр шејдән әгдәм арзу едиләчәк шеј гүввәтдир. Зәманәмиздә милләтләрин сәадәтинә јеканә вәсаитә будур. Бир милләтин кәсби-гүввәт етмәси нүфусун кәсрәтинә (чохлуғуна), әфрадын сәһһәт вә

афиҹјәтинә вә анасири-мүтәчанисәси (ејни милләт нүмајәндәләри) арасында мә'нәви бағлылығын артмасына бағлыдыр».

Бу фачиә илә әлагәдар Азәрбајчанын милли мүгәддәраты вә халгын кәләчәк талеји мәсәләси үзәриндә дүшүнүлмәјә башланды. Кәнчә милләт вәкили Исмајылхан Зијадханов, 1906-чы илдә I Дөвләт думасы трибунасындан илк дәфә бу барәдә ачыг вә чәсарәтли чыхыш едиб, нечә дејәрләр, јүксәк сәвиҹјәдә итаәткарлыг вә јарынмаг бузуну сындырды: «Загафгазија торпаглары 100 ил бундан әввәл руслар тәрәфиндән ишғал едилмишдир. Бу 100 ил ичиндә биз мүсәлманлар һәмишә әсир мүамиләси көрмүш вә бу сифәтлә һәр тә'гибата мә'руз галараг һәр чүр һагг вә һүгугдан фајдаланмаз көлә вәзиҹјәтинә ендирилмишик. Сөзүн һәгиги мә'насында 100 ил ичиндә биз көзләри һәр шеји көрән һөкүмәтин шиддәтли әлејһимизә мәнфи дүзәлтмәләри алтында јашадылмышыг. Сијаси, сосиал вә игтисади саһәнин һансы саһәси әлә алынарса-алынсын, һәр бириндә бизим һаггымызда һагсызлығын һөкм сүрдүјүнү көрмүш олачагсыныз. Өлкәмиз истила едиләр-едилмәз дәрһал милли варлығымыза тәчавүзә галхышылды. Динимизә вә мүгәддәсләримизә тәчавүзә галхышылды». Бу милләтин илк ачыг һарајы, бир нөв һәјәчан тәбили иди.

II

1917-чи ил М. Ә. Рәсулзадәнин дә јаздығы кими, «бөјүк мүһарибә, бөјүк бир инғилаб доғурду», «мәһкум синифләрә һүрриҹјәт, мәһкум милләтләрә мухтариҹјәт» вә'д едилди. Бу вахт Азәрбајчан мухтариҹјәти дәхи бир шүар олараг ортаја атылды. «Азәрбајчан түркү чаһан мүһарибәси илә Русија инғилабындан өз азадлыг вә милли һакимиҹјәтини тә'јин едәчәк бир нәтичә көзләјирди». Лакин болшевикләрин һөкүмәти зорла әлдә етмәләри илә Русијанын һәр тәрәфиндә бир анархија башланды.

М. Ә. Рәсулзадә бу дөвр Гафгазда, о чүмләдән Азәрбајчанда јаранмыш вәзиҹјәти «Азәрбајчан чүмһуриҹјәти» әсәриндә белә сәчиҹәләндирирди: «Гафгасија мүсәлманларынын һалы пәк мүшкүл иди».

Истиглал «драмы»нын икинчи пәрдәси 1918-чи илин мартында ојнанылды. «Русијанын түркләрә гаршы ән'әнәви бир мүттәфиги олан ермәниләр» Бакы Советинин рус гошунлары илә бирликдә «мүсәлман мәһәлләләринин башына од јагдырмаға, чәһәннәм пүскүртмәјә башладылар». Бәһанә «Мүсават» фиргәси вә «Мүсәлман милли комитәси»нин фәалиҹјәти иди. Бакыны Азәрбајчандан ајырыб милли истиглал јолуну кәсмәк — әсас гаҹә бу иди. Әслиндә ермәниләрин әли илә мүсәлманлары Гафгаздан сыхышдырыб чыхармаг вә мәһв етмәк сијасәти һәјата кечирилирди. Һәмин күнләрдә Загафгазија сејми тәрәфиндән Јереван һадисәләрини тәһгиг едән комиссијанын рапортунда көстәрилирди ки, «Јереван вилајәтиндә 211 мүсәлман кәнди јерләјексан едилиб гачгынларын әдәби јүз минә варыјор». М. Ә. Рәсулзадә јазырды: «Шамахынын дүчар олдуғу тәчавүзә Ләнкәран, Салјан, Губа, Нәваһи вә Күрдәмир гәза, шәһәр вә гәсәбәләри дәхи мә'руз галды. Бу тәчавүзләр әснасында јыхылан ханиманларын, гыјылан ирз вә намусларын, көсиләп гары, гочаларын, јагмаға кедән мал вә мәвашин тәсвири гејри-габили-тәсәввүр бир фачиә тәшкил едир».

Белә бир тәһлүкә гаршысында милләти мүдафиә едәчәк јалныз бир Кәнчә галмышды. Кәнчә исә бу ағыр вәзифәни тәкбашына давам етдирәммәзди. Азәрбајчан әфкари-үмумиҹјәсиндә тәбии олараг бир иман доғурду ки, бу мүшкүл вәзиҹјәтдән милләти гуртарачаг јеканә бир чарә вардыр, о да түркләрин гардаш көмәји вә милли истиглал иди. 1918-чи илин 28 маја бу истәји реаллашдырды.

III

Бу күн 75 иллиҹини гејд етдиҹимиз «аләми-исламда тәшәккүл едән илк чүмһуриҹјәт» — Азәрбајчан халг чүмһуриҹјәти милли тарихимизин ифтихар сәһифәси Азәрбајчан дөвләтчилиҹинин бәрпасы вә јениләшмәси јолунда атылан тарихи аддым вә һадисәдир. Сон илләр чүмһуриҹјәт вә онун јарадычылары барәдә хејирли вә фајдалы әсәрләр чох јазылыб. О чүмләдән, М. Ә. Рәсулзадәнин бир сыра әсәрләри чап олунуб. Бунлар лазымлы вә фајдалыдыр. Лакин өјрәниләси, нәтичә чыхарыласы, бу күн дә истифадә едиләси мәсәлә вә проблемләр аз дејил. Бунларын ичәрисиндә М. Ә. Рәсулзадәнин «Истиглал мәфкурәси вә кәнчлик» әсәри хүсуси дәјәр кәсб едир. 1925-чи илдә Истанбулда «Истиглалчы Азәрбајчан кәнчләри иттифагы»нын конфрансында етдиҹи бу чыхыш һәмин ил ајрыча китабча шәклиндә дә бурахылмышдыр. Мүәллиф китабчаја икинчи бир јарымсәһифә дә вермишдир: «Әсбаби-һәзимәтимизә аид бир мүталиә (уғурсузлуғумузун сәбәбләри һаггында бир арашдырма)».

Әввәлчәдән дејим ки, тәкчә наилиҹјәтләрин, газанылмышларын дејил, уғурсузлугларын сәбәбләрини дә араш-

дырмаг әсл бөјүк дөвләт вә сијасәт адамларына хас олан кеjфиjjәтдир.

М. Ә. Рәсулзадә 23 аj өмүр сүрмүш мүстәгил Азәрбајчан Чүмһуриjjәтинин уғурсузлуғуну, сүгутунун сәбәбләрини нәдә көрүрдү? Китабчадан көрүндүjү кими, о, мәсәләни тарихән, комплекс шәкилдә дүнjада, Русиjа вә Гафгазда, Jахын Шәргдә баш верән вә чәрәjан едән објектив тарихи проблемләр ишығында тәһлил едир вә лап башланғычдан гejд едирди ки, «Азәрбајчанымызда милли фикрин һәjаты нисбәтән әски олса да, сөзүн ајдын мә'насы илә истиглалчылыг фикри чох jенидир», «бә'зи jашлы-башлы аркадашларымызын белә истиглалчылыглары Азәрбајчан истиглалындан да кәнчдир. Jә'ни онлар 1918-дә е'лан олунан Азәрбајчан истиглалыны өзләринин көзләдикләри хошбәхт бир hадисә, хәjалларында һәсрәт чәкдикләри бир фикрин нәhаjәт, керчәкләшмиш бир мәhсулу дејил, көзләнилмәjән бир hадисә кими гиjмәтләндирмишләр».

«Милли истиглал мәфкурәси милли мәнлиjини дәрк еләмиш, мәдәниjjәтчә инкишаф етмиш милләтләрдә доғар» — М. Әминин көлдиjи икинчи нәтичә беләдир. О jазырды ки, Азәрбајчан мүһити ичтимаи вә сијаси тәшәккүл вә инкишаф һесабы вә гоншуларындан daha аз ирәлиләмиш олмасына бахмајараг, «Гафгасијада мухтариjjәт шүарыны конгре һалында илк дәфә е'лан едән азәрбајчанлылар олмушдур». Әкәр күрчү дөвләт хадимләри илә Азәрбајчан хадимләри үчүн Загафгазијанын, сонра исә Күрчүстан вә Азәрбајчанын Русијадан ајрылмасы вә истиглалыны е'лан етмәси тарихи зәрурәтдән ирәли кәлирдисә «ермәниләр үчүн бу, чарәси олмајан бир «бәла» кими иди».

Азәрбајчан Чүмһуриjjәтинин варлығыны, 28 мај футуһатыны һәдсиз дәрәчәдә jүксәк гиjмәтләндирән мүәллиф jазырды ки, «Азәрбајчан дөври истиглалына болшевикләр **«мүсават дөврү»** дејирләр. Фәгәт халг бу дөврә **Азәрбајчан дөврү** дејир... Халгын дүшүнчәсиндә Азәрбајчан мәфhуму чоғрафи бир мә'надан зијадә фикир вә әмәл шәклиндә тәчәссүм едиjор. Истиглал харичиндә онун үчүн Азәрбајчан jохдур».

М. Ә. Рәсулзадә jада салырды ки, jашлылар ән чох кечмишлә, чаванлар кәләчәклә нәфәс алырлар. Одур ки, кәнч азәри истиглалчыларының диггәтини ән чох инам вә инанч, милли истиглал мәфкурәсинин шүурларда вә әмәлләрдә мөһкәм jер тутуб мадди бир гүввәjә чеврилмәси мәсәләсинә чәлб едирди. Мәсәлән, о е'тираф едирди ки, «биз әлимизә кечән истиглалы горуjа билмәдик». Нә үчүн? Она көрә ки, «фикрән дә газанылмамыш, милли шүурда сабит

бир jер тутмамыш мәфкурә маддәтән дә газанылмады. Илк тәчрүбә уғурсузлугла битди». Елә бурадача М. Әмин «уғурсузлуг» тә'биринин даими олмадығына диггәти чәлб едир, кәнчлиjи истиглал савашынын jени, мүтләг баш верәчәк күнләринә һазырлашмаға чағырырды. «Азәрбајчан һәjатына алычы бир көзлә бахылыр. Орадан кәлән курултулар сезән бир гулагда динләнилсә... совет идарәсинин ганлы папағы алтында милләтин мәнлиjини арајан, халгын гүрур вә иззәти-нәфсини охшајан һансы вә мәдәни бир һәрәкатын, сијаси вә милли бир чәрәjанын күндән-күнә көкләшдиjини көрмәмәк габил дејилдир».

Азәрбајчан истиглалынын ме'мары, «чанфәда» әмәлпәрвәр вә истиглалчы кәнч нәслин» jетишәчәjинә үмидлә бахыр, «она чох бөјүк мә'на верир, әсл газанч оларағ ону әһәмиjjәтли» сајырды.

IV

Азәрбајчан истиглалынын нөвбәти «драмы» бизим күнләримиздә, артыг аз-чох дүнjанын көзү гаршысында чәрәjан едир. Ифачылар, иштиракчылар jени, сијасәт, гајә вә мәгсәдләр көһнәдир, әскидир. Jенә дә өлүм тәһлүкәсиндән чыхмағы, фәлакәти дәф етмәjи милләтин өз потенсиал имкан вә күчүндә дејил, кәнарда ахтаранлар вардыр. Бунун ән әсас сәбәби М. Ә. Рәсулзадәнин вахтилә мүдрикчәсинә көрдүjү вә хәбәрдарлыг етдиjи милли истиглал мәфкурәсинин, күтләви иман вә инанчын, е'тибар вә е'тигадын чатышмамасыдыр. Әкәр истиглал рәмзләри вә институтлары әксәриjjәт тәрәфиндән бәjәнилән вә һәjати өнәм дашыjан идеја-мә'нәви вә сијаси-әхлаги милли тәфәккүр тәрзи, милли истиглал мәфкурәси илә Ә. Һүсејнзадәнин вахтилә дедиjи мә'нәви бағларла мөһкәмләндирилмәсә, бизи мүшаjиәт едән истиглал «драм»ларындан jаха гуртара билмәjәчәjик.

70 ил бундан әввәл 1923-чү илдә Азәрбајчан истиглалынын 5-чи илдөнүмү мүнасибәтилә Бакыда истиглал комитәси һеj'әти мәркәзиjjәси тәрәфиндән нәшр олунмуш бир бәjаннамәдә дејилирди: «28 Мајда Азәрбајчан түрк халгы истиглалыны е'лан етмәклә өз доғма, севимли вә шәфгәтли анасынын гојнунда азад бир түрк мәдәниjjәти гурмаг, азад бир түрк сәнәти, түрк әдәбиjjаты, түрк һәjаты jаратмаг истәjирди. Буна мане олан Русијанын jени үсуллу чар һөкүмәтидир. Азәри түркләри көзәлчәсинә билирләр ки, рус бајрағыны гырмызы рәнкә бојајан түрк халгынын күнаһсыз ганыдыр...

499—21

Азәрбајчан түрк халгынын мә'суманә ахан ганындан фырлајан милли интибаһ рус ағаларынын сон гәбир дашы олачагдыр.

Еј түрк халгы! Сәни азад едәчәк, хошбәхт јашадачаг ганлы мүбаризәјә бүтүн гүввәтинлә һазырлан! Сәни бу мүбаризә хилас едәчәкдир! Азәрбајчан истиглалыны бир дәфә гурдун, бир даһа гурмаг бачарығына маликсән! Дүшмәнини таны, милли интибаһыны јүксәлт, һагг сәнинләдир!».

М. Ә. Рәсулзадә «Азәрбајчан чүмһуријјәти» китабынын титул сәһифәсиндә өз адындан әввәл мәшһур түрк истиглалчы шаири Тофиг Фикрәтин ашағыдакы мәшһур бејтини вермишди.

Милләт јолудур, һагг јолудур, тутдуғумуз јол,
Еј һагг, јаша, еј севкили милләт, јаша, вар ол!

ИЧИМИЗИ, ЧӨЛҮМҮЗҮ ДҮЗӘЛДӘК!

Бу сөзләри сабаһ анадан олмасынын 108-чи илдөнүмүнү гејд етдијимиз Үзејир бәј Һачыбәјов 77 ил бундан габаг — 1916-чы илдә үрәк ағрысы, чидди һәјәчан, милли сарсынтылар вә фачиәләр шәраитиндә јазмышдыр. Адәтән халгына, онун варлығына вә кәләчәјинә чох бөјүк үмидлә бахан, онун тәрәггиси вә дирчәлиши јолунда түкәнмәз зәһмәт вә фәдакарлыг көстәрән Үзејир бәј дүнја мүһарибәси вә Гафгаз чәбһәсиндә түркләрин вә мүсәлманларын башына кәтирилән мүсибәтләрдән, милләтин гејрәтини чәкмәли олан вә өзләрини киши адландыранларын «гејдсизлији, һакимијәтсизлији вә тәнбәллијин»дән гејзә кәләрәк силсилә мәгаләләр јазараг үрәјини бошалтмышды. Үзејир бәј һәјәчан тәбили чаларағ јазырды ки, милләтимизин јашамаг енержиси, үмид ишығы, бу ишығын даирәси дејәсән «илдән илә даралыб сөнмәкдәдир вә бу сајаг илә галарса, бир күн дәхи сөнәчәји ашкардыр».

Бу сөзләр јашадығымыз күнләрдә дә ејни тәрздә, ејни ағры вә һәјәчанла сәсләнмирми? Бизим бир халг кими әсрләрин «чәһаләт гаранлығындан» нечә чыха биләчәјимиз, јахуд ачыгча мәһвә доғру кедәчәјимиз дардүшүнчәли шәхси мәнафе вә авантүрист амбисија чәрчивәсиндән узагы көрмәјәнләрин анламадыглары ади күндәлик мәсәлә дејил, тарихин вә талејин гаршымыза гојдуғу глобал олум вә ја өлүм дилеммасыдыр. Бу дилемманы јалныз вә јалныз өлүмдирим савашында халгын вә Танрынын гәдәри илә сијасәт сәһнәсинә чыхан әсл бөјүк исте'дад, ағыл, тәчрүбә, билик

вә реал дүшүнчә саһиби олан шәхсијјәтләр мүсбәт һәлл едә биләрләр, јалныз белә олдугда халгын кәләчәјә олан үмид ишығы сөнмәз. Бөјүк сијасәт, дүшүнчә устасы вә вәтәндашлыг гејрәти саһиби Өмәр Фаиг досту вә мәсләкдашы Үзејир бәјин һәјәчанына мәһз бу тәрздә чаваб верирди.

Өмәр Фаиг, зәннимчә, диггәтлә охујачағыныз «Ишығымыз сөнмәјәчәкдир» мәгаләсини кәләчәјә — «милјонларча нәвәләрә үмид һисси, мүрәчиәтлә гуртарыр вә әмин олдуғуну билдирирди ки, «онлар өзләрини аләмә сајдырачаг бөјүк бир күтлә сүрәтиндә вардырлар, онларын ишыглары да вар олуб артачагдыр. Буна исә һеч бир шәкк јохдур». Мән исә өз тәрәфимдән дејирәм ки, арзун чин олсун, бөјүк устад, ишығымыз гој һеч вахт сөнмәсин. Амма бу ишығы горумаг, ону сөнмәјә гојмамаг бөјүк сәфәрбәрлик, чәсарәт, гејрәт вә намус тәләб едир, буну да јадда сахламаг вачибдир. Јохса...

ИШЫҒЫМЫЗ СӨНМӘЈӘЧӘКДИР

Бу сон чағларда милли еһтијач вә диләкләримиздән өтрү јазылмагда олан мәгаләләр бизим мәтбуатымызда өз јолунда, өз һәјатынын гејдинә јаваш-јаваш дүшмәк истәдијини көстәрән бирәр шаһидләрдир.

Белә шаһидләрдән бири дә чәнаб Үзејир бәјин бир аз габаг јаздығы «Нәјимизин вахтыдыр?» мәгаләләридир.

Үзејир бәј о узун мәгаләләриндә дүчар олдуғумуз азарлары, дәрдләри бир-бир сајыр, буқунқу һалымызы, јә'ни һәр ишдә тәнбәллијимизи, гејдсизлијимизи, һәмијјәтсизлијимизи, бачарыгсызлығымызы чох доғру, чох әтрафлы олараг тәсвир едир. Һәтта нахошлуғумузун горхулу олдуғуну да көстәрир. Лакин чох һејф ки, сәбәбләрини вә әлачыны ачыг көстәрмир. Үмуми бир сөзлә: «ичимизи, чөлүмүзү дүзәлдәк» — дејир.

Амма нә чүр дүзәлдәк? Бурасыны мүһәррир чәнаблары ја биздән гысганмыш вә ја сонраја бурахмыш олмалыдыр ки, үстүнү ачмыјор. Ачдығы анчаг бурасыдыр ки, дејир: «Инди бу 10 илин әрзиндә бу милли тәшәббүсләримиздән Гафгаз мүсәлманлары тәрәгги вә тәкамүл јолунда «болбол» мәнфәәтләр көрмәли идиләр: бу тәрәгги вә тәкамүл мәнбәләриндән сачылан ишыгларын даирәси һәр ил кетдикчә бөјүјүб чәһаләт гаранлығынын ән узаг күшәләрини ишыгландырмаға башламалы иди; һалбуки әксини көрүрүк: Ишыг даирәси илдән-илә дарылыб сөнмәкдәдир вә бу сајаг илә галарса, бир күн дәхи сөнәчәји ашкардыр».

Хејр, әзизим, хејр! Ишыг данрәмиз сөнмәјә маил олса да архајын олунуз, сөнмәјәчәкдир. Бәлкә кетдикчә бөјүјәчәк, о гәдәр бөјүјәчәк ки, та бабаларымызын кечмәмәләри үчүн чәкиләи Чин сәддини дә кечәчәкдир.

Ишығымызын сөнәчәји 1905-чи илин вердији «һүгуг» илә бу 10 ил ичиндә бачармадығымызла исбат едилмәк истәнилир. Лакин елә санырам ки, о «һүгуг» илә бу, «он» ил ичиндә анчаг бу гәдәр тәрәгги ола биләр. Чүнки, тәрәгги вә тәкамүлүн бағлы олдуғу ики гүввәт ки, бири мә'нәви, дикәри сијасидир, биздә инди-инди вүчудларыны һисс етдирмәјә башламышлардыр.

Исламын вердији мә'нәви гүввәт, затән чохдан зәифләмиш, сијаси гүввәт исә 1905-чи илдә октјабрын 17-дән... бу һалда һансы «мәнбәләрдән» сачылан ишыг илә бизим чәһаләт гаранлығының, һәлә узаг кушәләри галсын, јахын кушәләри ишыгланмалы иди?

Тәкрар едирәм, тәрәгги вә тәкамүл мүтләг ики шәртә бағлыдыр; ја дини вә ја сијаси тәбәддүлат. Бу тәбәддүлат вә ингилаблар һәрчәнд мәмләкәтин мүһитинә, милләтләрин тәбиәт вә әхлагына көрә аз-чох мүхтәлифдир, амма нәтичә чәһәтилә һамысы бирдир.

Догрудур, биздә 1905-дә сијаси тәбәддүлат олду. Лакин бу тәбәддүлат вә ингилаб тездән бөјүк сәмәрәләр верән тәбиәтдә дејилди. Бәлкә әсл тәбәддүлатын башланғычы, биринчи түкмәси (дүјмәси) илә, икинчи вә үчүнчү түкмәләр үчүн тәбиәтән дала вә кери кетмәк лазым иди. Амма бу дала кетмәләр бүтүн-бүтүн дала чәкилиб јыхылмаг үчүн дејил бил'әкс габаға кетмәк фикри илә рәһатланыб даһа зорлу түкмәләр вурмаг үчүндү.

Бәли, 1905—1906-чы илләрин тә'сири илә биз дә һамы илә бәрабәр «гызышдыг», бир аз чалышдыг. Сонра јавашладыг, санки јорғунлуғумузу алмаг истәдик, алдыг. Инди јенә һамы илә бәрабәр биз дә гызышмаја башлајырыг, чалышмаја үз гојуруз.

Бу, бизим үчүн әскиклик дејил.

Бу, ингилаб вә тәкамүлүн тәбии ганунудур. Һамынын башына кәлән бизим башымыза да кәлмәкдәдир.

Бурасыны да бојнумуза алалым ки, 1905-чи илдә бизим пајымыза дүшән иш анчаг ингилабчылары јамсыламаг олду. Әсл тәбәддүлата исә биз һәлә тәзә һазырлашырыз.

Умулур ки, әтрафымызда кечән вагиәләр, чаһаны титрәдән дәһшәтли ингилаблар бизим бу һазырлашдырмамызы да тәләсдирир. Вә бир тәрәфдән бу кими харичи сәбәбләр, дикәр тәрәфдән чамаатымызын өзүндә олан тәбии исте'дад

јанмаға башлајан ишығымызы «сөндүрмәк» дејил, даһа да артыг парладыр.

Һеч ола биләрми ки, вахты илә Ибн Синалар, Фәрабиләр, Чөвһәриләр, Улуғбәјләр, Чәлаләддин Румиләр, Әлишир Нәваиләр, Фүзулиләр вә гејриләр кими түркоғлу түрк алимләр јетишдирән бир милләтин ишығы асанлыгла сөнсүн?

Һәлә әскиләрә, узагдакы тазәләрә дә кетмијәлим. Һәр дүрлү һүгугдан мәһрум мәмләкәтимиздә белә ән чаһил вә һәмијјәтсиз вахтымызда ади мирзәләрдән — Фәтәли Ахундовлар, ән фағыр баггал Мәшәди Әләкбәрдән — Сабирләр, Шамахы мүһитиндә әсир галмыш сејидләрдән—Сејид Әзим Ширваниләр кими әдибләр, шаирләр, 12 маната гуллуг едән кәндли әмәләләрдән Муртуза Мухтаров кими мүгтәдир техникләр вә гејриләр јетишдирән бу милләт ишығынын кәләчәкдә көзләдијимиз «һагг вә әдаләт» алтында даһа артыг парлајачағы «ашкар» дејилми?

Догру, бу күн о ишыг сөнән кими көрүнүр, лакин әсла сөнмәз, чүнки о ишыг өзкә ишыгдыр, чүнки өзүмүз кими ишығымыз да гәрибә хасијјәтлидир. Көрүрсән ки, бу ишыг әсрләрдән бәри каһ әтрафы гапламыш, бир чох јерләрдә һала баги галан бөјүк мәдәни әсәрләр вүчуда кәтирмиш, каһ азалыб кичилмиш, һәм дә о гәдәр кичилмиш ки, индики кими сөнәчәк зәнн едилмиш, лакин сөнмәмиш. Бир аз сонра јенә бирдән парламыш, гүввәтли мәш'әлләр мејдана кәтирмиш, бөјүдүкчә бөјүмүш, сонра јенә алчалмыш, алчалмағын сон дәрәчәсинә кәлмиш, һәр кәс сөнәчәк зәнн етмиш, лакин сөнмәмиш, јенә парламаға үз гојмушдур.

Мадам ки, мәдәнијјәт аләминин фәхр етдији Фәрабиләр вә Ибн Синалар парладан әски бир милләтин, бу күн милјонларча нәвәләри — торунлары вар вә һәм дә өзләрини аләмә сајдырачаг бөјүк бир күтлә сурәтиндә вардырлар, онларын ишыглары да вар олуб артачагдыр. Буна исә һеч бир шәкк јохдур.

«Ачыг сөз», № 90,
20 јанвар 1916.

МҮНДӘРИЧАТ

Өз көзү илә көрүб өз ағлы илә дүшүнмәк 3
Азәрбајчан мәтбуатында Новруз. (III. 1989)* 6
Мүстәгил Азәрбајчан Демократик Республикасы олмасајды. (VIII. 1989) 12
Мүстәгиллијин јолу. (III. 1990) 19
Дәрд һәмин дәрддир. (IV. 1990) 25
Истиглал бүтүн халгын әсәридир. (V. 1990) 36
Халгын руһундан доған һадисә. (V. 1990) 42
Милли чүмһуријјәтимизин икинчи пајтахты. (IX. 1990) 46
Тарихимизин нөфтиһар сәһифәләри 1884—31 јанвар—1991. (I. 1991) 48
Бир көрә јүксәлән бајраг... (I. 1991) 53
Тарихин ибрәт сәһифәләри. (II. 1991) 58
Ислам дини вә ана дили. (IV. 1991) 62
Мүстәгиллик чәтин јолдур. (V. 1991) 68
Шејх Шамилә һөрмәт вә мәһәббәт. (V. 1991) 70
Јетмиш үч ил сонра (V. 1991) 73
Дөвләт гурулушумузун милли дирчәлиш күнүндә дүшүнчәләр. (V. 1991) 85
Шәки инҗилабдан әввәлки мәтбуат сәһифәләриндә. (VII. 1991) 87
«Гәзет көрәк халгын ајнасы олсун». (VII. 1991) 89
«Өкинчи»дән өјрәнәк. (VII. 1991) 91
Шәки инҗилабдан әввәлки мәтбуат сәһифәләриндә. (VIII. 1991) 94
Шәхсијјәт вә милли дәјәрләр: Тарих нә дејир? (IX. 1991) 97
Саг әлиниз башымыза! (IX. 1991) 99
«Кавказски календар»да јазылмышдыр. (IX. 1991) 100
Федерасија өлдү, сонра?. (IX. 1991) 102
Јени авазла көһнә бајатылар кимә көрәкдир? (IX. 1991) 103
Сағлам бирликдән гүввәт доғар. (IX. 1991) 106
Милли мүгәддәсимиз. (IX. 1991) 108
Америкаја, јохса Түркијәјә чатмаг? (IX. 1991) 109
Нијә «мүбаризәсиз» вә «дүшмәнсиз» кечинмәк олмур? (IX. 1991) 111
Ајылмаг, иш көрмәк вахты дејилми? (IX. 1991) 112
Бәдбәхтлијә нијә ортаг олмалыјыг? (X. 1991) 115
Торпаг кәндлинин, бәс мәһсулу?.. (X. 1991) 118
Кедирдиләр вә јенә дә кедирләр. (X. 1991) 119
Сијаһыда јерләр дәјишир: Аллаһ сонрасындан сахласын! (X. 1991) 122
Өзүнүнкү вә өзкә. (X. 1991) 124
Империја дағылыр, руһу галыр. (X. 1991) 125
Түркијәјә чатмаг асандырмы? (X. 1991) 126
Ким кими сојур? (X. 1991) 128
Ачылыб-бағланан пәнчәрәләр, гапылар. (X. 1991) 130
Сәһиблик јох, маја ијалан, мәһсул зај. (X. 1991) 131
Һансы горхулудур: Ислам ја коммунизм? (X. 1991) 133
Борчдан чох данышылыр, алачагдан јох. Нијә? (XI. 1991) 135
Бу ишләрин ахыры нечә олачаг? (XI. 1991) 136
Әчәб бәрабәрлик, әчәб иттифаг имиш. (XI. 1991) 138
Өлкә ираһилијир, амма һара? (XI. 1991) 140
«Ипәкчи»ни мараглы вә охунаглы едән нәдир? (XI. 1991) 142
Киминә матәм, киминә бајрам. (XI. 1991) 143
Тора салырлар, ја дүшүрүк? (XI. 1991) 145

* Мө'тәризәләрдә мәгаләләрин јазылышы тарихи көстәрилир.

Рүшвәтхорлуг бәласы бизә һарадан кәлиб? (XI. 1991) 147
Милләт сизә микнәтдардыр! (XI. 1991) 149
Һәдә-горху, јохса реал тәһлүкә? (XI. 1991) 151
«Ојун» нә гәдәр чәкәчәк? (XI. 1991) 154
Биз һара кедирик? (XI. 1991) 157
Вертолјот гәзаја уғрајыб, јохса вурулуб? (XI. 1991) 161
Гәтијјәт вә чәсарәт вахтыдыр. (XI. 1991) 164
Һөкмү заман верир, Москва вә Тећран јох! (XI. 1991) 166
Үмидимиз, шәрәфимиз, намусумуз—ордумуз! (XII. 1991) 169
Иттифаг дөвләтинин фатиһәси верилди. Сонра?.. (XII. 1991) 172
Илан вуран ала чатыдан горхар. (XII. 1991) 174
Шејтан карханасы ишләјир. (XII. 1991) 178
Өмрү тарихә чевирәк. (XII. 1991) 179
Әмәкдашлыг, сојмаг вә сојулмаг. (XII. 1991) 179
Сијаси режиссорлуг асан иш дејил. (XII. 1991) 182
Тәки јағышдан чыхыб, јағмура дүшмәјәк. (XII. 1991) 183
Кечмишимиз, кәләчәјимиз... (XII. 1991) 186
Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә. (I. 1992) 188
Заман кечсә дә бәла елә һаман бәладыр. (I. 1992) 194
Бөһран чох дәриндир, ондан асанлыгла чыхмаг олмајачаг. (I. 1992) 197
Инсаф динин јарысыдыр. (I. 1992) 200
Истиглалијјәт һавасы вә мәс'улијјәти һисс олунурму? (I. 1992) 203
Ордунун талеји нечә олачаг? (I. 1992) 206
Јелена ган-ган дејир (I. 1992) 207
Шәрәфли, мәшәггәтли истиглал јолу. (I. 1992) 209
Тәрәгги, јохса фитнә-фәсад. (I. 1992) 212
Фәда ол — гәдр көр! (I. 1992) 214
Чүрүк зәминдә бирлик олмаз. (II. 1992) 219
Нә гәдәр дөзмәк олар? (II. 1992) 220
Кимә сәһиблик едирик: диријә јохса өлүјә? (VII. 1992) 222
Милли гејрәт вә милли тәрәгги дијары Шәки. (IX. 1992) 228
Дөвран јени, бәлалар көһнә... (IX. 1992) 232
Диктатурадан демократија јарана билмәз. (IX. 1992) 234
Ермәниләр инди дә Түркијәни чалхаламаг истәјирләр. (IX. 1992) 239
Јенә дә ислам фундаментализми вә саман чөпү һаггында. (IX. 1992) 240
Тарихимизин ибрәтамиз сәһифәләри. (X. 1992) 241
Заманын сынағындан чыхды «Мүсават». (X. 1992) 243
Октјабрын 17-си (X. 1992) 245
Шәкили Һачыбала бәјин вәсијјәти. (X. 1992) 248
1906: Јенә дә мүсибәтми? (XI. 1992) 250
1992: Бәли, јенә дә мүсибәт! (XI. 1992) 252
Әсрин әввәлиндән бу күнүмүз көрүнүр. (XII. 1992) 253
Түрк бирлији реаллашачагмы? (XII. 1992) 256
Көрпү судан јенә дә узагдыр. (XII. 1992) 261
Вәтәнин ики мүчаһид өвладының илк көрүшү. (XII. 1992) 261
Јанғылы үрәјин фәрјады. (XII. 1992) 265
Мүстафа бәј вә Әфруз ханымын фачиәси. (I. 1993) 270
Ислама гаршы јени сипәр ахтарырлар (I. 1993) 271
Ловғалыг вә милли тәкәббүр нәјә вә кимә көрәкдир? (I. 1993) 273
О вәтәни бүтөв көрүрдү. (I. 1993) 275
Ипәк јолу нијә од тутуб јаныр? (I. 1993) 279
Доста тәшәккүр, зиндандан гачыш М. Ә. Рәсулзадә вә И. В. Сталин. (III. 1993) 282

И. В. Сталин. Дәфн мәрасиминдән кичик бир хатирә. (III. 1993) 288
Дејәсән заман көстәрәчәк. (IV. 1993) 291
Демократија шүары вә реал һәгигәт. (IV. 1993) 292
Ешидән гулаг, нәчабәт, дәрин дүшүнчә кәрәк. (IV. 1993) 293
Иран—Азәрбајчан әлагәләри тарихиндән сәһифә. (IV. 1993) 295
Дејәсән «сијаси көмрүкхана» да ишә дүшүр. (V. 1993) 299
Тарихин дәрсләри вә бүкүнкү һалымыз. (VI. 1993) 302
Баш апарыб, сүмүк гајтарырлар: мәгсәд нәдир? (IV. 1993) 303
Исламла вуруш һәлә габагда имиш. (V. 1993) 305
Тәрәгги үчүн азадлыг вә истиглал кәрәкдир. (V. 1993) 307
«Мүсаваг»да мүсаһибә (V. 1993) 308
28 мај вә истиглал тәзадлары. (V. 1993) 312
Икинчи тәчрүбәни горуја биләчәјикми? (V. 1993) 313
Азәрбајчан истиглалы драмы. (V. 1993) 316
Ичимизи, чөлүмүзү дүзәлдәк! (IX. 1993) 322
Ишығымыз сөнмәјәчәкдир. (X. 1993) 323

Бәдии редактору *Т. Мәликов*
Техники редактору *С. Шаһбазова*
Корректорлары *В. Мусајева, М. Сасани*

ИБ № 5654

Јығылмаға верилмиш 28.02.94. Чапа имзаланмыш 25.07.94. Јүксәк чап үсулу илә. Форматы 84×108¹/₃₂. Мәтбәә кағызы № 2. Әдәби гарнитур. Шәрти чап вәрәги 17,22. Шәрти рәнкли. Сурәти 17,64. Учот нәшр вәрәги 17,5. Тиражы 1000. Сифариш 499. Мүгавилә гиймәти илә.

Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији.
Азәрбајчан Дөвләт Нашриҗјаты, Бакы,—370005, Һүсү Һәчыјев күчәси, № 4.

1 №-ли мәтбәә. Бакы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

АМ: 210010

